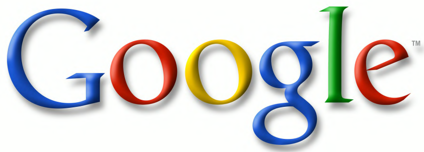

VE RI
TAS

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳՂԻՈՅ

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳՂԻՈՅ

ԼԱՄԷ-ՖԼԷՕՐԻ

ԳԱՂՂԻԱՑՒՈՅՆ

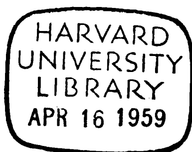
ԴՊՐՈՑԱՑ ՀԱՄԱՐ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

1862

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
APR 16 1959

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Այս գրքիս հեղինակը Լամէ-Ֆլէօրի արդի գաղղիացին՝ բնական և պարզ ոճով մը բոլոր հին և նոր ազգաց պատմութիւնը համառօտած է այլ և այլ հատորիկներով, և որպէս զի աւելի աղէկ տպաւորէ տղոց մտքին մէջ սորվեցուցած պատմութիւնները, իւրաքանչիւր ազգի գլխաւոր դէպքերը և գլխաւոր անձինքները միայն ժամանակի կարգաւ մէջ կը բերէ ու այն նիւթերով գլուխները կը բաժնէ. որով տղոց միտքը աւելորդ ծանօթութիւններով չբեռնաւորիր, միանգամայն զուարճութեամբ և ախորժով կը սորվին։ Լամէ-Ֆլէօրիի դասագրքերը շատ ընդունելի եղած են Գաղղիա, և շատ անգամ տպագրուած. որովհետև պատմելու կերպին մէջ ալ՝ անոյշ խորհրդածութիւններով ինքզինքը կը սիրցընէ։

Մենք ալ փորձի մը համար՝ 'ի լոյս կը հանենք իր Անգղիոյ Պատմութեան Թարգմա-

նութիւնը և կը փափագինք որ ազգային դպրոցաց ծառայէ. և թէ որ տեսնանք որ ազգայնոց հաճոյ կ'անցնի հեղինակին ոճը, չենք զանց ընել նոյն հեղինակին մէկ[illegible] դասագրքերն ալ ետևէ ետև հրա[illegible]կելու, ազգային կրթութեան ջ[illegible]ար ըլլալու փափաքով։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳՂԻՈՅ

Ա.

ԲՐԵՏՈՆՔ

Քրիստոսէ առաջ 55 թուականէն մինչեւ
Քրիստոսի 48 թուականը :

Թէ որ ձեռքերնիդ Եւրոպայի ատլաս մը ունիք, սիրելի աշկերտներս, փնտռեցէք վրան Գաղղիայէն քիչ մը հեռու մեծ կղզի մը, որուն վրայ հազիւ հազ վեր 'ի վերոյ տեղեկութիւն մը ունէին հին ատենի ժողովուրդք, բայց յետոյ անուանի եղաւ մէջը հանդիպած զանազան դէպքերովը : Առջի բերան այս աշխարհը Կանալաւըրդ [illegible] կղզի կ'ըսուէր, որովհետեւ աղուոր մարգագետիններ բռնած էին երկիրը :

Ասոր տաչի բնակիչները Կելտ կամ Կալտ կը կոչուէին. կ'ըսուի թէ վայրենի մարդիկ էին, և ոսկորդութեամբ կ'անցընէին կեանքերնին. շատ տեղ աղուէս կը գործածէին որսի համար : Ժամանակէ մը ետքը Կելտաց ցեղէն ժողովուրդներ, որ ատենօք Եւրոպայի մեծ մասին մէջ տարածուած էին, ծովն անցան հասան այս կղզին, և վանտեցին Կաէլները Ինչուան երկրին հիւսիսային ծայրերը, որ ցուրտ և լեռնային գաւառ մըն էր և Ա-

պիոն կը կոչուէր ։ Բաժնեցին մէջերնին նուաճած աշխարհնին ․ Քիմրիս ըստուածները արևմտեան կողմն հաստատեցին բնակութիւննին, իսկ Լոգրիա-ցիք հարաւային և արևելեան ծովափանց վրայ սըփ-ռեցան ։ Բայց գիտնաք, սիրուն աշկերտներս, որ այս Կելտ ժողովրդոց անունը միայն ծանօթ է այս-օրուան օրս, որովհետև պատմութիւննին այն-չափ առասպելախառն է, որ խելացի մարդիկ ա-մենևին չեն հաւատար ։

Խել մը ատեն Լոգրիացիք և Քիմրիները (որ ստէպ Կամբրիացիք ալ կ'ըսուին) խաղաղութեամբ ապրեցան այս կղզւոյն մեծ մասին մէջ ․ մէյ մ' ալ յանկարծակի նոր ազգ մը Թափեցաւ ցամաքը ։ Ասոնք Բրէթոնք կը կոչուէին, և Գաղղիոյ Արմորիկա ըսուած երկրէն էին, որ Սէյն և Լուար գետոց բերաններուն մէջ տեղը կ'իյնայ ։

Բրետոնները վայրենութեան կողմանէ պա-կաս չէին մնար առջի ժողովուրդներէն ․ զէնքերնին նիզակ ու սրածայր գայլախազով զինեալ նետեր էին ․ իսկ բնակարաննին փայտէ շինուած կլոր ու խեղճ խրճիթներ, որոնց յարկը մեծ ծակ մը բա-ցուած կ'ըլլար՝ ուսկից կրակին ծուխը դուրս կ'ել-լար ։ Շատ մարդիկ ալ մէջերնին կը գտնուէին որ ապառաժներու մէջ փորուած քարայրներ կը բնա-կէին իրենց կանանց, որդւոց ու ոչխարներուն հետ խառն ։

Ասանկ կեանք մը անցընելէն վերջը, մի զար-մանաք, աղնիւ տղաքս, երբոր կը լսէք որ այդ բիրտ մարդիկը Հիւր-Պրաս անունով աստուած մը կը պաշտէին ։ Ոչ երբէք տաճարներ կը կանգնէին անոր, հապա բագիններ (Տճ․ Գուրպանլըգ) միայն Թանձր անտառներու խորերը, խոշոր քարերով ձևացուցած ։ Այս տեսակ բագինները, որ մինչուան հիմա քանի մը երկիր դեռ կը գտնուին, տօլմէն կ'ը-սուէին, և ասոնց վրայ Բրետոնք մարդիկ, կանայք

ու ինչուան պզտի տղաք կը զոհէին իրենց աստուածոյն :

Կի (*) Թփիկը, որ մշտադալար է, և առանց արմատի՝ կաղնիին և ուրիշ քանի մը ծառերու ճիւղերուն վրայ կը տարածուի կը մեծնայ, աս աստուծոյն նուիրուած էր, որուն քուրմերը Դրուիտ կ'ըսուէին. ասոնց օգնական էին կրօնական արարողութեանց միջոց Դրուիտուհի ըսուած կնիկները, որոնց համար կը կարծէին Բրետոնք թէ կրնան ապագան գուշակել, և քանի մը խօսք արտաբերելով մրրիկներ հանել. տգէտ ժողովուրդները միշտ կը հաւատան գուշակութիւններու և կախարդութեան :

Բրետոնաց քրմուհիները իրենց ազգին ուրիշ կնիկներէն կը զանազանուէին կտաւէ երկայն հագուստով մը, որ ձեան պէս կը փայլէր. Ճակատնին աղաւնարոտ (Տճ. Կիւվէրճին օթու) ըսուած վայրի խոտով կը պսակէին, որ նոյնպէս իրենց կուռքին նուիրուած էր, աջ ձեռքերնին ալ ոսկիէ մանգաղ մը կ'առնէին, որով կաղնոյն կին կը կտրէին :

Հիմա ուրիշ բանի անցնելով, տեղեկս, որովհետև Բրետոնները գրեթէ Կամբրիացւոց լեզուով կը խօսէին, թող տուին Կամբրիացիք որ գան իրենց կղզւոյն հիւսիսային կողմը բնակին, ընդ մէջ իրենց բնակութիւններուն և Կալաց լեռներուն, որով անկէ ետքը Գլայտ և Ֆօրթհ ըսուած գետերով միայն իրարմէ բաժնուեցան :

Այսպէս ուրեմն կը տեսնէք որ Կանաչազարդ-բլրոյ կղզին զոր ան ատենէն 'ի վեր Բրետոնք ՄԵԾՆ ԲՐԻՏԱՆԻԱ անուանեցին, չորս զանազան ազգերու մէջ բաժնուեցաւ, որոնց դիրքը սորվինք նէ աղէկ կ'ըլլայ : Կամբրիացիք կը բնակէին կղզւոյն արև-

(*) Կի բառը կէլտ լեզուով է և կը նշանակէ համայնաբոյժ :

մտեան կողմը․ Լօգրիացիք հարաւային ու արևելեան ափանց վրայ․ իսկ Բրետոններն առ երկու ազգերէն վեր Սոլվէյ ծոցէն սկսեալ մինչեւ Գլայտի և Ֆօրթհի եզերքները․ և այս երկու գետերէն անդին ինկած բոլոր լեռնային գաւառը Կալեդոնեան աշխարհքն էր, զոր հիմա Սկովտիա կը կոչենք։

Կարդացած էք արդեօք գրքերու մէջ, սիրելիք, որ Յուլիոս Կեսար զօրավարն եղաւ որ առաջին անգամ հռոմէական բանակը Բրետոնաց երկիրը տարաւ․ և ան չորս դարուն մէջ որ Հռովմայեցիք այս մեծ զօրավարին մահուընէն վերջը Բրիտանիոյ կղզին նստեցան, և ոչ իսկ օր մը անցաւ որ պատերազմ չըլլէին այն գաւառին ազգի տէրերուն հետ, որոնք փոխանակ հռոմէական կայսրութեան գլուխ ծռելու, Գլայտին մէկալ կողմը քաշուեր էին, ուսկից ինքզինքնին Պիկտք, Սկոտք կամ Կալէտոնք անուանած, յուսահատաբար հռոմէական արծիւներուն հետ կը ծեծկուէին։

Ամէն տարի գարնան դառնալուն, այս յանդուգն ժողովուրդները խումբ խումբ եղած, ուռինէ շինուած թեթև նաւակներով գետերէն կ'անցնէին, ուսերնուն վրայ գազաններու մորթեր զարկած, և յանկարծ Հռովմայեցւոց բնակած երկրին վրայ կը յարձակէին, քաղաքները կը թալլէին և անոնց մշակած դաշտերը կ'ապականէին։

Ժամանակաւ այնչափ շատցան Պիկտերուն և Կալեդոնաց տուած վնասներն, որ անոնցմէ ազատելու համար Հռովմայ երկու ինքնակալներ, որոնց անունները ծանօթ պիտի ըլլան ձեզի, Ադրիանոս և Սեպտիմոս Սեւերոս, Բրիտանիոյ մէջ երկայն և ամուր պարիսպներ քաշեցին, որոնց հետքերը դեռ մինչեւ հիմա կը տեսնուին․ բայց բարբարոսները շատ ալ չյոգնեցան իրենց թշնամին չարչարելէն․ և երբոր Գոթաց Իտալիա արշաւելուն ձայնը ելլելուն պէս՝ Ոնորիոս ու Արկա-

դէոս կայսրները բոլոր գաւառներէն լեգէոնները կանչեցին՝ Հռովմ և Ռաւեննա քաղաքները պաշտպանելու համար, ծեր Բրետոնները իրենց ազգի յանդգնութիւնն ու քաջութիւնը արթնցընելով կործանեցին այն մեծ պարիսպները և տիրեցին բոլոր աշխարհքը, որուն համար իրենց հայրերը երկայն ատեն պատերազմեր էին Հռովմայեցւոց հետ։ Եւ այսպէս Հռովմայեցւոց երթալէն վերջը միայն քանի մը կնիկ ու պզտի տղաք մնացին բոլոր կղզւոյն մէջ, որոնք մեծնալով մոռցան իրենց հռովմայեցի ըլլալն ու կամբրիացի գրուեցան։

Այս Բրիտանիա մեծ կղզւոյն պատմութիւնն է որ պէտի սկսիմ հիմա ձեզի պատմելու։ Քիչ մը ուշադրութիւն ընելու ըլլաք նէ յօժար կամքով, աղէկ կը սորվիք. և անտարակոյս պէտի ըսէք, որովհետև հիմա խելքերնիդ աւելի բացուած է։

Բ

ԵՕԹՆՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Թուական 448–560։

Երբոր հռովմայեցի լեգէոնները Բրիտանիան իրենց թշնամիներուն ձեռքը թողուցին, սիրելիք, Բրետոնաց գլխաւորը Կուորդէյրն կամ Վորդիկէռն անունով լոգրիացի մըն էր, որ Լոնդին կամ ԼՈՆՏՐԱ քաղքին վրայ կը թագաւորէր, երկրին ամենէն մեծ քաղաքն ան ըլլալուն։ Թէպէտ ուզեց աս իշխանն իրեն տակը նուաճել կղզւոյն բոլոր ժողովուրդները, բայց Կիմրիները յանձն չառին հնազանդելու, և անոր համար շատ արիւնահեղ պա-

տերազմներ եղան. ինչուան որ գերմանացի ցեղէ վաճառականներ, Թանէթ պզտի կղզին ելլելով (ուսկից ցամաք ելած էր կ'ըսեն Յուլիոս Կեսար), խոստացան Վորդիկէանի որ իրենց ազգէն բանակ մը օգնութեան խրկեն իրեն, որպէս զի իր ձեռքին տակն առնէ բոլոր Բրիտանիոյ ժողովուրդները:

Այս օտարականները Սաքսոն կ'ըսուէին, որ իրենց լեզուով Երկայնադանակ մարդիկ կը նշանակէր, վասն զի իրենց գլխաւոր զէնքը կարճ թուր մըն էր, զոր շատ վարպետութեամբ կը բանեցնէին պատերազմներու մէջ: Բրիտոն իշխանը անխոհեմութեամբ ընդունեցաւ անոնց օգնութիւնը, և իրենց ծառայութիւններուն փոխարէն խոստացաւ իրենց թողլու Թանէթ կղզին որպէս զի հոն տունտեղ ըլլան իրենց ընկերակիցներովը. բայց ինչպէս պիտի տեսնէք, շուտով զղջաց այն անծանօթներուն օգնութիւնը ուզելուն համար:

Վորդիկէանի օգնութիւն խոստացող վաճառական կարծուածները, սիրելի աշկերտներս, Սաքսոնաց ազգին զօրավարներն էին. ասոնք մէկէն նաւերով զինուորներու բազմութիւն մը թափեցին բերին Վորդիկէանի, որոնք նշանաւոր էին իրենց հասակովն ու սաստիկ ուժովը: Հենկիստ և Հորսա (աս էին խաբեբայ վաճառականներուն անունները) երկու եղբարք էին կտրիճ ու վայրենի, ինչպէս բոլոր գերմանացի պատերազմողները որոնք երբեմն հռովմէական կայսրութեան վրայ յարձակեր էին. և իրենց բանակին դրօշը կարմիր էր՝ վրան ճերմակ ձի նկարուած: Սակայն իրենց երդմանը վրայ հաւատարիմ կենալով, առջի բերան Վորդիկէանի օգնեցին իրեն թշնամիներուն դէմ. բայց վերջէն խմբովին ուրիշ Սաքսոններ ալ գալով անոնց հետ միանալու, շատ նեղ եկաւ իրենց Թանէթ կղզեակը և ստիպեցին լոգրիացի իշխանը որ մօտը եղած Քէնդ գաւառն ալ իրենց տայ: Անխոհեմ

Վորդիկէռնը ճանչցաւ ան ատեն իր սխալմունքը , բայց խիստ ուշ․ և երբ ուզեց զէնքով վռնտել զանոնք , բոլորովին յաղթուեցաւ պատերազմի մը մէջ ։ Հենկիստ պատերազմին մէջ ինկաւ․ իսկ Հորսա՝ ինքզինքը Քենդի թագաւոր անուանելով , Լոգրիայի մէկ մասին և Լոնտրա մեծ քաղքին տիրեց , և հետզհետէ սաքսոն բանակներ բերել տալով , կամաց կամաց գրեթէ բոլոր Բրիտանիան ձեռք ձգեց ։

Թերևս պիտի հարցընէք ինծի , տղաքս , թէ ինչպէս Սաքսոնները , որ Գերմանիայէն էին , ծովով բանակներ կը կրէին Բրետոնաց կղզին յարձակելու համար․ բայց զարմանքնիդ կը դադրի՝ երբ իմանաք որ աս ժողովուրդները Էլպա մեծ գետին բերանը ծնած ըլլալով , որ Հիւսիսային ծովը կը թափի , ճարտար էին պզտի նաւեր շինելու , զորոնք կորընձութեամբ ու վարպետութեամբ ալիքներուն վրայէն կը սահեցընէին ։

Այս Սաքսոններն առագաստաւոր կամ թիով քաշուած թեթև նաւակներով անանկ փոթորիկներու դէմ կը քալէին , որոնց մեծամեծ նաւերը դժուարաւ կրնային դիմանալ , և յանկարծ աւերել ուզած երկիրներուն ափունքն ելլելով , չորս կողմը կը տարածուէին առանց արգելքի մը նայելու ։ Ասանկով եղաւ որ աս բարբարոսները բազմութեամբ Մեծին Բրիտանիոյ այլ և այլ մասերուն վրայ յարձակեցան , ուր իրենց գլխաւորները հիմնեցին հետզհետէ , Քենդի թագաւորութենէն զատ , ուրիշ պետութիւններ որոնց իրենց հասարակաց հայրենեացն անունը տուին ։ Եւ այսպէս Բրետոնաց կղզւոյն մէջ ձևացան Ուէսդ-Սէքսի կամ արևմտեան Սաքսի թագաւորութիւնը , և Սիւտ-Սէքսի կամ հարաւային Սաքսի թագաւորութիւնը , և ուրիշ երրորդ մըն ալ Էսդ-Սէքսի կամ արևելեան Սաքսի ։

Բայց քիչ ատեննէն ուրիշ գերմանացի բարբա-

կրօններ, որոնք նոյնպէս Հիւսիսային ծովուն եզերքներէն էին, իրենց դրացի Սաքսոններուն յաջողութիւնները լսելով բռնկեցան ու նոյն ճամբան բռնին. և կարիճ նաւավար ու քաջ զինուոր ըլլալով, իրենք ալ Լոգրիոյ ափունքը գրաւեցին, ուր Սաքսոնք դեռ չէին տիրած:

Ասոնք Անգղիացիք կ'ըսուէին, և առջի բերանը Քենդի Թագաւորութեան մօտ գաւառ մը բնակեցան, զոր Էսդ-Անգղիա կամ արևելեան Անգղիացւոց երկիր անուանեցին. ատեն անցնելէ վերջը իրենց գլխաւորներէն մէկը Բրիտանիոյ խորերը մտնելով, Թագաւորութիւն մը հիմնեց հոն Մերկիա կամ եզերքներու երկիր անուամբ, այն աշխարհքին հողին բնութեանը նայելով: Վերջապէս Անգղիացիք կղզւոյն Հըմպըր ըսուած մեծ գետէն անցնելով, այն գաւառին մէջ նոր Թագաւորութիւն մը կանգնեցին Նորթումբրիա ըսուած, որ ըսել է Հըմպըրի հիւսիսային կողմն եղող գաւառ:

Այս երեք պետութիւնները անկէ վերջը Անգղիացւոց երկիր կոչուեցան, ուսկից վերջէն ԱՆԳՂԻԱ անունը ելաւ, ինչպէս որ ինչուան հիմա կ'ըսուի Բրիտանիա կղզին, ինչուան Դուէտ ըսուած գետին եզերքները, որ Սկովտիայէն կը բաժնէ զանիկայ:

Իսկ Բրետոնները, սիրուն տղաքս; ամէն կողմէ նոր տիրապետողներէն վռնտուած, սկզբան քաջութեամբ պատերազմեցան անոնց հետ շատ կամբրիացի զօրավարներու առաջնորդութեամբ, որոնց ամենէն երևելին եղաւ Արթուր Բրիտանացի: Բայց սա իշխանը որուն վրայ շատ հրաշալի քաջութիւններ կը պատմուին, պատերազմի մը մէջ վիրաւորուելով ծածուկ մօտ կղզի մը փոխադրուեցաւ որ Աֆալլաչ կ'ըսուէր, ուր հաւանականաբար վէրքերէն մեռաւ. բայց ոչ իր բարեկամները, ոչ թշնամիներն իմացան իրեն մահը:

Երբ տեսան Բրետոնները որ բոլոր ջանքերնին պարապ ելաւ, շատերնին ծովով Գաղղիոյ Արմորիկա երկիրն անցան ապաստան գտնալու, ուսկից ելեր էին երբեմն իրենց նախնիքը. և կոչեցին զան Փոքր Բրիտանիա. իսկ մնացածները չկրնալով զատուիլ իրենց սիրելի հայրենիքէն, կղզւոյն անբեր ու լեռնային մէկ գաւառը քաշուեցան, որ Կալլէսի երկիր կը կոչուէր, և քաջութեամբ ինչուան վերջը դէմ կեցան Սաքսոնաց և Անգղիացւոց յարձակմունքներուն:

Բայց աս ժողովուրդներուն ազատութիւնն ու Թանձրամտութիւնը ասկէ ալ կրնանք տեսնել, որ շատ դարերով այդ դիւրահաւան մարդիկը չհաւտալով իրենց կարիճ Արթուր զլխաւորին մահուանը, կը յուսային որ օր մը չէ նէ օր մը այն մեծ զօրավարը պիտի գայ զիրենք փրկելու. աս փուճ յուսոյն համար՝ սիրով խեղճութեամբ ու վտանգներով լի կեանք մը անցուցին. ամենևին ետ չկեցան Սաքսոնաց երկիրն յարձակելէն, անանկ որ ասոնց դէմն առնելու համար՝ ստիպուեցաւ Մերկիայի Թագաւորներէն մէկը, Օֆֆա անունով, իրեն Թագաւորութեան երկիրը ամուր պարսպի մը մէջ առաւ Կալլէս երկրին կողմէն, ուր որ աս Քիմրիները ու Բրետոնները անունները փոխեցին և Կալլեսացի գրին, զոր դեռ հիմա ալ կու տան Անգղիոյ ան կողմին բնակիչներուն: Ասոր համար է, որ մեր օրերը նոյն կելտ լեզուն Թէ ան գաւառին մէջ կը լսենք, Թէ գաղղիական Բրիտանիոյ մէջ, ուր ինչուան հիմա մնաց Թէպէտ շատ տարիներ ու դիպուածներ անցան ան ժամանակէն 'ի վեր:

Սաքսոններէն Անգղիոյ մէջ հաստատուած չորս պետութիւնները, և Անգղիացւոց հիմնած իրեք պետութիւնները, մէկ անուամբ ԵՕԹՆՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ըսուեցան, այսինքն եօթը Թագաւորութեանց աշ-

խարհ. և յուսամ, տղաքս, որ մտքերնիդ կը պահէք անոր պետութեան եօթը գաւառներուն զատ զատ անունները։

Այս եօթը պետութիւններուն վրայ իշխող թագաւորներէն ոմանք՝ Պրէթվալտա կոչուեցան, որ կը նշանակէր կառավար կամ գերագոյն պետ Բրիտանիոյ. բայց գիտնաք որ այս անունը սաքսոն թագաւորներէն անոնց միայն տրուեցաւ, որոնց զօրութիւնը եօթնպետութեան մէկալ բոլոր թագաւորներէն աւելի գերազանցեց։

Գ.

ՔԷՆԴԻ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թուական 560–787։

Հազիւ թէ Անկլօ-Սաքսոնները (աս անունը կը տրուի Բրիտանիա կղզւոյն տիրող գերմանացի ցեղերուն) եօթնպետութիւնը հաստատեր էին. սիրելիք, յանկարծ Քէնդի թագաւորը՝ Եթելբերտ ըսուած՝ լսեց որ նաւ մը Թանէթ կղզեկին մէջ բազմութիւն օտարականաց թափեր էր։

Աս օտարականները վախնալու մարդիկ չէին. քառասուն քրիստոնեայ քահանաներ էին, զորոնք Գրիգոր Գ. պապը Անգլիա խրկեր էր Սաքսոնները քրիստոնէութեան դարձնելու, որոնք ան ատեն դեռ հեթանոս էին և սկանդինաւիացի աստուածները կը պաշտէին, այն վայրենի ու կատաղի աստուածները՝ զորոնք բոլոր հիւսիսային ժողովուրդները կը յարգէին։

Բարբարոս Թագաւորը որ քաջ զինուորներ ունէր, չվախցաւ այնպիսի սակաւաթիւ գնդէ մը․ սակայն մարդ խրկեց ան անծանօթներուն՝ իմանալու թէ ինչո՞ւ եկեր էին իր երկիրը․ և շատ զարմացաւ երբոր ըսին իրեն թէ անոնց գլխաւորը, որ Օգոստինոս կ'ըսուէր, պատասխաներ էր որ յաւիտենական կեանք և անվախճան Թագաւորութիւն մը բերեր էր իրեն, միայն թէ իրենց խօսքերուն հաւտայ։

Այս պատասխանին վրայ ափշեցաւ մնաց Եթելբերտ, որովհետև ինչուան ան ատեն սանկ կերպ խօսուածք չէր լսած, և սաստիկ փափաք ունեցաւ իմանալու թէ ինչ կրնային ըսել իրեն ան օտարականները։ Սակայն չուզեց անոնց հետ տեսնուելու՝ ինչուան որ նախ խորհուրդ չհարցընէ իր Ոտինոս աստուծոյն քուրմերուն․ բայց անոնք ըսին իրեն որ չվստահանայ Օգոստինոսի և անոր ընկերներուն, և չընդունի զանոնք իր Թագաւորութեանը մէջ, մանաւանդ Թագաւորական քաղաքին մէջ, որ կ'ըսուէր Քէնթ-վարա-պուրի կամ Գէնթըրպըրի, այսինքն Քէնդի մարդիկներուն քաղաքը։ Մանաւորապէս յանձնեցին իրեն Թանձրամիտ և տգէտ քուրմերը, որ զգոյշ կենայ ան անծանօթներուն հետ գոց ու առանձին տեղ մը մտնելէն, որպէս զի չըլլայ թէ կախարդութեամբ վնաս մը ընեն իրեն։

Թէպէտ սա բաներէս Եթելբերտի աչքը պէտք էր վախնար, սակայն իր հետաքրքրութիւնը վախը փարատեց, և իմացուց օտարականներուն որ կու գայ տեսնուելու հետերնին արձակ դաշտի մը մէջ և կաղնիի մը տակ, որուն համար կը կարծէին Սկանտինաւք թէ դիւթութիւններէ ազատ կը պահէ զմարդ, վասն զի իր ճիւղերուն վրայ կը տարածուի սրբազան նէ Թուփը։

Թագաւորը իր ըսած տեղն որ եկաւ, սաստիկ

արմընցաւ ու պատկառեցաւ տեսնելով որ մեծարելի ծերունիներու խումբ մը երկու կարգ շարուած դիմաւորելու կու գային զինքը, ձերմակ երկայն զգեստներ հագած և առջևնէն արծաթի երկայն խաչ մը և Քրիստոսի պատկերը տանելով։ Օգոստինոս և իր ընկերները քրիստոնէական օրհնութիւններ երգելով մօտեցան Եթելբերտի, և ըսին իրեն որ եթէ յանձն առնէր մկրտուելու և թող տար որ իր թագաւորութեանը մէջ աւետարանը քարոզուի, ամէն տեսակ ուրախութիւն պիտի ունենար թէ աս և թէ հանդերձեալ կենաց մէջ։

« Իրաւ աղէկ բաներ են ըսածնիդ, պատասխանեց թագաւորը, բայց ինծի համար անանկ նոր է ձեր լեզուն, որ չեմ կրնար գիտնալ թէ ըսածնիդ ճշմարտութիւն է արդեօք. անոր համար առանց աղէկ մը մտածելու չեմ թողուր իմ հայրենական կրօնքս։ Բայց որովհետև անանկ կը տեսնուի որ մանաւոր աս բաներս մեզի խօսելու համար՝ հեռու տեղերէ ելեր եկեր էք, հրաման կու տամ ձեզի որ թագաւորական քաղաքս մտնաք, տուն ալ կու տամ և հարկաւոր եղած պաշարն, և փոյթ կը տանիմ որ մէկը ձեզի թեթև չարիք մ' ալ չընէ »։

Այս տեսութենէն քանի մը օր վերջը, սիրելի աշկերտներս, Օգոստինոս և իր ընկերները մեծ հանդիսիւ Քենդի մարդիկներուն քաղաքը մտան, որուն մօտի հին եկեղեցին՝ որ բրիտոն կրօնաւորներ շինած էին հռովմայեցւոց իշխանութեանը ժամանակ, Եթելբերտ անոնց տուաւ։ Բազմութիւն սաքսոններու այս գտարականներուն խօսքերը մտիկ ընելու վազեցին. և քիչ վերջը՝ թագաւորն ալ անոնց խօսքերէն և սուրբ վարքէն ազանչացած, յանձն առաւ մկրտուելու։ Իր հպատակներէն շատերն իր օրինակին հետևեցան, և քանի մը տարի վերջը Նորթումբրիան ու Եսէքսնակետու-

Թեւան մէկտղ տէրութիւնները ընդունեցան քրիստոնէութիւնը, և իրենց կարմիր դրօշին վրայ՝ զոր ատենօք Հենկիստ և Հորսա Անգղիա բերեր էին, խաչ մը նկարեցին և Քրիստոսի անունը։

Օգոստինոս իր արդիւնաւոր աշխատանքներուն վարձք ընդունեցաւ Գրիգոր պապէն Գէնդըրպըրիի եպիսկոպոսութիւնը. և որովհետև այս քաղաքն եղաւ առաջին քրիստոնեայ եղողը, անոր համար ասոր եպիսկոպոսը բոլոր սաքսոն քրիստոնէից եպիսկոպոսներէն վեր դասուեցաւ։

Երբոր Սաքսոններն աւետարանը ճանչցան, որ մարդկանց բարի և եղբայրասէր ըլլալ կը սորվեցընէ; իրենց վայրենի բարքը մեղմացընելով սկսան խաղաղ կեանք մը վայելել։ Փոխանակ բարբարոս ազգաց պէս բռնութեամբ ապրելու, սկսան մեծ ժողովքներ կազմել, զորոնք Ուիթթէնակէմոտ կոչեցին, որ ըսել է խորհուրդ իմաստնոց, որոնց մէջ իրենց ազգին մեծերը՝ Թան ըսուած՝ արդարութիւն կ'ընէին գանգատ ու բողոք ունեցողներուն։

Ան ատենէն 'ի վեր, տղաքս, Անգղիա միշտ քրիստոնէական կրօնքը պահեց, և Սաքսոններուն քրիստոնեայ ըլլալէն քիչ տարի վերջը շատ բարեպաշտ ու կրթուած մարդիկ ելան իրենց կրօնաւորներուն մէջ, որոնց կարգը կրնանք սեպել երևելի անձ մը Ալկուինոս անունով, զոր Մեծն Կարոլոս իր արքունիքը կանչեց, և իր Էքս-լա-Շաբէլի պալատը ժողված իմաստուններուն գլուխ դրաւ։

ԾՈՎՈՒ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ

Թուական 787–870։

Ան տարիները, սիրելի տղաքս, իրեք նաւ անծանօթ մարդիկներով լեցուն՝ որոնք կատաղի էին դէմքով և Անգղիացւոց ու Սաքսոնաց լեզուին նման լեզու մը կը խօսէին, հին Լոգրիային ափունքներուն մէկուն մօտ խարիսխ նետեցին։ Հոն մօտ եղող Թանը ուզելով իմանալ թէ ինչ ազգէ էին այն օտարականները ու ինչ կ'ուզէին, անոնց դէմը գնաց քիչ մարդ հետը առած. բայց այն անծանօթները առանց իր հարցմունքներուն պատասխան տալու՝ վրան յարձակեցան, սպաննեցին զինքը և իր հետը եղողներէն շատը, բոլոր հոնտեղերը ցրուեցան ու թալլեցին. ետքը շուտով մը նաւերնին մտնելով, աներևոյթ եղան, առանց մէկուն իմանալուն անոնց ինչ ազգէ ըլլալը։

Այս ծովու աւազակները, որոնք քիչ տարիէն Անգղիոյ մէջ սկսի ճանչցուէին, Դանիք (հիմա Տանիմարգացիք) էին, որոնք կը բնակէին Պալթիկ ծովուն կղզիներուն ու եզերքները, և տեսաք ալ Հռովմայեցւոց պատմութեան մէջ որ անկէց ելան Գոթք, Վիսիգոթք և Գեպիդք։ Տևտոնեան ցեղէն առաջ եկած բոլոր ժողովուրդներուն պէս՝ իրենք ալ սկանտինաւիացի աստուածները կը պաշտէին, և իրենց բարքը այն վայրենի կուռքերուն կրօնքին պէս բարբարոս էր.

Այս մարդիկները այծու մորթէ զգեստներ առած վրանին, որոնց երկայն ստեւները զարդ կը սեպէին, և երկու առագաստով թեթև նաւակներու

մէջ մնած, զոր ճարտար Թիավարները ծովուն վրայէն կը սահեցընէին, հեռաւոր ու դժուար ճամբորդութիւններու ձեռք զարնելու կը յանդըգնէին: Եւ ով որ մէջերնէն կարենար իբրև հաստատուն գետնի վրայ շիտակ ու անշարժ կենալ նաւուն Թիերուն վրայ զոր Թիավարները կանոնով կը շարժէին, կամ ով որ նոյն ձեռքով իրեք նետ ետևէ ետև իրենց նաւակներուն երկայնագոյն կայմին բարձրութեամբը վեր կը նետէր ու կը բռնէր, անիկայ, տղաքս, իր ընկերներէն աւելի արդիւնաւոր կը սեպուէր, և կ՚ընտրուէր առաջնորդ ամենէն հեռու և ամենէն յանդուգն արշաւանքներու, և կը կոչուէր Թագաւոր ծովու: Այսանկ պատիւ մը, որ ճարտարութեամբ և ուժով ձեռք կը ձգուէր, հարկաւ շատ ցանկացողներ կ՚ունենար. անոր համար իւրաքանչիւր դանիացի հէներուն (ՏՃ. Գուրտան) խումբն ունէր իր ծովու Թագաւորը, որուն առաջնորդութեամբը Հիւսիսային ու Պալթիկ ծովերուն եզերքներուն վրայ յարձակմունքներ կ՚ընէին:

Այն ատենուան ծովու Թագաւորներուն մէջ ամենէն երևելին Ռակէնար-Լոտպրոկ էր, որ ըսել է Ռակէնար կաշեայ տափատով, որովհետև դանիացի հասարակ նաւաստիներուն պէս այծի մորթէ շինուած երկայնամազ զգեստ մը կը հագնէր: Լոտպրոկ ճամբորդութիւններու մէջ ցուցուցած քաջութեամբը միայն չէր որ այն պատուոյն հասած էր. հապա երբոր պէտք կ՚ըլլար պատերազմիլ ու Թալլած տեղերուն բնակիչները ջարդել, անոր մէջ ալ կը ցուցընէր իր կարծրութիւնն ու կատաղութիւնը: Սաքսի, Ֆրիզի և Գերմանիոյ ափանց ժողովուրդները շատ անգամ տեսեր էին զինքը որ իրենց երկիրը ցամաք ելած՝ ամէն բան կ՚աւրըշտըկէր կը կողոպտէր. և այնչափ անունը ելած էր, որ խել մը ծովու Թագաւորներ եկան իրեն հպատակեցան:

Լոտպրոկ լսեր էր երիտասարդութեան ատենը որ Սաքսոնք քիչ օրուան ծովու ճամբորդութիւն մը ընելով՝ բարեբեր կղզի մը գտեր էին. ուր մկըրտուեր ու հաստատուեր էին· և որովհետև Սկանտինաւիացիք կ'արհամարհէին նոր քրիստոնեայ եղած ժողովուրդները, զորոնք անարժան կը սեպէին տևտոնեան մեծ ցեղին, միտքը դրաւ որ անոնց դացած տեղն երթայ ու հարստութիւններն ձեռքերնէն առնէ։ Թէպէտ տարիքն առած էր, երկու նաւ չինել տուաւ՝ իրենց սովորական նաւերէն մեծ, զորոնք իր ծովու ձիերը անուանեց, և իրեն ընկեր առաւ իր ազգին ամենէն յանդուգն պատերազմողները։

Սովորութիւն ունէին բոլոր Հիւսիսային ժողովուրդք քանի մը ձեռք զարնելէն առաջ իրենց կնիկներուն խորհուրդ հարցընել, որովհետև կը կարծէին որ անոնք կրնան ապագան գուշակել։ Լոտպրոկ որպէս զի այս սովորութիւնը պահէ, երբոր նաւ պիտի ելլէր՝ խորհուրդ հարցուց աս ճամբորդութեան վրայօք իր Ալանկա կնկանը, որուն խրատներուն սովորաբար մեծ վստահութիւն ունէր· բայց Ալանկա թէպէտ վարժած էր տեսնելու իր էրիկը որ ծովու ու պատերազմի վտանգներուն մէջ ինքզինքը կը նետէր, աս անգամ չուզելով տխրութիւն մը եկաւ վրան, և լալով երդուընցուց զանիկայ որ Անգղիա չերթայ, վասն զի ներսէն կը զգար որ գէշի պիտի երթար իրեն համար աս ճամբորդութեան ծայրը։ Սկզբան մտադրութեամբ ականջ դրաւ Լոտպրոկ անոր յորդորներուն, վասն զի իր ազգայնոց պէս ինքն ալ կանանց խօսքը կը յարգէր· բայց քիչ վերջը չկրնալով զսպել իր բուռն փափաքը, մէկդի դրաւ վախն ու աշխուժութեամբ նաւերուն մէկուն մէջ ցատքելով, հրաման տուաւ որ իր ծովու ձիերուն սանձը թուլցընեն։

Թէ որ գիտնայիք, տղաքս, թէ ինչ անհամար դժուարութիւններ ունի նաւավարութեան արուեստը և թէ հիմնուած է աստղաբաշխութեան, չափաբերութեան և աշխարհագրութեան ուսմանց պէս դժուարին գիտութիւններու վրայ, չէիք զարմանար երբոր լսէիք որ Լոտպրոկ և իր ընկերները անծանօթ ծովերու մէջ լինալով որոնց յաղթելու համար կտրըճութենէ զատ ուրիշ միջոց չունէին, մահուան մեծ վտանգի մէջ ինկան։ Երբոր Անգղիոյ եզերքները մօտեցան, չկրնալով իրենց երկայն նաւերը անանկ աղէկ քալել՝ ինչպէս որ կը քալէին իրենց թեթև նաւակները թիերուն օգնութեամբը, կտոր կտոր եղան Նորթումբրիոյ ափունքներուն ժայռերէն, և յանդուգն ծովու թագաւորը իրեն ընկերներուն հետ ծովը նետելով ինքզինքը՝ լողալով ափունքն ելաւ, և ուրիշ կերպով չկրցաւ կեանքը խալըսցընել՝ բայց եթէ ասդիս անդին յարձակելով ան երկրին մէջ, ամէն տեղ թալլելով ու փախցընելով Անկլօ-Սաքսոնները, որոնք զարհուրած էին այս նոր թշնամիներուն գալուստէն։

Սակայն Նորթումբրիացւոց. Էլլա թագաւորն իմանալով թշնամեաց քիչութիւնը, մէկէն բանակ մը կազմեց, և թշնամեաց դէմ ելլելով արիւնահեղ պատերազմ մը տուաւ։ Լոտպրոկ՝ իր Ասլանկա կնկանը տուած վերարկուին մէջ պլլուած, չորս անգամ սուրը ձեռքը Սաքսոններուն գնդերուն մէջ մտաւ և ահաւոր ջարդ տուաւ. բայց վերջապէս չկրնալով բազմութեանն յաղթել, իր բոլոր ընկերներուն մահը տեսնելէն ետքը, թէպէտ վէրքերով ծածկուած՝ բայց ողջ ողջ իր թշնամիներուն ձեռքն ինկաւ։

Որչափ որ Նորթումբրիացիք կը վախնային Լոտպրոկի անունէն, այնչափ ալ զարհուրելի վրէժխնդրութիւն ըրաւ Էլլա, յուսալով որ անոր

օրինակովը տարտամեցընէ այն բարբարոսներն որոնք կինային գրգռուիլ Լոտպրոկի պէս Անգղիա յարձակելու ։ Լոտպրոկ իր ճերմակ մազերովն ու վէրքերովը չկրցաւ թագաւորին գթութիւնը շարժել, ու դատապարտուեցաւ վիրապի մը մէջ նետուելու որ լեցուն էր իժերով և թունաւոր կենդանիներով. բայց ան ահաւոր պատժին միջոց, զոր ուրիշ մարդիկներէն աւելի երկար ատեն կրեց՝ ցաւոց և աշխատութեանց վարժութեամբ պնդացած ըլլալով մարմինը, ծովու ծեր թագաւորին քաջութիւնը բնաւ վայրկեան մը չթուլցաւ. ինչուան կ՚ըսեն թէ ան դժնդակ ցաւերուն մէջ՝ ողբական երգ մը երգեց, ուր կը յիշէր իր կենաց գլխաւոր քաջութիւնները. ինչպէս սովորութիւն էր Հիւսիսային ժողովուրդներուն պատերազմողներուն, որոնք մաքերնին դրած ըլլալով թէ մահուընէն վերջը Ոտինոսի Վալհալլան պիտի ընդունուին, իրենց կենաց վերջի վայրկեաններուն կը ծիծաղէին, և առանց ցաւոց ձայն մը հանելու շունչերնին կու տային ։

Ռակէնար-Լոտպրոկին այս ողբական երգը երկար ատեն երևելի եղաւ տևտոնեան ժողովուրդներուն մէջ. և դանիացի պատերազմողներն իրենց նաւերուն թիերը քաշելու ատեն կամ իրենց թշնամիներուն հետ կռուելու պատրաստութեան միջոցը այն երգն երգելով՝ իրենք զիրենք կը գրգռէին այն երևելի իշխանին վրէժն հանելու ։

Լոտպրոկի ահաւոր մահուան ձայնը ինչուան Դանեաց երկիրն հասնելով, բորբոքեց զանոնք Անգղիոյ Սաքսոններուն հետ պատերազմելու ։ Տարի մը չանցաւ՝ Լոտպրոկի իրեք զաւկըները վրէժխնդրութեամբ վառուած և հօրերնուն պէս յանդուգն, ութը ծովու թագաւորներ ժողվելով, որոնք կամ ազգականնին էին և կամ բարեկամնին, և խել մ՚ ալ զինուոր առնելով, յանկարծ բազմու-

թեամբ նաւակաց Նորթումբրիոյ ափունքը թա-փեցան՝ ժամանակ չտալով Անկլօ-Սաքսոններուն պաշտպանութեան ։ Էլլա թագաւորը ողջ ողջ անոնց ձեռքը իյնալով, իր Ռակէնարին տուած տանջանքներէն աւելի սաստիկները քաշելով մեռաւ․ և Մէրկիայի ու Արևելեան-Անգլիոյ թագաւորութիւններուն վրայ ալ ուրիշ դանիացի խումբեր վազելով, տիրեցին անոնց ։ Այս արշաւանքէն վերջը՝ միայն Արևմտեան-Սէքսի թագաւորութիւնը մնաց բոլոր Անգլիոյ մէջ, Դէյմզ ու Սէվըրն գետերով Դանեացմէ զատուած, որուն վրայ սաքսոն ցեղը շարունակեց իր թագաւորութիւնը․ բայց ան ալ շատ մեծ դժուարութիւններէ ետքը, ինչպէս որ հիմա պիտի տեսնէք ։

Ե

ՄԵԾՆ ԱԼՓՐԵՏ

Թուական 870–900 :

Մինչդեռ Դանիք հին Եօթնպետութեան գաւառներուն մեծ մասին վրայ կը յարձակէին, արևմտեան Սաքսոններուն վրայ կ՚իշխէր Ալփրետ․ այս թագաւորը երիտասարդութեանը ժամանակ Իտալիա և Հռոմ շատ անգամ պտըտած էր, ուսկից իր Արևմտեան-Սէքսի հպատակներուն շատ հարկաւոր ծանօթութիւններ բերեր էր, որոնց յարգը չէին ճանչնար Սաքսոնները, որովհետև գիտութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը դեռ իրենց բանը չէր, և հազիւ թէ իրենց պապերուն կռապաշտութիւնը մասամբ թողուցեր էին․ ուստի

մտքերնին դնելով որ գիտուն Թագաւոր մը չկրնար քաջութիւն ունենալ, վասն զի այն դարուն պատերազմողները բիրտ ու տգէտ էին, սկսան ատել իրենց Ալփրետ Թագաւորը. բայց հիմա պիտի տեսնենք իրենց ատելութեան անիրաւութիւնը, որովհետեւ Ալփրետի կարողութեամբն ու խոհեմութեամբը խալըսեցան:

Սաքսոններուն իրենց Թագաւորին դէմ ունեցած հակառակութիւնը ուսումնասէր ըլլալուն համար, Թերեւս զարմացընէ զձեզ այսօրուան օրս որ ամէնքը կը յարգեն աղէկ դաստիարակութեան մը օգուտները. սակայն զարմանքնիդ կը դադրի երբ իմանաք որ այն դարուն բոլոր աշխարհ բարբարոսաց ասպատակութիւններուն կամ սաստիկ պատերազմներու ձեռքը մատնուած ըլլալով, մոռցուեր գացեր էին այն գիտութեանց մեծ մասն, որոնք պայծառացուցած էին Հռովմայ և Յունաստանի ամենէն ծաղկեալ դարերը: Նոր ազգերուն գլխաւորները բոլորովին պատերազմի տուած իրենք զիրենք, վայրենի բարք ստացեր էին և չէին ուզեր կրթուիլ. և թէ որ Գաղղիոյ ու Իտալիոյ քանի մը կրօնաւորներ ետեւէ ինկած չըլլային Յունաց և Լատինաց հին գրքերուն մնացորդները ժողվելու, բոլորովին բարբարոսութեան մէջ պիտի ընկղմէր ամբողջ Եւրոպա: Պէտք է նաեւ գիտել որ մինչուան Մեծն Կարոլոս և անկէ ալ վերջը, քահանայք և կրօնաւորք միայն եղան, զորոնք կղերիկոս կը կոչէին, այսինքն իմաստուն, որոնք կարդալ ու գրել գիտէին. իսկ ուրիշ մարդիկ կ՚արհամարհէին ուսմունքն, և անոնց համար եղած կը կարծէին զայն՝ որոնք ոյժ և քաջութիւն չունէին սուր մը վերցընելու կամ պատերազմական ձի մը սանձելու:

Վեհանձն Ալփրետը քիչ մնաց որ երբ Դանիք մօտեցան զոհ պիտի ըլլար ժողովրդեան իրմէ պա-

ղէլուն․ փուճ տեղ Թանէրն և ուրիշ Սաքսոնները կանչեց իրենց հայրենիքը պաշտպանելու․ ոչ ոք եկաւ․ և երբոր այս կարիճ իշխանը կը կրկնապատկէր իր ջանքը սաքսոն տէրութեան մնացորդն անարատ պահելու, իր զարհուրած հպատակները բարբարոսներուն լուծին տակ մտան՝ փառաւոր պատերազմներէ վեր սեպելով նախատական գերութիւն մը։ Բայց անշուշտ Աստուծմէ էին այս ձախորդութիւնները, որպէս զի Սաքսոնաց թագաւորին մեծ սիրտը դուրս ցատքէ, և այն փառքն որ խաղաղ թագաւորութեամբ մը պիտի չկարենար ձեռք բերել, ծանր վշտերով ստանայ։

Պարապ տեղը Ալֆրէտ զէնքով պատերազմելէն ետքը հաւատարիմ զինուորաց սակաւաթիւ խումբի մը հետ՝ դանիացի հէներուն դէմ որոնք Դէյմզը անցեր էին ու Ալպեմոնեան-Սէքսի գաւառը կ'ապականէին, արձըկեց իր ընկերներն, և ուրիշ ժամանակի թողուց Անգղիան փրկել, թէ որ կարելի ըլլար փրկել։

Եւ այսպէս երբ Սաքսոնք յաղթուած ու վհատած, ապաւինելու տեղ մը կը փնտռէին, ոմանք Կալլէս երկրին մէջ, ուրիշները ծովուն անդին կողմը՝ Փոքր Բրիտանիոյ մէջ, Ալֆրէտ մինակուկ և գեղացիի զգեստ հագած՝ իր երկրին ամենէն աղքատ խրճիթներուն մէջ կը քաշուէր, որպէս զի չըլլայ թէ մէկը Դանեաց մատնէ զինքը, որոնք կը փնտռէին զինքը որ սպաննեն։ Զէնքերն էին միայն իր հարստութիւնը, և խնամքով պահեց զանոնք՝ որ օր մը կարենայ նորէն իր թշնամիներուն հետ ծեծկուիլ։

Օր մը հովուի մը կնկէն հիւրընկալութիւն ուզեց․ և երբոր աղեղին լարը շտկելու ետևէ կ'ըլլար, գեղացին իր տանը գործքերուն զբաղած՝ ապըսպրեց իրեն որ դուրս հանէ գարիի ալիւրէ շինած նկանակները, որ մոխրին տակ դրեր էր եփե-

լու համար· բայց հազիւ կնիկը ելաւ գնաց, Թագաւորը մոռցաւ անոր ըսածն ու նկանակները այրեցան: Երբոր դարձաւ կնիկն ու տեսաւ նկանակներն անանկ այրած, սաստիկ բարկացաւ ու յանդիմանեց Ալֆրետը, և ըսաւ որ Աւելի կորիճ ես կարծեմ զատոնք ուտելու քան թէ եփելու: Ժպտեցաւ Թագաւորը ան յանդիմանութեան վրայ, որուն արժանի էր· բայց ձայն չհանեց, որպէս զի չըլլայ թէ կասկած տայ իր անձին վրայօք:

Զարմանալի ու արտաքոյ կարգի տեսարան մը չէր, սիրելիք, որ վեհանձն ու կորիճ Թագաւոր մը ստիպուի այս աստիճանի խեղճութիւն ու կարօտութիւն քաշելու, սպասելով որ իր փառքը ցուցընելու վայրկեանը գայ և հասկըցընէ Դանեաց որ իրենց ոխերիմ թշնամին ինչու ան տանն քնանալու հետ եղած էր:

Սակայն քանի որ Սաքսոնները Հիւսիսային մարդիկներուն տակը մտեր էին, կ'ողբային կուլային ան տարիներն որ խաղաղութեամբ իրենց Ալֆրետ Թագաւորին ձեռքին տակ կ'ապրէին, զոր մեռած կամ կորսուած կը կարծէին: Որ չէր անցնէր որ անգութ Դանիք անոնց եզներն ու ձիերը չյափշտակէին· արօրնին կը կոտրէին, կամ եզի տեղ զանոնք լծելով բանի՝ գրաստներու (Տմ. Պէյլէր) պէս կը ծեծէին· գեղացիներուն խեղճութեանն ու բարկութեանը չափ չկար, որոնք անգադար սըրտերնէն կը հառաչէին ու կը մաղթէին օգնութիւն մը, զոր ոչ Աստուծմէ և ոչ մարդիկներէն յուսալու կը համարձակէին:

Ան միջոցներուն քանի մը սաքսոններ զէնք առած՝ կռուոյ մը մէջ սրբազան դրօշ մը յափշտակեր էին, զոր երբեմն Ռակէնար-Լոտպրոկին իրեք աղջիկները բաներ էին իրենց ձեռքով, և որուն վրայ մոգական խօսքեր ըսեր էին որոնցմով կըսէ թէ միշտ իրենց եղբայրները պիտի յաղթէին: Դա-

նիք աս ձախորդութենէն սարսափած, քիչ մը քա-
ջութիւնին թուլցաւ:

Ալփիւնին ուզածն ալ աս էր · ուստի յարմար
ժամանակ սեպեց ինքզինքը յայտնելու և իրեն
քովը ժողվելու հին Բրիտանիոյ մէջ մնացած կտ-
րիճ սաքսոնները: Ծածուկ իմաց տուաւ քանի
մը Թաներուն որոնց վրայ վստահ էր, և օր ու տեղ
որոշեց իրենց՝ որ իրենց կալուածներուն գեղացի-
ներուն հետ գան հոն զինուած՝ Դանեաց վրայ յար-
ձակելու համար:

Բայց վերջին անգամ մ՚ ալ զէնքերը փորձե-
լէն առաջ, միտքը դրաւ Թագաւորը որ անձամբ
թշնամեաց բանակին մէջ մտնայ՝ Պուրփի կերպարան-
քով, որոնք Անգղիոյ մէջ ան ատեն տեսակ մը երա-
ժիշտներ էին և դաշտորէից ու գեղերու մէջ պտը-
տելով պզտի տաւղով մը երկրին հին Թագաւորնե-
րուն պատմութիւնը կ՚երգէին: Այս պուրփերուն
արդիւնքն էր որ Արթուր Թագաւորին քաջու-
թիւնները անմահացան, որուն դեռ յուսով կը
սպասէր ագէտ ժողովուրդը իբրև ազատարար, ինչ-
պէս քիչ առաջ ձեզի ըսի, մինչդեռ անիկայ շատ
դարերէ ՚ի վեր մեռած էր:

Այս պուրփերը, որոնց երգերը սիրով մտիկ կ՚ը-
նէին Անգղիացիք, հաւասարապէս ընդունելութիւն
կը գտնէին բոլոր Բրիտանիոյ մէջ, ինչպէս գեղա-
ցւոյն խրճիթը, անանկ զինուորին վրանն և Թագա-
ւորներուն պալատը: Այս ճանապարհորդ երա-
ժիշտներուն մէջ ամենէն երևելիներն էին սկով-
տիացիները, որոնք իրենց կաելական լեզուովը Ֆին-
կալի և Օսսիանի՝ Ալպիոնի լեռներուն հին Թա-
գաւորներուն՝ հրաշալի դէպքերը կը պատմէին,
որոնք՝ այն վայրենի ազգերուն աւանդութեանը
նայելով՝ իրենց լճերուն և ձորերուն մառախուղ-
ներուն մէջ՝ երևակայութեամբ իրենց պապերուն
ուրուականները կը տեսնային, որ պատերազմի

գաշտերուն մէջ մեռած էին, և մրրիկներուն մնչիւնը՝ զէնքերուն շաչիւնն ու պատերազմողաց աղաղակները կը սեպէին ։ Սրբազան յարգանք մը կը տրուէր պորփերուն, որոնց պաշտօնն էր նաև սորվեցընել ժողովրդոց իրենց երկրին պատմութիւնը. և բարբարոս Դանիքն ալ անոնցմէ մէկուն չէին համարձակէր ձեռք դպցընելու ։

Արդ այս երաժիշտներուն զգեստովը մտաւ Ալֆրետ Թշնամեաց բանակը, որպէս զի կասկած մը չտայ անոնց. հոն իր տաւղովը պատերազմական երգեր երգեց, որոնց շատ հաւնեցան Հիւսիսային մարդիկը. և յետ շատ անգամ կրկնել տալու զանոնք, յաղթանակաւ իրենց Կոթրուն Թագաւորին առջևը տարին, որպէս զի ինքն ալ լսէ ։ Այս Կոթրունը թէպէտ կատաղի և բիրտ զինուոր մըն էր, բայց չկրցաւ անտարբեր մտիկ ընել սաքսոն պորփին երգերը. և խել մը օր իր վրանին մէջ բանեց զանիկայ, որպէս զի իր երգերովը զուարճացընէ զինքը ։

Բնաւ չկասկածեցաւ բարբարոս իշխանը որ անծանօթ պորփը՝ այն սաքսոն Թագաւորն էր, զոր երկայն ատեն փնտռելու ետևէ ինկեր էր մեռցընելու համար ։ Իսկ Ալֆրետ Դանեաց բանակին մէջ կեցած միջոցը՝ պարապ չանցուց, վասն զի քննեց իմացաւ անոնց զօրաց թիւը. և երբ Դաներուն հետ որոշած օրն հասաւ, վարպետութեամբ փախաւ Թշնամեաց բանակէն ու խառնուեցաւ իրեններուն հետ, որոնք անհամբերութեամբ իրեն կը սպասէին ։

Երկրորդ օրուան եղած պատերազմը արիւնահեղ և ահաւոր եղաւ, և Դանիք յանկարծակիի գալով որովհետև չկարծած միջոցնին սաքսոն բանակ մը դիմացնին ելած տեսան, բոլորովին յաղթուեցան ։ Իրենց Կոթրուն Թագաւորը յանձն առաւ իր գլխաւոր պատերազմողներէն երեսունովը մէկտեղ մկրտուելու. բանակին մեծ մասը ցրուեցաւ

ու Սաքսոններէն Ջարդուբուրդ եղաւ, որոնք ամէն կողմանէ ոտք ելեր էին իմանալով իրենց Թագաւորին դարձը. և Ալփրետ Արեւմտեան-Սէքսը օտարականներուն ձեռքէն խալըսելու փառքն ունեցաւ. և Մեծ անունը տուին իրեն, ոչ այնչափ այս յաղթանակին համար՝ որչափ իր իմաստութեանը ու առաքինութեանը Անգղիոյ մէջ հաստատած երջանկութեանն համար:

Սակայն պէտք չէ կարծէք որ այս յաղթանակով բոլորովին ազատեցաւ Անգղիան Հիւսիսային մարդիկներուն արշաւանքներէն. Ալփրետի մահուընէն վերջը ուրիշ դանիացի յելուզակներ զանազան տեղէն կոխեցին Բրիտանիոյ կղզին, և հազիւ թէ հարիւր յիսուն տարի պատերազմէ վերջը՝ Տեւտոնք վանտուեցան Անգղիայէն Ալփրետի վերջին յաջորդներէն մէկուն ձեռքով ու ալ բոլորովին դադրեցան հոն յարձակելէն:

Ջ

ՍՐԲՈՅՆ ԲՐԻԿՆԵԱՑ ՕՐԸ

Թուականն 1000–1016:

Թէպէտ Ալփրետ Թագաւորը Դանեաց յաղթեց, ինչպէս որ քիչ առաջ ձեզի պատմեցի, աղնիւ տղաքս, սակայն դեռ երբեմն երբեմն կուգային դանիացի խումբեր Անգղիան ապականելու. բայց որովհետեւ գրեթէ միշտ սաքսոն Թագաւորներէն կը հալածուէին, այս բարբարոսներէն շատը ձանձրացան աս վտանգաւոր արուեստէն, և քրիստոնեայ ըլլալով բնակութիւննին հաստատեցին ան

թագաւորութեան մէջ, զոր իրենց սպասկերն ու իրենք ալ ստէպ աւրըշտըկներ էին ։ Նորթումբրիոյ և Արեւելեան-Անգղիոյ գաւառներուն ընդարձակ իրենց բնակութիւն. բայց երբոր քաղաքներուն մէջ քաղաքացի եղան և գեղերուն մէջ երկրագործ, բնութիւննին փոխուեցաւ և խառնուեցան սաքսոն ժողովրդեան հետ ։

Սանկով եղաւ, տղաքս, որ Լոնդրիոյ և Կամբրիոյ հին բնակիչները, որոնց հետ խառնուեր էին հետզհետէ Սաքսոնք, Անգղիացիք և Դանիք, սկսան ձեւացընել անգղիական ազգը, որ հիմա Եւրոպայի տէրութեանց զօրաւորներէն մէկն է. և պէտք է գիտնալ որ Մեծն Ալֆրետի Էթելսթան անունով թոռան եղաւ որ բոլորովին վռնտեց Նորթումբրիայէն դանիացի իշխանները ու առաջին անգամ Եօթնպետութեան բոլոր հին աշխարհները նորէն մէկտեղ միացուց ։

Դանեացիք շատը իրենց առջի կեանքը թողլէն վերջը, գժուարաւ կը տարժէին այն խաղաղութեան որ իրենց նոր հայրենեաց մէջ կը գտնային. հին ծովու թագաւորներուն քաջութեանց պատմութիւնները լսելով դեռ սրտերնին կ'եռար, և թէպէտ Անգղիացւոց մէջ հաստատուեր էին, սակայն ստէպ աչուըննին դէպ 'ի Ովկիանոս կը դարձընէին ։ Ինչուան կը պատմեն թէ այս բարբարոսներուն գլխաւորներէն մէկը, որ Էթելսթանէն յաղթուեր էր, անոր հետ սեղան կը նստէր և մեծ պատուով կը մեծարուէր. առջի բերանը շատ քաղցր եկաւ անոր այս հանգիստ կեանքը, բայց չորս օրէն վերջը չկրնալով համբերել, ծածուկ պալատէն փախաւ և դանիացի նաւակ մը գտնելով, մտաւ մէջն ու սկսաւ իր յելուզակութիւնը անանկ ախորժով ինչպէս որ ձուկ մը որ ուռկանին մէջ բռնուելէն ետքը՝ խալըսի ու ջրին մէջ ցատքէ ։ Կրնաք ասկէ գուշակել թէ ինչպէս այսպիսի մարդիկներու սիր-

տը կ'երէր՝ երբ կը տեսնէին որ իրենց ազգէն նաւեր այն կղզւոյն եզերքը կը մօտենային, ուր իրենք իբրև բանտի մէջ կեցեր էին. անոր համար երբոր նորէն քանի մը դանիացի նաւեր Քենդի ափունքներն ու Թանէթ կղզին եկան, հոնտեղի Դանիքը միացան անոնց հետ իրենց ապստամբութիւնները նորէն սկսելու :

Եթելրէտ էր ան ատենուան Անգղիոյ Թագաւորը, որ թէպէտ քաջ էր, սակայն ականջ կախեց քանի մը մեծերու խօսքին, որոնք կը վախէին որ նորէն իրենց կալուածները կը փճացուէին թշնամիներէն, և փոխանակ Դանեաց հետ պատերազմելու, շատ ստակ տուաւ անոնց որպէս զի հեռանան. անոնք սիրով ընդունեցան ան ընծաներն ու շնորհակալ եղան. բայց ուրիշ բարբարոսներու իմացուցին որ կրնային ասանկ դիւրաւ աղէկ աւար մը ձեռք ձգել:

Իրաւցընէ քիչ ատեն վերջը նոր դանիացի նաւատորմիղ մը Անգղիոյ ափունքն երևցաւ, որուն առաջնորդ էին երկու ծովու Թագաւորներ, մէկուն անունը Օլաֆ՝ նորուեկիացի, երկրորդինը Սվէն՝ տանիմարգացի. և ժամանակ չթողուցած Եթելրետի որ զօրք պատրաստէ, ստիպեցին զինքը որ որչափ ոսկի և արծաթ ունի իրենց տայ, խոստանալով որ ա՛լ չէն յարձակիր Անգղիա: Խեղճ Թագաւորը բռնադատուեցաւ անոնց ամէն ուզածը կատարելու. և վայրենի Սվէնը մեծ հանդէսով անգղիացի եպիսկոպոսէ մը մկրտուելէն վերջը, դարձաւ իր հիւսիսային Թագաւորութիւնը, ուր շուտով մոռցաւ իր քրիստոնէութիւնը և նորէն սկանտինաւիացի չաստուածները պաշտել սկսաւ:

Սակայն իր բանակէն Դանեաց մեծ մասը տեսնելով իրենք զիրենք տէր Անգղիացւոց ստացուածքներուն և կենացը, որոնք իրենց Թագաւորին վատութեամբն ան վիճակն հասեր էին,

յանձն չառին նորէն նաւ մտնելու ու իրենց երկիրը դառնալու, հապա շատ անգամ սաքսոն մշակներու տնակները մտնելով, կը ստիպէին զիրենք որ աղէկ կերակուրնին առջեւնին հանեն բերեն, անոնց գինւովը կը գինովնային, և իբրև շնորհակալութիւն՝ կրակ կու տային խրճիթին և գեղացին ընտանիքովը հանդերձ կ'այրէին: Ալ չկրցաւ դիմանալ ժողովուրդը այսչափ անգթութիւններու. և տեսնելով որ Եթելրետ թագաւորնին բոլորովին զբաղած է նոր գանձեր ժողվելու հէներուն տալու համար և հոգը չէր զիրենք պաշտպանելու, մտքերնին դրին որ իրենք իրենցմէ սարսափելի վրէժ մը առնեն այն անզգամ օտարականներէն: Մի և նոյն օրը, մի և նոյն ժամը, իբրև թէ բոլոր Անգղիոյ գաւառներուն մէջ մի և նոյն վայրկենին թնդանօթ մը նշան տուած ըլլար, վազեցին Անգղիացիք Դանեաց վրայ, և անխնայ ջարդեցին կոտրեցին զանոնք մինչդեռ առանց կասկածի և վախի մէջերնին կ'ապրէին: Այս սոսկալի ջարդն, որուն առաջին պատճառը Դանեաց բարբարոսութիւնն եղաւ, Սրբոյն Բրիկեայ տօնին օրն եղաւ, որ Անգղիոյ գլխաւոր սուրբերէն մէկն էր, և հիմա կը տեսնէք թէ ինչ պարագայով ան օրն ահաւոր անուն մը առած է Անգղիոյ պատմութեանը մէջ:

Այս կոտորածին զոհերուն մէջ, սիրելի աշկերտներս, Տանիմարգայի թագաւորին քոյրն ալ կար, որ այս լուրը առնելով՝ չկրցաւ բարկութիւնն ու ցաւը սանձել: Շուտով մը մեծ նաւերու բազմութիւն տորմիղ մը կազմելով, որոնք ոսկեզօծ պղընձէ առիւծի, ցլու և ուրիշ կենդանիներու ձեւերով իրարմէ կը զանազանուէին, Սվէն քանի մը օրէն Անգղիոյ ափունքը գնաց. և կ'ըսեն թէ իրեն նաւը մեծ օձի կերպարանք ունէր, և այս պատճառաւ Ծովու Վիշապ կը կոչուէր: Այս կատաղի

թագաւորը՝ իր ազգին ամենէն հուժկու և յանդուգն պատերազմողներն ընտրեր էր . և մէկէն Անգղիոյ մեծ մասը կրակի ու արիւնհեղութեանց թատրոն մը դարձուց : Քաղաքներ, գեղեր, դղեակներ, եկեղեցիներ՝ թալլուեցան, կողոպտուեցան, բնակիչքը թրէ անցան և կամ լեռներու ու ճահիճներու մէջ պահուըտեցան . և ինչուան սրբազոյն անձանց ալ չխնայեցին բարբարոսները :

Գէնդըրպըրիի Էլֆէկ եպիսկոպոսը քաջութեան և առաքինութեան օրինակ մը տուաւ ան ատեն, տղաքս, զոր կ'ուզեմ որ գիտնաք : Երբոր Դանեաց ձեռքն ինկաւ և սպառնալէք լսեց անոնցմէ որ եթէ իրեն փրկանաց գին մեծ գումար մը տակի չտար՝ սարսափելի տանջանքներով հոգին պիտի տար, արգիլեց իր բարեկամներուն որ չըլլայ թէ Եթելրէտ թագաւորէն, որ կը փախչէր ան ատեն և իր թագաւորութեան ողորմելի գաւառներուն մէջ կը պտըտէր, խնդրեն որ իր կեանքը գնէ, ըսելով որ մատնութիւն է ստակ վճարել Անգղիոյ թշնամիներուն այն քանի մը վայրկենին համար որ դեռ երկրիս վրայ պիտի անցընէր :

Օր մը որ Դանիք իրենց բանակին մէջ գինովցեր էին մօտ տեղուանքներէն յափշտակած տակառներով, հրամայեցին զօրավարները որ Էլֆէկը առջևնին բերեն : Երբ եպիսկոպոսն անպիտան ձիու մը վրայ հեծած՝ մէջերնին երևցաւ, սկսաւ ոռնալ ու պոռալ այն կատաղի բազմութիւնը . « Ոսկի տուր, եպիսկոպոս, ոսկի տուր, չէ նէ կը մեռցընենք զքեզ » :

Բայց ծերունին չխռովելով այսպիսի մեծ վտանգէ մը, խաղաղութեամբ պատասխանեց . « Ձեզի իմաստութեան ոսկին չտուի՞, Աւետարանին խօսքերը քարոզելով, զորոնք ձեզմէ շատերը արհամարհեցին . ալ ասկէց վերջը բոլոր խրատներս փուճ են ձեզի համար, և ահա կ'ըսեմ ձեզի որ ձեր աղ-

դը ընաւ արմատ ախտի չձգէ Անգղիոյ մէջ. հապա ախտի անցնի երթայ»։ որով ըսել կ'ուզեր որ Դանիէլ այն Թագաւորութեան տէր ախտի չըլլային :

Հարկաւ մեծ քաջութիւն պէտք էր ան վայրենի և գինով մարդիկներուն մէջ այսանկ խօսելու համար. Թէ որ զինուորաց պատերազմներու մէջ ցուցուցած կորովութիւնը միշտ մեծարուած է մարդիկներէն, անոր ալ քաջութիւնը որ անհրաժեշտ վտանգի առեն մահը աւելի կ'ընտրէ քան Թէ իր պարտքէն ետ կենալը, գրեթէ պատերազմականներուն քաջութեանը հաւասար սեպելու է : Թէպէտ ատ առաքինութիւնը, զոր քաղաքական կորովութիւն կ'անուանենք, զինուորական քաջութեան չափ մեծ անուն չունի, վասն զի այնչափ փառք չպատճառեր, սակայն անով իր յարգը չկորսնցըներ. և շատ ուրիշ յատկութիւններ ունի, ինչպէս համբերութիւն, իր պարտուց սէրը, և մէկ խօսքով հոգւոյ ոյժ, որ մարմնոյ ուժէն շատ վեր է : Արդէն ձեր տեսած պատմութիւններուն մէջ ալ տեսակ քաջութեան շատ գեղեցիկ օրինակներ տեսած էք, զորոնք կրնաք յարմարցընել հիմակուան ըսածներուն. բայց աւելի որոշ գաղափար տալու համար ձեզի, օրինակ ըլլայ ըսածներուս Գերմանիկոս կայսրը որ զէնքերը թօթափած՝ ապստամբ պրետորներուն առջեւ ելաւ, և Գոլինեի ծովակալը՝ որ Կեզի դքսէն զինքը սպաննելու խըրկուած մարդիկներուն առջևը գնաց :

Դժբաղդաբար վայրենի Դանիէլը այսպիսի առաքինութիւն մը յարգելու վիճակի մէջ չէին. Էլֆէկի աղնուական պատասխանէն բարկութիւննին շարժած՝ առաջնորդնուն տակը առին ծեծեցին զինքը, և տեսակ տեսակ սպառնալեօք տանջանքներով չարչարելէն վերջը, բարբարոս զինուոր մը զոր քանի մը օր առաջ մկրտեր էր Էլֆէկը, կացնով հա-

րուածով մը գլուխը ճղքեց. իսկ ինքը տանջանքներուն միջոցը կը ջանար չօգնել որ աղօթէ Աստուծոյ։ Ուղեցին անզգամները որ հոնտեղ մօտ եղած ճահիճին մէջ նետեն մարմինը. բայց Անգղիացիք սուրբ ծերունւոյն առաքինութեանը վրայ հիացած, առակով գտնեցին մարմինն և Լոնտրա տարին թաղեցին, ուր մեծ ուխտատեղի եղաւ իր գերեզմանը։

Այն տենները, տղաքս, Եթելրէտ թագաւորը որ անհոգութեամբ չէր ջանար ճար ընել աս ահաւոր չարիքներուն, բոլոր իր հպատակներուն երեսէն ինկաւ, որոնք զայրացած էին իր բռնած ճամբուն վրայ, և աւելի աղէկ կը սեպէին Դանեաց տակն ըլլալ քան թէ այնպիսի տառապանքներ քաշել. անոր համար ստիպուեցաւ Եթելրէտ իր թագաւորութեան երկրէն ելլելու, և իր Էմմա կնկոնէն, և Եդուարդ ու Ալֆրետ զաւկըներուն՝ որոնք դեռ մատղաշ էին, ապաստանեցաւ իր Ռիքարտոս տայգեր Նորմանտիոյ դքսին, որն որ կատաղի Ռոլլոնին յաջորդներէն մէկն էր. աս ան Ռոլլոնն է, որուն ատենօք Կարոլոս Պարզամիտն Գաղղիոյ թագաւորը թողուց իր թագաւորութեան մէկ գեղեցիկ նահանգը, ինչպէս ուրիշ պատմութեան մէջ ձեզի պատմեցի։

Է

ՔՆՈՒԴ ԴԱՆԻԱՑԻ

Թուական 1016–1035։

Եթելրէտ թագաւորին իր ընտանիքովը Նորմանտիա երթալէն քանի մը ամիս վերջը, մէյ

մ՚ ալ վայրենի Սվէնը որ Անգղիոյ Թագաւորի անունը առեր էր, մեռաւ յանկարծ, և իր իշխանութիւնը Գանուտ կամ Քնուտ որդւոյն թողուց, որ նոյնպէս անխնայ պատերազմող մըն էր: Սաքսոնք՝ ինչպէս Մեծին Ալֆրետի ժամանակ, անանկ ալ աս միջոցին զղջացին օտար տէրութեան տակ ըլլալնուն վրայ. և իրենցմէ շատերը Եթելրետի քով վազելով, աղաչեցին որ իր Թագաւորութիւնը դառնայ, խօսք ուզելով որ առջիններէն աղէկ կառավարէ և Թշնամեաց դէմ դնէ: Մէկէն Թագաւորը ղրկեց իր երիտասարդ Եդուարդ զաւակը որ իր անունով երդուըմնայ որ անկէ վերջը կարգով օրէնքով պիտի Թագաւորէր ինքը. և Անգղիացիք սաքսոն ցեղէն իշխան մը տեսնելով, այնչափ սաստիկ ուրախացան, որ հրամայեց իմաստնոց ժողովը Թէ Դանիացմէ մէկը եթէ անկէ վերջը Անգղիոյ Թագաւորի անունը առնէր, օրէնքէ դուրս պիտի համարուէր, այսինքն ամէնքը զինքը սպաննելու իրաւունք պիտի ունենային: Վերջապէս քիչ տանէ վերջը մեռաւ Եթելրետ իր երկիրը. բայց ինչուան որ մեռաւ նէ՝ իր իշխանութիւնը հին արևմտեան Սաքսին մէկ պզտի մասին վրայ եղաւ, և Լոնտրա մեծ քաղաքն ալ Դանիեաց ձեռքը մնաց: Այս Թագաւորիս մահուընէն վերջը, որ իր վերջի տարիները փառօք կնքեց՝ Թէպէտ առջինները ամօթով, իր տղոցմէն մէկը Եդմոնդ Երկաթակող ըսուած՝ պատերազմին մէջ հագած երկաթի զրահներուն պատճառաւ, առաւ Դանիեաց ձեռքէն մայրաքաղաքը, և շատ յաղթանակներ կանգնեց անոնց Քնուտ Թագաւորին վրայ:

Այն պատերազմներուն մէկուն մէջ՝ բարբարոսաց զօրավարներէն մէկը դիպուածով բանակէն զատուած ըլլալով, հարկադրեցաւ անտառ մը քաշուելու Սաքսոններուն ձեռքէն ազատելու համար: Բայց անծանօթ անտառի մը մէջ մոլորելէն դիւրին բան չկայ. դանիացին երկար ատեն ասդին

անդին Թափառելէն վերջը, քիչ մնաց որ աշխատութենէն ու անօթութենէն գետին իյնայ, թէ որ երիտասարդ հովուի մը չհանդիպէր որ եղներ կ'արածէր: « Անունդ ի՞նչ է, հարցուց պատերազմօղն հովուին, ինքզինքը յայտնելէն առաջ: — Կոստուլին, պատասխանեց երիտասարդը, և այս կողմերուն եղանց պահապան Ուլֆնոթին տղան եմ: Բայց դու դանիացի ես թէ չեմ խաբուիր, և ետևէդ ինկողներուն ձեռքէն փախչելու կը նայիս »:

Ան ատեն բարբարոս իշխանը տեսնելով որ դժուարին էր արթուն երիտասարդը խաբելը, ուզեց անոր վեհանձնութեանը վրայ վստահանալ և իր կեանքը անոր ձեռքը յանձնել, և ոսկիէ մեծ մատնի մը մատէն հանելով, Կոստուլինի ընծայեց, խոստանալով որ աւելի մեծ վարձք կու տայ իրեն թէ որ զինքը ապահովութեամբ Դանեաց բանակը տանէր: Ազնուութեամբ հրաժարեցաւ հովիւն ու չառաւ բարբարոսին ընծան. բայց օտարականին խեղճ վիճակէն սիրտը շարժած, իր հօրը տնակը տարաւ զինքը որ քիչ հեռու էր, ուր մինչև գիշեր պիտի սպասէին՝ որպէս զի առանց վախի ճամբայ ելլան:

Իրիկունը Ուլֆնոթ օտարականին մօտեցաւ և ըսաւ. « Իմ միամօր տղաս է որ քեզի պիտի առաջնորդէ քուկիններուդ քով դառնալու համար. բայց որովհետև իր կեանքը վտանգի մէջ կ'ըլլայ թէ որ մեր հայրենակիցներն իմանան որ դանիացի մը խալըսցուցեր է, բանակիդ մէջ պահէ զինքը, և աղաչէ քու թագաւորիդ որ իրեն ծառայութեան մէջ մտցընէ զինքը »:

Այս խօսքէն վերջը գրկեց ծերունին իր զաւակը. և Կոստուլին շուտով դանիացւոյն հետ ճամբայ ելլելով, անանկ ճարտարութեամբ առաջնորդեց իրեն՝ որ քիչ ատենէն բարբարոսներուն բանակն հասան:

Սակայն իր ընկերները գտնելուն ուրախութիւնը չմոռցուց դանիացւոյն՝ հովուին աղաչանքը իր տղան անոր յանձնելու մասին, և երիտասարդ Կոտուինը իր աթոռին հաւասար բարձրութեամբ աթոռի մը վրայ նստեցնելով՝ ցուցնելու համար որ իրեն հաւասար կը սեպէր զանիկայ, բաւ որ անկէ վերջը իբրև հայր պիտի նայէր ան երիտասարդին վրայ որ իր կեանքը փրկեր էր. և ան օրուընէն 'ի վեր իր երախտագիտութիւնը վայրկեան մը չպակսեցաւ. և Քնուդ Թագաւորին ներկայացնելով անձամբ իր ազատարարը, զինուորական աստիճան մը տուաւ անոր համար, որուն մէկէն արժանի ցուցուց զինքը Կոտուին քաջութեամբն ու ճարտարութեամբ: Ատեն անցնելէ վերջը այս մարդը, որ ցած աստիճանէ մը բարձր աստիճան ելեր էր, հին Արևմտեան–Սէքսի Թագաւորութեան կառավարին եղաւ, և պիտի տեսնէք որ եթէ ուզէր՝ ինչուան Անգղիոյ Թագաւորական աթոռն ալ կրնար ելլել:

Շատ ժամանակ չանցաւ մեռաւ Երկաթակող Եդմոնդը, և ա՛լ ետ կեցան Անգղիացիք Դանեաց դէմ պատերազմելէն, և Քնուդ՝ գրեթէ անխափան բոլոր կղզւոյն տիրելով, վռնտեց վերջին սաքսոն Թագաւորներուն բոլոր ազգականները, և սկսաւ խաղաղութեամբ Թագաւորել Անգղիոյ վրայ: Նոյն միջոցին սուրբ մկրտութիւնն ընդունելով, շատ փոյթ ու խնամք կը տանէր քրիստոնէական կրօնքին, որչափ առաջ խստիւ կը հալածէր զան: Նորէն կանգնեց այն եկեղեցիներուն շատը, զորոնք իր Սվէն հայրն և ինքը այրեր էին. և Էլֆէկ եպիսկոպոսին եղած անգթութիւնը մոռցնելու համար, զինուորներուն հանել տուաւ գերեզմանէն հանգուցելոյն մարմինը, զոր Լոնտրայի բնակիչները կ'ուզէին իրենց քով պահել, ու փառաւոր գերեզմանի մը մէջ թաղեց, զոր մասնաւոր Գէն-

դըրապըրի քաղաքին մէջ չինէր էր: Եւ դեռ բաւական չանցնելով տուած յարգանքն Էլֆէկի յիշատակին, ուզեց անձամբ հոս երթալ պանդխտի զգեստով, մախաղը ուսը զարկած, և ձեռքն ալ երկայն գաւազան մը առած, Պետրոս և Պօղոս առաքելոց գերեզմաններուն վրայ ուխտ կատարելու, և պապին օրհնութիւնն առնելու համար:

Սովորութիւն ունէին, տղաքս, Անգղիոյ Եօթնպետութեան հին Թագաւորները՝ որ ամէն տարի Հռոմ տըկի մեծ գումար մը կը խրկէին. փոխանակին ան էր որ սաքսոն ուխտաւորներուն օգնէն որ հոն կ'երթային, սաքսոն աղքատ տղոց դպրոց մը հաստատեն, և առաքելոց գերեզմաններուն առջև միակերպ մոմեղէններ վառել տան: Այս նուէրքներին սկզբան կամաւոր էին, անանկ որ Դանեաց յարձակմունքներուն ժամանակ դադրեցուցին ալ. բայց Քնուտ՝ պապին ախորժելի բան մը ընելու համար՝ բոլոր իր Թագաւորութեանը մէջ հարկ մը հաստատեց, որ Դրամ Սրբոյն Պետրոսի ըսուեցաւ:

Սակայն Քնուտի վրայ եղած սրբութեան ու զօրութեան համբաւը՝ Նորմանտիոյ դքսին, որ Եթելրետի այրի կնոջ եղբայրն էր, ականջն ալ հասաւ. և Հռոբերտոս որ կտոր կտոր կ'ըլլար սիրտը տեսնելով իր քոյրը իր առջի բարձր աստիճանէն վար ինկած, միտքը դրաւ որ Քնուտի հետ զանիկայ կարգելու ջանայ, որպէս զի Անգղիոյ և Նորմանտիոյ տիրող տուները խնամութեամբ և սիրով իրարու հետ կապուին: Շատ ուրախացաւ Քնուտ աս բանիս վրայ. և պէտք չէ ալ զարմանալ, վասն զի Էմմա Թագուհին դեռահասակ ու վայելուչ էր. հապա ան է զարմանալի, որ Թագուհի ըլլալու համար՝ թողուց Նորմանտիոյ մէջ իր Ալփրետ և Եդուարդ զաւկըները, որոնց հրաման չկար Անգղիա ոտք կոխելու ինչպէս Եթելրետի ցեղէն ամէն իշխաններուն. և երբ նոր տղայ մը ունեցաւ, որուն

Հարտ-Քնուդ, այսինքն քաջասիրտ Հաստատուն Քնուդ անունը դրին, բոլորովին մոռցաւ իր առջինեկ զաւակները։ Այս փառասէր կինը կը յուսար որ Հարտ-Քնուդ հօրը կը յաջորդէ. բայց պարապ եղաւ յոյսը, վասն զի երբոր քանի մը տարի վերջ Քնուդ մեռաւ, Հարոլտ անունով իշխան մը, որ ինքզինքը թագաւորական ցեղէն կ'ըսէր, Անգղիոյ վրայ թագաւորեց անոր տեղը, և Էմմային զաւակը Տանիմարգայի մէկ քանի գաւառները միայն ունեցաւ, որոնց իշխանութիւնը աւանդեր էր իր հայրը։

Ը

ԵԴՈՒԱՐԴ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Թուական 1035–1054։

Երբոր Մեծին Ալֆրետի ժառանգութիւնը այսպէս Դանեաց ձեռքը կ'անցնէր, [illegible], Էթելրետի որդիքը իրենց Նորմանտիոյ Ռիքարտոս քեռւոյն քով խաղաղութեամբ կ'ապրէին։ Մէյ մ' ալ յանկարծ իրենց Էմմա մօրերնէն ծածուկ նամակ մը եկաւ և արթնցուց իրենց սրտին մէջ ան յոյսն որ շատ ատենէ 'ի վեր կորսուած էին իրենց հայրենիքը տեսնելու։ Կ'իմացնէր մայրերնին որ իրենց ընտանեաց հին բարեկամներէն շատերը, օտարին տէրութենէն ձանձրացած, անոնց մէ մէկուն Անգղիա երեւնալուն կը սպասէին՝ Հարալտ թագաւորը ձգելու և Դանիները բոլորովին վռնտելու համար կղզիէն։

Այս լուրը մեծ ուրախութիւն պատճառեց եր-

կու եղբարց, և Ալֆրետ որ պզտիկն էր և աւելի անխոհեմ, ուրիշ ապահով նշանի չուզեց սպասել և Նորմանտացի զինուորներու պզտի խումբ մը ժողվելով, որոնք ծարաւի էին պատերազմի, շուտով անոնց հետ մէկտեղ Արևմտեան-Սէքսի ափունքն ելաւ, ուր կարծէր թէ շատ օգնականներ պիտի գտնէ:

Այս նահանգին ան ատենուան կառավարը Կոտուինն էր, որուն զարմանալի պատմութիւնը քիչ մը առաջ ձեզի պատմեցի. և թէպէտ Դանեաց քով առաջ գացեր էր, սակայն իր սաքսոն ցեղէ ըլլալը չէր մոռցած, և կը խոժոռէր տեսնելով իր հայրենիքը բարբարոսաց ձեռքին տակը. անոր համար ընդ առաջ գնաց Ալֆրետի և խոստացաւ օգնելու իրեն. բայց երբոր տեսաւ որ քովի Նորմանտացիներն Անգղիան մէջերնին բաժնելու կը մտածէին, և յաղթուողներուն երկիրներովը ու կողոպուտներովը հարստանալու, խոհեմ Կոտուինը իմացաւ մէկէն որ Եթելրետի որդւոյն թագաւորութեամբն երկիրը նորէն ուրիշ օտար տէրերու տակ պիտի մնար, անոր համար մէկէն ետ կեցաւ ինքը:

Կոտուինին քաշուելովը՝ երիտասարդ Ալֆրետին ու իր ընկերներուն բանը բուսաւ, որոնք քանի մը օր վերջը անզէն հանգչելու ատեննին գեղի մը մէջ, վրանին հասան Հարալտ Թագաւորին զինուորներն ու շղթայի զարկին: Խեղճ Ալֆրետին աչքերը փորեցին Դանիք, բայց տանջանքին սաստկութեանը չկրնալով դիմանալ շուտով մեռաւ. և Նորմանտացիներէն մեծ մասն ալ տանջանքներու մէջ իրենց յանդգնութեանը պատիժը քաշեցին: Էմմա Թագուհւոյն վրայ ալ կասկածուելով որ ինքը եղաւ աս բանիս պատճառը, վռնտուեցաւ աշխարհէն և նաւով մը Նորմանտիա խրկուեցաւ:

Սակայն Էմմա ասանկ երկու անգամ Անգղիայէն աքսորուելէն ետքը, փոխանակ իր երկիրը քաշուելու, Տանիմարգա գնաց իր Հարտքնուդ զաւկին քով և կ՚աղաչէր իրեն որ Ալֆրետ եղբօրը սպանութիւնն առանց վրէժխնդրութեան չթողու, և կ՚ըսէր թէ անոր մահուան գլխաւոր պատճառ Կօտուինն էր որ չուզեց օգնել։ Ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ Հարտքնուդ մօրը պատմածներուն, և համոզուեցաւ՝ յուսալով որ այն պատրուակաւ դիւրին կ՚ըլլար իրեն Անգղիոյ տիրապետելու. նոյն միջոցին Հարալտի մահն ալ վրայ գալով, աւելի դիւրացուց իրեն մտքի դրածը։

Հարտքնուդ դանիացի նաւատորմիղով մը Անգղիոյ եզերքն ելաւ, իր հօրը մեծին Քնուդայ աթոռն ելլելու համար. և որովհետև կատաղի ու անգութ մարդ մըն էր, առջի մտածութիւնն այն եղաւ որ Ալֆրետի մահուանը մեծ վրէժ մը առնէ, ինչպէս որ մայրը կը գրգռէր։ Բարբարոսի մը վայել կատաղութեամբ Հարոլտի մարմինը հանեց գերեզմանէն, և գլուխը մարմնէն բաժնելէն վերջը Դէյմզ գետը նետեց. բայց դանիացի ձկնորսները իրենց թագաւորը պատուելով, վերուցին դիակն ու իրենց ազգին գերեզմանոցը թաղեցին. վասն զի անանկ մեծ ատելութիւն կար այն ատեն Դանեաց և Սաքսոններուն մէջ, որ չէին ուզեր գերեզմաննին իրարու հետ խառնել։ Իսկ Կօտուինին համար, որ Էմմա թագուհւոյն ըսածին նայելով Ալֆրետի սպանութեանը պատճառն եղած էր, հրամայեց Հարտքնուդ որ դատաւորներու առջև տարուի ինքզինքը արդարացնելու համար իրեն վրայ եղած ամբաստանութենէն։

Սաքսոններուն, ինչպէս նաև տևտոնեան ցեղէն եղած ուրիշ ազգերուն շատին սովորութիւնն էր, որ երբ բանի մը վրայօք կ՚ամբաստանուէր մէկը, պէտք էր որ դատաւորներուն առջև ծնողացը,

բարեկամներուն և դրացիներուն հետ ելլայ, որոնք իրեն հետ երդում կ'ընէին որ անմեղ էր:

Ուստի Կոստէին ալ խել մը վկաներ հետը՝ վայրենի Հարտքնուդին առջևը ելաւ իրեն վրայօք եղած կասկածները սուտ հանելու համար. բայց գիտնալով որ հարստութեան սիրող էր անիկայ, ուզեց փորձել ընծաներով սիրտը կակղցընելու. և ընծայեց իրեն ոսկեզօծ պղնձէ նաւ մը՝ ութսուն զինուորով, որոնց սաղաւարտները ձոյլ ոսկի էին և որոնք դաստակնին ոսկիէ մեծ ապարանջաններ անցուցած էին. բայց ասկէ՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրը ձախ ուսին վրայ ոսկեզօծ տապար մը ունէր, և նիզակ մը աջ ձեռքը: Իրաւցընէ այս նուէրքս անյագ դանիացւոյն սիրտն առաւ, և մէկէն վճռեց թէ Կոստէնին պէս մարդը չկրնար յանցաւոր ըլլալ, և գովասանքներով Արևմտեան-Սէքսի երկիրը նորէն խրկեց զինքը՝ իր կառավարութիւնը շարունակելու:

Իրաւցընէ Կոստէին բոլորովին անմեղ էր. բայց թագաւոր մը որ արդարութիւնը սակով կը ծախէ, սիրելիք, այնպիսին պատուաւոր թագաւորութիւն մը չկրնար ունենալ. Հարտքնուդ ինչուան իր վերջին օրը ուրիշ բանի խնամք չտարաւ՝ բայց եթէ դանձ դիզելու, որ և իցէ միջոց արդար սեպելով: Դանիք իր օրինակին նայելով սկսան կողոպտել ու չարչարել Սաքսոնները, ինչպէս Սվէնի արշաւանացը ժամանակ. և երբ անգղիացի մը յանկարծ բարբարոս մը սպաննէր ինքզինքը պաշտպանելու համար, մէկէն 'ի մէկ կը թալլէին իր ունեցածը չունեցածը և Գլուխ Գայլ անունը կու տային անոր, որ կ'ուզէր ըսել թէ հրաման կար ամենուն վնասակար անբանի մը պէս զինքը մորթելու: Բարեբաղդաբար Հարտքնուդին կեանքն և իշխանութիւնը քիչ քշեց, և իր մահը Դանեաց Անգղիայէն բոլորովին հալածուելուն առիթն եղաւ:

Այս լուրը լսուածին պէս, Անգղիացի քահանայ մը կազմեց Կոստուլին իր չորս տղոցմովը, որոնք իւ րենց պէս կարգին պատերազմողներ էին. քաջքէ քաղաք հալածելէն վերջը զՎանդիս, Վերջնայէս աքսորեց զիրենք որ Նոււ մեծեն և իրենց Հերուեյ այլին հայրենիքէն երթան: Սանձկով, տղաքս, Ուլֆինոթ հօրուբին զաւակը. Անգղիոյ առաջնորդութ եղաւ, և թէ որ այն ատեն ուզէր Թագը իր գլուխը դնել, ուրախութեամբ կը հնազանդէին իրեն Անգղիացիք. բայց կորսնցուցածին տեղը լեցնելու Եթելրետին վերջին տղան Թագաւորեցնելու իր հօրը նստած գահին վրայ. և Եդուարդ եղաւ առաջին սաքսոնը որ Դանիացւոց ետքը Թագաւորեց: Եդուարդ իր բարերարին Երախտագէտ ըլլալու համար՝ անոր Եդիթա աղջիկը հարս առաւ իրեն. և որովհետև շատ բարեպաշտութիւններ ունէր և մեծամեծ նշանաւոր սրբութիւն, Եդուարդ Խոստովանող ըսին իրեն: Շատ օգտակար եղաւ Անգղիացւոց իր Թագաւորութիւնը. անանկ, որ միացընել տուաւ անոնց Դանիացւոց հաստատած քաղքերն ու օրէնքը:

Թէպէտ կը սիրէին Անգղիացիք զԵդուարդ իր կատարելութեանցը համար, բայց չէին կրնար քաշել անոր Նորմանտացւոց վրայ ցուցուցած մեծ սէրը, որոնց երկիրին անցուցեր էր իր կենաց քին մեծ մասը: Խել մը Նորմանտացի, պարոններ և քահանաներ իրեն հետ Անգղիա եկեր էին մասնակից ըլլալու իր փառքին. և որովհետև իր աքսորանաց ատենը հաղածեր էին զինքը, չէր կրնար Եդուարդ անոնց խնդիրքներուն չը լսել. և այսպէս Նորմանտացի եպիսկոպոսներ ու Նորմանտացի [illegible] կառավարեցին Հասարակը, [illegible] [illegible] ու [illegible] կը պահէին: [illegible] [illegible] կը [illegible] և [illegible]

կ'աղաչէր թագաւորին որ հեռացընէ ան օտարականները, որոնց հպարտ ճամբան օրէ օր զզուելի կ'ըլլային Անգղիացւոց. բայց մտիկ չէր ըներ Եդուարդ բարեկամին խրատներուն, և Կոտուինի երեսը զարնելով կ'ըսէր թէ իր Ալփրետ եղբօրը մահուանը մասնակից եղած էր: Կոտուին չէր կրնար առանց կիրք ելլելու լսել աս զրպարտութիւնը. վասն զի առաքինի մարդու մը անկէց աւելի ցաւալի բան չկրնար ըլլալ՝ որ չըրած յանցանքն ուրիշներն իրեն տան:

Վերջապէս անանկ զայրացաւ գժտութիւնը թագաւորին ու Կոտուինի մէջ, որ Եդուարդ զիջանելով իր մտերիմ Նորմանտացիներուն տուած խորհըրդոյն՝ Թաներու ժողովքի ձեռքով վռնտեց իր թագաւորութենէն այն մարդն ուսկից ընդուներ էր իր թագը: Կոտուինի ընտանիքը մասնակից եղան դատապարտութեանը. իր զաւկըները հօրերնուն հետ աքսորուեցան. և թագաւորն իր աղջի ճամբէն խոտորելով մեծ յանցանք մըն ալ ըրաւ, այսինքն Կոտուինի աղջիկն՝ Եդիթան իր կնութենէն արձըկեց, և կուսաստանի մը մէջ փակեց, իր օտարազգի խորհրդականներուն մտիկ ընելով, որոնք հեգնօրէն կ'ըսէին թէ չէր վայլէր որ այս խաթունը փետուրներու վրայ քնանայ, մինչդեռ իր հայրն ու եղբարքը գլուխնին դնելու տեղ մը չունէին:

Բայց մինչդեռ Կոտուին և իր տղաքը Եդուարդի տկարութեանը և ապերախտութեանը զոհ կ'ըլլային, Եդուարդին այցելութեան եկաւ իշխան մը, որուն անունը քիչ ատենէն շատ պիտի հռչակուէր. և այս մարդն էր Գուլիելմոս Նորմանտիոյ դուքսը, Անգղիոյ թագաւորին ազգական, և որդի երևելի Նորմանտացի իշխանի մը, որ Ռոպերտ Սատանայ կ'ըսուէր, և որուն վրայ թերևս անհաւատալի պատմութիւններ լսած էք:

Այս Ռոպերտը իր գէշ բնութեանն և երև-

աստուածպաշտութիւնը ժամանակին [illegible] թագաւորութիւնն [illegible] բոլոր հաւատքը Սասանեանց կորսուած էր · երբոր սա-րիքն [illegible], պարսից [illegible] ըստը և մեծ[illegible] թագաւորութիւն ամենայն հաւատքը՝ ասոնց մէջէն [illegible] ուխտին [illegible] Երուսաղէմ բայց մեծը [illegible] ծով չկրցաւ կատարել սա ուխտը, և ժամանակ Թո-դոսի [illegible] տարեկան արար մը, որ [illegible] Գու-լիելմոս [illegible] : Նորմանդացի [illegible] խոր-հուրդով Թագաւոր Սասանեանցն մահը, երկինք իշ-խան [illegible] ձեռագրերին [illegible] [illegible] մէջ [illegible], [illegible] որ էր [illegible] [illegible], [illegible] ժամանակը : Գուլիելմոս [illegible] հոգը [illegible] չէր երկար · բայց իր [illegible] հասարակէն 'ի մէջ այն-պիսի [illegible] մը էր [illegible] [illegible] մէջ ալ, որ երբեք չէ [illegible] :

Թէպէտ սա իշխանը, որ առաքինական համբաւին ու-նէր էր այն ատեն, ասոնց իր Նորմանդացւոց զգաստու-թիւնէն զատ [illegible] մը ընել, և Անգ-ղիա գնաց, ուր [illegible] որ իր ազգայնոց ձեռքէն էր զերծ [illegible] բոլոր երկիրը՝ շատ [illegible], Թա-գաւորին 'ի պաշտօնն [illegible], իսկ մէկ Անգ-ղիոյ Թագաւորները, ձեռք և ոտքի չեն [illegible], ու-րանք շատ յարգի էին · այն ատեն Նորմանդացւոց դքսին մեծաքն [illegible] որ օր մը կրնար իրեն ժա-ռանգել այն գեղեցիկ Թագաւորութիւնը, որուն ազնիւ բանները կ'ընծայէր իրեն իր [illegible] : Գուլիելմոս բարեմտութեան մարդկանց հետ՝ ապա-ստանեց Անգղիոյ քաղաքներուն ու գիւղերուն · վեր-ջը նաւ մտնելով իր դքսութեան երկիրը դարձաւ :

Հարոլտին [illegible] Եդուարդին [illegible]-թեանը վրայ, ասոնց [illegible] [illegible] · և ժամանակին քանի մը ամիս վերջը, լսելով որ [illegible] իշխանը Քենդին [illegible] ելեր էր իր [illegible] հետ միասին, և Թէ խելք մը [illegible] մէկէն հետը

միացեր էին, որոնք երդուընցած էին իրեն հետ ապրելու կամ մեռնելու: Քաջ Կոտուինին դէմ ելլելու համար իր Նորմանտացիներէն զատ ուրիշ զինուոր չգտաւ Եդուարդ. և Կոտուին երադութեամբ Դէյմզէն ինչուան Լոնտրա հասնելով ցամաք հանեց իր բանակը, և ստիպեց Թագաւորը որ խաղաղութիւն ընէ իր ընտանեացն հետ, որուն ձեռքով Թագաւորութիւնն ստացեր էր: Իմաստնոց Նոր ժողովք մը աքսորելոց դատապարտութեանը հրովարտակը ջնջեց, և հրամայեց որ ամէն ստաճանի Նորմանտացի նոյն վայրկենին աշխարհքէն դուրս ելլան. և որոշուեցաւ որ Կոտուին և իր զակըները նորէն իրենց առջի ստացուածքն ու պատիւը ունենան, միայն թէ հաւանի ինքը պատանդ տալու Թագաւորին իր կրտսեր որդին, որուն անունն էր Ուլֆնոթ, և իր անդրանիկ թոռուն զակըներէն մէկը, զորոնք Եդուարդ երկուքն ալ Գուլիելմոս դքսին պահպանութեանն յանձնեց: Այն ատեն Եդիթա Թագուհին վանքէն ելաւ ու Թագաւորական աթոռը նստաւ, և ներեց իր էրկանը:

Այս անկեղծ հաշտութենէն վերջը, տղաքս, ոչ ոք կրնար կարծել որ Եդուարդին և Կոտուինի մէջ ալ թեթև հակառակութիւն մ' ալ պիտի ելլէր. բայց դեռ չէր մոռցած Թագաւորը իր Ալֆրետ եղբօր խեղճ մահը, որ միշտ միտքին մէջ կը նորոգուէր, և ամէն անգամուն որ պզտի բան մըն ալ այն դըժբաղդ դէպքը կը յիշեցընէր իրեն, Եդուարդ խոժոռ աչքով մը կը նայէր իր պաշտօնէին վրայ:

Օր մը հարկինքի միջոց երբ Կոտուին Եդուարդի քով նստեր էր, մատռուակը (Տճ. Գափէհճէար) գինի բաժնելու համար սեղանին մօտենալու ատեն մէկ ոտքը սահեցաւ, և անշուշտ պիտի իյնար, եթէ ճարտարութեամբ մէկալ ոտունքին չկրթընէր. «Հա՛ հա՛, ըսաւ Կոտուին ծիծաղելով, յարմար ատեն եղբայրը եղբօրն օգնութեան եկաւ: — Ան-

տարակոյս, վրայ բերաւ Թագաւորը գոյնը նետելով ու դաժան կերպով մը նայելով Կոտուինին, եղբայր մը միշտ իր եղբօրը օգտակար է, և Աստուած տար որ իմ եղբայրս ալ դեռ ողջ ըլլար»։ բայց Կոտուին Թագաւորին աժգունութիւնը տեսնելով, «Տէր արքայ, ըսաւ լուրջ կերպով, ինչո՞ւ ամէն անգամ որ ոչինչ բառ մ՚ ալ անդարմանելի թշուառութիւն մը կը յիշեցնէ, բարկութեամբ երեսս կը նայիս, իբր թէ յանցաւորն ես ըլլայի։ Լաւ ուրեմն, ահա թէ որ քու սիրելի Ալփրէտիդ մահուանը հաղորդ եղայ նէ ես, Աստուած տայ որ ճշմարիտ հրաշքով մը այս հացիս պատառը հիմա խեղդէ զիս»։ Աս ըսաւ ու բերանը տարաւ պատառը Կոտուին, և մէկէն գետինը տապըլտըկելով հոգին փչեց հեղձամղձուկ։

Կոտուինի թշնամիները ձայն հանեցին ժողովըրդեան մէջ որ արդար պատիժ էր այս դիպուածը Ալփրետի սպանութեանն հաղորդ ըլլալուն. բայց պէտք է գիտնալ որ Կոտուինի յանկարծական մահը միայն ստոյգ է, իսկ միւս պատմուած պարագաները ինքնահնար գիւտեր են։

Թ

ՀԱՐՈԼՏԻ ԵՐԴՄՈՒՆՔԸ

Թուական 1054–1065։

Կոտուինի մահուանէն առաջուան Եդուարդ Թագաւորն իր մեծ փափաքն՝ միանձնականաց բարեպաշտութեանն ալ. և անկէ վերջը բարիք չմնաց որ անոր ոտքակոխը ըներ, մանաւանդ իրենց հօրը առեր եղածները

չէին երևնար իրեն։ Այս տղոց անդրանիկը Հարոլտ անուամբ՝ Արևմտեան-Սեքսի կառավար դրաւ, և երրորդ եղբայրնին որ Դոստիկ կ'ըսուէր, Նորթումբրիոյ կառավար․ և այսպէս իր Թագաւորութեան ամենէն հարուստ և նշանաւոր ընտանիքն ըրաւ զանոնք։

Սակայն աս երիտասարդներուն մէջ, զորոնք Անգղիացիք Կոտուինի չափ կը սիրէին, ամենէն աւելի ճարտարն ու կտրիճը Հարոլտ էր, զոր Եդուարդ իրաւամբք իր Թագին ամրագոյն նեցուկը կը կարծէր։ Ան միջոցին Կամբրիացի ազգին մնացորդները, որոնք ինչպէս գիտէք Կալէս խոպան երկիրը կը բնակէին, Օֆֆա անուամբ սաքսոն Թագաւորին շինած պարիսպն անցնելու համարձակեցան, որ զիրենք Մերկիայէն կը բաժնէր, և դրացի գաւառները կ'աւրըշտըկէին․ Հարոլտ՝ Թագաւորին հրամանովը վրանին վազեց ու բոլորովին ջարդուբուրդ ըրաւ, և պայման դրաւ որ եթէ զինեալ Կամբրիացի մը անկէ վերջը պարիսպէն անդին գտնուէր, աջ ձեռքը պիտի կտրուէր։ Ստիպուեցան Կալք հնազանդելու աս խիստ պայմանին, և երկայն ատեն իրենց արշաւանքները դադրեցուցին։

Թէ որ Հարոլտ այս դէպքիս մէջ ինքզինքը ճարտար քաղաքագէտ ու կտրիճ զօրավար ցուցուց, ուրիշ դիպուածի մը մէջ ալ իր արդարութեան և ճշմարտութեան տուած պատիւն ու սէրը փայլեցուց։ Իր Դոստիկ եղբայրը, որ կատաղի և գոռոզ բնութիւն մը ունէր, սաստիկ խստութեամբ վարուած ըլլալով Նորթումբրիացւոց հետ, յուսահատեցան անոնք ու ձեռքերնին զէնք առած՝ Դոստիկի պաշտօնականներէն ձեռքերնին եկածը սպաննեցին, և զինքն ալ հարկադրեցին փախչելու։

Հարոլտ՝ Թագաւորին հրամանովը ապստամբներուն վրայ քալեց շատ զինուորներով․ բայց պատերազմելէն ու կաթիլ մը անգղիացի արիւն Թա-

միւսէն առաջ, ուղղեց ապստամբութեան պատճառներն քննել, իւրաքանչիւրին յանցանքն իրաւունքներու-նելու համար։ Այն առեն խոհականութեամբ ըսին իրեն Նորթումբրիացիք որ Տոսթիգին եղբօրն ըրած անիրաւութիւններն ու բռնութիւններն պատճառ եղան իրենց ապստամբելուն. և առաջնորդն որ ի-րենց հետ գերիններու այս վարուեցաւ իշխանին առջին չպարտընէ, ըսելով որ իրենք աւելի մահն կ'ընտ-րէին քան թէ անոր հնազանդիլը, և թէ իրենց նախնիքը ազատ ապրելու կամ մեռնելու սորվե-ցուցեր էին զիրենք։

Իմաստուն Հարոլտը լսելով ճշմարտութիւնը, խնդրեց Թագաւորէն որ Տոսթիգը վերցընէ իշխա-նութենէն, որով զեղծած էր անիրկայ, և սահմանով արդարութիւնն իր ընտանեաց շահէն աւելի վեր դրաւ։ Հարոլտի այս առաքինի գործքովը Եդուար-դայ և բոլոր Անգղիացւոց սէրն աւելի շատցաւ իր վրայ. բայց Տոստիգը մահացու թշնամի եղաւ ի-րեն, որ առենօք իր և Թագաւորութեան կործա-նմանը պատճառ եղաւ, ինչպէս պիտի պատմեմ ձեզի։

Շատ տարիէ 'ի վեր Հարոլտ իր քաջը լնու-թեամբն ու Հարստութեամբը կարգ դրեր էր Անգղիա, և Եդուարդ ծերութեան հասած բոլոր իր Թագաւորութեան հոգերն անոր յանձներ էր. մէյ մ'ալ յանկարծ օր մը յիշելով որ իր եղբայրն և եղբօրորդին տասը տարուընէ 'ի վեր պատանդ մնացեր էին Նորմանտիոյ դքսին քով, ուզեց Նոր-մանտիա երթալ աղաչելու Գուլիելմոսին որ ար-ձըկէ զիրենք։

Բայց Անգղիայէն ելլելէն առաջ, պէտք էր Թա-գաւորէն հրաման առնել. ուստի Եդուարդայ առ-ջև ելաւ Հարոլտ խնդրելու համար որ հրաման տայ քանի մը ամիս հեռանալու՝ իր աքսորականները խալըսելու համար։ Բայց Թագաւորն իրաւամբք

վախնալով որ չըլլայ թէ յանկարծ անոր ծառայութիւններէն ու գործունէութենէն զրկուած մընայ, ըսաւ իրեն որ թերևս մեծ թշուառութեանց դուռ ըլլար այս ճամբորդութիւնը թէ իրեն և թէ թագաւորութեանը համար. « Չեմ ուզեր փափաքիդ արգելք ըլլալ, վրայ բերաւ տխրութեամբ ազնիւ թագաւորը. բայց քեզմէ աղէկ կը ճանչնամ Գուլիելմոս դուքսը որ խորամանգ և ամբարտաւան մարդ մըն է, և բոլոր սրտանց խրատ կու տամ քեզի որ չվստահիս վրան »: Դժբաղդաբար Հարոլտ ամենևին կասկած չունենալով, ինչպէս սովորական է վեհանձն բնութեան տէր մարդկանց, չուզեց մտիկ ընել ծերունի թագաւորին խորհուրդներուն, զորոնք պարզ բարեկամութենէ առաջ եկած կը սեպէր՝ և ոչ թէ իրաւացի խոհեմութենէ, և սկսաւ ճամբու պատրաստութիւնները տեսնել, այսինքն հրամայեց իր զինակիրներուն որ պատրաստ ըլլան որսորդութեան կազմածքովը իրեն հետ երթալու, բազէներն ու շները մէկտեղ առած, ինչպէս ան ատեն սովորութիւն էր:

Եւ խրոխտ ձիու մը վրայ հեծած, թռչունը ափին մէջ, և որսի շներն ալ առջևը ձգած, Սըսէքսի եզերքը գնաց Հարոլտ, ուսկից Նորմանտիա երթալու համար նաւ մտաւ. բայց այս ճամբորդութիւնը սուղի նստաւ իրեն. վասն զի մրրիկ մը զինքը Գաղղիոյ ափունքը նետելով Սոմ ըսուած գետէն քիչ հեռու, այն տեղւոյն իշխանը, զոր կոմս Բոնթիէօյ կ'անուանէին, այսպիսի նշանաւոր մարդու մը ազատութեանը մեծ գին ընդունելու յուսով բանտեց զինքը, ինչուան որ Նորմանտիոյ դուքսը իմանալով Հարոլտի գերութիւնը, գրեց կոմսին ու ազատեց Անգղիոյ թագաւորին պատգամաւորը:

Սակայն Կոտուինի տղուն շնորհք մը ընելու

համար չէր, տղաքս, որ խորամանգ Գուլիէլմոսը փութացաւ Բոնթիէոյ կոմսին բանտէն անգղիացի իշխանը հանելու, հապա անոր գալստեան լուրը իրեն սրտին մէջ արթընցընելով իր հին փափաքը որ մը Անգղիոյ Թագը յափշտակելու, ուզեց Հարոլտի Համբորդութենէն օգուտ քաղել, որ այն Թագաւորութեան ամենէն զօրաւոր իշխանն էր· անոր համար ոչ սէր և ոչ ընծայ խնայեց· աղաչեց որ քոյրերէն մէկը հարսնութեան տայ իր պարոններէն ամենէն հարուստին, իսկ իր աղջիկն ալ որ ծաղկահասակ և սիրելի իշխանուհի մըն էր՝ ուզեց կարգել հետը, և հաւանեցաւ եղբայրն ու եղբօրորդին արձըկելու, ինչպէս խնդրեր էր Հարոլտ· բայց այս ամէն շնորհքներուն մէկ պայման մը միայն դրաւ՝ որ Հարոլտ ալ Եդուարդի մահուընէն վերջը օգնէ իրեն Անգղիոյ Թագաւորութիւնն առնելու· վասն զի կ'ըսէր թէ իր պատանեկութեանը և Անգղիա ըրած Համբորդութեանը ժամանակ՝ խոստացեր էր իրեն Եդուարդ իր սիրելի Գուլիելմոսին թողլու իր Թագը:

Ան ատեն իմացաւ Հարոլտ որ իմաստութեամբ խրատեր էր զինքը ծերունի Թագաւորը Նորմանտացի իշխանին վրայ չվստահանալու· բայց իր աննենգ բնաւորութեամբը չէր կրնար ըմբռնել թէ ինչ որոգայթներ կրնար Գուլիելմոս իրեն լարել· վասն զի առաքինի և արդար մարդիկը խաբելէն դիւրին բան չկայ, որովհետև չեն կրնար դիմացիններն այնպիսի նենգաւոր մարդ կարծել, որ Ճշմարտութեան ու մարդասիրութեան կերպարանքն առնելով իրենց վնասէ· այսպէս եղաւ Հարոլտի ալ:

Ընդհանուր սովորութիւն էր ան ատեն, աղնիւ ասպետներս, Եւրոպայի քրիստոնեայ աշխարհներուն մէջ, որ երբոր անդարձ խոստմունք մը պիտի տային, սրբոց Նշխարքը վկայ կը բռնէին: Այս-

ակնոփ սրբազան բաներու վրայ եղած երդմունքը գրուած խոստմունքներուն տեղ կը բռնէր, որ այ-սօրուան օրս դաշնագրութիւն կ'ըսուին. և ով որ իր երդմանը դէմ ընէր, երդմնազանց կը սե-պուէր և կը բանադրուէր, այսինքն քրիստոնէից հաղորդակցութենէն կը կտրուէր: Այն նշխարքը, որոնց վրայ երդում կ'ընէին, պզտիկ ոսկրի կտո-րուանքներ էին սրբոց գերեզմաններէն հանուած, կամ զգեստի կտորներ, որոնք սրբոց գործածելէն վերջը, խնամքով և պատուով կը պահէին հաւատա-ցեալք ջերմեռանդութեան համար: Արդ սանկ երդումով մը ննջեցեալ Գուլիելմոս ուզեց ստի-պել զՀարոլտ, առանց անոր գիտնալուն, իր դի-տաւորութեան յաջողելուն օգնելու. և ահա սա կերպով ըրաւ:

Գայեօ քաղաքին պալատի մը ընդարձակ դահլիճ-ներէն մէկուն մէջ հրաւիրելով զօրաւոր խել մը Նոր-մանտացի պարոններ, կանչեց նաև զանգղիացին իբրև թէ պատուելու համար զինքը՝ ինչպէս որ իր աստիճանը կը պահանջէր. բայց երբ ներս մտաւ Հարոլտ, զարմացաւ մինակ տեսնելով տախտ մը՝ վրան ոսկեթել կերպաս մը ձգուած, թէպէտ չէր գիտեր թէ ինչ բանի պէտք ծառայէր անիկայ:

Ան ատենն դուքսը երկու սուրբ նշխարքի տու-փեր դնել տուաւ կերպասին վրայ, և բռնադատեց զՀարոլտ բարձր ձայնով բոլոր հոնտեղիններուն առջև երդուլնալու որ Եդուարդի մահուընէն վերջը պիտի օգնէ Գուլիելմոսի Անգղիոյ գահը նստելու: Այս յանկարծակի հրաւէրքէն քար կտրեցաւ Կոմսին տղան. բայց չկրնալով փա-խուստ տալ, զիջաւ դքսին թախանձանացը և ձեռքը սրբոց նշխարքներուն վրայ դնելով ըրաւ խոստմունքը:

Այս հանդիսաւոր խոստմունքը խորամանկ Նոր-մանտացւոյն բաւական պէտք էր ըլլար, թէպէտ

տեսաւ որ ակամայ ըրաւ զայն Հայրօղը · բայց որ-պէս զի Հայրօղը աւելի խիստ երդումով մը կա-պուէր, նոյն վայրկենին վերուց տապանին վրայէն ա-կնէ կերպարան ու մէջի եղած բոլոր սրբոց նշխար-ները անհետացան, զորոնք կամաւ հանելով եկե-ղեցիներէն բերել տուեր էր։ Խեղճ ծերունը սար-սափեցաւ և գոյնը նետեց այս անտանելի դէպքին վրայ, որովհետև իմացաւ թէ ինչ սրբազնութեան մէջ ձգեց զինքը նենգաւոր Գուլիելմոսը, և ցաւեցաւ՝ բայց խիստ ուշ՝ Եդուարդ Թագաւորին խրատը մտիկ չընելուն։

Այս դիպուածէս քիչ վերջը, որ խաղաղասիրու-թեան ծայրն էր, Հայրօղը անմխիթար սրտիւ դար-ձաւ իր եղբօրորդուոյն հայրենիքը · և Նորմանտա-ցի դուքսը դեռ քովը պահեց անոր Ուլֆնոթ եղ-բայրը, խոստանալով արձակելու երբ խոստմունքը կատարէր Հայրօղը։

Չեմ կրնար, տղաքս, բացատրել ձեզի ծեր Ե-դուարդին բարկութիւնն, երբ լսեց Հայրօղին բեր-նէն այն նենգաւոր խաբէութիւնը։ « Քեզի չըսի՞ ես, ըսաւ դառնութեամբ ծերունին, որ եթէ Գու-լիելմոսի վստահիս, ձախորդ պիտի ըլլայ այդ ձեռն-արկութիւնը թէ՛ քեզի և թէ՛ մեր ազգին։ Հիմա ինծի ուրիշ բան չմնար բայց եթէ աղօթելու որ գուշակած չարիքս իմ կենդանութեանս պատահ չհանդիպին »։

Սակայն այս դէպքիս լուրը բոլոր Անգղիա տա-րածուելով, խոր տխրութիւն մը պատեց ժողովուր-դեան վրայ, իբրև թէ քիչ առեննէն մեծամեծ թշ-ուառութիւններ պիտի թափէին իրենց աշխարհ-քը։ Ամենուն դէմքին վրայ սարսափ նկարուած էր, և որովհետև ամէն կարգի մարդիկ ազէտ էին այն ժամանակ, նոյն օրերը տեսնուած գիսաւոր աստղը չարագուշակ բան մը սեպուեցաւ, և սաստ-կացուց ժողովուրդեան վախը։ Միանգամայն աս ալ-

կը ձանձրնուէր Ժողովրդեան մէջ՝ թէ սաքսոն պարփերն առենօք գուշակած էին որ հին Բրիտանիան դեռ անգամ մըն ալ ծովուն մէկալ կողմէն եկող օտարականներուն իշխանութեանը տակ պիտի մնանէր. ասանկով Ժողովրդեան վրայ վհատութիւն տիրեց:

Այս դիպուածներուն միջոց հանդիպեցաւ Եդուարդ Թագաւորին մահը, որ տխուր մտածութեամբք ու դառն գուշակութիւններով աչքը գոցեց. և հասարակաց տխրութիւնը վերջին ծայրին հասաւ: Հարոլտ, քաջն Հարոլտ միայն անխռով կեցաւ, և միաբան խորհրդով, որովհետև Եդուարդ Ժառանգ չէր թողուցած, Անգղիացիք գահը նըստեցուցին զինքը: Կորըձութիւնը ձեռք առաւ Հարոլտ, և ապագային ամէն ձախորդութիւններն աչքին առջև նկարելով ամենայն զգուշութիւն ու հնարք բանեցուց անոնց առջևն առնելու. և իրացընէ արժանաւոր ցուցուց ինքզինքը Թագաւորական բարձր աստիճանին:

Ժ

ՀԱՍԴԻՆԿՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուականն 1066:

Գուլիէլմոս դուքսը Նորմանտիոյ Ռուանի մայրաքաղաքին քովը որսի էր, երբ պատգամաւոր մը եկաւ և Անգղիոյ մէջ եղած բաներն իմացուց. սաստիկ զայրացմունքէն աղեղը՝ զոր պատրաստեր էր քաշելու, ձեռքէն ելաւ. և տեսան չորս կողմը եղողներն որ սաստիկ ծանր ու խոր մտածմանց մէջ

ճնկաւ ։ Բայց մտածութիւնն այն գեղեցիկ Թագաւորութեանը վրայ դարձուց փառամոլ կերպովը , որուն տիրապետելու կը փափաքէր երկայն ատենէ 'ի վեր ․ և առանց վայրկեան մը կորսնցընելու , դեսպան խրկեց Հարօլտի՝ յիշեցընելու համար այն երդմունքը , զոր սրբոց նշխարքներուն վրայ ըրաւ ։

« Իրաւ է որ , պատասխանեց սաքսոն Թագաւորը , խոստացայ Գուլիելմոսի Թագաւորութիւնը իրեն տալու Եդուարդին մահուընէն վերջը , բայց չէի գիտեր ան ատեն որ Անգղիացիք ինձի պիտի տային իրենց ընկէց Թագաւորութիւնը , և ես չեմ կրնար Թողուլ զայն առանց իրենց հաւանութեանը ․ իսկ Թէ որ քրոջս համար կը հարցընես , զոր խոստացեր էի իր պարոններէն մէկուն հարսնացընելու , մեռաւ աս տարի և հիմա դիակը միայն կրնամ խաւրել » ։

Նորմանտացի պատգամաւորն առանց ուրիշ յաջող պատասխան մը առնելու ետ դարձաւ ․ իսկ Գուլիելմոս սաստիկ բարկացաւ աս բանէս , մանաւանդ երբոր իմացաւ որ իր աղջկան տեղ , որ հետը պիտի կարգուէր , ուրիշ սաքսոն օրիորդ մը կին առեր էր ։ Ան վայրկենէն երդուընցաւ որ տարին չլմընցած պատժէ զՀարօլտ , և շուտով խել մը նաւեր շինել տուաւ , և չէ Թէ միայն Նորմանտացի պարոնները կանչեց իր բանակը , հապա Գաղղիոյ նահանգներէն ալ բազմութիւն մարդկան , ոմանց պետոլիններ ու գղեակներ խոստանալով , ուրիշներուն եպիսկոպոսութիւն և աբբայութիւն ․ ոմանց անգղիացի ազնուական օրիորդներ հարուստ օժտով , ուրիշներուն ոսկի և արծաթ որչափ որ կ'ուզէին ․ և այսպէս ամէն աշխարհքէ խել մը բաղդախնդիրներ վազեցին եկան քովը , և քիչ ատենուան մէջ ահաւոր բանակ մը ձևացուցին ։

Ան ատենուան Հռոմայ սրբազան պապին անունն էր Աղեքսանդր Բ , յաջորդ Նիկողայոսի որ

քանի մը տարի առաջ որ Հօդվիլ Դանգրետին զաւակներուն իշխանութիւն առեր էր Նափոլիի և Սիկիլիոյ պետութիւնները հիմնել Իտալիոյ մէջ, զոր ուրիշ գրքի մէջ թերևս կարդացեր էք։ Աղեքսանդր քահանայապետը շատ գոհ էր Նորմանացւոց վրայ, ընդ հակառակն գժկամակեր էր վերջին երեք սաքսոն թագաւորներուն, որոնք դադրեր էին Ս. Պետրոսի տարեկան դրամն հատուցանելէն, զոր սահմաներ էր Դանիացի Քնուդը։

Գուլիելմոս այս պատճէն հրաման խնդրեց Անգլիոյ տիրապետելու, պատճառանք բերելով որ կ՚ուզէ պատժել զՀարոլտ սրբոց նշխարքներուն վրայ տուած երդմանը դէմ ընելուն համար։ Աղեքսանդր հաւանեցաւ իր խնդիրքին, և օրհնեալ դրօշ մը խրկեց, զոր ատենօք Իտալիոյ Նորմանացիներուն տուեր էր. և բանադրեց զՀարոլտ ու բոլոր իրեն ծառայողները։

Ինչպէս գիտէք, մեծ վտանգներու մէջ կ՚ելնար բանադրուողը, վասն զի բոլոր քրիստոնեայք կը հեռանային իրմէ իր պատժոյն հաղորդ չըլլալու համար. բայց Անգլիացիք նեղացած Նորմանացի իշխանին անիրաւութեանը վրայ, չէ թէ թողուցին իրենց թագաւորը, հապա իր քովը վազեցին սպառնացեալ վտանգներուն դէմն առնելու համար, և բոլոր տէրութեան մեծերը որչափ որ զինուոր կար ժողվեցին. այսպէս ծովուն երկու կողմէն թէ Անգլիոյ մէջ և թէ Նորմանտիոյ, մեծ պատրաստութիւններ կ՚ըլլային, որոնց ծայրը ուր պիտի երթար դեռ ոչ ոք գիտէր։

Բայց մինչդեռ կտրիճ Հարոլտը կը պատրաստուէր Նորմանացւոյն արշաւանքին դէմ դնելու, յանկարծակի նոր թշուառութիւն մը հասաւ իր թագաւորութեան վրայ. անզգամ Դոսդիկը ամէն տեղ պտըտելէն վերջը իր եղբօրը դէմ թշնամիներ զինելու, որովհետև չէր կրնար ներել անոր Նոր-

Թումբերկացւոց կողմէն բանեցման հանճար, Ֆրանսակիոյ ծովու Թագաւորութեան ամենէն երկինքին ողնախման տասմ՝ բաղձանաց հեծեալ Անգղիա վարեց: Հարոլտ ուզեց այս պատերազմին առջեւոն, և խաղաղութեան դեսպան արձակեց Գաղղիկէն. բայց անխկայ զբաղմունեան մերժեց խաղաղութիւնը. և հարկ եղաւ պատերազմիլ: Ահաւոր ծեծ մը եղաւ Անգղիացւոց և Գաղղիոյ մէջ Եորքը քաղաքին պարսպանդերուն տակ, Հէյսթինկզ եզերանեբէն քիչ հեռու. ուր պատերազմին քաղաքական բարբարոսներըը, անանց մեծերնուն Դուքսական մեռան, և Հարոլտ՝ թեկուզ վիրաւորուած, սակայն կ'ուրախանար զԱնգղիա ազատելու այն նոր արշաւանքէն. մէջ մ'ալ պատերազմին իրեն որ մերժըլնեց որ Նորմանտիոյ դուքսը տիրանայ, բաղձանքին բանակ մը Սաքսոնի ծագումներէ. Հասթինկսի դաշտին քովը Թամիր էր, որուն անունը քիչ տարենին Նշանաւոր պիտի ըլլար:

Մեծ ցուցուց Կիյոմ Գուլիելմոս այն մէջքին՝ որ բաղդը պիտի որոշէր իր մեծութը. իր Հպարտարութիւնը, խորամանկութիւնը, համարձակ կերպը, կարծես թէ պատերազմներուն ծանրութեանը համեմատ կ'աւելնային. և այն մարդն որ երգմունք մը ընել տալու համար՝ անտանելի խարդաւանութիւններու ձեռք զարկեր էր, հիմա պատերազմին մէջ ալ վստահութեան չէր վախնար: Նաւէն Անգղիոյ ափունքը ելլելու ատեն, ոտքը սահեցաւ և ձեռքի վրայ ինկաւ. «Զարմանալու ինչ բան կայ, կանչեց ծիծաղելով իր իշխանը անեմնօգներուն, որոնք գէշ գուշակութիւն սեպեցին զայն. պէտք չէ որ իմ երկիրս բռնեմ»: Երբոր բանակը մէկ տեղ հաւաքուեցաւ, իր պարսպներուն զլուխին անցաւ, և որոշեց Հաստինկսի դաշտերուն տակ Հարոլտին պատահելու:

Անգղիացի Թագաւորն ալ իր ամէնքին կատարեալ-

Թիւնները չէր մոռցած․ արդարասէր էր, վեհանձն, ստորնացայն զինուորներուն հետ ալ սիրով կը վա-րուէր, որոնք յօժարութեամբ կու տային կեան-քերնին իրեն և հայրենեաց համար․ Թէ՛ օրինակ և Թէ յոյս էր իր բանակին ու ազգին։ Նորման-տացւոց դաշն երբ խախտուեցաւ, մեկնեցաւ իր երկու եղբայրներովը Լէոֆուինով ու Գուրթ քաղաք վազեցին․ « Հարոլդ, ըսին, մեզի կ'իյնայ պատերազմիլ և քեզի կենդանիդ խնայել․ քանզի մեր օրուան համար հեռացիր բանակէն, և մեզի Թո՛ղ որ առանց մենք փորձենք զինքերնիս․ Թէ որ յաղթուինք, օգնէ մե-զի․ Թէ որ մեռնինք, վրէժնիս առ »։ Ամենքը զօր-ծացան այս կարծիքն ուխտերնուն վրայ․ բայց Հարոլդ անանկ մարդ չէր որ չուզէր անանց վտանգներուն հաղորդ ըլլալ։

Երբոր Նորմանտացւոց դէմ կ'ելլար ազդու եր-կաթէ զրահներով ծածկուած մը կարծես զգեստ հագած խոտ խոտ հիւսուած, և զրահը ծանր սաղաւարտ մը դրած որ զրեթէ երեսը կը ծածկէր, այն ատեն Նորման պատերազմողներուն առաջնորդութեամբը ալեա, քանզի մը ասպետն ձիաւորներ որոնք ինչուան Թըշ-նամեաց բանակը առաջ գացեր էին՝ խմբոց ասեւին որ Նորմանդացւոց բանակը ոչ լեցեր էին, ուրիշ քահա-նաներ կային, կարծելով որ անոնք Նորմանտացիներն որոնք կարճ մազով ու մօրուքնին ածիլած էին՝ կրօնաւոր էին, վասն զի Անգղիացւոց մէջ պատե-րազմողները մազերնին ու մօրուքնին կը ձգէին։ « Այ՛ խաբուիք, պատասխանեց Հարոլդ պզտ ա-րեամբ, քահանայ կարծած մարդիկնիդ մեծ մէկը կարիճ զինուորներ են, և քիչ ատենէն ինչ ըլլա-նին պիտի փորձենք »։

Քանի մը վայրկեան վերջը Գուլիելմոս ու Հա-րոլդ անանկ սարսափելի պատերազմ մը ըրին, որ շատ տարիներէ 'ի վեր չէր տեսնուած։ Հարոլդ իր եղբայրներովը, որոնք արժանաւոր էին իրեն

հեռ մնանելու ; երկար ատեն Թշնամիներուն դէմ դրաւ, որոնցմէ շատը իրենց ձիերուն տակ կոխկըռտուեցան. քիչ մը ատեն յաղթութիւնն իրեն կողմը երեւցաւ, անանկ որ ձայն ելաւ Նորմանտացւոց մէջ որ Գուլիելմոս սպաննուեր էր. մէյ մ՚ ալ պատերազմողներուն մէջ նետուեցաւ դուքսը երեսին պահպանակը վերուցած, որպէս զի ամենքը տեսնեն զինքը, կարգաւորեց պատերազմին ու ջարդուբուրդ ըրաւ զԱնգղիացիս: Լեոֆուինկ ու Կուրթ և խել մը ազգային զինուորներ և մեծեր, և [illegible] Հարոլտն ալ, ինկան պատերազմին մէջ. բայց մնացորդները փախան յաղթականներուն ձեռքէն, զարհուրելով իրենց կորանցուցած անթիւ զինուորներուն մահուանը վրայ:

Այսպէս եղաւ, սիրելիք, Հաստինկսի երեւելի պատերազմը, որ հին Բրիտանիան Նորմանտացւոց ձեռքը տուաւ, և բոլորովին ջնջեց այն կղզիէն սաքսոն ցեղին Թագաւորութիւնը: Այս յաղթութենէն քիչ օր վերջը Նորմանտացւոց դուքսը Անգղիոյ Թագաւորի անունն առաւ, և անկէ ետեւ փառաւոր անուն մըն ալ՝ Գուլիելմոս Աշխարհակալ, որով երեւելի է պատմութեան մէջ:

Սակայն յաղթութեան ուրախութենէն ինքզինքէն դուրս ելած, մինչդեռ իր փառքը անարժան զարդքով մը. Հարոլտ Թագաւորին մայրը՝ իր Թշուառ տղուն դիակը խնդրեց Գուլիելմոսէն ոսկիով կշռելով, իսկ Նորմանտացին սիրտը բարբարոսութեամբ մերժեց անոր աղաչանքները. բայց շատ չանցած ամչցաւ իր անգթութեանը վրայ, և հրաման տուաւ վանքի մը երկու կրօնաւորներու, զոր Հարոլտ հիմներ էր, փնտռելու զինքը դիականներուն դէզերուն տակ: Զուր որ [illegible] եղաւ բարի կրօնաւորներուն փնտռելը, ինչուան որ աղջիկ մը, Էդիթա Կարապարանոց անուամբ՝ որ Հարոլտի բարեկամուհին եղած էր, ճանչցաւ զինքը մեռելնե-

րուն մէջ ։ Վեհանձն Հարոլտի ոսկերաց վրայ իր հիմնած վանքին մէջ աստուածային պաշտօնը կատարուեցաւ , և իրեն հետ Բրիտանիոյ Սաքսոններուն իշխանութիւնն ալ գերեզմանն իջաւ ։

Այս շքեղ յաղթանակին յիշատակը յաւերժացընելու համար , հրաման տուաւ Գուլիելմոս որ այն տեղը ուր Մեծին Ալֆրետի վերջին յաջորդին դիակը գտան արիւնալից ու բզքտած , խորան մը կանգնեն , և ժամանակ անցնելէ վերջը վանք մ՚ ալ հիմնեց զոր կոչեց Աէբէյ-օֆ-Բէթըլ Պատերազմի ։ Դուրս քաղքէն քիչ հեռու Լուսաւայ եզերքն եղած Մարմուդիէի վանքին գաղղիացի կրօնաւորներն եղան այս մենաստանին առջի բնակիչները , որոնց ամէն բարիք ըրաւ Աշխարհակալը ։ Նոր վանքը հիմնող Ճարտարապետները եկան խնդրեցին Գուլիելմոսի որ ջրհոր շինելու համար որչափ որ խորը փորեցին ջուր չգտան ։ « Աշխատեցէք , աշխատեցէք , պատասխանեց զուարթութեամբ Թագաւորը , և թէ որ Պատերազմի վանքին կրօնաւորներուն ջուր պակսի , գինին ծով կենայ » ։

Հասդինկսի պատերազմէն առաջ հանդիպած ան ամէն դիպուածները , տիրելէք , որոնք օգնեցին Նորմանտացւոց Անգղիա տիրապետելուն , մեծ գործի մը վրայ Մաթիլտա Թագուհին՝ Գուլիելմոսի կինը՝ ասեղով նկարեց ։ Այս գործին վրայ , որ խնամքով պահուեցաւ և ուսկից կրնանք իմանալ թէ ինչ աստիճանի հասած էին ան ատենուան արհեստները ասանկ ձեռագործներու մէջ , խել մը մարդիկ և ամէն տեսակ բան կը տեսնուի , և մինչև այսօրուան օրս խնամքով Պայէօ քաղքին մայր եկեղեցին կը պահուի , որուն որ ինքը Թագուհին ըրած աշխատանք կ՚ըսեն ։

ԺԱ.

ԱՆԻԾԵԱԼ ԶԱՒԱԿԸ

Թուական 1066–1087։

Թէպէտեւ Հասդինկսի պատերազմէն ու Հարոլտի մահուանէն բոլորովին կործանեցաւ Սաքսոնաց ուժը, սակայն այնքա՛ն չէ կործել, որչափ, որ Նորմանացիք Անգղիոյ տիրապետութեան մէջ արգելք չունենային. մեծ ժողովուրդ մը ընկճելու համար մէկ օր մը բաւական չէր. դեռ շատ տարիներ անցան ու քանի կղզին անոնց հնազանդութեան տակ չեկաւ, և խել մը անընդհատ ու սուր պատերազմներէ ետքը կրցաւ Գուլիելմոս Աշխարհակալը ամբողջապէս Անգղիոյ Թագաւոր բռնուիլ։

Սակայն Գուլիելմոս չէր մոռցած ան խոստմունքները որ իր հետը եկող պատերազմիկներուն ըրեր էր, և փութաց անոնց բաժնելու սպաննուած կամ փախած Սաքսոններուն տուները, կալուածները և ստացուածքները. Գէնդըրպըրիի եպիսկոպոսութիւնը և Անգղիոյ ամենէն հարուստ աբբայութիւնները Նորմանացիներու շնորհեց, և անոնց պարոններէն ու զինուորներէն շատը անուններնին փոխեցին ու իրենց ինկած կալուածներնին անունին առին։ Այս աշխարհակալներուն մէջ, որոնք իրենց յաղթութիւններուն ինչքերուն անյագութեամբ կը հարստանային, Կիլպերտ անունով ասպետ մը միայն Ուրիշին բանը յափշտակել չեմ ախորժիր ըսելով, ինչպէս որ աղքատ եկաւ՝ անանկ ալ դարձաւ իր աշխարհը, ուր իր անշահասիրութեանն համար փառօք տարեցաւ, իր հօրմէն առած պզտի ժառանգութեանը մէջ, մինչդեռ անդին Նորմանացիք

ամենէն հասարակ զինուորները ատոնց խղճմտանքի հարուստ ու զօրաւոր կ'ըլլային յԱնգլիա :

Գուլիելմոսի իր ազգայնոց վրայ ըրած առատաձեռնութեանը նայելով, որ այն խեղճ Թագաւորութիւնը կողոպտելով կը հարստացնէր զանոնք, սկսան ամէն աստիճանէ Նորմանտացիք Անգլիա վազել, որոնք ատոնց պատերազմին մէջ մնած ըլլալու՝ մաս կ'ուզէին աւարէն : Այնպիսիներ կային ատոնց մէջ, որ պզտի բեռներնին շալակնին առած, իրենց կնկանքը՝ աղախիններն ու ինչուան շուները Անգլիա բերին, և ձոխ կալուած մը յափշտակելով՝ անգթութեամբ անոր սաքսոն տէրը գետին քանելու կ'աշխատցնէին, որ և ոչ իսկ ձայն հանելու կը համարձակէր :

Ան տէրները խել մը անգլիացիք՝ տեսնելով բոլոր ստացուածքնին յափշտակուած, կը թողուին երկիրնին և ընտանիքով Սկովտիոյ ժայռերը կամ Կալլէս աշխարհին ճահիճները կը դիմէին : Իսկ ուրիշներ ալ նաւ մտնելով՝ աւելի աղէկ կը սեպէին իրենց հայրենիքէն հեռու երթալ մեռնիլ, քան թէ տեսնալ զԱնգլիա ան անյագ օտարականներուն անարգութիւններուն մատնուած : Գաղղիա, Գերմանիա և Բրիտանիա լեցուեցան սաքսոն փախըստականներով. նոյնպէս Կոստանդնուպոլիս ալ, ուր կ'երթային Յունաց կայսրներուն թիկնապահ ըլլալու և Վարէնկ կամ Վարանգացիք անունով զօրաւոր գունդ մը ձևացուցին :

Իսկ ուրիշներն ալ չկարենալով հաւատալ որ Նախախնամութիւնը բոլորովին Նորմանտացւոց անգթութեանը պիտի թողուր զԱնգլիա, պզտի գնդեր ձևացուցած լեռներու և անտառներու մէջ ժողվուեցան, և անկէց թշնամեաց կալուածներուն վրայ կը վազէին, և կը յափշտակէին արջառ, ցորեն ու ինչ որ կը գտնային : Նորմանտացիք Օու-Լօսս կոչեցին այս յանդուգն թշնամիները՝ որոնցմէ

վախճանալ սկսան, այսինքն օրէնքէ դուրս. վասն զի ով որ ուզէր կրնար զանոնք մեռցունել: Թէպէտ այս անտանելի կեանքէն կազատէին և հանգիստ բարք մը սորվեցան Օտար-Լօուիսը. ինչպէս են սովորաբար անապատականաց մարդիկը, բայց ան ալ Անգղիա-ցիքն՝ որ միացեր էին՝ մերժեցին զարդ [illegible] այս քաղէրը մէջ [illegible] հալածեան [illegible] բանակներու, ինչպէս առաջնոր Մեծն Ալփրէտ ըրեր էր Դանեաց. բայց ամբողջովին հակառակն եղաւ, և Գուլիելմոս Աշխարհակալին Թագաւորութեան վերջերը, որ Հասթինկեան պատերազմին վրայ քաջ յաղթեց [illegible]. բոլոր Անգղիան Նորմանտացւոց ձեռքն էր. առանձին լեզուն, որ ան ատեն բոլոր Գաղղիա կը գործածուէր, ատենին լե-զուն կը յաղթահարէր մեծերուն և քահանայից բե-րանը. և անգղիական աղաւաղեալ վերջին պարզա-պաններ գրեթէ ամէնքն ալ կամ պատերազմի մէջ մեռած էին, կամ [illegible] հալածանքէն փախած. վասն զի Գուլիելմոս Ձեռքն ինքնածը անողորմ կը չարչարէր:

Յետևայն Անգղիոյ ժողովուրդն ան ատենէն յարգութիւն կու տար ան կողմէն պատերազմող-ներուն, որ անոնց զինուորներուն գերեզմանները սորվան [illegible] համար մեծ [illegible] եղան, ինչպէս Համաւնեցի կայսերաց մէջէն մեր-ժելոց գերեզմանները:

Գուլիելմոս Թագաւորը, [illegible] աշխերանները, [illegible] զաւակ ունէր, որոնց անուններն էին՝ մեծերուն Գուրբդ-Հէնը, այսինքն սրունքը կարճ, և այս էր անզգամնելը. Գուլիելմոս Ռուֆուս կամ Շէկ՝ մէ-ջերուն զաւկին համար, երկրորդն էր. իսկ եր-րորդն էր Հենրիկոս:

Աշխարհակալին՝ Անգղիոս անցնելէն առաջ ան վախ-ճանին համար որ պատմեցինք, ժողովոց Նորմանտ-ներոյ պարոնները իր Պայեօ քաղաքին մէջ, և բաւ

տանաց ։ Ս. Թէքլեան ընկերու պատերազմներուն մէջ պաշտպանութիւն էր, վասն զի կ'ուզէր կարծես ու որ տապալելու մը այնս պատերազմին ։ բայց զձեզ մեռե-լոյներ չեմ թագաւոր և անհատական իմ անդրանիկ տղ-ղաս՝ Ռուսները՝ որ քիչ ատենէն կը մեծնայ և խո-հական մարդ կ'ըլլայ, քիծի յաղթող կ'ըմբռնէ թէ որ հաճոյ է Նապոլէոնի ։ արդ զինքը իբրև ձեր անկին ընդունեցէք, և այսօրուընէ իմ Նապոլէոնեան գլխաւո-րութիւնս իրեն կու տամ » ։ Արքայախօսութեամբ հաւա-նեցան պարոններին իրենց իշխանութիւն այս արտօնութը վրայ, և երկրպագութիւն հաստատութեամբ մնալու եր-դուընթացէն վերջը, իրենց ձեռքերը դրեցին ձեռագր մէջ գրքին, որ թերևս տարիէ պատմութեան մէջ ալ հանգիստ էր ։ կարևոր ժամանակ այս կեցած հրապարակին իր մեծութիւնը կը ցուցը-նէր ամէնուն ։

Բայց Ռուսները պատասխանին խառնվածքէր և վայրագ ընթացքին մը ունէր, ինչպէս գրեթէ բոլոր Նա-պոլէոնականները ։ և հօրը իրեն տուած խրատանքները չմոռնալով, երբոր Անգղիոյ թագաւոր եղաւ Աշ-խարհահակալը՝ առաջարկեց որ իրեն շնորհէ Նապոլէոնեան գլխաւորութիւնն ինչպէս ըսեր էր իր պարոններուն ։ բայց թագաւորը շատ ստիպեցաւ այս խնդիրքին վրայ և ստիպեցին որ միայն մ՝ ալ ան բանին վրայ խօսք չըլլայ ։ Ան ատենէն ասիկ մը պահեց Ռուսները աս բանին վրայ, և միտքը դրաւ որ յարմար ատե-նին վրէժն առնէ ։

Այս գիտուածքս վրայ քանի մը օր անցնելէն վերջը, Ռուսներուն եղբայրը Նապոլէոնեան զաւակ այն տունը որուն առաջքին դռնակները կը բնակէր ինքը, կառավարող մը վերի պատուհանին եղան և սկսան մեծ աղմուկ հանել զինքը պատուհանը ելլելու համար ։ երբոր քանի մը բարեկամներով ելլեցաւ Ռուսները, շուտ թափեցին վերէն վրան, պատճառ ատո-պատեցաւ նորս քաղաքէն չմերձեցնելու համար ։ բայց

Ռոպերդ որ համակերպիլ չէր գիտեր, բարեկամաց այս կատակին վրայ ալ մտահոգաւ նախատինքներ մը կը տեղայր, սուրը ձեռքը վազէց որ եղբայրները սպաննէ, և մեծ չարութիւն մը գործուի : Գուլիելմոս Թագաւորն որ այն ատեն հանդիսականութեանն էր, անզգեստաւորուելով եղած խռովութեան վրայ վազեց եկաւ որ խաղաղեցնէ, բայց մեծաւ դժուարութեամբ ու հազիւ հազ ամոքելով զանոնք որ սուրերնին պատեանը դնեն · իսկ Ռոպերդ ծածուկ փախչելով երկրորդ գիշերը, սկսաւ գեղերուն վրայ վազել, և յանկարծակի յարձակմամբ հօրը շատ քաղաքներուն տիրել :

Սակայն Ռոպերդի ընկերները որոնք ամէնն ալ անպիտան մարդիկ էին, տեսնելով որ իրենց տէրոջը տանն հաւատ՝ հանդարտութեամբ ապրելու համար, և ձեռնասուններուն ու երախտիքներուն սակը տալու, որոնք իրենց խաղերուն ու երգերուն կը զուարճացնէին զանոնք, սկսան ծանր խօսքերով դրդելու զինքը · « Գեղեցիկ արդարեւ Թագաւորի, կ'ըսէին անզգամը, որ եթէ խղճուցընէ տակի կը տայ հէկէ հայրդ իր գանձերը՝ որ և ոչ բարեկամացդ բաշխելու ստակ մը ունիս · քուկդ չէ Նորմանտիան, ինքը քեզի տուաւ » : Յաճախ միբաւորեցաւ Ռոպերդ այս հեղինութիւններէն, ինչո որ անհամբեր և անխոհեմ էր, ինչպէս են շատ երիտասարդներ, և միտքը դրաւ հօրմէն ապստամբելով պահանջել՝ նորէն խնդիրքը կրկնելու :

Գուլիելմոս թէեւ որ բարկացած ըմբոստանալուն կը զաւակը, վասն զի միշտ պատրաստ է հայր մը իր որդւոյն ներելու · բայց երբոր Ռոպերդ նորէն Նորմանտիոյ վրայ խօսք բացաւ, « Ինչո՞ւ այդ բանից վրայօք կը խօսիս, պատասխանեց քաղցրութեամբ Թագաւորը · գիտես այնչափ ծերացած կը տեսնես որ կառավարելու բոլոր Թագաւորութիւնս : Մահուանէս ետեւ դու ես իմ ժառանգս · և քու կ'ըլլայ որ

ամենքն մէկէկ ընկեր խնդրեցին մարդիկներու խօսքին՝ քան թէ արքիմաններու որոնք չարը կողմը տեսեր էին » ։ Բայց այս Հանճարեղ խրատներուն Համար չէր եկած խռովարար Ռոպերդը ․ ուստի նոյն միջոցով եւս դարձաւ, երդուեցնելով թէ ալ Թագաւորին երկրը պիտի չանհանգստացնէր որ արդարութիւնն ոտքի տակ կ՚առնէ կ՚ըսէր, և առաքինութիւններու ձեռքով իր մեղքի դրամն առաջ պիտի տանէր ։

Իրաւցընէ, տղայս, այս անխնելը Նորմանդիոյ մեռ դղեկի մը մէջ Հաստատուելով բնակութիւնը, բախտախնդիրներու գունդ մը գլուխ անցաւ և Հանտեղի արտօրայքը կ՚աւրըշտըկէր ․ միանգամայն կը ջնջէր ու քերթն արտացոր իր Հօրը լաւագոյն ծառաները՝ խոստանալով անոնց մեծամեծ վարձքեր, թէ որ զօրքը գային ։

Գուլիէլմոս Թագաւորը Անգղիա գործած էր երբ իմացաւ իր տղուն դէմ Ճամբան և իր պարոններուն չարաչար մատնութիւնը, որոնց այնչափ բարերարութիւններ ըրած էր ։ Այսչափ ապերախտութենէ արգոված՝ որոշեց որ ծովով բանակ մը անցընէ, և անձամբ պաշարեց Ռոպերդի դղեակը ուր խել մը զինեալներով ամրացած էր ապըստամբը և միտքը դրած մաՀու չափ պատերազմելու քան թէ թողութիւն խնդրելու իր Հօրմէն ։

Այս պատերազմներէն մէկուն մէջ ուր երկու կողմանէ թէ Թագաւորը և թէ իր որդին մէկմէկու դէմ կը մղէին իրենց զօրքերը, Ռոպերդ՝ որ միշտ վտանգներու մէջ առաջ կը նետուէր, պատերազմողի մը Հանդիպեցաւ զոր չկրցաւ ճանչնալ՝ սաղաւարտը բոլոր երեսը ծածկած ըլլալուն Համար ։ Երիտասարդը այս անծանօթին Հետ փաղանաբար մենամարտելէն վերջը, թէպէտ վիրաւորեց և ձիուն վրայէն իյնալ տուաւ ․ բայց վիրաւորեալին իյնալու ատեն աղաղակ մը Հանելով, ճանչցաւ Ռոպերդ որ իր Գուլիէլմոս Հայրն էր ։ Այն ձայնէն խռո-

ցաւ յանցաւոր զաւակը իր մեծ անօրէնութիւնը , որովհետեւ քիչ մնացեր էր որ ատանց Հանդերձեալ սպանմունքը զանիկայ , եւ մինչեւ մեռնի վար իջնալով , օգնեց Թագաւորին որ ձիր ելլայ , յաղթութեամբ ձեռ- քը պատրաստ , եւ իր ձին առողջն մերձը որ կարենայ հեռանալ , քաղաքացւոց հանդէպին , սկսաւ լալով : Անգղիան Գուլիելմոսի ձեռքն եղաւ այս պէտքին վրայ · բայց մերձին ատանելով որ արդարութեա- Թեանը վրայ պիտի կը կենար ամբողն , անխիղճեց զեն- քը · եւ անկէ մերձը երկմտութիւն վայրերուն մը շուտով- ցաւ Ռոբերտոս , ինչպէս որ միշտ ապերախտ զաւա- կներուն կը պատահէր :

Պրնաք , սիրելիք , խոստմնապաշտ Ռոբերտոսին բանաւոր Հասկցուն խաբար հասցընել · վասն զի Թէ որ խրատ- ցընէ զհայրը կը սիրէր , ինչու անզգամաբար իր հանած չփնթութիւններուն ու ըրած շարութեանը կը վշտացընէր զանիկայ : Անձին աստուածասէր տղայ պէտք է որ բանս մտածէ , որպէս զի չըլլայ որ զին յանցանքներուն մէջ իյնայ , որոնք կը տհաճե- ցընեն զծնողը :

ԺԲ

ԳՈՒԼԻԵԼՄՈՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼԻՆ ՑՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թուական 1087 :

Սակայն , տղաքս , Գուլիելմոս այնչափ աշխա- տութիւններով ու հոգերով ծերացաւ , եւ Թէեւ առողջութեամբ այնպէս կ'երեւնար որ կրնայ պէտ- երկայն ատեն ապրիլ , բայց միշտ զառածանք մէջ

ըլլալով, եւ արտաքոյ կարգի գիրութիւնը՝ հիւան-դութիւն մը դարձաւ իրեն: Բժիշկները՝ որոնց խորհուրդ կը հարցընէր, ըսին թէ օրչափ կարելի է նէ կերակուրէ զգուշանայ, որպէս զի նիհարնայ. բայց որովհետեւ քանի կ'երթար աւելի կ'իյնար, հարկ եղաւ որ ամիսներով անկողնին պառկի: Ահաւ-կու Գուլիելմոսին հիւանդութեան լուրը շուտով ամէն տեղ տարածուեցաւ, եւ Փիլիպպոս Ա Գաղ-ղիոյ թագաւորը չկրնալով ծածուկը պահել, ըսաւ թէ Անգղիոյ թագաւորին անկողնէն ելլալը՝ մեծ հանդիսից պատճառ պիտի ըլլայ:

Երբոր այս խօսքս Գուլիելմոսին ականջին հա-սաւ, սաստիկ բարկացաւ. եւ որովհետեւ արդէն առիթ ալ ունէր պատերազմելու Գաղղիացւոց վրայ՝ Նորմանտիոյ երկրէն մաս մը յափշտակելնուն հա-մար, մարդ խրկեց շուտ մը առ Փիլիպպոս որ ըսէ՝ թէ երբոր հիւանդութենէն ելլալու ըլլայ, կ'ուխ-տէ որ երթայ Բարիզու Նոտր-Տամ բաւական եկե-ղեցւոյն մէջ պատարագ մը ընելու, ու տասը հա-զար նիզակ ալ կերոններու տեղ հետը տանի. այս-ինքն՝ առանց ուշացնելու մեծ պատրաստութեամբ վրայ դիմէ բազմութեամբ զօրաց, որոնց գլխաւոր զէնքը այն ատենները նիզակն էր:

Եւ յիրաւի, այս սպառնալեացս վրայ հազիւ քա-նի մը ամիս անցաւ չանցաւ, Գուլիելմոս բանակ կազմեց, եւ Էբդ գետակն անցնելով՝ որ Նոր-մանտիոյ ու Գաղղիոյ մէջ տեղ կ'իյնայ, Սէյն գե-տին վրայէն սկսաւ դէպ 'ի Բարիզ երթալ: Ամա-ռուան ամենէն աղէկ ժամանակն էր, հունձքերն արդէն ամբարակուցած կը ծածանէին եւ ծառերն ալ հասուն պտուղներով բեռնաւորուած էին. բայց Գուլիելմոս փոխանակ խնայելու անոնց, հրաման տուաւ ձիաւոր զօրքերուն՝ որ ոտնակոխ ընեն հունձքերը, չափահաս ծառերը կտրեն, եւ արմա-տաքի խլեն աչքերնուն հանդիպած որթերը: Ա-

սանկով Աշխարհակալին այս անունքը շատ ահաւոր եղաւ, և ուր որ ոտք կոխեցին Նորմանտացիք Գաղղիոյ երկրին մէջ, աւերեցին ու ապականեցին:

Անմիջապէս ատեն Նորմանտացւոց առջև Գաղղիոյ Մանթ ըսուած քաղաքը հանդիպեցաւ, Սենն գետին ափանց վրայ, զուարճալի և կանաչազարդ դաշտ 'ի վայրի մը վրայ շինուած: Գուլիելմոս՝ Փիլիպպոսի գէշ մտնեցած ատելութեանցը կոչուած, հրամայեց որ քաղաքին չորս կողմէն կրակ տան առանց եկեղեցեաց անգամ խնայելու: Տրուած հրամանն անվրէպ 'ի գործ դրուեցաւ. և այն տեղն որ քիչ մը առաջ խաղաղութեան մէջ էր, շուտ մը անտանելի դարձաւ. այլ եկեղեցիք նայելով թէև ինչպէս արգելք էր բարբարոսաց յաղթանակին մէջէն ազատ-ուելու դառնալ:

Ծիծաղելի այս կատարածէս ետև Անգղիոյ թագաւորը՝ զուարճանալով մը քաղաքին բոցերեն աւերակներուն վրայէն ձիովը կը քալէր, ձին վար ինկաւ, և անվանի ծանր մէկը տաքս փորին Գուլիելմոս, որ թէև ելած մէկէն խանգարած որ կեանքը վտանգի մէջ է. ուստի ձոր ձորակ ըրին ու տարին զինքը իր Ռուանի մօտ շինած վանքը:

Հոն իմացաւ Գուլիելմոս որ վերջը մօտեցեր է. և զղջալով անդադար քաղաքին հասուցած չարեացը վրայ, և յանկարծահաս պատուհասէն զարհուրած՝ որով Աստուած զինքը պատժեց, սուրբ մեծ գումար մը խրկեց Մանթի բնակչացը՝ իրենց տուներուն ու եկեղեցիներուն շինութեանն օգնելու համար, և շատ ողորմութիւններ ալ Անգղիոյ աղքատաց բաժնել հրամայեց, անշուշտ ըրած անիրաւութիւնները քաւելու դիտմամբ:

Միանգամայն ապահով ըլլալով որ մահը մօտ է, անկողինին առջև կանչեց իր երկու աւագ որդիքը, Գուլիելմոս Ռէֆն ու Հենրիկոսը, և այսպէս բաժնեց անոնց իրեն ժառանգութիւնը.

«Նորմանտիան, ըսաւ, ձեր Ռոպերդ եղբօրը մասն է, որովհետև իշխաններն ալ հպատակեցան իրեն՝ իբրև իրենց օրինաւոր տիրոջը. իսկ դու Գուլիելմոս՝ որ միշտ հլու գտնուեցար, կը փափաքիմ որ Անգղիոյ թագաւորութեան աթոռը դու նստիս, զորն որ սրովս ստացայ:

— Իսկ ես, հայր, աղաղակեց պատանին Հենրիկոս, ժառանգութիւն մը բնաւ պիտի չունենամ՞ որ ոչ երկիրներէդ և ոչ գղեակներէդ մաս հանեցիր ինծի: — Քեզի շատ գանձ կը թողում, ըսաւ հոգեվարք հայրը դաշն ձայնով մը, որ ուզածիդ ծառայեցընես, ու եղբայրներէդ ետև՝ կարգը քեզի կ'իյնայ թագաւորելու»:

Պատանին Հենրիկոս շատ գոհ չեղաւ աս խօսքերէն, վասն զի պարապ խոստմունք կը սեպեր. հանդերձ այսու շուտ մը գնաց որ կշռէ հօրը իրեն թողուցած ոսկին ու արծաթը, և երկըթէ հաստատուն սնտուկի մէջ դրած, ամուր կղպանքներով կղպեց ու բանալիները խնամքով պահեց:

Այսպէս շաբաթներով Հասդինկսի յաղթողը մահուան տխուր պատրաստութիւնները կը տեսնար, և չորս կողմն առած քահանայից ու բժիշկներուն կերպարանքէն կ'իմանար որ իր վերջին ժամը զարնելու վրայ էր. և բոլոր ունեցածը չունեցածը բաժնելէն ետև որդւոցը, հրաման տուաւ որ մահուանը չսպասեն, հապա իւրաքանչիւր ոք իր ժառանգութիւնն առնէ: Բայց շատ զարմանալի բան է որ միայն ինքը անխռով ու խաղաղ կը կենար իր կենաց յետին օրը, մինչդեռ իր չորս կողմի եղողները, և անոնց հետ բոլոր Նորմանտիա ահուդողի մէջ էին: Ոչ միայն իշխանները, հապա նաև յետին Նորմանտացի հպատակները սարսափմամբ կը մտածէին թէ ինչ պիտի հանդիպէր Գուլիելմոսի մահուընէն ետև. և գրեթէ բոլորն ալ մինակ թողլով հոգեվարք թագաւորնին, կը վազէին բեր-

դերոնքին կը փախցէին ունեցած Թանկագին բաներ-նին. ամենուն այնպէս կ'երեւնար՝ որ Նորմաննաց զօրութիւնը ; զոր ան աստիճանի բարձրութեան հասուցեր էր Գուլիէլմոս, իրեն հետ մէկտեղ պի-տի մեռնէր. եւ մէկ մարդու մը մահը բոլոր երկրին մահը, կը սեպուէր :

Բայց անանկ դեռ բան չէր. երբոր Գուլիէլմոս վերջին շունչը տուաւ, իր բժիշկներն ու ծառա-ները, որոնք ինչուան ան ատեն քովէն չէին բաժ-նուած, մէկէն ձիերնին հեծած տուներնին փախե-ցին, որպէս զի ունեցածնին չունեցածնին գետինը Թաղեն, ինչպէս Թէ աւերումն ու կործանումը դը-ռներնին հասած ըլլար : Ան միջոցին անանկ խառ-նակութիւն մը սկսաւ, որ ինչ որ մէջտեղ կը գըտ-նուէր Թագաւորին անձնատուններուն մէջ, կահկա-րասիք, զէնք, զգեստ, կառաւաղէն, ու ան արծաթի ու ոսկիէ ամաններն որ հիւանդութեան ատեն Թագաւորին ծառայած էին, ծառաները կողոպ-տեցին ու առին հեռուներնին տարին : Խեղճ Թագաւո-րին մարմինը գետինը ձգուած՝ մերկ տարածուեր էր. եւ ժամերով անանկ մնացէր էր, մինչեւ որ կրօ-նաւորներն եկան որ իրենց բարերարին Թաղման հանդէսը կատարեն՝ երախտագիտութեան պարտա-քերնին կատարելով. դրին մարմինը նաւակի մէջ ու տարին Գան քաղաքը տարին, որ Նորմաննաց գլխաւոր քաղաքներէն մէկն էր, որպէս զի իր շի-նել տուած Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցւոյն մէջ Թա-ղեն :

Թաղման հանդէսը ըմբռնելու վայել էր. եւ երբոր Թագաւորին մարմինը Թագաւորական զգեստնե-րով հագուեցուցած այն ժամանակի սովորութեան համեմատ՝ եկեղեցւոյ մէջ տեղը փորուած գերեզ-մանը պիտի իջեցընէին, բազմութեան մէջէն Աս-լէն անուանով Նորմաննացի մը սրտոտ պոռաց. «Ե-պիսկոպոսք եւ իշխանք, այս կալուածը իմն է, ո-

ընկճեալ հօրս սանձը վրան չինուած էր. անիկայ՝ զոր հիմա կ՚ուզէք հոն թողլ, անիրաւութեամբ տանանց ստակը տալու յափշտակեց զայն ինծմէ, ուստի կ՚արգիլեմ որ հոս չթաղուի »: Այս խօսքերէս մեծ շփոթութիւն ծագեց հոն եղողներուն մէջ. հանդէսն ընդհատեցաւ, և եպիսկոպոսները մարդուն արդարացի խնդիրքը գոհ ընելու համար՝ վաթսուն արծաթի դրամ շուտ մը ձեռքը դրին, որ ան ժամանակին համար շատ բան ըսել էր, և ասանկով անիկայ ալ հաւանեցաւ Անգղիոյ տիրապետողին համար գերեզման ծախելու: Եւ ան ալ այնչափ նեղ էր՝ որ հազիւ հազ հրելով ու բռնութեամբ կրցան մէջը մտցընել թագաւորին մարմինը. և յուղարկաւորութեան եկողները սոսկալով, ձգեցին հեռացան, և Գուլիելմոս Աշխարհակալին դիակին քովը քանի մը կրօնաւորէ զատ մարդ չմնաց:

ԺԳ

ՆՈՐ ԱՆՏԱՌԸ

Թուական 1087–1100:

Գուլիելմոս Շէկը, ազնիւ տղաքս, ինչպէս որ հայրը պատուիրեր էր՝ դէպ 'ի Անգղիա ճամբայ ելեր էր. և հոն չհասած՝ հօրը մահուան լուրն առնելով, աճապարեց ճամբան ու Ուինչէսդըրը բերդը վազեց, ուր տիրեց թագաւորին գանձին:

Հոն քովը ժողվելով ան իշխանները՝ որոնց Գուլիելմոս Անգղիոյ մէջ երկիրներ տուած էր, առաջարկեց որ զինքը ճանչնան անկէ ետև իրենց թագաւոր: Իշխաններէն շատերն առանց ընդդի-

միութեան հաւանեցան․ իսկ Մեծամեծները կանոնա-կորութեամբ յանձն չառին, ըսելով որ Անգղիոյ գահը Ռոպերտ Գուրդ-Հէօզի կ'իյնայ Աշխարհա-կալին անդրանիկ զաւակին ըլլալով, ինչպէս այն ատենուան կալուածատիրաց աւանդութիւնն էր՝ որ անդրանիկներն հօրն իշխանութիւնը կ'առնէր։

Իշխաններուն անմիաբանութիւնը վերջապէս մեծ պատերազմի առիթ եղաւ, ուր Հէնրի յաղթե-լով․ բոլոր խռովարարները Անգղիայէն աքսորեց ու անոնց ալ երկրները քանդեց, և ստիպեց իր Ռո-պերտ եղբայրն յանձն առնելու՝ որ հրաժարի Թագաւորութենէն քանի որ Հէնրի ողջ է; խոս-տանալով որ մահուընէն ետև իրեն կը թողու զայն։ Արքայազուն պատանին այս երկրորդ անգամ իր հօրենական ժառանգութենէն զրկուեցաւ․ և Նոր-մանտիա քաշուեցաւ, սպասելով յարմար առթի՝ որ նորէն մէջտեղ ելլայ զԳուլիելմոս աթոռէն վար ձգելու համար։

Ճիշդ այս ժամանակներս կ'իյնայ, տղաքս, որ Պետրոս անուանեալ Ճգնաւորը սկսաւ քարոզել որ խաչակրաց բանակ մը ժողվուի և երթայ Երուսա-ղէմ Քրիստոսի սուրբ գերեզմանը անհաւատից ձեռքէն խալըսցընէ։ Ռոպերտ Գուրդ-Հէօզ որ անհանդարտ բնաւորութեամբը շարժմունք կը սի-րէր, առջիններէն մէկն եղաւ որ Գլերմոնի ժողով-քը գնաց, ուր Ուրբանոս Բ պապին ձեռքէն խաչ առաւ, և ժողովուրդը միաբերան կը պոռար՝ Թէ Աստուած այսպէս կ'ուզէ։ Ռոպերտ՝ Կոտ-Ֆրուա տը Պուլէօնի և Դանգրեթի կարիճ ընկերնե-րէն մէկն եղաւ, սուրբ քաղաքին համար եղած պատերազմներուն մէջ։ Իսկ Հէնրի Գուլիելմոս եղ-բօրն հեռաւորութիւնը յարմար առիթ սեպելով քանի մը անգամ Նորմանտիոյ դքսութեան վրայ յարձակեցաւ, և կը յուսար ալ որ քիչ ատենուան մէջ բոլորովին ձեռք ձգէ զայն։

Հարկաւոր պէտք է ձեզի պատմեմ թէ ինչպէս Անգղիոյ նոր թագաւորը խստութեամբ և անգթութեամբ կը վարուէր հայրապետացը հետ, և թէ ինչպէս ատոնց խղճմտանքի կը կողոպտէր զանոնք, իր խնելքին փչածը կատարելու համար: Ամենէն աւելի խեղճ Անգղիացիք անոր խստութենէն ու բռնութենէն կը չարչարուէին, որովհետև թագաւորին ականջն հասած էր որ միաբերան անոնց մէջ խօսք կայ ու երանի կու տան իրենց պապերուն, որ Եդուարդ Խոստովանողի թագաւորութեան տակ ապրեր էին: Միանգամայն Օտտ-Լօստ և աքսորեալներն, որ Նորթումբրիոյ և Կալեսի երկրին անտառներուն մէջ և լեռներուն վրայ ապաստաններ էին, յոյս կու տային Անգղիացւոց որ օր մը չէ նէ օր մը Նորմանտացիք կը վռնտուին Անգղիայէն. և որովհետև այն ժամանակի ժողովուրդը միամիտ և տգէտ էին, ասքան գուշակները կարգէ դուրս տեսարաններ ակնան, ամպերու մէջին պատմէին, զորոնք իրենք Աստուծմէ տուն ազդարած կը կարծէին, և որոնցմով կը գուշակէին թէ Նորմանդացւոց իշխանութիւնը երկար ատեն չտևէ պիտի Բրիտանիոյ վրայ:

Անկէ ետև Անգղիացիք ուխտի կը փախչէին սաքսոն դաշտավայրաց գերեզմաններուն, որոնք Նորմանտացիներէն աւերուած էին, Աստուծմէ խնդրելու համար հայրենեաց ազատութիւնը: Փախստականներն և Օտտ-Լօստ ապահով էին այնչափ ընդդանեցութիւն գտնելու սաքսոն ցեղի բնակիչներէն, որոնք պատրաստ էին ուտելիքնին ու հագուստնին անոնց հետ բաժնելու. անոր համար Նորմանտացիք ձեռքերնին եկած չարիքը կ'ընէին անոնց, անանկ որ խիստ պատժով արգիլուած էր բոլոր Անգղիացւոց գիշերով անտառ ելլալը կենդ կամ եղնիկ որսալու համար: Երբոր սաքսոն մը աս հրամանին դէմ կ'ընէր, մէկէն 'ի մէկ կը սպաննէին, կամ զանէ

աչքերը կը հանէին. իսկ թէ որ մէկը նաւապետական
մըն ալ տապանէր, կամ բանտ կը դնէին եւ կամ
աղէկ ծեծ կը քաշէին. եւ Անգղիացիք միշտ այս կը
կրկնէին՝ թէ իրենց անօղորմ ձեռքերը վայրի կեն-
դանեաց աւելի կը խնայէին քան իրենց :

Այն ժամանակները, ազգս, գրեթէ Եւրո-
պիոյ ամէն տէրութեանց մէջ երբոր յանցաւոր մը
բանտուելու ըլլար, փորձ հրոյ ըսուած պատիժը
կու տային իրեն, այսինքն՝ ձեռքին մէջ կասկարմիր
կարած երկաթէ ձողեր կը դնէին ու ձեռքը աղէկ
մը այրելէն վերջը՝ խնամքով կտաւներու մէջ կը պլլէ-
լէին, եւ թէ որ իրեք օրէն վէրքերն անցնէին, ան-
մեղ կը սեպէին զանիկայ, վասն զի կ՚ըսէին թէ
Աստուած հրաշք ըրաւ՝ որպէս զի արդարութիւնը
յայտնէ. բայց երբոր ընդ հակառակն վէր-
քը դեռ մնալու ըլլար, ինչպէս որ սովորաբար
կը պատահէր, պարտաւոր կը սեպուէր, ու այն-
պէս տառապիլ կը տանջուէր, որ հազար անգամ մա-
հը աւելի կ՚ընտրէր : Շէկն Գուլիելմոսի ժամանակ
խել մը սաքսոններ այս անլուր պատիժները քաշե-
ցին. եւ երբոր հոս գային անգութ թագաւորին կ՚ի-
մացընէին թէ հրաշքով ամենուն ձեռքը չէր այրած,
« Ի՞նչ կ՚ըլլայ եղեր, կ՚ըսէր խնդալով. Աստուած
փոյթ չըներ որ անոնց փոխարէնը հատուցանէ,
ու արժանիին կ՚իյնայ ըստ արժանեաց պատժելու զի-
րենք ». Եւ ո՛ւ եւ իցէ չնչին պատրուակաւ մը տասնեց
ամէնեքին խղճմտանք ընելու տանջել կու տար զա-
նոնք, որոնց ծառայ կը զարնէին վայրենի Նորման-
ցիները :

Այլ որչափ որ Գուլիելմոս իր անգթութեամբը
հաճելի էր Նորմանտացւոց, այնչափ ալ ատելի
եղաւ Անգղիացւոց, որոնք գիշեր ցորեկ կ՚աղա-
չէին Աստուծոյ, որ օր մը առաջ ազատէ զիրենք.
Ռամիկ ժողովրդէն շատ մարդիկ՝ անտանալով որ ան-
տանելի որուն երթալը պատրաստուած մը եղեր է Թագա-

ւորին՝ որով անմեղները կը սպաննէ, իբրև Ճշմարիտ կը պատմէին թէ ան անտառներուն մէջ ահռելի տեսարաններ կը տեսնուէին, ինչպէս շատ անգամ տեսնուեր են, կ'ըսէին, սև որսորդներ, սև ձիերու վրայ հեծած, ու սև շներ ալ հետերնին, որոնք սև եղնիկներու ետևէն կը վազէին։ Ու ասոնց նման հազարումէկ տեսակ ծաղրական պատմութիւններ միակերպ կը լսուէր ամբոխ գեղացիներուն բերանը, որոնք՝ իրենց կարծեացը նայելով դէշ գուշակութիւններ էին Աշխարհակալին ընտանեացն համար։

Հարկ չկայ, աղնիւ աշակերտներս, որ ուրիշ գրքերուս մէջ զրուցածներս նորէն հոս կրկնեմ՝ աս տեսակ առասպելախառն պատմութիւններու վրայօք, որոնք ամենևին տարբերութիւն չունին այն կախարդի պատմութիւններէն, որոնցմով առենօք դայեակները պզտի տղաքները կը զուարՃացընէին։ Աս տեսակ դէպքեր դիւրահաւան և տգէտ մարդկանց մաքին մէջ միայն կը հանդիպին, և ոչ թէ իրօք. հանդերձ այսու Անգղիացիք հաւտալով անոնց՝ քանի կ'երթար Նորմաններուն վրայ ունեցած ատելութիւննին կը շատնար, ու անոնց տէրութիւնը անտանելի կ'ըլլար իրենց։

Շէկն Գուլիելմոս, որ այնպէս խստիւ կը պատուհասէր որսի եղողները, ինքն ալ անկէ մեծ զուարՃութիւն կը զգար, և քանի որ Ուինչէստըր գղեկին մէջ կը բնակէր, գրեթէ քիչ օր մէջ կուտար առանց մօտի Նոր Անտառը որսի երթալու, զորն որ Գուլիելմոս Աշխարհակալը անկէլ առեր էր, ծովուն մօտ տեղւոյ մը վրայ, ուր առենօք երեսուն գեղէն աւելի կար, զորոնք որ մասնաւոր աս բանիս համար քանդեր էր։

Առաւօտ մը երբոր Գուլիելմոս կը պատրաստուէր որսի երթալու, որպէս զի ցրուէ մաքէն խեղ մը օրէ 'ի վէր ունեցած ակամայ տխրութիւնը,

նորմանտացի աբբայ մը, անունը Սէրլօն, եկաւ առջին ելաւ, և կ'աղաչէր որ այն օրը տունէն չելլայ, վասն զի իր միաբաններէն մէկը երազ տեսեր էր առջի գիշերը, որ մէկ սաքսոն կին մը կ'աղօթէր առ Աստուած բոլորովսրտիւ՝ որ ազատէ զԱնգղիան Գուլիելմոսի լուծէն. և աբբան ալ իր կողմանէ կ'ըսէր՝ որ այսպիսի երազ մը գէշ գուշակութիւն էր Թագաւորին կենաց համար:

Այս խօսքերս որ լսեց Թագաւորը, արտաքուստ խնդաց, բայց երեսին գոյնը նետեր էր. սակայն վերջը նորէն սիրտ ընելով, ծեր կրօնաւորը ճամբայ դրաւ, պատասխանելով որ ինքը սաքսոն չէ որ երազներու հաւատայ և անանկ մեծ զուարճութիւն մը մէկդի թողու: Խեղճ աբբան ամօթով գնաց այսպէս գէշ ընդունուելուն վրայ. և Գուլիելմոս, ուրախ զուարթ ընկերներու հետ մէկտեղ ձի հեծած, որոնց մէջն էր նաև Հենրիկոս իր պզտի եղբայրը, Նոր Անտառը գնաց:

Այսպիսի հանդէսներու ատեն Թագաւորին հետ ընկերողներէն մէկն ալ Կօթիէ Թիռէլ անուանով ասպետն էր, որ շատ քիչ անգամ կը պակսէր: Մինչդեռ որսորդները սկսան ասդին անդին փախչել անտառին մէջ, Գուլիելմոս տեսնալով զինքը մինակ Թիռէլին հետ, կանչ առաւ որ խօսակցին միատեղ. մէյ մ' ալ յանկարծ մեծ եղնիկ մը դուրս ելաւ, և երբոր երկուքին մէջտեղէն կ'անցնէր, Թագաւորն ուզեց որ զարնէ զանիկայ սրածայր նետովը, որ Լոնտրայի ամենէն երեւելի արհեստաւորը նոյն առտու բերեր էր իրեն. այլ աղեղին լարը փրթելով նետը դէպ 'ի Թագաւորին դարձաւ, ու սիրտը մտնալով մէկէն 'ի մէկ արիւնլուայ զինքը գետին պառկեցուց:

Այս տեսարանէս զարհուրած Կօթիէ Թիռէլ, Թագաւորին մարմնոյն վրայ ինկաւ որպէս զի օգնութիւն ընէ. բայց տեսնալով որ ամենևին կենդա-

նութեան նշան չտար , միանգամայն վախնալով որ յանցանքը իր վրայ կը ձգեն , մտրակեց զինք ու արագութեամբ մը ծովուն եզերքն հասաւ , ու բարեբաղդաբար պատրաստ նաւ մը գտնելով՝ յաջողութեամբ Նորմանտիա անցաւ , մինչդեռ Թագաւորին մարմինը անտառին ածխագործները գըտնալով՝ կը տանէին տալու իր մարդիկներուն , որոնք վեր վար Թագաւորը կը փնտռէին :

Առջի բերանը՝ երբոր աս դէպքն իմացուեցաւ , շատերը մաքերնին դրին որ Թիւռէլն բանն ըլլայ այս , սխալմամբ կամ մասնաւոր դիտմամբ · բայց որովհետև ոչ ոք կը սիրէր զԳուլիելմոս , անոր համար երկայն բարակ չպրպըտեցին :

Իսկ Կօթիէ Թիւռէլ , տղաքս , այս փորձանքէս ազատելուն համար 'ի շնորհակալութիւն Աստուծոյ Երուսաղէմ ուխտի գնաց , և իր կենդանութեան միջոց միշտ կը հաստատէր թէ անպարտ է ան յանցանքէն :

ԺԴ

ՍՊԻՏԱԿ ՆԱՒԸ

Թուական 1100–1120 :

Մինչդեռ ածխագործները՝ որոնք անտառին մէջէն գտան Թագաւորին մարմինը , աղտոտ սայլի մը վրայ դրած դէպ 'ի Ուինչէսդըր դղեակը կը տանէին , արքայորդին Հենրիկոս իմանալով եղբօրը մահը՝ զարկաւ ձիուն ու քշեց որպէս զի շուտ մը դղեակին հասնի ու Թագաւորական գանձին տիրէ · բայց երբոր բանալիները առնել կ'ուզէր , Գուլիելմոս տը Պրըդէօյլ անուանով Նորմանտացի ասպետը ,

որուն քովն էր, չտուաւ՝ ըսելով թէ ալ անկէ վերջը Անգղիոյ թագաւորական աթոռը բոլոր ունեցած բաներովը Ռոպերդ Գուրդ-Հեօզ դքսին կ'իյնայ, ինչպէս որ վերջին թագաւորը խօսք տուած էր։ Բայց Հենրիկոս աս խօսքերուս ականջ չկախեց, ու ձեռքը սուրին տանելով՝ ստիպեց ասպետն որ գանձին բանալիները առջեւը դնէ, ու շուտ մը ինքզինքը Անգղիոյ թագաւոր անուանեց Հենրիկոս Ա անունովը։

Անգղիացւոց այնչափ զԳուլիելմոս Շէկին ատելուն պատճառը ան էր՝ որ օտարաց վրայ ամենևին գութ չունէր, և մանաւանդ որ 'ի ծննդենէ Նորմանտացի էր․ անոր համար ուրախութեամբ ընդունեցան նոր թագաւորը, որովհետև Աշխարհակալին որդւոց մէջ մինակ անիկայ Անգղիա ծնած էր։ Հենրիկոս գեղեցիկ էր կերպարանքով, փայելուչ ու կորիճ, և միանգամայն իր ժամանակին համար բաւականապէս կրթեալ էր, անանկ որ Նորմանտացիք Պէօ-Քլէրք, այսինքն գիտուն, անունը տուին իրեն․ բայց աս ալ գիտնանք որ Հենրիկոս երևելի ուսումնական մարդ մը չէր, որովհետև ան ատենները Եւրոպայի մէջ, կրօնաւորներն 'ի բաց առեալ, շատ քիչ մարդ քիչ մը կարդալ գրելէ զատ բան գիտէին։

Ինչ որ ալ ըլլայ, Հենրիկոս շատ սիրով ընդունուեցաւ Անգղիացւոցմէ, և անով ալ աւելի աչքերնին մտաւ, որ փոխանակ իր նախորդներուն պէս անարգամտութեամբ վարուելու Անգղիացւոց հետ, ուզեց անոնց հետ խնամութիւն ընել ու կարգուեցաւ Մաթիլտ անունով առաքինի իշխանուհւոյն հետ, որ բարեպաշտ Հարոլտ թագաւորին ցեղէն էր։ Անգղիացիք տեսնալով սաքսոն աղջիկ մը թագաւորին հետ ամուսնական աթոռը նստած՝ այնչափ մեծ եղաւ խնդութիւննին, որ սրտերնին կապուեցաւ Հենրիկոսի հետ․ և անոր

կնոջը՝ Մեր ազնիւ Մաւդ Թագուհին կ՚ըսէին, որ իրենց լեզուով Մաթիլտա կը նշանակէր ։

Թագաւորի մը ոյժն ու զօրութիւնը՝ ամէն պարագայի մէջ իր հպատակներէն կը կախուի․ ուստի Հենրիկոս Ա. ալ Անգղիացւոց օգնականութեանը կարօտացաւ՝ իր Ռոպերդ Գուրդ-Հէօզ եղբօրը դէմ դնելու համար, որ Գուլիելմոս Շէկին մահը լսելուն պէս՝ գունդ մը նորմանտացի զօրքով վազեց եկաւ Պաղեստինէն, Անգղիոյ աթոռը ժառանգելու համար ։ Հարկ եղաւ որ Հենրիկոս անգղիացի զօրքով Նորմանտիա անցնի․ և հոն երկու եղբարք մէկմէկու հետ զարնուեցան Տինշպրէ գեղին առջևը, ու արիւնահեղ պատերազմին ատեն չկրնալով Նորմանտացիք դէմ դնել՝ ցրուեցան, ու Ռոպերդ ալ ողջ ողջ գերի բռնուեցաւ, և եղբայրը Գարտիֆ անունով բերդը խրկեց զինքը, որ Կալլէս երկրին սահմանագլխին վրայ կ՚իյնար, ուր քսանըութը տարի խիստ գերութիւն քաշեց ։

Ասանկով կատարուեցաւ, տղաքս, Գուլիելմոս Աշխարհակալին՝ ապերախտ Ռոպերդին տուած անէծքն, և միանգամայն Հենրիկոսի տուած խոստմունքը, թէ երբոր կարգը գայ կը թագաւորես ։ Ու իրաւցընէ շատ ժամանակ վրան չանցաւ՝ Հենրիկոս Նորմանտիոյ ալ տիրեց․ և այն իշխաններն ալ՝ որոնք հաւատարմութեամբ ծառայած էին Ռոպերդի, վերջապէս երդուընցան իրեն հպատակութիւն և հաւատարմութիւն, իբրև իրենց օրինաւոր տիրոջն ու թագաւորին ։

Այն հարուստ նահանգին ալ տիրելէն ետև Հենրիկոս, ուզեց որ բոլոր ընտանիքովը Անգղիա փոխադրուի, և հրամայեց որ նաւեր պատրաստուին աս յաղթանակաւ դարձին համար ։

Պէտք է հոս գիտնաք, սիրելի աշկերտներս, որ Հենրիկոս Ա. մէկ զաւակ մը միայն ունէր՝ Գուլիելմոս անունով, տասնըեօթը տարեկան, որ ան

հասակէն չար բնաւորութեանցն աւելի եղեր էր Անգղիացւոց ։ Կը պատմուի թէ այս արքայորդին կ'ըսէ եղեր միշտ բարեկամներուն թէ երբոր ինքը Թագաւորելու ըլլայ, թող պիտի չտայ որ սաքսոն մը՝ ձի կամ եզ գործածէ երկիր հերկելու համար, հապա ամենէն հարուստներն ալ պիտի բռնադատէ որ իրենք իրենց արօրին լծուին ։ Այս անգութ խօսքը կը սարսափեցնէր զժողովուրդն այնպիսի անձի մը թագաւորութենէն. բայց նայեցէք թէ Աստուած ինչ կերպով թող չտուաւ որ այս անարժանը գահ ելլայ ։

Թագաւորին իրեն համար պատրաստուած նաւը մեծ էր. իսկ արքայորդին Գուլիելմոս ալ, իր Ադել քրոջը հետ որ սիրելի ու գեղահասակ օրիորդ մըն էր, և ուրիշ խել մը ընկերներով պատրաստուեր էր ուրիշ նաւ մը մտնալու. մէյ մ՛ ալ ան միջոցին նորմանտացի նաւաստի մը՝ որ Թովմաս Ֆից-Ստեֆըն կը կոչուէր, այսինքն որդի Ստեփանի, Գուլիելմոսի առջին ելաւ ու ըսաւ որ իր պապը այն նաւին նաւապետն եղեր էր, որով Աշխարհակալն Անգղիա տիրելու գացած էր, և թէ այն ծառայութեանը համար մշտնջենաւոր իշխանութիւն տուեր էր Թագաւորն անոր ընտանեացը՝ որ իրենք հոգան Աշխարհակալին ցեղէն Թագաւորներուն և իշխաններուն ճամբորդութիւնը ։ Այս ըսելով նաւ մը ցուցուց, որուն անունը Սպիտակ նաւ կը կոչուէր՝ ճերմակ ներկուած ըլլալուն համար, և յիսուն վարժ թիավարներ ունէր ։

Գուլիելմոս և քոյրը ուրախութեամբ յանձն առին այն գեղեցիկ նաւուն մէջ մտնալու՝ իրենք և Նորմանտիոյ երևելի իշխանազուններէն երեքհարիւր հոգիէն աւելի. և որպէս զի այն քանի մը ժամուան միջոց տեղն որ զԳաղղիա Անգղիայէն կը զատէ՝ չձանձրանան, իրենց հրամանովը առատ

գինի բաժնուեցաւ նաւաստեաց, որոնք պարերով ու խաղերով անցուցին ամբողջ օրը :

Երբոր գիշերը կոխեց, Գուլիելմոս հրաման տուաւ Ֆից-Ստեֆընի որ նաւը առաջ քշէ, որպէս զի հօրը հասնի. և երբոր Թիավարները, որ կէս մը գինովցեր էին, սաստիկ ոյժ տալով նաւը կը թըռցընէին, մէյ մ' ալ յանկարծ նաւը ուժգին մը զարնուեցաւ Նորմանտիոյ ափանցը մօտ ժայռի մը, որուն Ռա-տը-Կադըվիլ անունը կու տային նաւաստիք :

Այն ատեն, տղաքս, յուսահատութեան աղաղակներ փոխանակեցին զուարթ երգերուն, վասն զի ամէնքն ալ իմացան որ ինչ անազատելի վտանգի մէջ են. Ջուրը կատաղաբար սկսաւ նաւուն մէջ մտնալ, ու նաւաստեաց ալ տեսնալով որ նաւուն բանը բուսած է, գրկեց զԳուլիելմոս ու մակոյկին մէջ դրաւ (որն որ մեծ նաւերուն ետևը կապած կ'ըլլայ), յուսալով որ գոնէ թագաւորորդին կարենայ ազատել : Դժբաղդաբար երբոր կը սկըսէին հեռանալ, Գուլիելմոս քրոջը Ադելին ողբոց ձայնը լսեց, որ զինքը օգնութեան կը կանչէր. և չկրնալով մահուան բերանը թողուլ զքոյրը, հրամայեց զեկավարին որ նաւուն մօտեցընէ մակոյկը՝ Թող ինչ ըլլայ ըլլայ : Բայց հազիւ մակոյկը նաւուն մօտեցաւ, նաւուն մէջի եղողները անոր մէջ նետուեցան, և մակոյկը չկրնալով այնչափ ծանրութիւն վերցընել, ջուրերուն տակ աներեւոյթ եղաւ բոլոր մէջիններովը :

Քանի մը վայրկեան վերջը Սպիտակ նաւն ալ ընկղմեցաւ : Ողբոց ձայները օդուն մէջ կը թընդային, ու ծովուն ընդարձակութեան վրայէն մինչև Թագաւորին եղած նաւը կը հասնէին, որ դեռ շատ չէր հեռացած անկէ. վերջը սաստիկ շառաչիւն մը լսուեցաւ, ետքը երկայն հառաչանք մը, վերջը լռութիւն . . . ամէն բան ծովուն տակ գացեր էր :

Այս ահաւոր տեսարանին միջոց՝ երկու հոգի միայն Նաւին կայմերուն պրկուած՝ ալիքներուն վրայ կը լողային . անոնցմէ մէկը Նորմանտացի ասպետ մըն էր Ժօֆրուա անուամբ, իսկ միւսը Ռուան քաղքէն մսագործ մը, անունը Պէրոլ։ Ասիկայ իր բնական ուժովը ու գոմէշի կաշիէ լայն զգեստովը ինքզինքը վեր կը բռնէր՝ Նաւուն կոտրուանքներուն պրկուած . իսկ ցուրտն ու յուսահատութիւնն այնչափ Ժօֆրուային վրայ ազդեցին, որ ալ չկրցաւ դիմանալ, և կարճառօտ աղօթք մը ընելէն ետև Աստուծոյ իր ընկերոջն ազատութեան համար, ծովուն յատակին ընկղմեցաւ։

Այս միջոցիս, սիրելի տղաքս, Թշուառ Նաւապետը, որ ահագին պայթունի մեծ աղմուկէն պատճառ եղաւ, ասդին անդին ծովուն խորէն ելնալէն ետքը՝ վեր ելաւ լողալով, ու հարցուց մսագործին թէ արդեօք տեսա՞ւ արքայորդին ծովուն վրայ . բայց երբոր անիկայ պատասխանեց թէ « Ոչ ոք երևցաւ, ոչ արքայորդին, ոչ քոյրը, և ոչ մէկալ իշխաններէն մէկը, — Վա՜յ ինծի », պոռաց դժբաղդ նաւապետն, ու կամովին ինքզինքը ջուրը ձգեց, ու աներևոյթ եղաւ։

Թէ որ հարցընէք, տղաքս, թէ ինչպէս այս ձախորդ դիպուածին մանրամասն պարագաներն իմացուեցան, որ շատ ընտանիքներ սգոյ մէջ խոթեց, գիտնաք որ Պէրոլ պատմեց զայն ձկնորսաներուն, որոնք նաւակործութեան երկրորդ առաւօտը ծովուն եզերքը գտան զինքը՝ Նաւուն բեկորներուն վրայ . ու ձկնորսներուն բերնէն շուտով այս աղէտալի լուրը Անգղիոյ մէջ տարածուեցաւ։

Հենրիկոս Թագաւորը, որուն սիրտն անհանգիստ էր իր տղոց վիճակին վրայ, խիստ մը որ չիմացաւ դժբաղդութիւնը . վասն զի պալատականներէն ոչ ոք կը համարձակէր յայտնելու իրեն։ Վերջապէս երիտասարդ սենեկապան մը, որ Թագա-

ւորին սիրելի էր , ծնկան վրայ եկաւ՝ աչքը արցունքով լեցուած , ու իմացուց Թագաւորին որ խուր ճշմարտութիւնը ։ Այս ահաւոր լուրը լսածին պէս Թշուառ հայրը , ինկաւ գետին փռուեցաւ ․ և երբոր խելքը վրան եկաւ , կ՚ըսուի Թէ անկէ վերջը ամենևին չծիծաղեցաւ ։

ԺԵ

ԺՕՖՐՈՒԱ ԲԼԱՆԴԱԺՆԷ

Թուական 1120–1135 ։

Հենրիկոս Աին ընտանիքէն աղջիկ մը միայն մնաց Մաթիլտ անունով , ազնիւ մօրն անուանակից ։ Դեռ հինգ տարուան հազիւ կար՝ երբոր հայրը կարգեց զինքը Հենրիկոս Ե Գերմանիոյ կայսեր հետ , որ որդի և յաջորդ էր Հենրիկոսի Դի ։

Մէջերնիդ ոմանք , ազնիւ տղաքս , իրաւամբք կը զարմանան Թէ ինչպէս Հենրիկոս կայսրը հինգ տարեկան աղջկան մը հետ կարգուեր է , որ հիմակուան սովորութեան շատ դէմ կ՚երևնայ ․ բայց հին ատենը այս սովորութիւնը կար արքայից ու արքայազանց մէջ , որ երբեմն դեռ տղաքն օրօրոցին մէջ՝ ծնողքնին անոնց հարսնախօսութիւնը կը կատարէին , որպէս զի ազգականութեամբ իրարու հետ ունեցած բարեկամութիւննին անքակ պահեն ։ Այսպէս ահա Մաթիլտ ալ ամուսնացաւ Հենրիկոս Եին հետ ․ բայց քանի մը տարիէն մեռնելով Հենրիկոս՝ Մաթիլտ նորէն հօրն արքունիքը դարձաւ ։ Թագաւորն ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինքը , և պատուել ուզելով՝ հրաման հա-

նեց որ անկէ ետքն ալ Կայսրուհի անունը տրուի իրեն :

Ժամանակ անցնելէ ետեւ, օր մը Հենրիկոս բոլոր Անգղիացւոց և Նորմանտացւոց մեծամեծները Ուինտսօրը գղեակը ժողվեց, որ Լոնտրայէն քիչ մը հեռու կ'իյնայ, ու առաջարկեց անոնց որ իրենց Թագուհի ընդունին զՄաթիլտ իր մահուընէն ետեւ, և հիմակուընէ երդուընին անոր հաւատարմութիւն :

Բայց այսպիսի սովորութիւն չկար Նորմանտացւոց մէջ՝ որ աղջիկ զաւակ մը հօրը ստացուածքին և իշխանութեանը ժառանգ ըլլայ, որովհետև ոչ սուր գործածել և ոչ ալ պատերազմական ձիու վրայ հեծնալ գիտէին կանայք. անոր համար այս քաջ պատերազմող ազգին, որ զինուորական կորովութենէն զատ բանի մը յարգ չէր տար, շատ օտար կ'երևար տկար կնոջ մը հնազանդիլը : Բայց Թագաւորին քեռորդիներէն մէկը, Ստեփանոս Պլուա անուամբ, որուն մայրը Աշխարհակալին աղջիկն էր, սիրով ամենէն առաջ ինքը երդուընցաւ, ու իրեն օրինակին բոլոր մնացողներն ալ հետևեցան ու հպատակութեան խոստմունք տուին Մաթիլտի :

Այն ժամանակները Ժօֆրուա անունով գաղղիացի երիտասարդ ազնուական մը կար, որուն Բլանթաժընէ մականունը տրուած էր, գլխարկը մոշայի ծաղկեալ պզտի ճիւղով մը զարդարելուն համար, որ տեսակ մը դեղին ծաղկըներով անտառի ինքնաբեր Թուփ է. փոխանակ այն ժամանակի սովորութեան համեմատ Թռչնոց փետուրներով զարդարելու :

Ժօֆրուա Բլանթաժընէ որդի էր Գաղղիոյ Անժուի գեղեցիկ գաւառին Ֆուլք անունով կոմսին, որ ուզելով խաչակրաց հետ սուրբ երկիրն երթալ, դքսութիւնն ալ և բոլոր գանձն ալ որդւոյն Թողուց, յուսալով որ խելքով կը վարուի. վասն զի

Ճօֆրուա՝ որ դեռ տասնըվեց տարեկան կար չկար, դէմքին վայելչութեանն ու քաղցրաբարոյութեանը և միանգամայն այդպէս անփորձներով պատերազմներու մէջ ցուցուցած քաջութեանն համար մեծ անուն հաներ էր :

Չեմ գիտեր, սիրելի աշակերտներս, թէ որպէսզի կարդացած էք Գաղղիոյ պատմութեան մէջ թէ ինչպիսի արարողութեամբք կ'ընդունէին ասպետները, որոնք խորանին առջև երդմամբ կը խոստանային՝ Աստուծոյ փառացը համար միայն գործածել սուրերնին, և պաշտպան կենալ տկարաց ու որբերուն. և թէ ինչպէս ծեր ասպետ մը երեք անգամ սրով ուսերնուն զարնելէն ետև՝ կը պագնուէր անոնց հետ : Ճօֆրուայի ասպետութեանը կնքահայր Անգղիոյ թագաւորն ուզեց ըլլալ, որ շատ կը սիրէր զինքը, և ընծայ ըրաւ իրեն փառաւոր սպանիական ձի մը, զօրաւոր զրահ մը, զէնք մը կռելի տակէ խեթան (Տէ. Մանձոալ), պողպատեայ սաղաւարտ մը թանկագին ակունքներով զարդած, վահան մը՝ որուն վրայ ոսկի առիւծի գլուխ մը քանդակուած էր, և ճշմարտապէս ասոր մէջ աղւոր ժառանգութիւն ամենէն երևելի արուեստաւորը շինեց էր :

Բրանկրանժէն այս պզտիկներս հարուստով, անանկ վեհութիւն մը տուաւ, որ ամէն զինքը տեսնողներուն սիրտն իրեն կը յափշտակուէր. այնչափ որ թագաւորն ալ միտքը դրաւ որ իր Մաթիլտա աղջիկը Անժուի կոմսին հետ կարգէ, որովհետև արժանի կը համարէր զանիկայ որ մը Անգղիոյ գահը նստելու : Բայց կարգուելէնէն ետև ալ ընկերներն երկար չքշեց. վասն զի Մաթիլտա՝ որ հպարտութեամբ լեցուած էր՝ անձնապէս ինքզինքը զարդարելու կամաց մը կին եղած, ինչն որ առաջ կայսրուհի էր, չէր կրնար գոհ ըլլալ :

Հարսանիքէն ետև շատ ժամանակ վրան չան-

ցաւ, Հենրիկոս՝ դեռ չծերացած ընկնելով իր միապալեց կեանքը Նորմանտիայի մէջ, ապահովել միայնը դնելով որ եռանդն աղջիկը տանից ազդեցութեան մի կը Թագաւորէ Անգղիոյ վերայ, մինչդեռ որ իշխանները խօսք տուեր էին. բայց այնուհետև չեղաւ. Հիմա կը լսէք պատմութիւնը:

ԺԶ

ԴՐՕՇԻՆ ՕՐԸ

Թուականն 1135–1138:

Հենրիկոս Ա Թագաւորին մահուանէն անմիջապէս վերջը, որբելի տղայս, իր քեռորդին Ստեփանոս Պլուաս, ան որ Անգլիացւոց ժողովքին մէջ ամենէն առաջ հաւատարմութեան երդուընողը էր Մաթիլտին, Անգղիա եկաւ, ու իր թագաւորութեան և պաշտօնէութեան և իշխանաց Թագաւոր հրատարակեցին զինքը Թողլով զԹագուհին: Այսպէս տասն խօսքերնուն վրայ չեկող իշխանները ու Ստեփանոս: Ստեփանոս շատ արիասիրտ և մեծահանճար թագաւորութիւն ունէր, կարողութիւնն ալ ամենուն յայտնի. բայց դժբաղդաբար ղրադիւնքին էր զարմերի անգղիացի ժողովրդեան՝ Անգլոսաքսոններն ու իրենց որդւոցն անմեղին յաղթական բոլոր դանձերը, և ասկէ զատ հրաման ալ հանեց, որ ամեն անգղիացի կարենայ որսի երթալ անտառները՝ որոնք վայրի կենդանիներով լեցուն էին. և կ'ըսեն թէ Անգղիացիք անկէ առջը անանկ ախորժակով կուտէ եղան որսի և անանկ մեծ ջարդ հանեցին վայրի կենդանեաց, որ այն անտառներուն մէջ որ հա-

ծառներով եղնիկներ ու կինձեր կը գտնուէին. Գի- յոմին Հէնրիկոսի մահուընէն քանի մը օր վերջը՝ հազիւ մէկ երկու հատ մը կրնար գտնուիլ: Հին Սաքսոնները տեսնալով այսպիսի առատաձեռն Թագաւոր մը գահը ելած, շատ ուրախացան. բայց ուրախութիւննին երկար չքշեց, վասն զի քիչ ատենէն այնպիսի մեծ Թշուառութիւններ եկան վրանին, որ մինչև ան ատեն չէին տեսած:

Մինչդեռ Ստեփանոս Ժողովրդեան սիրոյն վրայ վստահցած՝ կը յուսար որ խաղաղութեամբ Թա- գաւորէ Անգղիոյ ու Նորմանտիոյ վրայ, Մաթիլտ՝ որ դեռ իր հօրենական իրաւունքէն չէր հրաժա- րած, և միանգամայն կամքը առաջ տանող կնիկ մըն էր, գլուխը ժողվեց հօրը բարեկամները, որպէս զի սրով ձեռք ձգէ իր ժառանգութիւնը. և դեռ անոնց հետ Ճամբայ չելած, գրեց Սկովտիոյ Թա- գաւորին որ օգնութեան հասնի Ստեփանոսի դէմ:

Անշուշտ պիտի գիտնաք, տղաքս, որ Սկովտիա- ցիք, ան ցուրտ ու լեռնային երկրին բնակիչներն՝ որ ատենօք Ալպիոն կը կոչուէր, ուրիշ ազգ չէին՝ բայց եթէ այն վայրագ ու անվախ Կալեդոնները, զորոնք Հռոմայ կայսերք ոչ երբէք կրցան յաղ- թել կամ նուաճել: Աս կորիճ լեռընցիները, մա- ռախլով և ձիւնապատ ժայռերով պաշտպանուած ըլլալով ըսեմ, ամէնեւին բարքերնին ու բնաւորու- թիւննին չէին փոխած այնչափ տարիներէ 'ի վեր. լեզունին ալ նոյն պահած էին. զգեստնին բոլոր բոլոր բրդէ լայն վերարկու մըն էր վրան գիծ գիծ՝ որուն Բլէտ անունը կու տային. գլուխնին երկայն գլխարկ մը կը դնէին, որուն գագաթը վայրի Թըռ- չուններու փետուրներ կային. սրունքնին միշտ բաց էր, ոտուընին կէս կօշիկ կը հագնէին, որով լեռներուն վրայ դիւրաւ կ'ելլային և խորունկ տե- ղուանք սահելով կ'իջնային. սովորական զէնքեր- նին՝ նիզակն ու սուր էր, և նետ նետելու մէջ շատ

յաղթող էին. և բնական ուժին վրայ աւելցընելով սրատեսութիւնն ալ, ամէն մէկը մէյմէկ վախճանալու-զինուորներ էին:

Սկովտիացիք, ազնիւ ասպետներու, իրենց իշխողներուն Լէրտ անունը կու տային, ու անոնց իւրաքանչիւրին իշխանութեանը տակ կը ժողվուէին մէյմէկ մեծ ու բազմաթիւ ընտանիք. որ լերան մը վրայ կամ հովտի մը մէջ մէկտեղ բնակելով՝ ազատ ժողովուրդ մը կը ձեւանային ու Գլան կ'ըսուէին: Այս Սկովտիացի գլաններուն մէջ արտահասած մեծացեր էին Ֆինկալ և Օսսիան աշուղներուն երգերը. և կաւելական լեզուով երգ մը նուագարանի ձայնին հետ լսածնուն պէս, ներսերնին կը բորբոքէր ու ամէն վտանգ աչք կ'առնէին:

Ան միջոցին Սկովտիացւոց թագաւորին անունը Դաւիթ էր, որ Մաթիլտի մօրաքեռորդին ըլլալով, լոկ անոր աղաչանքին ու մեծ բանակ կազմեց, որ Թուիտ գետն անցնելով, հասաւ Նորթումբրիա, որ այն ժամանակին այլ և այլ գաւառներ կը բաժնուէր, որ ինչպէս հիմա կ'ըսուին Ուէսթ-Մորլէնտ, Գըմպըրլէնտ և Նորթհըմպըրլէնտ, ու գերեց գերփեց զայն: Ուսկից որ կ'անցնէին Սկովտիացիք, գեղերն ու եկեղեցիները կ'այրէին, անխնայ կը սպաննէին կիները, ծերերն ու պզտիկ տղաքները. կամ անանկ գերութեան մը կը տանէին զանոնք, որ մահուընէն հազար անգամ չարագոյն էր: Աս անգութ աւարառուներուն մէջ, Կալլովայի բնակիչները, որոնք Պիկտաց ազգէն եկած էին, իրենց առջի կատաղութիւնը պահած էին, և ուր տեղւոյ որ մտնէին՝ սարսափ և վախ և աւեր կը ձգէին: Դանեաց ասպատակութիւններուն ժամանակէն 'ի վեր՝ ասանկ փորձանք չէր հասած խեղճ Անգղիացւոց գլուխը:

Երբոր Նորմանտացի պարոնները սարսափեր մնացեր էին՝ տեսնալով որ վայրագ Սկովտիացիք

կը մօտենան, ու կը մտածէին որ գոնէ փախչելով ազատին ան բարբարոսներուն ձեռքէն, Եօթը քաղքին Թիւրսդան անունով պատկառելի արքեպիսկոպոսը քովը ժողվեց Հըմպըր գետին եզերաց իշխանները և պատուիրեց որ զօրքերնին բերեն և թշնամւոյն առջևն առնեն ։ Եւ երեք օր ծոմով ու աղօթքով անցընելէն ետև՝ որպէս զի Աստուած իրենց զինուց յաջողութիւն տայ, զամէնքն ալ երդուընցընել տուաւ ծերունին որ աւելի յանձն առնեն ինչուան վերջի մարդը մեռնիլ՝ քան թէ փախչիլ․ և որովհետև ինքը շատ ծերացած ըլլալով չէր կրնար հետերնին երթալ, օրհնեց զիրենք, ու ցուցուց ճամբան որով որ թշնամեաց դէմ պիտի երթային․ աս ճամբուն նշան դրուած էր դրօշակ մը՝ սայլի մը վրայ կայնեցուցած, անանկ որ հեռուանց ալ կրնար տեսնուիլ ։

Սակայն շատ չանցաւ երկու բանակները մէկմէկու հանդիպեցան Ալլէրդըն անունով պզտի քաղքին դիմացը, ուր երկու կողմէն ալ արիւնահեղ պատերազմի մը պատրաստուեցան ։ Սկովտիացիք իրենց գլխաւորներուն քովը ժողվուած, սրածայր նիզակնին կը խաղցընէին, զմբեթաձև պզտի վահաններ ձեռքերնին առած որոնք թանձր մորթով պատած էին․ իսկ Կալլովայի վայրենի բնակիչները՝ երկայն տէգեր միայն առած էին ձեռուընին, զորոնք դիւրաւ կը գործածէին․ և Սկովտիոյ քովի կղզիներուն բնակիչներէն եկած զինուորներն ալ՝ իրենց փայլուն կացիններովը կը զատուէին ուրիշներէն, զորոնք երկու ձեռքով կը շարժէին՝ հին գոթացի ազգերուն պէս ։

Նոյն միջոցին, սիրելի աշկերտներս, Անգղիացւոց բանակին մէջ վէհ տեսարան մը կը տեսնուէր․ իշխանները զինուորներուն հետ մէկտեղ ծնկան վրայ եկած՝ նոր օրհնութիւն մըն ալ կ՚առնէին Թիւրսդան արքեպիսկոպոսին իր տեղը

խրկած եպիսկոպոսէն : Եօթը մէկէն եռանդնալից աշխուժով մը վեր ելլելով կայծակի պէս Թշնամեաց վրայ յարձակեցան , և այնպիսի զարհուրելի ջարդ մը տուին , որ Սկովտիացիք հարկադրուեցան ցրուիլ ու փախչիլ : Քիչ մնաց որ Դաւիթ Թագաւորն ալ գերի իյնար , թէ որ խոր գետ մը չարգիլէր ետևէն վազողները :

Այս արիւնահեղ օրս , որ տոմարաբար Դրօշի պատերազմ կ'ըսուի՝ վերոյիշեալ պատճառին համար , աս օգուտն ունեցաւ՝ որ Անգղիոյ մէկալ գաւառներն ալ ապատ մնացին Սկովտիացւոց արշաւանքներէն : Ստեփանոս Պլուա , որ աս յաղթութեան մէջ ամենևին մաս չունէր , Անգղիոյ վտանգի մէջ ըլլալուն ու խալըսելուն լուրը նոյն միջոցին մէջ առաւ . բայց շատ ուրիշ Թշուառութիւններ ալ հասնելով Անգղիոյ վրայ , Սկովտիացւոց Թագաւորը կրցաւ նորէն ձեռք ձգել ան երեք գաւառները , զորոնք աւրըշտըկեր էր , և իր յաջորդներն ալ երկայն ատեն պահեցին զանոնք , այս պայմանով միայն՝ որ Անգղիացւոց Թագաւորին իրենց գլուխ պիտի ճանչնային :

ԺԷ

ՄԱԹԻԼՏ ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Թուականն 1138-1154 :

Այն միջոցին որ յաղթութեան լուրն Անգղիա տարածուեցաւ , սիրելի աշկերտներս , մէկալ կողմանէ ալ լուեցաւ՝ որ Մաթիլտ Թագուհին Գէնտըրպըրի քաղքին մօտերը ցամաք ելեր է հարիւր

քառասուն ասպետով, որոնց գլուխն էր Ռոպէրդ Կլոսըստըրի կոմսը, ազգական Թագուհւոյն, և այն ժամանակի ամենէն կարող զօրավարներէն մէկը:

Այս բանակս՝ որչափ զօրաւոր ալ ըլլար, սակայն տէրութիւն մը նուաճելու համար շատ քիչ էր. բայց շատ իշխաններ՝ առաջուց Մաթիլտի բարեկամներէն համոզուած, կը սպասէին որ զայն իրենց Թագուհի հռչակէին և պատրաստ էին անոր համար պատերազմելու:

Եւ յիրաւի Մաթիլտա Անգղիոյ հողը կոխելուն պէս, այլ և այլ կուսակցութիւններ (այն ժամանակ կոմսութիւն կ'ըսուէին Անգղիոյ գաւառները) ոմանք Մաթիլտի և ոմանք ալ Ստեփաննոսի կողմ բաժնուած՝ մեծ պատերազմ բացուեցաւ մէջերնին. բայց ամենուն ալ դիտմունքը ոչ եթէ իրենց տէրերը պաշտպանելն էր, հապա աւարառութիւններ կեղեքել: Նորմանացի Թագաւորներն առաջուց 'ի վեր խստիւ արգիլուած էին իրենց իշխաններուն ամուր բերդեր շինելը, ու անոնց մէջ զինեալ զինուորներ պահելը. անոնք Մաթիլտի և Ստեփաննոսի մէջ եղած այս կռիւներն իրենց յարմար առիթ առնելով, բնակարաններնուն չորս կողմը լայն լայն խրամներ փորեցին, և աշտարակաշէն թանձր ու բարձր պատերով շրջապատեցին, այնպէս որ եթէ ապստամբիլ ուզէին՝ ոչ ոք կրնար զսպել իրենց:

Աս կերպով այդ խառնակոյտ մարդիկներն Անգղիոյ մէյմէկ թագաւորներ դարձան եղան. և ամենէն սկսան իշխանները թագաւորաց խօսքին մտիկ չընել, ու ինչուան պատերազմիլ անոնց հետ:

Այս իշխաններուն շատերն անգութ ու վայրագ մարդիկներ էին, որոնք հասարակաց թշուառութիւնն իրենց բանի բերելով՝ առանց խղճմտանք ընելու կ'այրէին կը մրկէին խեղճ գեղացւոց տուները, կը փճացընէին անոնց հունձքերն ու կը

Ձախջախեին մշակութեան գործիքները, այնպէս որ երեսի վրայ ու անմշակ մնացին բոլոր դաշտե-րը, և քիչ մնաց որ իշխանները ալ անօթութենէ մեռնէին. վասն զի ոչ ոք ա՛լ երկիր մշակել կ'ուզէր: Բայց պէտք էր իրենք զիրենք երանելի սեպէին խեղճ երկրագործները, թէ որ գլխիվար բորբո-քած կրակի վրայ չկախուէին, կամ գայլախազով լեցուն նեղ փոսուկի մէջ չփակուէին՝ որ ոսկրնին կը կոտրտէր, ունեցած քիչ մը ստակնին յայտնե-լու համար: Ոչ եկեղեցիներուն կը խնայէին, ոչ վանքերու և ոչ իսկ գերեզմաններու. իսկ մէկ հա-տիկ հնարք ասոնց դէմ կրցան ու գտնալ կրօնա-ւորները, որ իրենք ալ վանքերնուն չորս կողմը խրամ բացին և հաստ պատեր քաշեցին, որոնց տակը խեղճ գեղացիները իրենց հիւղերը շինեցին, յուսալով որ տեղւոյն սրբութեանը պատճառաւ ազատին այն չարագործներուն բարկութենէն:

Վերջապէս՝ ամէն տեսակ վտանգներ անցընե-լէն ետև, Մաթիլտ՝ որ ամենևին չէր կորսնցուցած իր կորովութիւնը՝ Կլոսէսդըրի կոմսին օգնու-թեամբը խել մը մեծ քաղաքներու տիրեց. և Անգ-ղիոյ թագուհի հրատարակեցին զինքը ան եպիսկո-պոսներէն և իշխաններէն շատը, որոնք առաջուց Ստեփանոսի հաւատարմութեան երդուընցեր էին:

Այս լուրս Ստեփանոսի ականջին որ հասաւ, բարկանալով իշխաններուն ապերախտութեանը վրայ՝ իրմէ. այնչափ բարիքներ ընդունելէն ետև, գնաց Լինգըլն քաղաքը պաշարեց, որուն իշխանը Մաթիլտի անձնատուր եղած էր. և երբոր տիրե-լու վրայ էր անոր, Ռոպերտ Կլոսէսդըրի կոմսը վրայ հասաւ և քաղաքին պատին տակ մեծ պատե-րազմ բացուեցաւ. այն պատերազմին մէջ Ստե-փանոսի զօրքը բոլորովին ցրուեցան, ինքն ալ վի-րաւորուած ձիէն վար իյնալով թշնամեաց ձեռքն ինկաւ, որոնք Մաթիլտի հրամանովը տարին դրին

զինքը Պրիտըլ քաղաքը մութ բանտի մէջ՝ ծանր շղթաներով կապկըպած ։

Այս Լինգըլնի յաղթութեամբը, որով որ կը յուսացուէր թէ վերջնական տան անգութ պատերազմները, Անգլիոյ գրեթէ ամէն կոմսութիւնները հպատակեցան Մաթիլտի ։ Լոնտրայի բնակիչներն ալ պատգամաւորներ խրկեցին, որոնք քաղքին բանալիները թագուհւոյն առջև դնելէն ետև՝ կ'աղաչէին որ օր մը առաջ Լոնտրա գայ, որպէս զի քաղաքացւոց հաւատարմութեան երդմունքն ընդունի ․ թագուհին ալ խօսք տուաւ որ քանի մը օրէն կու գայ ։

Թէպէտ ամէն բան թագուհւոյն ուզածին պէս յաջող կ'երթար, սիրելի աշկերտներս, բայց ինչպէս որ գիտէք, աշխարհիս վրայ երջանկութենէն անհաստատ բան չկայ ․ և ինչուան հիմա սորված պատմութիւններնուդ մէջ անտարակոյս շատ օրինակներ տեսած էք աս բանիս ։

Լոնտրա այն ատենները, տղաքս, հիմակուան պէս աշխարհիս ամենէն հարուստ ու մարդաշատ քաղաքներէն մէկը չէր, կամ լաւ ևս ըսենք՝ այլ և այլ անուններով քաղաքներու խումբ մը չէր, այլ Դէյմզ գետին ափանցը վրայ միայն կը տարածուէր, և այդ մասն այսօրուան օրս՝ Սիթի կամ Քաղաք կը կոչուի ։

Ուէսթմինսթըր, Լոնտրայի ընդարձակ թաղերէն մէկը, իր անունը պալատէ մը առաւ զորն որ շիներ էր Սաքսոնաց Եօթնպետութեան ժամանակի հին թագաւորներէն մէկը ․ այս շէնքս Դանեաց մէկ արշաւանքին միջոց այրած ըլլալով, աւելի վայելուչ կերպով նորէն շինեց զան Եդուարդ Խոստովանողը, և երկար ժամանակ Անգլիոյ թագաւորներուն բնակութիւնն եղաւ ։ Այս պալատին մօտ՝ Դէյմզ գետին մէկ ճիւղովը ձևացած կղզւոյ մը մէջ շինուած էր մեծ աբբայարան մը, որուն

եկեղեցւոյն մէջ թաղուեր էին Եդուարդ Թագաւորն և իր կինը Եդիթա Թագուհին, որ հռչակաւոր Կոստանդինի աղջիկն էր: Անկէ վերջը՝ Անգղիացւոց Թագաւորներէն ու Թագուհիներէն շատը հոն կը թաղուէին, ու անոնցմէ զատ ալ խել մը անուանի մարդիկներ՝ որոնք կամ հանճարով եղեր է և կամ գիտութեամբ հին Բրիտանիոյ պարծանք եղան: Ժամանակաւ Ուէսդմինսդրի պալատին քովերն այնչափ տուներ ու ամէն տեսակ շէնքեր շինուեցան, որ թաղ մը ձևացաւ, հին Սիդի թաղէն աւելի ընդարձակ, և Սդրէնտ անունով լայն և երկայն փողոցով մը գնաց միացաւ անոր հետ; ու աս փողոցին անունն ալ այն գեղին անունէն առնուած է, որուն տեղւոյն վրայ շինուած է: Գետին քովերը կը տեսնուէր նաև բարձր ու մթին Աշտարակ մը, որուն համար կ'ըսեն թէ Յուլիոս Կեսար շինած ըլլայ, զորն որ վերջը Գուլիելմոս Աշխարհակալը անառիկ բերդ մը շիներ էր:

Լինդընի յաղթութենէն քանի մը օր վերջը, Մաթիլտ Թագուհին, ինչպէս որ խօսք տուեր էր, մտաւ Լոնտրա, ու բոլոր մեծամեծները եկան զինքը բարևելու՝ Անգղիոյ և Նորմանտիոյ տիկին պատուանունը տալով: Ուրիշ ով որ ըլլար նէ, ժողովրդեան ուրախութիւնը տեսնալով գոհ կ'ըլլար. բայց ինչպէս որ գիտէք՝ Մաթիլտ գոռոզ և ամբարտաւան ըլլալով բնաւորութեամբ, միանգամայն ինքզինքը թագաւորութեան մէջ հաստատուած կարծելով, փոխանակ բարերարութեամբ ու հեզութեամբ ժողովրդեան սիրելի ըլլալու, տիրաբար հրաման տուաւ քաղաքացւոց, որ շուտով արծաթի և ոսկիի մեծ գումար մը բերեն իրեն: « Ափսոս որ, պատասխանեցին անոնք, Ստեփանոս թագաւորը մեր քով բան մը չթողուց. անոր համար կ'աղաչենք զքեզ մեծապէս, ազնիւ տիկին, որ այդչափ գումար ժողվելու բաւական ժամանակ տաս մեզի »:

Այս խօսքերս որ լսեց Մաթիլտ, չկրցաւ զսպել բարկութիւնը. «Աղէկ հասկըցայ ըսածնիդ, զուրցեց զայրագին ձայնով մը. ձեր մերժելն իմ ուզածս, ան ըսել է որ ամէն բաներնիդ Թշնամեաց ձեռքը տուեր էք, օգնելու համար իրենց ձեր օրինաւոր տիրուհւոյն ու Թագուհւոյն դէմ»: Ըսաւ ու երեսը դարձուց, և խստիւ պատուիրելէն ետքը որ անյապաղ բերեն իրեն ինչ գնոց բան որ ունին նէ, Ուէսդմինսդրի պալատը քաշուեցաւ, ու հոն անհամբերութեամբ կը սպասէր որ ուզածը կատարուի, առանց մտքէն անգամ անցընելու թէ կրնայ գլխուն փորձանք մը հանդիպիլ:

Մինչդեռ այս գոռոզ կինը միտքը դրած էր որ Լոնտրայի բնակիչներն իր կամքը կատարելու վրայ են, մէյ մըն ալ յանկարծ լսեց որ եկեղեցիներուն ու վանքերուն բոլոր զանգակներն ուժգնակի կը զարնէին: Այս նշանէս՝ բոլոր քաղաքացիք ձեռքերնուն եկած զէնքն առնելով, տուներնէն դուրս ցատքեցին ու հասարակաց հրապարակները ժողվուեցան, ու անկէ Սիդիի նեղ ու մութ փողոցները մտան, ուր Թագուհւոյն բերած զինուորներուն և ասպետներուն վրայ յարձըկելէն ետքը, արքունական պալատին վրայ վազեցին, և դռներէն մէկը կոտրելու ատեննին՝ Մաթիլտ Կլոսըսդըրի կոմսին և մէկ քանի ձիաւորներու հետ ուրիշ դռնէ մը արտորնօք փախաւ:

Անկէ քանի մը օր վերջը, Մաթիլտ Օքսֆըրտ քաղաքը պաշարուած էր, և վախնալով որ չըլլայ թէ Թշնամեաց ձեռքն իյնայ, մութ գիշերով մը թանձր ձեան ժամանակ ճամբայ ելաւ. Ճերմակ զգեստ մը հագած էր, կը դողար վախէն ու ցուրտէն, և երեք ասպետ միայն կ'երթային հետը, անոնք ալ նոյնպէս ճերմակ հագուած, որպէս զի պահապաններէն չտեսնուին. վերջապէս հազարումէկ վտանգներէ անցնելով՝ հասաւ Մաթիլտ

տալով մինչև ծովուն եզերքը, ուր կը սպասէր իրեն պզտի նաւ մը, և անով Նորմանտիա անցաւ:

Իսկ զՍտեփանոս Թագաւորը՝ բարեկամներն հանեցին Գրիսդըլ քաղքին բանտէն, ու նորէն Թագաւոր նստեցուցին. բայց ան միջոցներուն անոր անդրանիկ որդին՝ Եւստաքէոս անուամբ՝ մեռնելով, որուն կը յուսար Թողուլ Անգղիոյ Թագաւորական Թագը, ուզեց կռիւները վերջացընել, և առաջարկեց Մաթիլտի որ իրմէ ետքը յաջորդէ Հենրիկոս Բլանդաժնէ՝ Ժօֆրուա Անժուի կոմսին և Թագուհւոյն որդին: Իշխաններն ու եպիսկոպոսները սիրով ընդունելով այս առաջարկութիւնը, վերցուեցան միջանկէն այն անհամար աղէտները, որոնցմով շատ տարիներէ 'ի վեր Անգղիոյ Թագաւորութիւնը կը տագնապէր:

ԺԸ

ԹՈՎՄԱՍ ՊԷՔԷԴԻ

ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թուական 1154–1170:

Երիտասարդ Բլանդաժնէն եղբօր գահն ելաւ, կոչուեցաւ Հենրիկոս Բ. վասն զի ինքն էր այս անունով Անգղիոյ Թագաւորող երկրորդ իշխանը:

Դեռ ոչ ոք այս երկրիս Թագաւորներէն, սիրելիք, այսանկ մեծ իշխանութիւն ունեցեր էր. և աղէկ կ'ընէք թէ որ աշխարհացոյց տախտակի մը վրայ իրեն տակն եղող գաւառները դիտէք: Ստեփանոս Թագաւորին և իր հօրը Ժօֆրուայի մա-

հուրմնէն վերջը , Հենրիկոս ժառանգեց զԱնգղիա , Նորմանտիա և Անժու . բայց անշուշտ դեռ բաւական չէր իրեն այսչափը . վասն զի իմանալով որ Էլէոնորա որ Կիւյան ըսուած իշխանուհի մը Գաղղիոյ Լուդովիկոս Է Թագաւորին հետ ամուսնանալէն վերջը , բաժնուեր էր անկէ և իր ազատութեան երկիրը դարձեր էր , անոր առջևն ելաւ , և անանկ սիրելի և հանճարեղ երևցաւ անոր , որ հաւանեցաւ Էլէոնորա հետը կարգուելու , ու իր իշխանութիւնն անոր հետ մէկտեղ վայլելու , որ Գաղղիոյ Թագաւորութեան մէկ մեծ մասը կը բովանդակէր և զոր ան ատեն Ակուիտանիա կը կոչէին ։

Հենրիկոս Բլանդաժնէ , աղաքս , զոր իր ատաճանն ու բախտը այնչափ բարձր հաներ էին , շատ աչքի զարնող աղէկ յատկութիւններով զարդարուած էր , որոնցմով իր ժամանակին երևելագոյն մարդիկներէն մէկն եղած էր ։ Ազնուական քաղուածքի մը և վեհաւէտ դէմքի հետ , կը միացընէր բնաւորութեան գեղեցկութիւնները , և բոլոր իր արքունեաց պարոններէն կը զանազանուէր իր ժուժկալութեամբը , անխոնջ գործունէութեամբը , մեծերուն հետ բանեցուցած քաղաքավարութեամբն և պզտիկներուն ալ ցուցուցած սիրովը . սակէ զատ՝ շնորհալից և քաղցր էր իր խօսակցութիւնը , գիտէր հաճոյական կատակներ ընել , և մասնաւորապէս անանկ սուր յիշողութիւն մը ունէր , որ շատ տարիներէ վերջը դիւրաւ կը ճանչնար բազմութեան մէջ իր մի անգամ տեսած անձը ։ Դժբաղդաբար այս գեղեցիկ յատկութեանց տակը խարդախ հոգի մը և վրէժխնդիր սիրտ մը կը ծածկէր , որ շատ չարիքներու պատճառ եղաւ թէ իրեն և թէ ուրիշներուն . և կ՚ըսուի թէ իրեն պէս աներեսաբար սուտ ըսող եղած չէ ։

Հիմա որ այս իշխանը ճանչցանք , որուն յաջորդները Անգղիոյ վրայ երկայն ատեն թագաւո-

լեցին, ձեզի պատմութիւն մը պատմեմ, սիրելիք, որով իմանաք որ ամենէն աղէկ յատկութիւնները շատ վտանգաւոր են երբ միացած ըլլան այնպիսի պակասութեանց հետ, որոնցմէ մարդ պէտք է ամէն խնամքով խորշի:

Հենրիկոս Բի չորս կողմը եղող մեծերուն մէջ Թովմաս Պէքէթ անունով երիտասարդ ասպետ մը կար, զոր ամենէն աւելի կը սիրէր Թագաւորը իր կտրիճ, զուարթ ու սիրելի բարքին համար, միանգամայն փառաւոր հագուելուն և շատ ծառաներ ունենալուն համար: Ոչ անգղիացի և ոչ Նորմանտացի պարոն մը այնչափ աղէկ հագուած սպասաւորներ ունէր, այնչափ ձիեր, շներ և ազնիւ բազէներ. և ոչ երբէք թող կու տար որ մէկը իր պալատը գար տեսութեան և առանց անոնցմէ ընծայ առնելու երթար: Անգղիացի մեծերն անոր քովը կը խրկէին իրենց զաւկըները անոր սենեկապան ըլլալու համար, ըստ այն ժամանակին սովորութեանը. և այս երիտասարդներն իր օրինակովը կը սորվէին ազնիւ և հաւատարիմ ասպետ ըլլալ. երբոր ասպետութեան արարողութիւնները կատարելով կը զինէր զանոնք Թովմաս: Թագաւորն ալ կ'ուզէր իր քովը տեսնել Թովմաս Պէքէթը. պատերազմի մէջ, որսի մէջ, խաղի և ճամբորդութեան մէջ, Թովմասի պէս ուրիշ մը չկար որ զինքը զուարճացըներ, և Թագաւորին իրեն հետ ունեցած մտերմութիւնն անանկ կ'երեւար որ մինչեւ ցմահ պիտի տեւէր: Հենրիկոս ուզեց որ իր սիրելին Թագաւորութեան մեծագոյն պատիւներէն մէկն ունենայ. և ըրաւ զինքը Ատենադպիր Անգղիոյ, որուն պաշտօնն էր Թագաւորին հրովարտակներուն տակ արքունի կնիքը դնել: Բայց մարդուս՝ մանաւանդ Թագաւորներուն զգացմանցը պէս փոփոխական բան չկայ, տղաքս. այս երկու անձինքը, որոնք ջերմ սիրելութեամբ իրարու հետ միացեր

էին, օր մը մահուչափ թշնամի պիտի ըլլային մէկ-մէկու :

Նորէն կը յիշեցնեմ հոս ձեզի, ազնիւ տղաք, որ սրբոյն Օգոստինոսի Սաքսոնները քրիստոնէութեան դարձնելէն վերջը, Գէնդըրպըրիի արքեպիսկոպոսական աթոռն Անգղիոյ մէջ վեհագոյն աթոռն եղաւ. և այս պատճառաւ Գէնդըրպըրիի արքեպիսկոպոսը Նախագահ կ'ըսուէր, այսինքն Անգղիոյ եպիսկոպոսներուն առաջինը : Այս Նախագահին կ'իյնար թագաւորներուն գլուխը թագ դնել, և անբաւ հարստութեան տէր կ'ըլլար, զոր սաքսոն և Նորմանտացի իշխանները այն աթոռին արքեպիսկոպոսաց պարգևած էին :

Այս ատենները Գէնդըրպըրիի արքեպիսկոպոսը ծերութենէն մեռաւ. և Հէնրիկոս ուզելով իր բարեկամին՝ թագաւորութենէն վերջը Անգղիոյ ամենէն բարձր աստիճանը շնորհել, միտքը դրաւ որ զանիկայ այն փառքն հանէ : Թովմաս Պէքէդ, իրաւն ըսելով, շատ բարեպաշտ մարդ մը չէր եղած ինչուան այն ատեն, և առաքինի եպիսկոպոսի մը պարտքերէն աւելի գիտէր կորիճ զօրավարի մը պարտքերը. բայց երիտասարդութեանը ժամանակ քիչ մը գիտութեան ետեւէ եղած էր, որ ուրիշ ասպետները չէին ըներ՝ ազէտ և պատերազմի մարդիկ ըլլալով. ուստի թագաւորը թախանձելով աղաչեց իրեն որ յանձն առնէ այն պատիւը. և Հէնրիկոս Բին սիրելին ակամայ զիջաւ Անգղիոյ նախագահ ըլլալու :

Անկէ վերջը, տղաք, Թովմաս Պէքէդ իր նոր պարտքերուն սրբութենէն վառուած, բոլորովին ուրիշ մարդ մը դարձաւ, և վարմունքին կերպն ալ փոխեց. ասպետներու, սենեկապաններու և զինակիրներու խմբին տեղ՝ որոնք քանի մը օր առաջ հետը կը քալէին, ալ ուրիշ ընկեր չառաւ իրեն՝ բայց եթէ մէկ քանի ծեր քահանաներ որոնք

երկրին մէջ եղածներուն ամէնէն տաղքինի և ի-մաստուններն էին. զգեստը պարզ և պարկեշտ էր, սեղանը անպաճոյճ՝ առանց համագամներու և խորտիկներու. իր գլխաւոր զբաղմունքն էր հի-ւանդներու և ցաւագարներու այցելութեան եր-թալ, և աղքատներուն ողորմութիւն բաշխել: Արքեպիսկոպոսին յորգելի վարմունքէն և խո-նարհ հագուստէն՝ ոչ ոք կրնար ճանչնալ այն փա-ռաւոր ասպետը, որ ատենօք իր ծառաներուն ճոխ զարդարանքներովը Անգլիոյ և Նորմանտիոյ հա-րուստ պարոնները կը գերազանցէր:

Սկզբան զարմացաւ Հենրիկոս քան թէ ցաւե-ցաւ իր բարեկամին վրայ եղած փոփոխութեանը վրայ. բայց ինչպէս սուէտ արքունեաց մէջ կը պա-տահի, Թովմասին առջի փառաց վրայ նախանձող-ները իրեն հեռաւորութիւնն առիթ առնելով զըր-պարտութեամբ բամբասեցին զինքը թագաւորին. անիկայ ալ իր արքունիքը չէնցընող ասպետէն զըր-կուած տեսնելով ինքզինքը, ակամայ ատելութիւն մը ունեցաւ արքեպիսկոպոսին դէմ: Հենրիկոսի բնաւորութեամբ մարդուն ատելութիւնը, սիրե-լիք, շուտով բարկութեան փոխուելու ենթակայ էր. և հիմա պիտի տեսնենք թէ ինչպէս թագա-ւորը մահացու ոխ ունեցաւ իր մտերմին վրայ:

Այն ատենները սովորութիւն էր Եւրոպիոյ շատ երկիրներուն մէջ՝ որ երբ քահանայ մը կամ կղերիկոս մը յանցանք կ՚ընէր, քահանաներէ կամ կղերիկոսներէ միայն կրնար դատուիլ, որոնք յան-ցանքին համեմատ կը պատժէին զինքը: Բայց որով-հետև Հենրիկոս Բ ուզեց որ կղերիկոսներն ալ ու-րիշ անգղիացւոց պէս աշխարհական դատաւորնե-րու առջև ըլլան և բարբարոսական տանջանքնե-րով ու հրափորձութեամբ չարչարուին, Թովմաս Գենդըրպըրիի արքեպիսկոպոսը իբրև երկրին նա-խագահ՝ խոնարհութեամբ ըսաւ իրեն որ այս ըրա-

ծովը Եկեղեցւոյ հնագոյն օրէնքները կը կոխկռ-
տէր, և աղաչեց որ անանկ անիրաւ հրաման մը
չհանէ: Հէնրիկոս այս առաջարկութեանը վրայ
բարկացած, Գլարէնտըն քաղաքը ժողվեց բոլոր
Անգղիոյ եպիսկոպոսները, և հոն խստութեամբ
յայտնեց իր կամքը՝ սարսափելի պատիժ սպառ-
նալով դէմ կեցողին: Անոնցմէ շատը Թագաւորին
վրէժխնդրութենէն վախնալով՝ հնազանդեցան.
բայց Թովմաս համոզուած ըլլալով որ իր խիղճն
այդ անկանոն գործոյն չէր կրնար աչք գոցել,
չվախցաւ դէմ դնելու և բանադրեց Գլարէնտընի Սահ-
մանադրութեանը հաւանող եպիսկոպոսները. այս էր
Հէնրիկոսի տուած հրամաններուն անունը: Այս
հակառակութիւնը քիչ ատենէն անանկ զայրա-
ցաւ, որ օր մը երբ արքեպիսկոպոսը իր բարեկամ-
ներուն աղաչանացը զիջանելով Ուէստմինստրի պա-
լատը գնացեր էր՝ Թագաւորին բարկութիւնն ի-
ջեցընելու համար, յիշեցընելով իրենց առջի բա-
րեկամութիւնը, հոն գտնուող բոլոր եպիսկոպոս-
ներն ու իշխանները հեռացան իրմէ զարհուրելով,
վասն զի Հէնրիկոս իր բարկութեանն ատեն ըս-
պառնացեր էր մեռցընելու ով որ արքեպիսկոպո-
սին կողմը խօսելու համարձակէր: Ոմանք ալ վա-
տութեամբ նախատեցին զինքը և անարգաբար
վռընտեցին պալատէն. բայց երբ Լոնտրայի փողոց-
ներէն կ'անցնէր, ժողովուրդը արդարոյն քաշած
արհամարհանքներէն աւելի գութ մը և յարգանք
մը վրան զգալով, ծափաձայն ողջունեցին զինքը,
և յաղթանակաւ ինչուան իր տունը տարին:

Չեմ կրնար, տղաքս, ըսել ձեզի թէ որչափ հա-
լածանքներ քաշեց Թովմաս Պէքէթ Թագաւորին
ատելութեանը պատճառաւ. միայն աս զրուցեմ
որ ստիպուելով Գէնդըրպըրիէն ծածուկ փախչիլ,
ուր գաղտնի ազդարարութիւններէ կ'իմանար որ
վտանգի մէջ էր կեանքը, գնաց ապաստանելու

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ոխ պահեր էր արքեպիսկոպոսին դէմ, որ համարձակեր էր իր իշխանութեանը դէմ դնելու · և երբ Թովմաս Անգղիա դարձաւ, չկրցաւ թագաւորը լռել իրեն պալատականներուն ունեցած բարկութիւնը: Երբոր իր թշնամւոյն յաղթանակը միտքը կու գար, կատաղութենէն ինքնիրմէն դուրս կ'ելլէր · ինչուան օր մը այս խօսքերը բերնէն փախուց իր պալատականներուն · « Ի՞նչ · իմ հացս կերող այնչափ շողոքորթներուն մէջ չկա՞յ մէկը որ զիս փրկէ այս խռովարար քահանայէն ձեռքէն » : Շատերը լսեցին այս խօսքերը · և ինչպէս պալատականներուն մէջ չեն պակսիր այնպիսի մարդիկ որ պատրաստ են ամէն բան ընելու իրենց տիրոջն աչքը մտնալու համար, խել մը ասպետներ միաբանեցան և մտքերնին դրին վերջապէս գոհ ընել թագաւորը, սարսափելի վրէժ մը առնելով իր թշնամիէն:

Հազիւ թէ Թովմասին Գէնդըրպըրի դառնալը ամիս մը եղեր էր, առաւօտ մը տեսաւ որ չորս զինեալ ասպետներ կոպտութեամբ իր պալատը մտան, և առանց իրեն բարև տալու գետինը նըստան և երեսն 'ի վեր աներեսաբար կը նայէին · բայց արքեպիսկոպոսն իր անխռով բնաւորութեամբը չվախնալով տեսածէն, մօտեցաւ անոնց ու հարցուց թէ ի՞նչ կ'ուզեն · ոչ ոք կրցաւ պատասխանել, և հեռացան հոնտեղէն քթերնուն տակէն սպառնալիքներ մռմռալով:

Երկրորդ օրը արքեպիսկոպոսին ծառաներն այս օտարականներուն գալստենէն խռոված, որովհետև իմացեր էին որ թագաւորին պաշտօնակալներէն էին, աղաչեցին որ չերթայ եկեղեցին՝ ուր մեծ հանդէս մը պիտի կատարէր, վախնալով որ չարիք մը չընեն իրեն այն մարդիկները: Բայց մտիկ չըրաւ անոնց Թովմաս · հագաւ եկեղեցական զգեստները, և շատ քահանաներով մայր եկեղեցին գնաց, ուր

հազիւ ոտք կոխեց, մէյ մ՚ ալ այն չորս տասապետ-
ները զինեալ ամբոխի մը գլուխ անցած՝ ժողովըր-
դեան մէջէն վազեցին պոռալով թէ «Ո՞ւր
է մատնիչը»։ Այս ահաւոր տեսարանին վրայ՝
արքեպիսկոպոսին չորս կողմն եղողները բաց 'ի
կղերիկոսէ մը ամէնքն ալ փախան, և եկեղեցւոյն
մէջ եղող ժողովուրդն ալ փախչող փախչողին եղաւ։
Միայն Պէքէտ այն կատաղիներուն դէմն երթա-
լով, խաղաղ յանդիմանեց զանոնք հաւատացելոց
աղօթքը խափանելնուն համար․ բայց անզգամնե-
րը պատասխանելու տեղ սուրերնին վերուցին և
անանկ ծանր հարուած մը տուին գլխուն, որ ծըն-
կան վրայ ինկաւ Թօմմաս, երեսը արեան մէջ թաթ-
խուած։ Այն հարուածէն հաւատարիմ կղերիկո-
սին թևն ալ ջախջախեցաւ, որ կը ջանար իր մար-
մնովը զԹօմմաս ծածկելու, և գետինը տապըլտը-
կեցաւ։ Սպաննացող Թուրեր միայն տեսնելով չորս
կողմն արքեպիսկոպոսը, և գիտնալով որ վերջին
վայրկեանն հասեր էր, «Յանուն Յիսուսի Քրիս-
տոսի, աղաղակեց, պատրաստ եմ մեռնելու»։
Դահիճներուն կատաղութիւնը չմեղմացաւ ամե-
նևին այս սքանչելի խօսքերէն, և խեղճ Պէքէտը
անոնց հարուածներուն տակ մեռաւ։

Այս անօրէն սպանութեան ձայնը ամէն տեղ
Եւրոպա սարսափ մը տարածեց․ Անգղիացիք զար-
հուրեցան, և Հէնրիկոս ալ թէպէտ սրտէն կ'ու-
րախանար այս դիպուածին վրայ, սակայն իրեք
օր ամբողջ առանց բերանը բան դնելու մնաց, ցու-
ցնելու համար որ ինքը մաս չունէր ան բանին
մէջ․ բայց ոչ ոք իր զղջմանն հաւատաց, գիտնա-
լով իր խարդախ բնաւորութիւնը։ Գաղղիոյ այն
դօշան ու վերջին անգամ թագաւորն ու արքե-
պիսկոպոսը իրարու հետ տեսնուեր էին, Մուրֆ
պապանաց կոչուեցաւ․ և Հէնրիկոս Բլանդաժնէ
մինչև ցմահ չկրցաւ ինքզինքը արդարացընել։

Հռոմայ այն ատենուան քահանայապետը, Ա-ղեքսանդր Գ, յետ բանադրելու ազնիւ արքե-պիսկոպոսին սպանութեան համար եղողները, ուզեց պատուել իր յիշատակը մարտիրոս փա-ռաւոր անուամբը. զոր հին քրիստոնեայք, ինչ-պես գիտէք, անոնց կու տային՝ որոնք աւելի կ'ըն-տրէին մեռնիլ քան թէ հաւատքնին ուրանալ. և երկայն ատեն արքեպիսկոպոսին գերեզմանն, որ իր եկեղեցւոյն տակն էր, մեծ ուխտագնացու-թեան տեղ եղաւ. և ինքը Ս. Թովմաս Կանթըրբըրիէցի (Գէնդըրպըրիցի) անունով կոչուեցաւ :

ԺԹ

ԻՌԼԱՆՏԻՈՅ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

Թուական 1170–1173 :

Թէ որ Եւրոպիոյ աշխարհագրական տախտա-կի մը վրայ նայիք, աչկերնիդ, Մեծն Բրիտա-նիայէն քիչ հեռաւորութեամբ, ուր գիտէք որ Անգղիոյ և Սկովտիոյ թագաւորութիւնները կան, ուրիշ մեծ կղզի մըն ալ կը տեսնաք, զոր Հռովմայե-ցիք Իբէռնիա կը կոչէին, Բրետոնք՝ Էրին կամ կանաչ կղզի, իրեն գեղեցիկ դաշտերուն պատճա-ռաւ, իսկ Անգղիացիք՝ ԻՌԼԱՆՏԱ, և ինչուան հի-մա ալ նոյն անուամբ կ'երթայ :

Այս աշխարհիս մէջ, որ մէկ պզտի նեղուցով մը Անգղիայէն կը բաժնուի, ատենօք քաջ և ա-րիասիրտ ժողովուրդ մը կը բնակէր, որ Քիմրիա-ներուն, Լոգրիացւոց և Բրետոնաց պէս Կելտ ազ-գէն առաջ եկած կ'երևար, և որուն լեզուն ին-

չուան հիմա ալ մերձակայ ազգաց լեզուներուն հետ խառնուած չէ ամենեւին ։

Արիասիրտ էին Իռլանտացիք, ուժեղ եւ վեհանձն բնաւորութեան տէր · կարգէ դուրս երաժշտութեան սէր ունէին, եւ իրենց [illegible]երը քան զսկովտիացի եւ անգղիացի [illegible]երն աւելի անոյշ կը զարնէին տաւիղնին ։ Բոլորովին զատուած ըլլալով Եւրոպայէն, ան միջոցին որ մէկալ երկիրները, Հիւսիսոյ եւ Հարաւոյ աշխարհակալներուն ձեռքը մատնուած եւ բարբարոսութեան մէջ ընկղմած էին, դեռ Իռլանտացւոց անծանօթ էին մերձակայ ազգաց մէջ տարածուած արուեստներուն մեծ մասը · իրենց տուները պրտուէ կամ յարդէ խսիրէ շինուած էին, իսկ պալատներն ու եկեղեցիները՝ փայտաշէն · բոլոր ուրիշ ազգաց զինուորներուն մէջ սաղաւարտ եւ զրահ գործածելու սովորութիւնը մտեր էր, իսկ իրենց մի միակ պաշտպանութիւնն էր ուռենիէ վահան մը, եւ թաւ մազերնուն խիտ հիւսուածքը կը պաշտպանէր գլուխնին թշնամեաց հարուածներէն ։ Իրենց կղզւոյն ձիերն ալ պզտիկ էին, թէպէտ թեթեւ ու վազուկ ։

Այն ատեններն որ Անգղիոյ վրայ Հենրիկոս Բ կը թագաւորէր, քանի մը Նորմանտացի ասպետներ, որոնք Գուլիելմոս Աշխարհակալին որդւոցն հետ եկած էին, յետ իրենց ծառայութեանցը փոխարէն կալուածներ ընդունելու՝ ձանձրացան այն երկար հանգիստէն, որովհետեւ Նորմանտացիք իրենց հարց խռովայոյզ ու քաղցախնդիր բնաւորութիւնը դեռ չէին կորսնցուցած, եւ Երին կղզին անցան, յուսալով որ յաջողութիւն կ'ունենան հոն ։

Երբոր Իռլանտացիք տեսան այս պատերազմողները, որ երկայն նիզակներով զինեալ էին, գլուխնին ծանր սաղաւարտ, կուրծքերնին հիւսեալ լանջապանակով ծածկուած, եւ ձիերնին ալ մեծահասակ եւ վերէն վար երկաթով պատած, զար-

մոցան ու տարափեցան ։ Եւ մտքերնին դրին որ այս մարդիկները անշուշտ բնութենէ վեր բան մըն էին, և ան ատեն համոզուեցան Նորմանացւոց վրայ լսած քաջութիւններուն, որոնցմով Գուլիելմոսի աշխարհակալութեան ժամանակ զարհուրեցուցած էին անոնք զԱնգղիացիս ։

Ան ատենները Իռլանտա այլ և այլ Թագաւորներ կային, սիրելի աշկերտներս, և կամ ըսեմ՝ այլ և այլ Գլաններու գլուխներ՝ ինչպէս էր Սկովտիացւոցը, որոնք անընդհատ մէջերնին պատերազմ ունէին ։ Այս Թագաւորներէն մէկը ՏԷՐՄԸՏ անունով, որուն մայրաքաղաքը ՏԸՊԼԻՆ էր, ուզեց աս Նորմանացի քաջերէն խել մը հոգի իրեն ծառայութեանը առնել, որոնց ծանրաբեռն սուրերն ու մեծամեծ ձիերը՝ անհրաժեշտ որ և իցէ թշնամեաց պիտի յաղթէին ։ Տէրմըտ միտքը դրածը մէկէն 'ի գործ դրաւ, և բոլոր մերձակայ իշխաններէն աւելի զօրանալով, հաւատարիմ կեցաւ խոստմունքին ու առատապէս վարձատրեց այն օտարականները, որոնց կորովութիւնը իրեն շատ բանի եկեր էր ։ Բայց չկրցաւ երևակայել որ առաջնոց բախտը՝ ուրիշներուն ալ գալուն պատճառ պիտի ըլլար․ ինչպէս որ քիչ ատենուան մէջ բովանդակ Իռլանտա Նորմանացի և Անգղիացի պատերազմիկներ տարածուեցան՝ հարստութիւն ձեռք ձգելու դիտմամբ եկած ։ Աս կորիճները առին Տըպլին քաղաքը, և շատ չանցաւ կղզւոյն մեծագոյն մասին տէր եղան, բաց 'ի քանի մը հեռաւոր գաւառներէ, որոնք ճահիճներու կամ լեռներու պատճառաւ անմերձենալի էին ։

Այս պատերազմողներուն ամենէն աւելի նշանաւոր զօրագլուխն էր Ռիքարտոս անունով ասպետ մը, որուն պապը քանի մը տարի առաջ ՓԷՄՊՐՕՔԻ կոմս տիտղոսն առած էր, Կալլէս երկրին ան անունով քաղքին տիրած ըլլալով․ աս ան երկիրն

է, որ ինչպէս ըսեր եմ ձեզի՝ ոչ Սաքսոնք, ոչ Դանիք, ոչ Նորմանտացիք կրցեր էին ինչուան ան ատեն նուաճել: Այս Հաւքարտոսը, որուն հետ կարգեց Տերմըդ Թագաւորն իր աղջիկը, ա՛լ անկէ ետև հասարակ իշխան մը ըլլալ յանձն չառաւ, և անկարելի չսեպեց Թագաւորութեան հասնիլը:

Հէնրիկոս Բլանդաժնէ, որ ունեցած Թագաւորութիւններովը դեռ գոհ չէր, իմանալով այս պատերազմներուն Իռլանտա ունեցած յաջողութիւնը, միտքը դրաւ որ արգելք դնէ ուրիշ բաղդախնդիրներու, որպէս զի անոնք ալ առջիններուն օրինակին հետևելով կղզին իրենց չգրաւեն, և խափանարգելեց բոլոր իր հպատակացը, եթէ Նորմանտացի եղեր է, եթէ անգղիացի, որ անկէ ետև առանց իրեն հրամանին այն աշխարհքը չերթան: Եւ Հաւքարտոս Բէմպրոքին ալ պատուիրեց որ եթէ չհնազանդի իրեն, ինչպէս ամենայն հպատակ պարտական է իր տիրոջը, խափանել կը պատժուի: Իշխանն ալ Թագաւորին բարկութիւնն իջեցընելու համար՝ հարկ եղաւ որ Իռլանտիոյ մէջ տիրած տեղերն անոր ընծայ ընէ, և ձեռքն անոր ձեռքին մէջ դրաւ՝ ըստ ան ժամանակի սովորութեանը:

Բէմպրոքի կոմսին հպատակութենէն քիչ ետքը, Հէնրիկոս Բ Էրին կղզին անցաւ բազմաթիւ բանակով մը, զոր չորս հարիւր նաւ հազիւ կրցան Անգղիոյ Ս. Դաւիթ հրուանդանէն մինչև Իռլանտիոյ Ուօթըրֆըրտ քաղաքը տանիլ, ուր որ Անգղիացւոց բանակը ցամաք ելաւ: Տերմըդ Թագաւորն այս ահեղ զօրքն որ տեսաւ, եկաւ անգղիացի Թագաւորին ոտքն ինկաւ ու հպատակութիւն յանձն առաւ: Ան ատեն Նորմանտացիք կողոպտեցին Իռլանտացւոց կալուածներն ու տուները, ինչպէս որ Հասդինկսի պատերազմէն ետքն ալ զՍաքսոնները կողոպտեր էին: Տըպլին մեծ քաղաքը բացաւ իր դռներն Անգղիացւոց առջև, և

Իռլանտացիք աճապարելով փայտաշէն փառաւոր պալատ մը շինեցին Անգղիոյ Թագաւորին ընդունելութեանն համար. և բոլանդակ կղզին բաց 'ի քանի մը հեռաւոր գլուխներէ Մոթիլա կայսրուհւոյն որդւոյն հնազանդեցաւ: Անկէ ետև, աղնիւ-աղաքս, Իռլանտիոյ Թագաւորութիւնը միշտ Անգղիոյ Թագաւորութեանը տակ մնաց, և Թէպէտ երբեմն երբեմն մեծամեծ պատերազմներ եղան այս երկու ազգաց մէջ, սակայն ոչ երբէք մէկմէկէ զատուեցան:

Ի

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԵՐԿՐՈՐԴԻՆ ՈՐԴԻՔԸ

Թուական 1173–1189 :

Հենրիկոս Թագաւորը, որ կարծես Թէ իր ամէն Թշնամեացը պիտի յաղԹէր, իր ընտանեացը մէջ քան զամենք աւելի վտանգաւոր Թշնամիներ գտաւ: Էլէօնորա Թագուհին չորս զաւակ ծնած էր, բայց չորսն ալ խռովայոյզ և ապստամբ տղաքներ էին: Հենրիկոս, արքայորդւոց մէջէն անդրանիկը, Կուրթ-մէնթ կը կոչուէր՝ իր հօրմէն որոշուելու համար: Երկրորդն էր Ռիքարտոս, որ իր կորովուԹեանն համար Առիւծասիրտ կ'ըսուէր: Երրորդին անունն էր Ժօֆրուա՝ իրեն պապուն Անժուի կոմսին պէս. իսկ ամենէն պզտիկը Յովհաննէս կ'ըսուէր:

Թագաւորը տեսնելով որ չորս կորիւն երիտասարդներ ունի քովը, ուզեց որ իր կենդանութեան ատեն բաժնէ անոնց իր ժառանգութիւնը, որ արդէն մահուընէն ետքը պիտի առնային: Կրտսերն Հենրիկոսի Անգղիոյ և Նորմանտիոյ Թագաւորու-

թիւնները տուաւ, և Նորբէ արքեպիսկոպոսին օծել տուաւ զանիկայ, որովհետև Պեքեթ նախապահը Գաղղիոյ թագաւորին քով փախած էր, ինչպէս որ պատմեցի: Հալքարտոս Առիւծասրտին՝ Ակուիտանիոյ դքսութիւնն և Անժուի կոմսութիւնը մաս ինկաւ. Ճօֆրուա, որ Գոնսդանս անունով օրիորդի մը հետ կարգուեր էր, որ էր Բրիտանիոյ (Պրըդանեը) դքսին աղջիկը, որոշուեցաւ որ օր մը ինքը ժառանգէ ան դքսութիւնը, որ Գաղղիոյ ընդարձակագոյն դքսութիւնն էր: Իսկ Յովհաննէս, եղբարց մէջէն յետինը, թէպէտ կ՚ըսուի թէ հայրը Իռլանտիոյ թագաւորութիւնն իրեն համար պահած էր, ան ատեն ամենևին երկիր մը չառաւ, և այս պատճառաւ Լաքլանտ ըսուեցաւ, որ Աներկիր ըսել է, ու նոյն անունով հռչակաւոր եղաւ պատմութեան մէջ:

Բայց հազիւ թէ Հէնրիկոս իր երկիրները բաժներ էր, իմացաւ խեղճը որ մեծ սխալմունք ըրեր է. վասն զի որդւոցը մէջէն իրեք մեծերը ծածուկ Գաղղիոյ թագաւորին քով փախչելով, համոզեցին զանիկայ որ իրենց հօրը դէմ պատերազմ բանայ, որպէս զի ստիպեն զինքն որ առանց ուշացընելու ձեռքերնին տայ այն երկիրներն՝ որ խոստացեր էր. և իրենք ալ, իրենք զիրենք միայնակ տէր ճանչնալով այն երկիրներուն՝ թշնամեաց մէջ խառնուեցան: Թագաւորին հաւատարիմներէն մեծ մասը իրենց կողմը շահեցան, որոնք ձգեցին թագաւորն ու անոնց քով գացին. սա ապերախտ տղաքները շատ տարիներ իրենց հօրը դէմ պատերազմելով անցուցին, և կամ սուտուտմուտ խոստմունքներ ընելով որ կը հնազանդին: Անգղիոյ մէջ ամենուն կարծիքն ան էր՝ որ Աստուած Թովմաս Պեքեթի մահուանն համար, այսպիսի չարաչար կերպով պատժեց զՀէնրիկոս. և ինքն ալ մտքին մէջ համոզուած էր աս բանիս:

Այս պայմանութենէն ինը տարի ետքը, Թագաւորն յուսալով որ եթէ հրապարակական ապաշխարութիւն մը ընէ՝ կրնայ աստուածային բարկութիւնն իջեցընել, որոշեց որ ուխտի երթայ Գէնդըրպըրըիյի Ս. Թովմասին գերեզմանը :

Քաղքէն քիչ մը հեռաւորութեամբ՝ ձիէն վար իջաւ, մէկդի դրաւ իր արքայական հագուստները, և կօշիկներն հանելով ծայրէ 'ի ծայր բոպիկ անցաւ քաղաքը, և յատակին գայլախագներուն հարուածներէն՝ ոտքերն արիւնոտեցան : Ձեռքերը ուսերուն վրայ խաչաձև դրած, և գլուխը ծռած 'ի նշան ապաշխարութեան, գետնադամբաններուն մէջ իջաւ, ուր էր սրբոյն գերեզմանը, և ծունր չոքած եռանդագին աղօթք ընելէն ետև, մինչև ցգօտին մերկացուցին զինքը իր հագուստներէն և ութսուն եպիսկոպոսէ ու քահանայէ աւելի՝ իւրաքանչիւրը չորս չորս անգամ կաշիէ հաստ խարազանով զարկին անոր ուսերուն : Այս արարողութիւնը շատ տպաւորութիւն մը չըրաւ հանտեղ եղողներուն վրայ, որովհետև յայտնի գիտէին թէ սրտանց չէր Թագաւորին ցուցուցած զղջումը :

Երբոր դեռ Բլանդաժնէ վերաւորած մնացեր էր եպիսկոպոսաց ձեռքէն ընդունած հարուածներէն, իմացաւ որ իր զօրագլուխներէն մէկը Սկովտիացւոց վրայ մեծ յաղթութիւն մը ըրեր էր, զորոնք իր որդիքները իրեն դէմ գրգռեր էին, և արտաքուստ հաւատալ մը ցուցուց՝ իբր թէ այս յաջողութիւնն իր ուխտագնացութեան հետևանքն էր : Բայց Աստուած որ մարդուս ծածուկ խորհուրդներն ալ կը քննէ, դեռ բարկութենէն չէր իջած, և քիչ ետքը թող տուաւ որ նորանոր թշուառութիւններ ամէն կողմանէ պաշարեն զինքը : Իր որդին Կըրտսերն Հէնրիկոս հիւանդութենէ մեռաւ, յետ խել մը անգամ իր հօրը կենացը դաւաճանելու : Ժօֆրուա ալ եղբօրն ետևէն գերեզման մտաւ. Հռիքարտոս

Ակուիտանիոյ մէջ նորէն ապստամբեցաւ, և Յով-հաննէս Լաքլանտ ալ որ հօրը առջև քան զուրիշ եղբայրներն աւելի սիրելի էր, Թշնամեաց հետ միացաւ: Իր պզտի որդւոյն այս ապերախտու-թիւնը ծերունի հօրը մահացու հարուած մը ե-ղաւ. անանկ որ քանի մը օր ետքը ծանր հիւանդ-պառկեցաւ, և Գալլիոյ Շինօն անուանով քաղքին մէջ մեռաւ, որ Լուար գետէն քիչ հեռաւորու-թեամբ կանգնուած է: Ծառաները մարմինը կո-ղոպտեցին, ինչպէս որ Գուլիելմոս Աշխարհակա-լին ըրեր էին, և թաղեցին կուսանաց հռչակաւոր վանքի մը մէջ Ֆօնթըվրօ քաղաքին մօտ, ինչպէս որ ինքն ուզած էր կենդանութեան միջոցը:

Այս եղաւ, աշկերտներս, Բլանդաժնէի վախ-ճանը. թէպէտ և հզօր, բայց սիրան ահաւոր յանցանքի մը բեռան տակ ճնշուած, ուրախու-թեան օր մըն ալ չունեցաւ աշխարհիս վրայ. և անանկ թշուառութեամբ մը մեռաւ, ուսկից աւե-լի մեծ վիշտ չկրնար ըլլալ հօր մը համար, այսինքն իր որդւոց ապերախտութիւնը:

Երբոր պատմեցի ձեզի Սաքսոններուն Անգլիա հաստատուիլը, Արթուր անուանով Կամբրիա-ցւոց հռչակաւոր զօրավարին վրայ խօսեցայ, որ Կալլէս երկրին լերանց մէջ արշաւողներուն դէմ ոգւով չափ պատերազմեցաւ, և յանկարծակի ա-ներևութացաւ մէջտեղէն, անանկ որ ոչ ոք կրցաւ իմանալ իր մահուան ժամանակն ու տեղը:

Անտարակոյս կը յիշէք թէ ինչպէս Բրետոնք, որոնք դիւրահաւան էին՝ տգէտ ժողովուրդ ըլլա-լով, հաստատ մտքերնին դրած էին թէ Արթուր թագաւորը դեռ կենդանի էր, թէպէտ շատ դա-րեր անցեր էին այս դիպուածին վրայ. և թէ մէկ օր մը պիտի երևնար յաղթականաց ձեռքէն հին Բրիտանիան ազատելու համար: Թէպէտ ծաղրելի կարծիք մըն էր աս, բայց ինչուան Հենրի-

կոս Բ֊ի ժամանակն ալ շատ տարածեալ էր Անգղիոյ մէջ և պարզամիտ մարդիկ կը սպասէին Արթուրի դալստեանը որ վերջ տայ իրենց թշուառութեանցը :

Բոլոր Անգղիա ան կորիզ զօրավարին յիշատակովը լցուած էր . Գըմպըրլընտ գաւառին մէջ մեծ աշտարակի մը աւերակները մնացած էին, զոր տեղւոյն բնակիչքը Արթուր Թագաւորին կլոր սեղանը կ'անուանէին : Սուրբ երկրէն դարձող ուխտաւորներ կ'ապահովցընէին որ Սիկիլիոյ մէջ Արթուրի հանդիպեր են, և թէ ըսեր է իրենց որ քիչ ատենէն պիտի դառնայ Բրիտանիա . ուրիշներն ալ կը պատմէին որ Անգղիոյ անտառի մը մէջ որսորդներու խմբի մը պատահեր են, որոնք Արթուր Թագաւորին ընկերակիցներն են եղեր, և իրեն ընդառաջ կ'երթան եղեր :

Այս առասպելեալ պատմութիւններուն ու աս հին յիշատակներուն, զորոնք բրետոն գեղացիներուն միտքն իրենց դայեակները տպաւորած էին, համոզմամբ կը հաւատային աս մարդիկները . վասն զի պզտիկութենէ միջոց լսուած պատմութիւնները մարդուն մտքէն հանելը շատ դժուար բան է, անանկ որ առանց ուզելու ալ մարդուս միտքը կու գան . այս պատճառաւ է, ազնիւ տղաքս, որ երբոր կը ստիպուիմ աս տեսակ բաներ մէջտեղ բերել, որոնց յարգ կու տային հին ժողովուրդները, միշտ կ'իմացընեմ ձեզի անոնց ստութիւնը . որպէս զի չըլլայ որ այնպիսի անմտական մոլորութեանց մէջ իյնաք :

Այս Արթուրի դարձին յուսովը սաքսոն գեղացիները շատ անգամ իրենց տէրերուն ու Թագաւորին հաստատած օրէնքներուն չէին հնազանդեր . մէյ մ' ալ յանկարծ Հենրիկոս Բ֊ի Թագաւորութեան վերջի տարին ձայն մը մէջտեղ տարածուեցաւ՝ որ Սըսէքսի հին Թագաւորութեան Կլաստընպըրի վանքին մէջ, սաքսոն կրօնաւորի

մը երազով յայտնուեր է Արթուրին ասպետներուն տեղը : Ըստ աւանդ կանթեղին ազգաւ նշանակուած տեղը գնաց , և չափաւոր խորամանկութեամբ փորելէն ետքը , մեծ ոսկրներ գտաւ , զորոնք հանդիսիւ Կլաստընպուրիի վանքը տարին և գերեզմանի մէջ զետեղեցին :

Երբոր սա լուրը բոլոր աշխարհին մէջ տարա_ծուեցաւ , Արթուրին գործերն վրայ բռնուած ա_ռասպելները գագրեցան , իր յիշատակը հին Բրե_տաններուն մէջէն բոլորովին ընկնուեցաւ , և իր քաջութեան պատմութիւնները՝ պարզ զուար_ճութեան նիւթ եղան հրաշալի պատմութիւններ սիրողներու :

ԻԱ.

ՌԻՔԱՐՏՈՍ ԱՌԻՒԾԱՍԻՐՏ

Թուական 1189–1192 :

Երբոր Հենրիկոս Բ Թագաւորը Թշուառ կեր_պով Շինոնի մէջ կնքեց իր կեանքը , անիծելով զա_ւակներուն ; որոնց կենդանի որդւոց մէջէն անդրա_նիկը , որ Հռիքարտոս Առիւծասիրտ էր , Անգ_լիոյ Թագաւոր հրատարակուեցաւ և անմիջապէս գնաց Ուէսդմինսդըր որ հոն Գէնդըրպըրիի արք_եպիսկոպոսէն պսակուի բոլոր հանդիսութեամբ : Ոչ երբեք իշխան մը այնքան Թագաւորութեան հան_դէսն ու պատիւներն չքեղութեամբ կատարուած էր Անգղիոյ մէջ . Յովհաննէս Լաքլանտ և Թագա_ւորութեան գլխաւոր պաշտօնները փառաւորապէս հագուած հոն կը գտնուէին , ձեռուըներնին բռնած նոր Թագաւորին սուրը , ծիրանեգոյնն ; գլխաւորին

ու կօշկին մորթակները · և երբոր արքեպիսկոպոսը թագը գլուխը դրաւ, բազմութիւնը ուրախութենէն ինքզինքէն դուրս ելեր էր, յուսալով որ Հաւքարտոս Ալին թագաւորութեան միջոցը աւելի խաղաղ պիտի անցնի քան թէ հօրը :

Բայց հազիւ թէ լմնցեր էր հանդէսը, մեծ շփոթութիւն մը ծագեց Լոնտրա քաղաքին մէջ, և քիչ ատենուան մէջ թագաւորութեան սահմաններէն մեծ մասը խռովեց :

Այն ատենները, ինչպէս գիտէք, բոլոր աշխարհ թագաւորներուն և պարոններուն օրինակին նայելով պատերազմելէն զատ ուրիշ բան չէր մտածեր · Հրեայք միայն, որոնք Տիտոս կայսեր Երուսաղէմ առնելէն վերջը՝ ամէն կողմ ցրուեցան, միայն իրենք Եւրոպիոյ մէջ վաճառականութեան ետևէ էին · այն պատուաւոր և շահեկան արուեստին, որ կը հարստացընէ պետութիւնները և առանձնականները · այսպէս Անգղիոյ մէջ ալ, որ այսօրուան օրս աշխարհիս մէջ ամենէն աւելի վաճառականութեան կը պարապի, հարստութիւնն իրենց քով միայն դիզուած էր · 'ի վերայ այսր ամենայնի ամենէն արհամարհուած էին, և հրէի մը ներկայութիւնը հասարակաց ընկերութեան մէջ՝ դէշ գուշակութիւն մը կը համարուէր :

Հաւքարտոս թագաւորն իմանալով՝ որ խորյելացիներէն խել մը հոգի իր թագաւորութեան հանդիսին ներկայ գտնուելու յօժարութիւն ունին, իր պաշտօնակալներուն ձեռքով արգիլել տուաւ անոնց որ չերևան հոն · անոնցմէ մէկ քանին, որոնք ուրիշներէն աւելի հետաքրքիր և աւելի աներկիւղ էին, յանդըգնեցան մտիկ չդնել այս արգելքին ու Ուէսդմինստրի պալատը մտնելով ծածուկ, տեսան հանդէսը բոլոր ժողովրդեան հետ : Դժբաղդաբար հանդիսին լմննալու միջոցները՝ մէջերնէն մէկ երկուքը ճանչցուելով, ժողո-

վուրդը անոնց վրայ յարձակեցան և բզիկ բզիկ ըրին, ժամանակ չթողլով Թագաւորին պաշտպան զինուորներուն որ խալըսեն զանոնք :

Մէկէն 'ի մէկ սրիկաներու խումբ մը, ինչպէս որ կը գտնուի մեծամեծ քաղաքներու մէջ, յաջող առիթը չուզելով փախցընել՝ անոնց ունեցածը չունեցածը յափշտակելու, սկսան Սէտէի ճամբաներուն մէջ վազել, ու անգթութեամբ առջենին եկած հրեաները կը սպաննէին : Նոյնը անյապաղ այս սանձարձակ բազմութիւնն իսրայելացի հարուստ վաճառականաց տուները վազեցին, կրակ տուին անոնց, և անողորմաբար տան մէջ գտնուողները մորթեցին : Այս քստմնելի տեսարանները քիչ օրուան մէջ երկրին գլխաւոր քաղաքներուն մէջն ալ նորոգուեցան, և Հռիքարտոս չկրնալով ժողովրդեան գրգռութիւնն իջեցընել, մեծապէս վշտացաւ որ իր Թագաւորութեան առաջին օրերը այսպիսի սպանութիւններով շաղախեցան :

Այս միջոցներս, ազնիւ տղաքս, դժբաղդ լուր մը քրիստոնեայ ազգաց մէջ խռովութիւն ձգեց : Երուսաղէմ քաղաքը, որ ինչպէս գիտէք՝ վաթսուն տարի առաջ առաջին խաչակրաց ժամանակ Կոտըֆրուա տը Պուլէոնի ձեռքով ազատեր էր, նորէն Սարակինոսաց ձեռքն ինկեր էր, զորոնք Սալահատտին Եգիպտոսի սուլդանը Պաղեստին բերեր էր : Այս ձայնն որ ելաւ, գրեթէ բոլոր Եւրոպայի Թագաւորներն երդումն ըրին, որ նորէն խաչակիր զօրք ժողվեն՝ սուրբ գերեզմանը ազատելու համար : Այս բանիս գլուխ կեցան Հռիքարտոս Առիւծասիրտը, որ անհանդարտ բնաւորութեամբը շատ կ'ախորժէր պատերազմի վտանգները, և Փիլիպպոս-Օգոստոս Գաղղիոյ Թագաւորը, որ հօրը Լուդովիկոս Էին տեղը նոր յաջորդեր էր :

Այս երկու երիտասարդ Թագաւորները այնպիսի բարեկամութեամբ մը իրարու հետ միացեր

էին, որ երբոր Հոլքարտոս Գաղղիոյ արքունիքն ապաւինեցաւ, մէկզմէկ եղբայրք կը կոչէին, նոյն սեղանը կ՚ուտէին, մէկ խուց կը պառկէին, որ նոյն ատեն բարեկամութեան և վստահութեան ամենէն մեծ ցոյցն էր: Երկուքն ալ համոզեցին իրենց թագաւորութիւններուն ամենէն աւելի զօրաւոր պարոններն՝ որ այս խաչակրութեան մէջ մաս ունենան. և Հոլքարտոս շատ ոսկի և արծաթ ստակ դիզած ըլլալով, խել մը նաւեր պատրաստել տուաւ, որոնց մէջ մտաւ մեծ բանակով մը. և քիչ ատենէն Փիլիպպոս-Օգոստոս ալ հասաւ բարեկամին՝ իր պարոններուն գլուխ անցած: Գաղղիացի և անգղիացի ասպետները նոյն դրօշներուն տակ կը քալէին, և երկու ազգերն ուրիշ կերպով չէին զանազանուէր, բայց եթէ ձախ ուսերնուն վրայ կրած խաչերուն գոյնէն, որ Անգղիացւոցը ճերմակ էր, իսկ Գաղղիացւոցը կարմիր: Երկայն և տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետև, երկու նաւատորմիղները Պաղեստին ցամաք թափեցին բանակները, և Հոլքարտոս ու Փիլիպպոս միաբան Աքքեա քաղաքը պաշարեցին. բայց թշնամիներն ալ յարձակողներուն հաւասար քաջութիւն ցուցուցին:

Չեմ կրնար ըսել ձեզի, տղեկներս, թէ քանի մէկ աներկիւղ կորովութիւններով Հոլքարտոս Թագաւորն իր Առիւծասիրտ մականուանը արժանի ցուցուց զինքը. քարէ կարկուտներու ու նետերու հեղեղին տակ կեցած, զորոնք անհաւատներն իրենց պատնէշներէն վար կը նետէին, միակերպ կը քաջալերէր զօրքերն իր օրինակովը. և Անգղիոյ Թագաւորին դրօշն՝ որուն վրայ ընձառիւծ նկարուած էր, միշտ աւելի մօտ էր վտանգին: Դժբաղդաբար պատերազմական քաջութեամբ միայն պէտք չէ գոհ ըլլայ Թագաւոր մը, և Հոլքարտոս իր չքեղ արիութեան փայլն իրեն դաժան և հպարտ

բնաւորութեամբը կը մթընցընէր, և անանկ բարկասիրտ էր ու խօսքերուն մէջ յանդուգն, որ Փիլիպպոս–Օգոստոս և իշխաններէն ու պարոններէն շատերը որ հոն կը գտնուէին, աւրուեցան հետը:

Վերջի պատերազմին մէջ որով քրիստոնեայք Աքքեան յարձակմամբ առին, որուն պարիսպներուն տակ խել մը բազմութիւն ինչուան ան ատեն ինկած մեռած էին ամէն ազգերէ, Ռիքարտոս ըստ իրեն սովորութեանը՝ բանակին առաջին կարգն էր. մէյ մ' ալ յանկարծ քաղքին աշտարակներուն մէկուն վրայ տեսաւ որ Լէոբոլտի Աւստրիոյ դուքսին դրօշակը կը ծածանէր, որն որ ամենայն վտանգ ոտքի տակ առնելով, առաջինը եղեր էր որ պարիսպներուն վրայ յարձըկի և իր դրօշը հոն կանգնէ, յետ Սարակինոսներն անկէց վռնտելու: Այս տեսնելով, Ռիքարտոս չկրցաւ բարկութիւնը զսպել, և մէկէն կայծակի պէս պարսպին վրայ յարձըկելով, վերցուց Աւստրիոյ դքսին դրօշը, ձեռքովը պատռեց, և անոր տեղ իր դրօշակը կանգնեց, ըսելով թէ ով որ սիրտ կ'ընէ՝ թող գայ վերցընէ զան հոնկէց. ոչ ոք յանդգնեցաւ սա բանիս, բայց Լէոբոլտ անկէ ետքը մահացու թշնամի եղաւ իրեն, և երդուընցաւ որ շուտ կամ ուշ Անգղիոյ թագաւորէն վրէժն հանէ:

ԻԲ

ԼԵՐԱՆ ԾԵՐԸ

Թուական 1193–1199:

Այս ատեններս Լիբանանու լերանց ձորերէն մէկուն մէջ, որ Պաղեստինը Ասորւոց երկրէն կը

բաժնէ, անզգամ իշխան մը կար՝ զորն որ Լէրան Ծերը կը կոչէին. մահմետական էր այս իշխանը, և այս պատճառաւ կը հալածէր զքրիստոնեայս։

Լերան Ծերը կը բնակէր շքեղ պալատի մը մէջ, չորս կողմը պարտէզ, որուն մէջ տնկուած էին նարնջենիներ, լիմոնի ծառեր, մրտենիներ և ամէն տեսակ հոտաւէտ ծառեր ու ծաղկըներ։ Այս ընդարձակ պարտիզին մէջ անթիւ անհամար աղբիւրներ կը վազէին, որոնց ջուրերը կ'ոռոգանէին մշտադալար մարգերը. և անտառներուն մէջ գիշեր ցորեկ հազարաւոր թռչնոց անոյշ երգերն ու ճռուողիւնները կը լսուէին։

Աս պալատին, և պարտիզին մէջ՝ ուր մարմարիանէ վրանաձև շինուածքներ կային, խել մը սպիտակազգեստ երիտասարդաց բազմութիւն կը բնակէր, զորոնք 'ի մանկութենէ հոն տարած էին, որպէս զի ան հրաշալի թագաւորութեան ժողովուրդն ըլլան. հոն ամենայն տեսակ հաճոյից և զուարճութեանց մէջ կը մեծնային. և ան աստիճանի կը սիրէին զիշխանը զիրենք երջանկացընելուն համար, որ իրենց մի միայն մտածութիւնը՝ զինքը հաճեցընել և իրեն հնազանդիլն էր։

Լերան Ծերուն հպատակները մահուընէ վախնալ չէին գիտէր, վասն զի իշխանն իրենց հաւատացուցեր էր՝ թէ երբոր իրեն հրամանները կատարելու միջոց մեռնին նէ, մէկէն արքայութեան մը մէջ պիտի փոխադրուէին, որուն ստորագրութիւնը գեղեցիկ կերպով կ'ընէր անոնց։

« Ութը սաթէ շինուած դռներէ պիտի մտնաք ան արքայութեան մէջ, կ'ըսէր խորամանկ ծերը, և մէկէն եօթանասուն հազար մարգագետին պիտի տեսնաք դիմացնիդ՝ ամէն տեսակ գեղեցիկ ծաղկըներով զարդարեալ, և անոնց մէջ եօթանասուն հազար սատափէ կամ բուստէ պալատ։ Ամէն մէկ պալատին մէջ, նոյնչափ թուով տպավլինէ ճեմ-

լեռներ պիտի տեսնաք, ոսկեզօծ սրահներ, փառաւորապէս զարդարուած սեղաններ, կաթի և մեղրի աղբիւրներ, և ծիրանեգոյն մետաքսէ ձոխ վրաններ, որոնց մէջ կրնաք պառկիլ վարդէ տերեւներով անկողիններու վրայ »:

Ասանկով, տղաքս, աս երիտասարդները համոզուած էին որ այնպիսի զուարճալի տեղ մը պիտի երթան մահուընէ վերջը, թէ որ հնազանդին իրենց տիրոջը՝ ինչուան իրենց կենաց վախճանը ալ, և իրենցմէ ոչ ոք կը տարակուսէր թէ չըլլայ որ սանկ առասպելներ ըլլան որոնցմով այս վարպետ մարդը կը խաբէր զիրենք, որպէս զի միշտ անխափան իր կամքը կատարեն:

Օր մը Փիլիպպոս-Օգոստոս թագաւորէն նուիրակ մը եկաւ այս իշխանին պալատը, և Գաղղիոյ թագաւորին կողմանէ բարեկամութեան առաջարկութիւն ըրաւ: Ծերը նախ պտըտցուց գաղղիացին իր պալատին ու պարտիզին մէջ, վերջը բարձր աշտարակի մը ծայրը հանեց, ուր խել մը երիտասարդներ փափուկ անկողիններու վրայ հանգիստ կը քնանային:

Լերան Ծերը պզտի նշան մը ըրաւ անոնցմէ երկուքին, որ կարծես թէ իրեն նայուածքէն ալ կը ջանային գուշակել թէ ինչ կրնան ընել զանիկայ հաճեցընելու համար, և մէկէն այս անմիտները աշտարակէն վար ձգեցին զիրենք՝ առանց տարակուսելու և ոչ իսկ մէկ վայրկեան մը: Այս իշխանս ուրիշ բանի համար չզոհեց ան խեղճերուն կեանքը, բայց եթէ Փիլիպպոսի նուիրակին ցուցընելու համար՝ թէ ինչե՞ր չէն ըներ սանկ մարդիկ իրեն հնազանդելու համար:

Թէպէտ ոչ երբէք զուրիշը խաբել կ՚ըլլայ, սիրելի աշակերտք, բայց գոնէ կերպով մը կ՚արդարանար Լերան Ծերը՝ թէ որ այս կոյր հնազանդութիւնն ընել տուած ըլլար՝ զանոնք առաքինի

կամ երջանիկ ընելու համար միայն․ բայց անանկ չէր, հապա զանոնք կը ծառայեցընէր մեծամեծ անօրէնութիւններ գործելու համար․ և սակայն հետեւոր աշխարհներ կը խրկէր զանոնք հրաման տալով՝ որ սպաննեն ան իշխաններն ու թագաւորները՝ որոնցմէ դժգոհութիւն մը ունէր․ այսպիսի սպանութիւններ ընելու համար՝ մէկ խօսք մը զուրցէր բաւական էր և մէկէն կը կատարուէր։ Եւ որովհետև ինքզինքը Հասաններուն թագաւոր կը կոչէր, անկէց առաջ եկած է գաղղիարէն լեզուին ասասէն (Գ․ղ․ Assassin) բառը, որ կը նշանակէ վատ և նենգաւոր մարդասպան։

Իշխանին առաջին հրամանին՝ սա անգութ մարդիկները սուրերը ծոցերնին ծածկած ծպտեալ կ՚երթային․ աշխարհներ և ծովեր կ՚անցնէին գտնելու համար զանիկայ զորն որ Լերան Ծերը դատապարտեր էր մահուան․ լռելեայն վրայ կը հասնէին, և մահացու հարուածով կը զարնէին զանիկայ հանդիսի միջոց, նաև ինչուան անկողնին մէջ․ և իրենց իշխանին տունը չէին դառնար՝ քանի որ սպանութիւնն ՚ի գործ չէր դրուած։ Բովանդակ բանակէ մը աւելի զարհուրելի էին այս անօրէնները, և վայ էր անոնց՝ որոնց որ մահը Լիբանանու Ծերը վճռած էր։

Խել մը խաչակրաց զօրագլուխներ ինկած էին ասոնց հարուածներէն․ և սպանողներէն մէկ քանին ալ բռնուեր էին երկու թագաւորաց բանակին մէջ․ և թէպէտ սաստիկ տանջանքներով չարչարեցին զանոնք՝ իրենց նմանները զարհուրեցընելու համար, բայց օր օրուան վրայ ուրիշ նորեր ալ կը բռնուէին։ Փիլիպպոս Հաւգուստոսի անհերես յանդգնութենէն նեղացած, միտքը դրաւ որ դառնայ իր թագաւորութիւնը, ըսելով թէ պատիւ մը չէր անանկ խարէութեամբ սպանութիւն ընողներու դէմ պատերազմիլ․ թող որ անհրաժեշտ հարկ

ալ էր որ իր երկիրը զատելոյ վտանգաց տակէն ա-
նոր համար․ և պապական մինակ Բերգաց․ Դաշնակ-
ցութեան մէջ անպատերազմ Թագաւորը․ որուն անհնարին
Թշնամի եղած էր ։

Ա՛լ անկէ ետև, ըսաւ, Հռիքարտոս՝ Թէպէտ
կարիճ էր և ճարտար, բայց չկրցաւ յաղթութենէն
մը առանալ Սարակինոսաց վրայ․ յետ անհաջող
տեղ Երուսաղէմի վրայ մտադրութ փորձելու, և իր
բանակին մեծագոյն մասը կորսնցընելով, և ոչ իսկ
սուրբ քաղաքին պատերը կրցաւ տեսնել հեռուէն,
և դարձաւ Ակքա, ուր իմացաւ մեծաւ տրտմու-
թեամբ որ Յոհաննէս Լաքլանտ իրեն հեռաւորու-
թիւնը բանի բերելով Գաղղիոյ Թագաւորին հետ
միացեր էր՝ իր Թագաւորութենէն զրկելու համար
զինքը, և Թէ շատ անգղիացի և նորմանդացի պա-
րոններ մէկ խօսք եղած էին իր Թշնամեացն հետ ։

Երբոր սա ձախորդ լուրն առաւ Հռիքարտոս,
մոռնալով իր երդումը մինչև 'ի մահ պատերազմե-
լու սուրբ գերեզմանին ազատութեանն համար,
ծածուկ պզտիկ նաւ մը մտաւ քանի մը հաւատա-
րիմ ընկերաց հետ, և գնաց դէպ 'ի Իտալիա, չհա-
մարձակելով ոչ Գաղղիա և ոչ Անգղիա ցամաք ել-
լել, վախնալով որ կրնայ կամ Փիլիպպոսի և կամ
իր եղբօրը ձեռքն իյնալ․ բայց իր հարստութիւնն
ու բարեկամաց զինուորութիւնը պատճառ եղեր
էին որ ուրիշ շատ անկարծելի Թշնամիներ ալ ել-
լան իրեն դէմ ։

Հռիքարտոս Ադրիականն ծովուն՝ Օտարա անուանով
նաւահանգիստը ցամաք ելաւ, ուր չուզելով
ճանչցուիլ՝ Նորմանդացի հասարակ վաճառական-
նի մը անուն առաւ, և ղրկեց իր ծառանե-
րուն որ դրա՞ն ալ քաղաք նէ յսանն Լէոպոլտն Անգ-
ղիոյ Թագաւորին Թշնամիներէն էր․ բայց անխո-
հեմ զգուշութեամբ որ իր ծառաներէն մէկը տեղւոյն
բարոնութեանն խրկեց՝ հիւրընկալութիւն խնդրե-

լու հանճար, և անոր ձեռքով մեծ սուտակ քար մը (Տճ. Գըլըմլըլը Էօֆօռը) խրկեց այս Իշխանին ընծայ, զորն որ քիչ առաջ Պաղեստինէն գնած էր :

Ծապրայի իշխանը երբոր առաւ այս ընծան, ափշեցաւ մնաց. բայց երբոր Թագաւորին ծառան ըսաւ թէ Նորմանտացի վաճառականի մըն էր որ այս ընծան կը խրկէր իրեն, աւելի մտադրութեամբ քննեց և մակագրերեց թէ ով պիտի ըլլայ անոր տէրը. « Ճշմարիտը չես ըսեր, ըսաւ խստութեամբ հաւատարիմ ծառային. չէ թէ Նորմանտացի վաճառական մը, հապա Հռիքարտոս Թագաւորը տուած է քեզի սա Թանկագին ակունքը. բայց որովհետև այսպիսի ընծայ մը ուզեր է ընել ինծի առանց զիս ճանչնալու, ըսէ որ ես զինքը իմ քաղաքիս մէջ չեմ ընդունիր, հապա արտաքնօք ելլայ երթայ, ապա թէ ոչ՝ գիտեմ որ թշնամիներուն կը պաշարուի » :

Այս իմաստուն խորհուրդին մտիկ ըրաւ Հռիքարտոս, զորն որ վտանգը սկսեր էր խոհեմցընել. և բաց 'ի իր երկու ծառաներէն, բոլոր իր մէկալ ուղեկիցները քաղքէն հեռացընելով՝ շուտով մը ելաւ գնաց անկէ. և անանկ շուտ կ'ընէր իր ճամբորդութիւնը, որ կը յուսար անծանօթ թշնամեաց հսկողութիւնէն խալըսիլ. բայց Գերմանիայէն անցնելու ատեն, գաղտագողաբար Աւստրիոյ երկիրն հասաւ, ուր Լէոբոլտ դուքսը կը թագաւորէր, որուն Աքքեայի պաշարման միջոց մեծ նախատինք ըրած էր :

Լէոբոլտ գիտցուածով մը իմանալով որ վաճառական մը հասեր է երկու ծառայի հետ, որոնք ձեռուընին հարուստ բանուած ձեռնոցներ գրած էին, որ ազնուականները կը գնէին ան ատեն, զինուորներ խրկեց անոնցմէ մէկը բռնել տալու, և տանջանքի մատնելով՝ տէրոջն անունը բերնէն առաւ. և մէկէն բռնեց զՀռիքարտոս ու խիստ բանտի մէջ դրաւ, ուր գիշեր ու ցորեկ երկու զինուոր

սուրերնին մերկացած պահպանութիւն կ'ընէին , և հրամանն ունէին որ եթէ պզտիկ փորձ մը ընէ փախչելու՝ մեռցընեն :

Անտարակոյս , տղաքս , երբոր Ճիզվինիքը պատմեսի մութ բանտի մը մէջ տեսաւ , ուր կ'ենար շատ տարիներ տառապելու , սաստիկ զղջաց Հռիքարտոս ըրած նախատինքին վրայ , որ իր բանակին բնաւորութենէն առաջ եկած էր · վասն զի խոհեմութեամբ գացած ըլլար նէ , Աւստրիոյ դուքսը հիմա փոխանակ իրեն վնասել ջանալու՝ ամենայն սիրով ընդունելութիւն կ'ընէր :

Բայց այս տեսակ խորհրդածութիւններու ժամանակին անցած էր · և շատ ամիսներ այս տխուր բանտին մէջ անցուց Անգղիոյ Թագաւորը , մինչև անգամ Յովհաննէս Լաքլանտ իր փառասիրութեամբը կը վրդովէր զԱնգղիա՝ պահանջելով որ Թագաւորական Թագն իրեն կ'իյնայ , իբրև թէ եղբայրն ազատութիւնը կորսնցուցած ըլլալով՝ մեռած ըլլար · բայց շատ հաւատարիմ պաշտօնեաներ յանձն չառին հնազանդելու անոր , քանի որ Հռիքարտոս կենդանի էր , և երկրէն ալ դուրս վռնտեցին զինքը , զոր խռովականութիւններով և Թշուառութեամբ լեցուցեր էր :

Իսկ Հռիքարտոս մեծ փրկանքով մը նորէն ստացաւ իր ազատութիւնը , և յետ տարի մը դժնդակ գերութիւն քաշելու՝ դարձաւ Անգղիա , և մեծաուրախութեամբ ընդունեցին զինքը ժողովուրդն ու պարոնները , որոնք ունեցածնին չունեցածնին տուեր էին՝ զինքը խալըսելու համար , և կը դուրգուրային վրան : Բայց այս ուրախութիւնս երկայն չտևեց , վասն զի Հռիքարտոս մէկէն պատրաստեց պատերազմի երթալ Փիլիպպոս-Օգոստոսի դէմ , որ կը սպառնար Ակուիտանիան և Նորմանտիան նուաճել :

Ասոր պատերազմին մէջ ալ , որ շատ տարիներ

տուեց, Անգղիոյ Թագաւորն իր կորնչութիւնը ցուցուց․ բայց Գաղղիոյ մէջ ամուր բերդ մը պաշարելու ատեն, որ Թշնամի իշխանի մըն էր, նետէ մը վիրաւորուեցաւ ուսը․ և այս ծանր հարուածը քանի մը օրուան մէջ զինքը գերեզման խոթեց։

Մեռնելէն առաջ յայտնեց իր յետին կամքն իր քովը եղողներուն, յարձակմամբ Թշնամւոյն բերդը առնել տուաւ, և հրաման տուաւ որ բոլոր հոն գտնուող պաշտօնակալներն և զինուորներն անգթութեամբ սպաննեն, բաց 'ի ան աղեղնաւորէն որ զինքը վիրաւորեր էր։ Այս մարդս, որ Կուրտոն կ'ըսուէր, քանի որ Թագաւորը կենդանի էր՝ ինքն ալ կենդանի մնաց․ անոր մահուընէն ետքը, պաշտօնակալաց սիրտը տխրութենէն այրած՝ ողջ ողջ մորթազերծ ըրին զանիկայ։

Հռիքարտոսի մարմինը, ըստ իրեն հրամանին որ իր յետին վայրկեաններուն տուաւ, Շինոնի մօտ Ֆոնդըվրօլի վանքը տարին, ուր որ իր հայրը Հենրիկոս Բ Թաղուեր էր, և իր սիրտը Նորմանտիոյ մայրաքաղաքը՝ Ռուան տարին 'ի փոխարէն այն քաղքին բնակչաց հաւատարմութեանն որ միշտ իրեն ցուցուցած էին Թէ իր յաջողութեանն և Թէ Թշուառութեանն ատեն։

Քաջն Հռիքարտոսի մահուընէն հարիւր տարի ետքն ալ, իրեն քաջութեանն համբաւը ան աստիճանի տարածուած էր Ասիոյ մէջ, որ արաբացի ձիաւորները՝ Հռիքարտոս մօտ է ըսելով կը սպառնային իրենց ձիերուն․ և մարք ալ երբոր տղաքնին անհանդարտ կը կենային, կ'ըսէին Թէ Հիմա Առիւծասիրտը կը կանչեմ։

Հռիքարտոս Առին Անգղիոյ վրայ Թագաւորած ժամանակը, սիրելի աշակերտք, Օուտ-Լօուֆ նոյն երկրին անտառներուն մէջ ապաւինեցան, և ինչուան ան ատեն վնաս տալէ չէին դադրած։ Ասոնց գլխաւորը ան միջոցին Ռոպին-Հուտ անուանով մէկն

էր, որուն առասպելախառն պատմութիւնը հին երգերու մէջ պահուած է, զորոնք ինչուան հիմա Անգլիոյ ժողովուրդը երբեմն կ'երգէ: Ռոպին գէշ մարդ չէր, ընդ հակառակն խել մը աղքատաց և որբերու բազմութիւն կը կերակրէր, որոնց հիւղերն այրած էին և հունձքերնին ապականած՝ պարոններուն կռիւններուն ժամանակ. բայց մահու չափ կը պատերազմէր Թագաւորին զօրացն և անտառաց պահապաններուն հետ: Աս Օուտ-Լօուներուն վերջին գլխաւորին յիշատակը՝ ոչ երբէք բոլորովին ջնջուեցաւ անգլիացի գեղացւոց մտքէն, որ երբեմն 'ի պատիւ իրեն հանդէսներ կը կատարեն և ով որ անոնց մէջ կը գտնուի՝ խմելէն և զուարճանալէն զատ ուրիշ բան ալխափ չընէ: Երբեմն այս հանդէսներուս մէջ կը ներկայացընեն այն քաջ անձին կորըճութիւններէն մէկ քանին, ծառերու տերևազարդ ճիւղերով զարդարուած թատրոնի վրայ. և ինչուան հիմա Նորթհըմպըրլընտի ծովափանց վրայ պզտի ծոց մը կայ որ Ռոպին-Հուտ կ'ըսուի:

ԻԳ.

ԱՐԹՈՒՐԻ ՄԱՀԸ

Թուական 1199–1203:

Երբոր Հռիքարտոս Թագաւորը մեռաւ, որովհետև որդի չունէր՝ մնաց միայն որ Պլանտագանէնէ ցեղը ալխափ մարէր. ինչպէս որ պատմեցի ձեզի, Կրտսերն Հենրիկոս և Ժօֆրուա Բրիտանացին իրենց հօրմէն Հենրիկոս Բ.էն առաջ գերեզման գացեր էին. և Առիւծասիրտը մահուընէն առաջ, իր Է-

լէոնորա մօրն աղաչանքովը՝ զՅովհաննէս Լաքլանտ իր եղբօրը իրեն յաջորդ որոշեց, որուն անունը մեծ անօրէնութիւն մը մարդուս միտքը կը ձգէ, և անգղիացի ազգին երևելի դէպքերէն մէկը:

Արդէն դուք աւելի աղէկ գիտնաք որ Թագաւորութիւնն ըստ իրաւան Յովհաննէս Լաքլանդին չէր իյնար, վասն զի Ժօֆրուա Բրիտանիայէն պզտի որդի մը թողուցեր էր, որուն Գաղղիոյ Բրետոնները Արթուր անունը տուին, որ թէ իրենց և թէ անգղիացի Բրետոններուն՝ իրենց հին անուանի զօրավարը կը յիշեցունէր: Իսկ ընդ հակառակն Հենրիկոս Բ ուզեր էր իր անունը դնել իր թոռանը, բայց Բրիտանիոյ պարոնները յանձն չառին այս բանս, և առկէց Հենրիկոս մեծապէս սրդողեցաւ տղուն վրայ. և Էլէոնորա թագուհին և մանաւանդ Յովհաննէս Լաքլանտ ալ անոր նայելով իրենք ալ սրդողեցան, վասն զի այս երկքինը աղէկ գիտէր որ Արթուր էր թագաւորութեան բուն ժառանգը: Այսպէս իր մատաղ հասակէն Բրիտանիոյ պզտի դուքսը մեծամեծ վտանգներու մէջ. ինկաւ իր ազգականներուն ատելութեանը պատճառաւ. և մայրը այս բաներէս զինքը ազատելու սիրտ ձար չգտաւ, բայց եթէ Գաղղիոյ արքունիքը խրկել, և հոն Փիլիպպոս-Օգոստոս իր զաւակներուն հետ մեծցուց զինքը, այս պայմանաւ որ Բրիտանիոյ դքսութիւնն իրեն տայ, որուն մինչև այն ատեն Անգղիոյ թագաւորները տէրեր էին:

Ճշմարիտն ըսելով ձեզի, սիրելի աշկերտներս, շատ չար մարդ էր Յովհաննէս թագաւորը, որ բըռնութեամբը, խարդախութեամբը, անգթութեան ու ագահութեամբը՝ քիչ ատեննուան մէջ բոլոր իր հպատակացն ատելի եղաւ, և մանաւանդ անկլօնորմանտացի պարոններուն, որոնք վայրագ և խռովայոյզ մարդիկ էին, Ստեփաննոս Պլուայի ատենուան պարոններուն պէս՝ որոնց թոռներն էին:

Այս իշխանները չէին կրնար մասնաւորապէս Յովհաննէսին ան բանին զիջանիլ, որ պաշտօնապէս իրենց վրայ վստահութիւն ցուցընելու և անգղիացի ասպետներն իրեն չմերձեցնելու՝ յատուկ մասը զինուորները իրենցմէ աւելի վեր կը դնէր և իր ծառայութեանը կը գործածէր, խոստանալով անոնց որ անգղիացի պարոններուն ինչքերն իրենց կու տայ, ինչպէս երբեմն Գուլիելմոս Աշխարհակալը Հաստինկսի պատերազմէն ետև Սաքսոններուն երկիրներն իր ընկերացը բաժներ էր: Եպիսկոպոսք և կրօնաւորք իսկ տարագրուած էին Յովհաննէս Թագաւորէն, որոնք շատ անգամ փորձած էին իրեն բարբարոսութիւնն ու վրէժխնդրութիւնը. որովհետև Լոքլանտ շատ սրբակաց անձինք բանտերու մէջ անօթութենէ մեռուցեր էր. և ան զարհուրելի տանջանքը խուլական չմեղմելով, նաև անհեթեթ ծանրութեամբ կապարեայ զգեստներ հագցընել կու տար ան խեղճերուն, և չէր ամչնար ըսելու թէ աս զգեստները ցրտէն կը պահեն զանոնք բանտին մէջ:

Արթուր ան տեսնելը Փիլիպպոս-Օգոստոսին արքունեաց մէջ բաւական մեծցեր էր, և Բրետ-դաժնէ ցեղին բոլոր գեղեցիկ յատկութիւնները իր վրայ կը ցուցընէր, առանց պակասութիւններն ունենալու: Բրետոնները սաստիկ կը սիրէին իրենց պատանի դուքսը. և Յովհաննէս Թագաւորը կը վշտանար լսելով որ իր եղբօրորդւոյն գեղեցիկ յատկութիւնները հասակին հետ մէկտեղ կ'աճէին: Դժբաղդաբար այս ազնիւ երիտասարդը, որ իր կորովութեամբն իր ցեղին ամենէն քաջերէն վար չէր մնար, ուզելով ամուր բերդի մը յարձակմամբ առնել, որ հօրեղբօրն էր, անոր զինուորներէն բռնուեցաւ. և Ռուան քաղաքին մէջ մէկ աշտարակ մը տարուեցաւ, ուր Հիւպէր անուն մարդ մը վրան պահապան դրին, որ խիստ և դաժան մարդ մը կը սեպուէր:

Շատ ամիսներ անցուց Արթուր Ռուանի աշտարակին մէջ, և այնպիսի քաղցրութեամբ և համակամութեամբ կը կրէր իր թշուառ վիճակը, որ ինչուան Հիւպէրի ալ սիրելի եղեր էր · մէյ մ' ալ յանկարծ օր մը աս մարդն իր բանտը մտաւ երկու ճառադէմ զինուորներով, որոնք կրակի մէջ կարմրցուցած սուրեր ունէին ձեռուընին :

Արթուր ամէն առաւօտ սովորութիւն ունէր որ ժպտելով մը իրեն բանտապետին առջևը կ'ելլար · բայց նոյն օրը անոր տժգոյն և այլայլած կերպարանքէն, և մանաւանդ այս երկու զինուորաց զարհուրելի երեսէն, մէկէն իմացաւ որ գլուխը մեծ փորձանք գալիք կար :

— « Ի՞նչ ունիս, բարեկամ, ըսաւ Հիւպէրին · տրտում կ'երևաս : Աւա՜ղ, ես կարծէի որ ինձմէ աւելի տրտում մարդ չկրնար ըլլալ, և սակայն թէ որ բանտէս դուրս ըլլայի, և ստիպուէի ալ ոչխարներ արածել՝ ինծի անանկ կու գայ որ բոլոր կենացս մէջ ուրախ կ'ըլլայի : Ի՞նչ յանցանք ունիմ որ Ժօֆրուա Բլանդաժնէի որդի ծներ եմ, և խեղճ հովիւ մը չեմ ծնած : Չէ, չէ, աս իմ յանցանքս չէ, և հազար անգամ աւելի աղէկ էր որ քու որդիդ ըլլայի, Հիւպէր, վասն զի վստահ եմ որ զիս կը սիրէիր » :

Այս խօսքերս լսելով, Հիւպէրի աչուըները արցունքով լեցուեցան, և իր այլայլութիւնը ծածկելու համար՝ կռնակն իշխանին դարձուց և առանց տեսնուելու սրբեց արցունքն որ երեսին վրայ կը վազէր :

— « Այսօր հիւանդ ես, ազնիւ Հիւպէր, ըսաւ նորէն դեռահասակ իշխանը · ինչուան հիմա այսչափ տժգոյն չեմ տեսած զքեզ : Անանկ է նէ՝ քովս կեցիր, ես զքեզ կը հոգամ, և գիշեր ցորեկ հօրս պէս կը խնամեմ զքեզ » :

Բանտապետին սիրտը չդիմացաւ, ալաքս, և

մէկէն երկու զինուորները զալով հանեն առջամ ապստամբութեան արգելքը Հէնծէնով, և իշխանին ձեռքը առաւ Լեզգիստանին նամակը, որ կը հրամայէր ե-րէն որ առանց ուշացընելու կառավարութեան երկա-թով կը եղբօրորդւոյն աչուըները հանէ, որպէս-զի ապահով կենայ որ ան այլեւս աթոռին ժառանգ չկրնալ գիտնալ:

Հարցուցած ատեն Արթուր. « Հիւպէր, սիրելիդ կը համարձակիս այս բարբարոսական հրամանին 'ի գործ դնե-լու »: — Յանդիմանութեամբ ըսաւ Հիւպէր, վասն զի գիտեր որ եթէ Թագաւորին հրամանին հնազանդ-գիլու չըլլայ, պատժուած կըլլայ: — « Կը ճանչնամ, բարեկամ, շարունակեց Արթուր, ան գիտերն որ գիտէ քու ուժերը, և եւ չունեցած բարեկամ հիւանդոյ: Գլխուս ցաւերուն թաշկինակ մը կապեցի, որ ա-ռանց իմ Գանձարանիս մայրս տուած էր ինծի, և առտուընէ քեզի որ իմ սիրոյս համար պահես զան: Երբոր կը քնանայիր, ձեռքս գլխուդ վրայ կը դնէի զօրացընելու համար. և երբեմն կը խօսեցայ աչուըներդ, կը հարցընէի քեզի. Ո՞ւր է հիւան-դութիւնդ, ինչ կերպով ծառայ կրնամ ըլլալ: Շատ աղքատ մարդիկներ աղջիկներ կը զարնուին որ ան-տարբերութեամբ հանդարտ անհոգութեան կը կենան, և այս քաղցր խօսքերուս մէկին ալ չէին ըսեր քեզի, որ հիւանդին մը համար մեծ մխիթարութիւն է. իսկ դու, սիրելի Հիւպէր, իշխան մը աչուըները որ քեզի կը ծառայէր և կը մխիթարէր: Ան բաները եղան, սիրտդ կը քաշէ խեղճ աչքերս այրելու, որ ոչ եր-բեք կոցեր են և ոչ երբեք պիտի կարենան քեզի բարկութեամբ նայիլ »:

Հիւպէր լսելով այս բաները՝ սիրտը կը կտրտուէր, վասն զի ամենեւին անգութ չէր՝ որչափ որ դրսանց կ'երեւար. բայց երդում տուած ըլլալով Յովհաննէս Թագաւորին որ հնազանդի իրեն, կանչեց եր-կու զինուորները, հրամայեց որ շղթաներով կա-

պէն զիշխանն , ու 'ի գործ դնէն ան անգութ պատիժն՝ որուն դատապարտուած էր : Աս որ տեսաւ Արթուր , վազեց պլլուեցաւ անոր , « Ա՜հ , ազատէ զիս , կ'աղաղակէր , ազատէ զիս այս արիւնարբու մարդկանց ձեռքէն : Կ'աղաչեմ զքեզ յանուն երկնից , մի կուրեր զիս : Թէ որ դուրս հանես աս ահաւոր մարդիկները , որոնց նայուածքը միայն կը մեռցընէ զիս , կը լսեմ ես , և կը կատարեմ ինչ որ կ'ուզես , չեմ շարժիր , ոտքս ձեռքիս չեմ զարներ . բայց Աստուծոյ սիրուն համար՝ դուրս հանէ աս մարդիկները » :

Հիւպէր չկարենալով անոր աղաչանացը մտիկ չընել , նշան ըրաւ մարդիկներուն որ նորէն դուրս ելլեն : Բայց աղաչեց Արթուրին որ յանձն առնէ տանջանքը . ապա թէ ոչ , կ'ըսէր , իրմէն շատ աւելի բարբարոս մարդիկ կրնան խրկուիլ : — « Ի՞նչ , Հիւպէր , ըսաւ պատանին , սիրտդ կը տանի՞ որ դու քու ձեռքովդ տանջես զիս : Չե՞ս գիտեր թէ ինչ ցաւ կը պատճառէ փոշիոյ կամ աւազի հատ մը , մժղուկ մը և կամ մազ մը՝ մարդուս աչքին մէջ մտնալը ըլլայ , և դու աս հրակէզ երկաթներով աչքե՞րս պիտի փորես » :

Հիւպէրի սիրտը կտոր կտոր եղաւ , և վերջապէս մէկդի նետեց տանջանաց գործիքները , և յետ գրկելու Արթուրը՝ ջանաց սփոփել զինքը . և խոստացաւ որ թագաւորին կը գրէ թէ կատարուեցաւ հրամանն և թէ իր եղբօրորդին ալ չապրիր :

Դժբաղդաբար , ազնիւ տղաքս , անգութն Յովհաննէս Լաքլանդ իմացաւ թէ խաբուեր է եղեր . և քիչ ատենէն պատանւոյն մարմինը արիւնլուայ գտնուեցաւ Ռուանի աշտարակին տակը . ինքզինքը վար նետեր էր՝ նոր դահիճներու ձեռքէն ազատելու համար , որովհետև հօրեղբայրն ուրիշ դահիճներ խրկեր էր՝ Հիւպէրին չըրածն 'ի գործ դնելու համար.....

ԻԹ

ՄԵԾ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

Թուական 1203–1216։

Կը յիշէք արդեօք, ազգերս, որ կարդացած ըլլաք ուրիշ պատմութիւններու մէջ՝ թէ կայսրապետութեան ժամանակ, երբոր մէկ Հռոմայեցի մը զէշ բան մը ըրած ըլլար նէ, իրեն անէծք կարդալով ունէր զինքը սատկին զինուորաց հանձնելու՝ որուն զաւակներն ալ իրեն պէս ուրիշ Հռոմայեցիներ էին, և իրեն արժանաւորութիւնը հանելով պատժելու կը տրուէր. և թէ որ յանցաւորը չներողամտէր, ամէնը կրնար մեծին անոր կալուածները ձեռքէն հանել։

Յովհաննէս Լամբրոնացի, իբրև Նորշապատեցոյ զաւակ Հայաստանի էր Գաղղիոյ Թագաւորին, և Փիլիպպոս-Օգոստոս իր անունն էր։ Նորա Բերնարդոս խեղճ Արք. Թուրին մահը լսելէն, յուսահատած տարտղելուն Փիլիպպոսի որ իրենց օգնէ՝ անոր մարդասպաններուն վրէժխնդրելու. այս Թագաւորն, որ առջէն ատենէ կը պատուէր Անգղիոյ Թագաւորին դէմ պատերազմ բանալու, խնդրեց Լամբրոնացին որ գայ ներկայանայ Գաղղիոյ տանուտէրն կարգել պատրիարքական աթոռին, որոնք Բէլ կ'ըսուէին, այսինքն իրեն Հաւատարիմ, և արգիլիցուցանել Անգղիերը ազգի ամբարտաւանութենէն. այսպէս թէ ոչ ձեռքէն կ'ելլայ իր կալուածը՝ Նորմանտիան, և ուրիշ ինչ երկիր որ ունէր Գաղղիոյ Թագաւորութեան մէջ։ Բայց Յովհաննէս Լամբրոնա մտիկ չըրաւ աս հրամանին, և իրեն հաւատարիմներուն ասելն ելլելու ատեն՝ ապարանքը Անգղիացւոց պատերազմի պատրաստուելու։

Այս միջոցին Փիլիպպոս Թագաւորը մեծ բանա-կով մը Նորմանտիոյ քաղաքներուն ու բերդերուն մեծ մասին կը տիրեր, որոնք առանց դէմ դնելու անձնուեցան: Բայց երբոր Ռուան քաղաքին դի-մացն հասաւ, քաղաքացիք խել մը պատերազմե-րէ ետև չբացին Գաղղիացւոց դռները ու Յովհան-նէս Լաքլանտէն օգնութիւն խնդրեցին: Իրենցմէ ոմանք գացին Թագաւորը գտնելու, որպէս զի իրեն առջևը դնեն իրենց վտանգը· բայց երբոր առջին ելան, տեսան որ ուրախ զուարթ ընկերներ չորս կողմն առեր ու ինքը սատրինջ կը խաղար (ասիկայ խաղ մըն է, որ ինչպէս գիտէք՝ հնուց 'ի վեր ճանչ-ցուած էր)· և ուրիշ պատասխան չկրցան առնել իրմէ՝ բայց եթէ ասիկայ· «Թողուցէք որ ուզած-նին ընեն Գաղղիացիք, և երբոր ես ուզենամ՝ մէկ օրուան մէջ կ'առնեմ բոլոր ան տեղերն որ իրենք շատ տարիներ պատերազմելով կ'առնեն»:

Այս ըսաւ և առանց իսկ նուիրակներուն երեսին տխրութիւնը դիտելու՝ զիրենք ճամբայ դրաւ ու խաղը առաջ տարաւ· իսկ նուիրակները նեղանա-լով այսպիսի անտարբերութեան մը վրայ, տարին այս պատասխանը Ռուանի բնակչաց, որոնք ան-յապաղ հպատակեցան Գաղղիոյ Թագաւորին: Եւ անկէ ետև Նորմանտիա ան Թագաւորութեանն մասն եղաւ միշտ, ինչպէս ուրիշ շատ նահանգներ ալ՝ որոնց նոյն միջոցին Փիլիպպոս-Օգոստոս տի-րեց· Ակուիտանիան միայն՝ Յովհաննէսի ձեռքը մնաց:

Լաքլանտ Թագաւորը տեսնելով որ քիչ ատե-նէն բոլորովին առանց Թագաւորութեան պիտի մնայ, և իրաւցընէ պիտի արժանանայ այն մակա-նուանն որ տուեր էին իրեն, վերջապէս մէկդի թո-ղուց թուլութիւնը, և բանակ մը կազմեց՝ Գաղ-ղիոյ Թագաւորին դէմ պատերազմ բանալու, և իր իշխանութեան տակ մնացած մասերը պաշտպա-

ներու համար․ Նաւաստորմիղ մը պատրաստեց՝ խել մը ատաղձագործ գործաւորներով ու զինուորներով, և իր պաշտօնեաներուն հրամայեց որ իրենց առջեւն [illegible]: [illegible] նաւ մը, և բայց իր նաւերուն հրաման տուաւ որ Ճամբայ ելլեն․ բայց հազիւ Միջագետաց [illegible] հասցուց, անոնք որ պաշտօնեաներէն [illegible] և իրենց հետ գացին, և [illegible] որ [illegible] չենթարկել [illegible], [illegible] ու հրամայեց ժողովուրդը՝ մինչեւ որ իր ներքին [illegible] ունին, բայց Միջագետաց [illegible] և իրեն ծառայութեան մէջ եղած աստղագիտական գործաւորներն ու զօրքերը իրենց երկիրն դարձուցին:

Չեմ կրնար ձեռք բերել, [illegible], թէ ինչպէս բաժանուեցան. Յովհաննէս կոմս խնդրեց պատրաստներուն [illegible]: Մեծին հրաման տուաւ գեկավարութեան որ [illegible] Միջագետաց [illegible] շուտով իր [illegible] հանել տուաւ, և [illegible] զէնքով [illegible] որ իրեն ներուն խնդրեց: Բայց [illegible] մը [illegible] աւելի [illegible] պէտք է [illegible] համար․ բայց [illegible] իրենց կողմէ [illegible], և երբոր Թագաւորը Լեւոն [illegible] [illegible], [illegible]:

Յովհաննէս խնդրեց որ զէնքով [illegible] աւելի զօրաւոր չէր․ և որովհետեւ [illegible] կը [illegible] որ [illegible] կը [illegible], յանձն առաւ [illegible] հետ [illegible] մը մէջ [illegible], [illegible] մէջ [illegible] և [illegible] Սըսիս [illegible] մը: [illegible] չնորհներ թէ որ խնդրեր էին իրմէ՝ [illegible] մը, որուն [illegible] իր ձեռքովը գրուած իր Թագաւորական մեծ կնիքը,

երդուըննալով որ իր խոստմունքներէն պիտի չըր-ջանկի ։

Այս գրուածքը, որով Յովհաննէս Լաքլանտ յանձն առաւ որ ալ իշխաններուն բերդերը, աս-պետներուն ձիերն և իրենց պատերազմական զէն-քերը, և երկրագործներուն արօրը՝ որ անոնց ա-պրուստն էր՝ չյափշտակէ, կոչուեցաւ Անգղիոյ Մեծ հրովարտակը։ և անկէ վերջը Անգղիոյ վրայ տիրող ա-մէն թագաւորները ստիպուեցան որ իրենց թա-գաւորելու օրը խորանին առջև երդուըննան անոր օրինադրութիւնները պահելու ։

Երկրորդ օրը Յովհաննէս, որ պարոնները խա-բելու համար այս երդումը տուած էր, Ուայթ կղ-զին փախաւ ծածուկ, որ Մանշի եզերքներուն մօտ է, և հոն ամէն աշխարհէ զինուոր ժողվելով մեծ բանակ մը կազմեց, որպէս զի վերջին փորձ մըն ալ ընէ ապստամբներն ընկճելու ։ Բայց ամէն-քը զղջացան իր այս խարդախութեանը վրայ, և թէպէտ շատ խոստմունքներ ըրաւ անոնց՝ որ զէն-քը թողուն Ջանտեան, բայց ոչ ոք իրեն խօսքե-րուն հաւատաց ։

Բայց մինչդեռ Յովհաննէս Լաքլանտ՝ ատելի եղած բոլոր իր հպատակացը, կը պատրաստուէր զէնքով ձեռք ձգելու կորսնցուցածը, անգղիացի պարոններն որոշեցին որ օտար իշխան մը կանչեն նստեցընեն թագաւորական աթոռը, որ իրենց օգնէ անոր յարձակմանցը դէմ դնելու. և Անգղիոյ արքունական թագը Փիլիպպոս-Օգոստոսի անդ-րանիկ որդւոյն տուին, որ Լուդովիկոս կը կո-չուէր՝ երիտասարդ և քաջ ։

Լուդովիկոս մէկէն Անգղիա անցաւ՝ իր հօրը թոյլտուութեամբը. և ամէն տեղ ուսկից որ կ՚անց-նէր, հազարումէկ ծափահարութիւններ կ՚ըն-դունէր. վասն զի Անգղիացիք աւելի կ՚ընտրէին դաղղիացի մը գլուխը տեսնալ թագը, քան թէ

այնպիսի ձայնով մը՝ որ իր եղբօրորդւոյն [illegible] [illegible] [illegible] ունեցեր էր, և մեծ [illegible] [illegible] չէր [illegible]:

Իսկ Յովհաննէս Անտոնեանը [illegible] մը Անդ-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] որ կ'[illegible]՝ [illegible] [illegible]: Ոչ [illegible] կը խնդրէր, ոչ [illegible] և ոչ [illegible] այս [illegible]. և կարծես թէ կ'ուզէր կործանել այն Թագաւորութիւնն՝ որ իր [illegible] կործանեցուցեր էր:

Օր մը իր զօրքովն Հայաստան [illegible] մը [illegible], և մէկը զօրավար Թագաւորին [illegible] [illegible] եղաւ՝ կողոպտել տալով. կրօնաւորներին խնել մը [illegible] տալով; և [illegible] ալ [illegible] խնդրեց՝ այս [illegible] որ ցուցընէին իրենց ծած-կեալ գանձերուն տեղը:

Ան ատեն այս կրօնաւորաց մէջէն ծերագոյնը ուզեց խօսիլ իր [illegible] կրօնակից եղբարցը. և [illegible] [illegible] Յովհաննէսին քով ալ [illegible] որ [illegible] այն [illegible] գլխոյն՝ որ [illegible] իրեն ընծայելու համար [illegible] էր: Յովհաննէս կ'ուզէր ընծան ընդունիլ. բայց [illegible] կա-[illegible] էր, հրամայեց կրօնաւորին որ առաջ ինքը խմէ, միայն զգուշանալով որ [illegible] [illegible] [illegible] թէ գինին թունաւորած չէր: Կրօ-նաւորը մէկէն հնազանդեցաւ. ան ատեն Յովհան-նէս ալ անոնց [illegible]՝ խմել մը [illegible] [illegible] մեծ [illegible]: Բայց հազիւ ծա-րաւն անցաւ՝ սկսաւ ներսը կրակի պէս այրիլ, և իմացաւ թէ թոյն էր խմածը, մանաւանդ եր-բոր տեսաւ որ կրօնաւորն ալ [illegible] [illegible]-ներով մեռաւ աչքին առջեւը. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] էր [illegible], [illegible] թէ [illegible] որ Յով-հաննէս Անտոնեանը [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] [illegible]-նէն [illegible] ալ թոյնին [illegible] [illegible]-

պատանիին չարչարանքով քանի մը վայրկենի մէջ մեռաւ, առանց միջոց ունենալու իր յանցանաց վրայ զղջալու :

Յովհաննէս Լաքլանտին մահուանը կարծես Թէ Փիլիպպոս-Օգոստոսի որդւոյն պիտի մնար Անգղիոյ Թագը. բայց ուրիշ կերպ դարձաւ բանը. վասն զի բռնաւորը քանի մը զաւակներ ձգած ըլլալով, Անգղիացի իշխաններն 'ի պատիւ Բլանտաժնէի հոյակապ ցեղին՝ աւելի լաւ սեպեցին այս տղոց մէջէն անդրանիկը աԹոռ նստեցընել, որն որ հազիւ տասը տարեկան կար. պատանին Թագաւորը Հենրիկոս Գ. ըսուեցաւ, և շատ տարիներ Թագաւորեց :

Գիտնալու է, սակայն, որ Յովհաննէսի մեծ հրովարտակը՝ Թէպէտեւ Անգղիացւոց համար շնորհուեցաւ, սակայն ծայրէ 'ի ծայր գաղղիարէն լեզուով գրուեցաւ, վասն զի Անգղիացի պարոններուն և Թագաւորներուն գործածած լեզուն ինչուան այն ատենը՝ [illegible] էր. իսկ ռամիկ ժողովուրդը կը շարունակէր սաքսոն լեզուն խօսելու, հետը մէկտեղ խել մը նորմանդական բառեր ալ խառնելով :

ԻԸ

ՍԻՄՈՆ ՄՈՆՖՈՐ

Թուական 1216–1272 :

Հենրիկոս Գ., ազնիւ պատանեկը, իր հօրը չէր նմաներ. քաղցր էր, խաղաղասէր և համբերող. բայց Թէպէտև Թագաւորութիւնն առնելու միջոց երդուեր ըլլար որ պահէ մեծ հրովարտակը, շատ

անգամ մնացաւ այս բանս որ օտարները կրցան հեռու պիտի բանէր, և անգղիացի իշխաններուն վրայ միայն վստահութիւն պիտի ցուցընէր. առ անխոհեմութեամբ շատ ձախորդութիւններ եկան երկրին և իր գլուխը: Պարոնները զայրացած առ բանէն, Թշնամացան հետը, և այս խռովարարու-ներն ալ չծածկեցին ատելութիւննին:

Օր մը երբոր Թագաւորը Ուէսդմինսդրի պա-լատը ժողովքի կանչած էր պարոնները, ներս մըտ-նելու ատեն զարմացաւ ձեւոյ՝ երբոր տեսաւ որ բոլոր ժողովականք ասպետներէն ինչուան գլխաւորին զինեալ էին. բայց այս զարմանքը մէկէն վախի փո-խուեցաւ՝ երբոր բոլոր իշխանները սուրերնին քա-շած չորս կողմն առին: «Ձեր գերին եմ ես, ա-ղաղակեց Թագաւորը: — Չէ, պատասխանեց ապստամբներէն մէկը. բայց չենք ուզեր որ մեզմէ զատ ուրիշները քաջ կանչուին ու Թագաւորու-թեանդ կառավարեն»: Հենրիկոս երբոր տեսաւ որ անկարելի է սա ապստամբաց ձեռքէն խալըսի-լը, ստիպուեցաւ իր օտարական բարեկամները արձըկելու, և անոնց տեղ անգղիացի իշխաններ դնելու, զորոնք պարոնները ընտրեցին, որպէս զի ոչ ոք անկէ ետքը առանց անոնց թոյլտուութեանը կարենայ Թագաւորին մօտենալ:

Աս խռովարար պարոններուն մէջ, որոնք զՀեն-րիկոս Գ'ը նեղը խոթեցին, նշանաւոր էր Սիմոն Մոնֆոր անունով իշխան մը, որ Լէյսըսդըրի կոմս էր, և խումբ մը բերդերու տէր, և իրեն ձեռ-քին տակ շատ ասպետներ ու զինուորներ ունէր: Աս Լէյսըսդըրի կոմսը, ազնիւ աշակերտք, գաղ-ղիացի էր սերնդեամբ, և անուանի Սիմոն Մոն-ֆորի երկրորդ որդին, որ հալածեց Ալբիգեան-ները: Անիկայ քաջ և յանդուգն պատերազմող մըն էր, բայց ան աստիճանի փառասէր և հպարտ էր, որ Թէպէտ Հենրիկոսի փեսայ եղած էր և

Անգղիոյ ամենէն զօրաւոր իշխաններէն մէկն էր , բայց դեռ գոհ չէր այսչափին : Թագաւորին երկչոտութիւնը տեսնելով՝ սիրտ առաւ , ու միտքը դրաւ Թագաւորութեան ինքնիշխան տէր ըլլալ, և առանց Թագաւորին հրամանին՝ պարոններու մեծ ժողովք մը գումարեց , ուր ժողվեց նաև Լոնտրայի քաղաքացիներէն և գլխաւոր քաղաքաց բընակիչներէն ոմանք :

Այս առաջին անգամն էր , տղաքս , որ Նորմանտացւոց աշխարհակալութենէն ետքը՝ պարոններէն ու եպիսկոպոսներէն զատ անձինք սկսան աս տեսակ ժողովքներու մէջ մտնալ, որ անկէց վերջը Խորհրդարան ըսուեցան . և կը յորդորեմ զձեզ որ չմոռնաք թէ ինչ առթով սկսաւ աս նորութիւնն , որ ժամանակաւ մեծամեծ հետևանքներ պիտի ունենար Անգղիոյ համար :

Բայց Հենրիկոս Գ. աս ամբարտաւանին լրբութեանը չկարենալով համբերել, իրեն հաւատարիմ մնացող սակաւաթիւ պարոններն օգնութեան կանչեց , և պատերազմ բացաւ Լէյսըսդըրի կուսակիցներուն դէմ Լիւիս քաղքին քովերը , ուր որ երկու կողմէն ալ շատ մը զինուոր կոտորուեցին . դժբաղդաբար Թագաւորին համար յաջող չգնաց աս պատերազմը , որովհետև յաղթուեցաւ ու Մոնֆորի ձեռքը գերի ինկաւ , իր Եդուարդ անդրանիկ որդւովը , որ քաջ և սիրելի իշխան մըն էր :

Լէյսըսդըր աս կերպով Թագաւորութեան տէր ըլլալով, բանտարգելոց հետ ամենայն պատուով վարուեցաւ արտաքուստ . և որպէս զի Անգղիացիք առանց դժուարութեան հնազանդին իրեն , Թագաւորին անուամբը հրաման կու տար պարոններուն և քաղաքաց ատենակալներուն՝ որ իրեն հարկ և զօրք տան : Բայց ոչ ոք խաբուեցաւ իշխանին նենգութենէն , և ամէն մարդ գիտէր

Սորվեցէք մեզ թէ ինչո՛ւ կը Թագաւորին գործել տալը :

Այս ատեններս Եդուարդ, զոր Լէյսըստըրը բաժ-ներ էր հօրմէն, Հերֆորտ քաղաքին մէջ կը տառա-պէր, և հրաման չունէր առանց խել մը պահա-պաններու ու սպասաւորներու ընկերակցութեան զբօսնելու : Թէպէտև Մոնֆոր չհամարձակեցաւ զինքը բանտի մէջ փակել, բայց բանտէն քիչ տարբերութիւն ունէր տարած խնամութիւնը :

Եդուարդին հին բարեկամներէն մէկ քանին կրցան ծածուկ խնդրել իրեն, որ թէ որ կրնայ վարպետութեամբ պահապաններուն ձեռքէն խա-բել ու փախչիլ, խել մը պարոններ՝ ձանձրացած Լէյսըստըրի տիրապետութենէն՝ պատրաստ են իրեն հետ միանալու՝ ծերունի Թագաւորին ա-զատելու համար : Եդուարդ պատասխանեց թէ փախչելու առաջին առիթը չփախցըներ, և բաւա անկից որ պատրաստ ըլլան զինքը ընդունելու :

Քիչ ատեններէ ետքը, իշխանը ձևացուց թէ շատ առողջ կը զգայ ձի հեծնելու, և հրաման խնդ-րեց որ Հերֆորտին քաղաքին կարգերէն ձիով պտը-տել, միշտ սովորական պահապաններովը հետը : Բայց օր մը որ խորամանկութեամբ սովորականէն քիչ մը աւելի հեռացեր էր քաղաքէն, յանկարծ հեռուէն ձերմակ ձիու մը վրայ մէկը տեսաւ, որ գլխարկը խել մը անգամ օդուն մէջ շարժելէն ետքը, մօտի անտառին մէջ աներևութացաւ : Այս երբոր տեսաւ Եդուարդ, իմացաւ որ իր բարեկամներէն խրկուած է ; և մտրակները առաջ ձիուն կողը, որ կայծակի պէս վազող էր, հեռացաւ պահապան-ներէն, և զինքերը վերայ գալով խալըսեցաւ անոնց ձեռքէն :

Կրնաք երևակայել, տղաք, թէ ինչ տարաժամանի բարկացաւ Մոնֆոր, երբոր իմացաւ որ Եդուարդ փախեր է և իր բարեկամներուն հետ միանա-

լով՝ անոնց գլուխ անցնիլ է՝ իր ծերունի հայրը գերութենէն ազատելու համար, որով շատ տարիէ ՚ի վեր կը հեծէր՝ Զմկառեցւոց Սիսին, և հրաման տուաւ մօտի պահապաններուն որ ձեռքերնին նե-կած զօրքը բերենն իրեն. բայց երբոր հանդէս ըրաւ իր բանակին, այնչափ տկարութիւն գտաւ, որ իր կենալը մէջ ամենքին անգամ տարակուսեցաւ պա-տերազմելու: Բայց եղբօրը առիւծական յանդգնու-թիւնները սիրտ ըրաւ, և որոշեց որ անոնց ժամա-նակ կորսնցընելու երթայ Եդուարդ իշխանին դի-մացը:

Երկու բանակներուն ալ Էլ-Արիշ անուանով քաղա-քին դիմաց ահեղ պատերազմի մը պատրաստուե-ցան: Լէյոլոդըր ծերունի Հենրիկոսն ալ հետը մէկտեղ բերեր էր, յուսալով որ թերևս անոր ներկայութեանը պատճառաւ Եդուարդ պատե-րազմ չընէր. բայց պարապը եղաւ յոյսը՝ երբոր տեսաւ որ թշնամւոյն բազմութիւն բանակը իր չորս կողմը սկսեր էին առնել. և զարհուրելով աղաղա-կեց. « Աստուած գթայ մեր հոգիներուն, վասն զի մարմիններս թշնամեաց ձեռքն են »:

Ցերեկի քիչ առենէ ետքը պատերազմն սկսաւ, և թէպէտ Լէյոլոդըր առիւծային ձիգն ըրաւ, բայց շատ չտևեց՝ բոլոր բանակը խորտակեցաւ, և ինքն ալ ինկաւ մեռաւ իր պզտի որդւոյն հանդերձ:

Պատերազմին սաստկացած միջոցը, Եդուարդ իշխանը որ կարողութեամբ կը պատերազմէր, ասպետ մը տեսաւ որ գետին տապալեր էր և զինուորներու ոտքին տակ կոխկռտուելու կամ անոնց նիզակներէն սպաննուելու վրայ էր, վասն զի իր զրահներուն բեռան ծանրութեան տակ ճըզ-մուած՝ չէր կրնար ոտք ելլել: Իշխանն ալ անոր վրայ վազեց, և երբոր սրովը անոր զարնէր, լսեց որ ցաւալի կերպով մը կ՚աղաղակէր. « Մի սպան-նէք զիս, ես ձեր թագաւորը Հենրիկոսն եմ »:

Եդուարդ հօրը ձայնը ճանչնալով, ձիէն վար վա-զեց, օգնեց անոր որ վեր ելլայ, իր ձին անոր առաւ, և բոլոր օրը քովէն չհեռացաւ՝ վախնա-լով որ չըլլայ թէ ուրիշ վտանգ մը հանդիպի։

Սիմոն Մոնֆորի ապստամբութեան մարտիկը զառած մեռելներու գերեզմանին տակ, և զինուորաց կուսակցու-թեան ձեռքը մասնաւորապէս վրայ էր, երբոր Հեն-րիկոս խոնարհ իր թշնամեաց մահն ու մեծահանճարու-թեանը հրամանն առաւ որ փառաւոր թաղում ընեն, և Էվէշէմի վանքին մէջ գերեզման մը կանգ-նել տուաւ անոր։

Թէպէտև Լէյսըստըրը իր հաստատութեանցն եր-կրին թշուառութեան առիթ եղաւ, բայց Անգղիա-ցւոցմէ շատերը կարծելով որ թագաւորին սատար-ողէն մանրաժեշտութիւններուն հետամտողուն պատճառը ինքն եղաւ՝ իբրև մարտիրոս պատուեցին զինքը, և շատ-ատարքիներ իր գերեզմանին ուխտաւորի եղաւ. բայց այն պարտուներին ալ՝ որ անոր կողմնակից եղած էին, քիչ ատեններէն ձանձրացան այս յարգութիւնը ատա-լէն այն ամբարտաւանութիւն. առանց ամենուն երե-ւէն ինկաւ անոր գերեզմանը։

Բոլոր այն ասպետները որ ծառայած էին Սիմոն Մոնֆորի, բայց 'ի սասոր հասակն մնացին որ Կենավորթ Էվէշէմի պատերազմի զարկին վրայ, ա-մէնքը պատերազմին օրը ապաստանեցան. Հենրի-կոս իր հաւատարիմ ծառայեցը բաժնեց անոնց ստացուածքը, և Լէյսըստըրի երկիրներն ու դղ-եակները Եդմոնտ՝ իր երկրորդ զաւկին տուաւ, որով անիկայ Անգղիոյ հարստագոյն իշխաններէն մէկն եղաւ։

ԻԶ

ԿԱԼԼԷՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ԻՇԽԱՆԸ

Թուական 1272–1307 ։

Երբոր Սիմոն Մոնֆորի ձեռքէն ազատեցաւ Հենրիկոս Գ․, յիսուն տարիէն աւելի էր որ Անգլիոյ գահին վրայ կը թագաւորէր, և դեռ վեց տարի ալ անկէ վերջը խաղաղութեամբ թագաւորեց, և խոր ծերութեան հասաւ ։

Այս ժամանակներս Եդուարդ իշխանն որ իր քաջութեանն հետ զօրաւոր և անխոնջ մարմին մը ունէր, չկարենալով երկար տանն հանգիստ կենալ՝ հրաման խնդրեց իր հօրմէն որ խաչակիր զօրք ժողվէ, և շատ մը անգղիացի ասպետներ իրեն հետ միաձայն եղան ։ Թագաւորը սրտի ցաւով հրաման տուաւ որ սիրելի որդին քովէն հեռանայ, վասն զի շատ ծերացած ըլլալով յոյս չունէր որ մահուընէն առաջ նորէն զինքը տեսնէ․ իսկ Եդուարդ նաւ մտաւ Պաղեստին երթալու համար ։

Նոյն միջոցին, ազնիւ պատանեակք, Սուրբ Յովհաննէս Ակրեայ կամ Աքքեա քաղաքը, զոր ատենօք Ռիքարտոս Ա․ Սարակինոսաց ձեռքէն առեր էր, Եգիպտոսի սուլթանէն պաշարուեր էր, որն որ ահեղ բանակով մը յուսահատութեան մէջ ձգեր էր բերդապահները ։ Անգղիացի իշխանին հասնիլը՝ խաչակիրաց սիրտ տուաւ, և Առիւծասրտային եղբօր Թոռան սիրելի կերպարանացն ու քաջութեանը վրայ շատ զարմացան․ և սուլթանն ալ քանի մը պատերազմներէ ետքը՝ քրիստոնէից հետ տասնըհինգ տարուան զինադադարում մը դաշնադրեց ։

Բայց Եղուարդ պատերազմէն զատ ուրիշ մեծ վտանգներու մէջ ինկաւ։ Օր մը որ Ասիոյ արևոտ տաքութենէն այրած՝ իր վրանին տակ կը քնանար, սարակինոս մը որ հոն կը պահուըտէր՝ դանակով մը զարկաւ անոր աջ Թևը։ Բարեբաղդաբար սպաննողին ձեռքը շարժած ըլլալով Եղուարդի Թևին վրայ ինկաւ հարուածը. Եղուարդ ցաւէն արԹնցաւ ու սպաննողին վրայ նետուելով դանակին զարնելուն ու զէնքը ձեռքէն առնելը մէկ ըրաւ։

Առջի օրերը վէրքը ԹեԹև երևցաւ, բայց վերջը տեսան որ օրէ օր դժուար կերպով Թևը կ'ուռէր. և բժիշկներուն ըսածին Թէ դանակին սրով որ Թունաւորուած էր՝ Թունաւորուած է եղեր, և անշուշտ կը մեռնի եղեր, կը դուարցնէին Թէ որ մէկը մահը աչքն առած՝ չծծէ անոր խոցուածքը ու բոլոր Թոյնը դուրս չհանէ։

Մեկէն 'ի մէկ մեծ վարժ մը խորհրդակցութեան բանար՝ ով որ աչքը առնէր այս վտանգը. բայց ամենուն ապահով կը սեպուէր այս փորձն ընողին մահը, որ ոչ ոք մէջտեղ երևցաւ, և խեղճ Եղուարդը մահուան դուռը կը սպասէր ինկած։ Մէյ մ' ալ իր կինը, որ Եղէոնորա կ'ըսուէր և Կաստիլիոյ իշխանուհի մըն էր, միտքը դրաւ որ իր կեանքը զոհէ էրկին ազատելու համար։ Վեհանձն անձնուէր հեանալի ուրախութեամբ, ոչ միայն քանի մը օրուան մէջ խոցուածքին Թոյնը առողջացուց, հապա նաև էր ըստ ... մեծաց Թոյնէն։

Ասկէ տասնէն ետքը Եղուարդ իմանալով իր ծերունի հօրը մահը, շատ վշտացաւ, և Անգլիա դառնալով, Թագաւորական աԹոռ նստաւ՝ Եղուարդ Ա. անունով. վասն զի Նորմանդացւոց աշխարհակալութենէն ետքը առաջին Անգլիոյ Թագաւորն եղաւ այս անունով։

Ուէլզմենացւոց մէջ պատերազմէն ետքը քիչ տարի անցած էր՝ երբոր Կալլեացիք որ Կամբրիա-

ցուցմէ առաջ եկած էին, և ոչ երբէք նուաճուած էին Անգղիոյ աշխարհակալներէն, պատերազմ բացին Եդուարդայ դէմ և անոր երկրին խել մը գաւառներն աւըրշտըկեցին: Այս վայրենիներուն իշխանը, որ Լէվէլլին կ'ըսուէր, քաջ և յանդուգն պատերազմող էր. և ամէն անգամ որ Թագաւորն անոր դէմ պատերազմի կը խրկէր զրահներով պատած ասպետներ՝ որոնք մեծ պատերազմական ձիերու վրայ նստած էին, մէկէն զօրքովը հոնտեղի ամենէն բարձր լերան վրայ կը փախչէր, որուն Սնօտօն կը զուրցեն, որ ըսել է ձիւնապատ գագաթն, և ուր Նորմանտացի ձիաւորները չէին կրնար ելլել: Կալլեսացիք իրենց պարտէրէն ալ գրգռուած էին հանդարտ չթողլու զԱնգղիա, որոնց պատերազմական երգերն իրենց յիշեցընել կուտային իրենց նախնեաց քաջութիւններն և օտարաց դէմ ունեցած ատելութիւննին:

Շատ ատենէ 'ի վեր, ազնիւ պատանիք, Կալլեսացւոց մէջ, որուն նման դիւրահաւան և տգէտ ազգ չէ եղած, ծաղրական գուշակութիւն մը կար, որ կ'ըսուէր թէ Մերլինին կամ Մերլէն հին պարտէնն էր: Իսկ գուշակութիւնը այս էր. « Երբոր Անգղիացւոց ստակը կլորաձև ըլլայ նէ, ան ատեն Կալլէսի իշխանը թագ առած Լոնտրա պիտի մտնայ »:

Գիտնալու է հոս որ խել մը ատեն Անգղիոյ թագաւորները երկայնաձև կամ քառակուսի ձևով ստակ կոխել տուէին. և Եդուարդ Ա. եղաւ՝ որ առաջին անգամ հրաման տուաւ անկէց վերջը կլորաձև ստակ կոխելու իր երկրին մէջ, ինչպէս որ սովորութիւն է հիմա բոլոր Եւրոպիոյ աշխարհներուն մէջ: Երբոր Կալլեսացւոց ականջն հասաւ աս բանս, մտքերնին դրին որ Մերլինի գուշակութիւնը կատարուելու վրայ էր. բայց սաստիկ խաբուեցան, վասն զի իրենց իշխանը յանդգնելով բանակով մը նորէն իր կայանէն դուրս ելլելու, ինկաւ

մնաց ապաստանարանի մը մէջ և զօրքը ցրուեցան ։ Լեվէլլինի մարմինը Ճանչցուեցաւ դիականներուն մէջ ։ Եդուարդ հրամայեց որ գլուխը կտրեն , և նիզակի մը ծայրին անցուցած տանին Լոնտրա քաղաքը , արծաթէ շղթայով մը պսակած՝ ծաղրելու համար , որովհետև ըէ խոստացեր էին Կալլեացւոց թէ պը-սակս պէտք էին մեկնել իրենց գուշակութիւնը ։

Այս անտանելի հարստահարութիւնը Կալլէս երկրին ժողովուրդը յուսահատեցուց ։ և արդարև Թագաւորին հրաման տուած էր որ որչափ տուրք որ Անգղիացւոց ձեռքն իյնայ , մեկէն սպաննուին , անոր համար անկէց վերջը զանոնք գրգռող չեղաւ , և վերջապէս յանձն առին Անգղիոյ Թագաւորին հնազանդիլ , այսու պայմանաւ որ այնպիսի իշխան մը դնէ վրանին , որ իրենց աշխարհին մէջ ծնած ըլլայ և անգղիարէն խօսիլ չգիտնայ ։

Նոյն միջոցին , սիրելի ազգս , Էլէօնորա Թագուհին որ էրկանը հետ պատերազմին եկեր գացած ըլլալուն՝ Գէռնէրվէն քաղաքը կը գտնուէր , որ Կալլէս երկրին քաղաքներէն մէկն է , հոն տղայ մը ծնաւ , որուն անունը հայրը Եդուարդ դրաւ ։

Երբոր Թագաւորը իմացաւ Կալլեացւոց կամքը , ժողվել տուաւ անոնց գլխաւորները ։ և երբոր եկան քովը , գիրկն առաւ իր զաւակն որ առջի օրը ծնած էր , և ըսաւ անոնց ։ « Դուք ինծմէ իշխան մը կ'ուզէք որ ձեր երկիրը ծնած ըլլայ և անգղիարէն խօսիլ չգիտնայ ։ ահաւասիկ կու տամ ձեզի իմ Եդուարդ որդիս , որ Գէռնէրվէն ծնաւ և բառ մը չգիտեր ոչ անգղիարէնէ և ոչ ուրիշ լեզուէ մը ։ Ընդունեցէք ուրեմն զինքը Կալլէսի իշխան , և մանկութենէն սահմանեցէք որ ասկէ ետև այս տիտղոսը պիտի ունենան Անգղիոյ գահին ժառանգները » ։

Կալլեացիք մեծաւ սիրով ընդունեցան իրենց նորընծայ իշխանը ։ և թէպէտ շատ տարիներ ալ

դեռ իրենց վայրենութեանը մէջ մնացին, բայց ան առեննէն 'ի վեր հպատակ միշտ մնացին Անգղիացւոց Թագաւորներուն, որ իրենց ուրիշ հպատակներուն պէս կառավարեցին զիրենք:

Կալէս երկրին աշխարհակալութիւնը միայն չեղաւ, այլեւ տղաքս, Եդուարդ Թագաւորին ժամանակի յիշատակաց արժանի դէպքը: Այս Թագաւորը կանչուած ըլլալով Սկովտիա դատ մը ընելու համար իներ իշխանաց մէջ, որոնց ամէնն ալ իրենց կ'ուզէին առնել Սկովտիոյ Թագաւորութիւնը, վասն զի Թագաւորնին մեռեր էր և որդի չէր ձգած, Եդուարդ աս առթով ուզեց իրեն գրաւել աս Թագաւորութիւնս. բայց Սկովտիացիք յանձն չառին իրեն հնազանդիլ, որով Անգղիացւոց և Սկովտիացւոց մէջ երկարատեւ պատերազմներ բացուեցան. Ասոնց պատմութիւնը Թէպէտ շատ օգտակար կրնայ ըլլալ, բայց ես զանց կ'ընեմ ձեզի պատմելու, որպէս զի աւելի էական դէպքերու վրայ խօսքս երկնցընեմ:

Այսչափ միայն գիտցէք. որ Եդուարդ Ա իրեքզինքը Սկովտիոյ Պատուհաս (Տճ. Չէքիճ) կ'անուանուէր, ինչու Թէ անանկ կը ծեծէր զանոնք՝ ինչպէս որ մուրճը սալին վրայ կը ծեծէ երկաթը. և անանկ ոխ մը պահեց այս ազգին վրայ, որ վերջին վայրկեաններուն յանձնեց իր որդւոյն որ մահուընէն ետքը ցուրտ կաշւոյ մէջ ամփոփէ իր ոսկորները, և ամէն անգամ որ Անգղիացիք Սկովտիոյ աշխարհին վրայ երթան պատերազմելու, բանակին առջեւէն տանին անոնք: Հարկ չէ ըսել, տղաքս, որ այս ծիծաղական հրամանն 'ի գործ չդրուեցաւ, և Եդուարդ մահուընէն ետքը Ուեստմինստրի եկեղեցւոյն մէջ Թաղուեցաւ ըստ սովորութեան:

ԻԷ.

ԵԴՈՒԱՐԴ Բ ԵՒ ԻՐ ՄՏԵՐԻՄՆԵՐԸ

Թուական 1307–1325 :

Գերներվընցի Եդուարդը, որ առաջինն եղաւ Կալլէսի իշխան ըսուելու, աշխարհիս ամենէն թշուառ թագաւորներէն մէկն եղաւ. Թէպէտեւ ինքը հեզ ու խաղաղասէր էր, այլ բոլոր իր կենացը մէջ սաստիկ ատելութիւն քաշեց ազնիւներէն. և ինչպէս որ կը պատահի տկար և տարտամ բնաւորութիւն ունեցող մարդկանց՝ չը կրցաւ ինքզինքը ժողովրդեան երկիւղալի ընել և ոչ ալ սիրելի :

Եդուարդ Ա իր որդւոյն քով հասակակից իշխանազուն տղայք դրած էր. անոնց մէջ Կէյվըստըն անունով տղայ մը կար, որ իր ազնիւ կերպովը, չնորհալի վարմունքովը ու վարպետ բնաւորութեամբը անանկ սիրելի եղեր էր Կալլէսի իշխանին, որ վայրկեան մը ան չէր կրնար անկէ մէկնիլ առանց զինքը տեսնալու : Զբօսանք, ուսմունք, զուարճութիւն, ձախորդութիւն, բոլորն ալ իրենց անբաժանելի բաներ էին առանց իր Կէյվըստըն բարեկամին, որ զինքը աղէկ շողոքորթել գիտէր և յօժարակամ իր վրայ կ'առնէր բոլոր իշխանին յանցանքները, որպէս զի խալըսէ զանիկայ դաստիարակին յանդիմանութիւններէն : Բայց այս առ երեսս հպատակութեանը տակ, խորամանկ պալատականը (որովհետև դեռ անհասակ պայազատներն ալ ունէին իրենց պալատականները) կը ծածկէր անձնասէր սիրտ մը, չարախորհուրդ հոգի մը, և բոլոր իր առ աչքը ցըցուցած սէրը ուրիշ

վախճանած չէր, բայց եթէ ողջ էր ալ օր մը անոր վարձքն ընդունի :

Եդուարդ Ա. դիտած ըլլալով իր որդւոյն բարեկամին ինչ աստիճանի անզգամ, շռայլակրատ (Տէ. Լոֆտոնան) և ծոյլ ըլլալը, մինչ իր զաւկին ազդարարութիւն կ'ընէր որ չհետեւի անոր տուած չար օրինակներուն. և երբոր ծերունի Թագաւորին մահը մօտեցաւ, պատուիրեց Եդուարդայ որ հեռացընէ իրմէ զԿէյվըստըն. և աւելի՝ զգուշանայ զանիկայ պատուոյ հասցընելէն, որուն անարժան էր : Եդուարդ Բ. խոստացաւ հօրը տուած խորհուրդներուն հետեւելու. բայց Թագաւորը մեռածին պէս մոռցաւ զանոնք, և պատուով ու հարստութեամբ բարձրացուց իր մտերիմը :

Ա՛լ անկէ վերջը, սիրելի տղաք, Կէյվըստըն Թագաւորին սիրոյն վրայ ապահով ըլլալով, ցուցուց իր ինչ ըլլալը, այսինքն պարոններուն հետ յանդուգն, իսկ ժողովրդեան հետ անգութ : Եւ գիտնալով որ ինչ ուզէ կրնայ ընել տալ Եդուարդայ, սկսաւ զրպարտել անոր առջև արքունեաց մեծամեծ անձինքները, որով ան աստիճանի ատելի եղաւ ամենուն, որ երբ Թագաւորին պարոնները խորհրդարան կանչեց, յանձն չառին երթալ թէ որ Կէյվըստըն չհեռանայ արքունիքէն, որովհետև անտանելի եղեր էր իր լրբութիւնն ու հպարտութիւնը :

Եդուարդ պարոններուն այս անհնազանդութենէն նեղացաւ, և միանգամայն զրգռուած Կէյվըստընէն, սպառնալիք ըրաւ պարոններուն վրէժխնդրութեան հոգւով. բայց երբ պատժել ուզեց, մարդ մը չգտնուեցաւ որ միաբանէր իրեն հետ. ան ատեն ցաւելով իմացաւ Թագաւորը որ պաշտպանելոյն պատճառաւ պաշտպանածն ալ կը սկսէր ատելի ըլլալ : Խեղճ Թագաւորը յուսահատած ստիպուեցաւ հեռացընել իր սիրելի բարեկամը, և

ըստով պաշտպանելով հետը, արգիլեց որ Գողգոթա երթայ քանի մը ամսուան համար, մինչև որ Թշնամիներուն բարկութիւնը հանդարտի: Կէյմըսդըն եղաւ Անգղիայէն Թագաւորէ մը աւելի պէրճ հանդերձանքը, և իր տանը յանդուգն կերպով երթալը ու Թագաւորին ցուցուցած ցաւը՝ աւելի բարկացուց պարոնները:

Հասնք ինչ աստիճանի հասաւ անոնց ատելութիւնը, ահա, երբոր Եդուարդ չիրնալով իր մտերիմին զատուած կենալ, գնաց իրեն որ շատ ատով քովը գտնուի, և տանէ նորէն պալատականներէն տասը ունեցած աստիճանն ու պատիւները, և Կէյմըզդըն ալ միայն գնելով որ իր յաղթութիւնը Թշնամիներուն երեսին կը զարկէ, հետզհետէ շուտով Թագաւորին հրամանին:

Դժբախտաբար խորհուրդ էր պակասին, ինչպէս որ բնական է անփորձ անոնց՝ որոնք որ իրենց հպարտութիւնը միայն կը գտնեն ամէն բանի. արովհետև հոգին Թէ ասը կուսեց Ուէսթմինսթըրի պալատին, ուր Թագաւորը մեծ սիրով ընդունեցաւ զինքը, Լէնգէսդրի կոմսը՝ որ Թագաւորին հօրեղբայրն էր. ու զօրաւոր մարդ, խել մը պարոններու գլուխ անցած զօրք ժողվեց ու գնաց Եդուարդայ վրայ որ իրենց ձեռքը տայ բարեկամը:

Լէնգէսդրի կոմսը, ահա, Եդմոնդ իշխանին որդին էր, որուն որ իր հայրը Հենրիկոս Գ. տուեր էր Սիմոն Մոնֆորդի ընդդէմ ու կալուածները. մոռցերնիք պահեցէք աս ցեղին զօրանալուն սկիզբը, որովհետև տեղ տեղ պատմութեան մէջ խօսք հարկ պիտի ըլլայ անոր վրայ:

Երբոր Կէյմզդընի Թշնամիները մօտեցան, Եդուարդ անոնց կատաղութենէն զանիկայ ազատելու համար՝ Շընուըլ ըսուած ամրոց բերդը խրկեց զինքը, որ բարձր պարսպով և խորունկ խրամով շրջապատուած էր, և ասով կը յուսար որ մէկ ապա

հօմ է անոր կեանքը ։ Բայց երբ տեսաւ Կէյվըրտըն որ պարոնները բերդին չորս դին պատեր են, սաստիկ վախէն ինքզինքը անոնց ձեռք մատնել մտածեց, յուսալով որ սաանկով բարկութիւննին կ'իջնայ, և գոհ կ'ըլլան միայն իր ստացուածքները առնելով ու կը խնայեն իր կենացը ։ Անմիտը կուրցած չէր կրնար երևակայել գլխուն գալիքը. հազիւ թէ պարոններուն ձեռքն ինկաւ, անոնցմէ քանի մը հոգի զինուորներու բազմութեամբ տարին զինքը Լէնգէստըրի դիմացը, որ հրաման տուաւ որ շուտ մը սպաննեն ։ Պարապ տեղ ջանաց Կէյվըրտըն, այն որ երբեմն հպարտութեամբ վարուեր էր Անգղիոյ մեծամեծներուն հետ, 'ի գութ շարժել զիշխանը՝ պըլլուելով անոր ծնկուըներուն, և իր սիրելի ՏԸՓԸ անուանելով (պատուոյ անուն մըն է, որ մինչև հիմա 'ալ Անգղիա մեծամեծներուն կը տրուի), բայց Լէնգէստըր աղաչանքին չլսեց, ու կացնով կտրել տուաւ գլուխը ։ Հոն մօտ վանքի մը կրօնաւորներ առին թաղեցին զինքը ողորմութեան համար իրենց ժամուն մէջ. ուր քիչ ժամանակէն վերջը Եդուարդ շիրիմ մը կանգնեց անոր. սակայն մարդ մը չգտնուեցաւ որ ցաւի անոր մահուանը վրայ, վասն զի հպարտութիւնը միայն եղաւ իր կորստեան պատճառը ։

Անկարելի է, սիրելիք, որ կարենամ բացատրել ձեզի թագաւորին զգացած ցաւը Կէյվըրտընի մահուանը վրայ, և ան ժամանակէն 'ի վեր ունեցած ընդդիմութիւնը Լէնգէստըրի կոմսին դէմ ։ Բայց Եդուարդ ոչ կարողութիւն և ոչ բաւական զօրութիւն ունէր արդարութիւնը պահանջելու համար, և Լէնգէստըր տեսնալով անոր տկարութիւնը, քովը իր մարդիկները դրաւ, որպէս զի ըրածը չըրածը իմացընեն իրեն ։

Անկէ վերջը, տղաքս, կարծես թէ Նախախնամութիւնն ուզեց ամենայն թշուառութիւն թափել

ները բռնեցին զինքը և երկաթի շղթաներով Եդուարդայ առջև տարին ։

Ինչուան այն ատեն, ազնիւ պատանեակք, չէր հանդիպած Անգղիոյ մէջ որ Թագաւորական ցեղէ իշխան մը մահուան պատիժ ընդունի, անոր համար ոչ ոք կը կարծէր որ Եդուարդ իր հօրեղբօրորդին սպաննելու միտք ունենայ. բայց Լէնգէսդըր Թագաւորին հրամանաւը դատաւորաց դիմաց հանուեցաւ, և անոնք մահնչաց պատժոյն դատապարտեցին զինքը, այսինքն է անարգաբար կախաղան հանել, ինչպէս որ կ'ընէին մարդասպաններուն և գողերուն. և վերջը մարմինը չորս կտոր ընել և տէրութեան չորս գլխաւոր քաղաքները խրկել ։ Այս զարհուրելի սովորութիւնը ատեն մը այնչափ հասարակ եղած էր Անգղիոյ մէջ, որ Լոնտոնայի կամրջին վրայ երկըթէ ցիցեր անկուած էին, որոնք « մահնչաց անգամները » կ'ըսուէին, որովհետև անոնց վրայ կը կախուէին աս տեսակ հասարակաց յանցաւորներուն մարմնոց կտորները ։

Սակայն Եդուարդ իբրև շնորհք՝ չուզեց աս նախատական մահուամբ պատժել իր ազգականը, անոր համար Նոր հրամանաւ ողորմելին և վատուժ պզտիկ մոխրագոյն ձիու մը վրայ նստեցուցին զանիկայ, և խաղք խայտառակ ընելով խառնիճաղանճին ու զինուորներուն առջև, որոնց մէջէն անցուցին, Նորթհըմպըրլընտի բլուրներուն մէկուն վրայ տարին, և հոն երեսը դէպ 'ի հարաւ դարձընել տալով, ուսկից որ օգնութեան պիտի գային իրեն Սկովտիացիք, մէկ հարուածով մը գլուխը կտրեց դահիճը, որ Լոնտոնայէն մասնաւոր խրկուած էր ։

Աստանկ ահարկու հակառակորդէ մը խալըսելով Եդուարդ Գէրնէրվընցին, միտքը դրաւ որ ազատեցաւ նորանոր վտանգներէ. բայց թշուառ Թագաւորին մտերմականագոյն թշնամիները իր տանը մէջէն պիտի ելլային ։

ԻԲ

ՊԷՐՔԼԻԻ ԲԵՐԴԸ

Թուական 1325–1327 :

Գեռնէրվընցի Եդուարդը երիտասարդութեան ատեն կարգուած էր իշխանուհւոյ մը հետ, որ շատ շնորհալի օրիորդ մըն էր . անիկայ էր Եղիսաբէթ կամ Իզապէլ Գաղղիոյ Փիլիպպոս Դ Թագաւորին (Տաճարականները հալածողին) աղջիկը և երեք Թագաւորներուն քոյրը, Լուդովիկոս Հիւդինի, Փիլիպպոս Երկայնին և Կարոլոս Գեղեցկին, որոնց պատմութիւնը պատմեցի ուրիշ գրքի մը մէջ : Բայց ցաւալին այն է, որ շատ անգամ գեղեցկութեան տակ մեծամեծ պակասութիւններ կը պարտըկին : Ուստի Թէպէտ Իզապէլ գեղեցիկ էր և վարմունքն ախորժելի, բայց չարութեամբ ապականած էր հոգին :

Օր մը Թագուհին հրաման խնդրեց Թագաւորէն, որ եղբօրը Կարոլոս Գեղեցկին այցելութեան երթայ Բարիզ, որ նոր Թագաւորեր էր, և ուզեց որ հետը տանի նաև Կալլէսի իշխանն իր անդրանիկ որդին, որ դեռ տասնուերկու տարեկան էր : Թագաւորը դժուարութեամբ հաւանեցաւ բաժնուելու կնոջմէն ու տղէն . կարծես Թէ կը գուշակէր խեղճը այն Ճամբորդութենէն առաջ գալու մեծ չարիքը :

Գաղղիոյ արքունեաց մէջ սա ատեն անգղիացի ազնուական մը կար Ռոժէր Մորդիմէր անունով, որ քիչ ժամանակ առաջ ելեր էր հոն բերդէ մը փախչելով, ուր որ արգիլեր էր զինքը Եդուարդ Լէնգէստրի կուսակից ըլլալուն համար : Այս Մոր-

գիտէր ըստածնիս վարպետորդի և հանճարեղ մարդ մըն էր, և մանաւանդ առաքինութիւն ունէր թագաւորին դէմ. ուստի ամէն հնարք բանեցընելով, համոզեց զԹագուհին որ Եդուարդ Բը ձգէ Թագաւորութիւնէ և անոր որդւոյն Գալլէսի իշխանը Անգղիոյ Թագաւոր դնէ :

Եղիսաբեթ, որ արդէն ամենևին չէր սիրեր իր էրիկը, Թէպէտ Թագաւորը իր կողմանէ պատճառ մը չէր տուած, մտիկ ըրաւ Մորդիմէրի խօսքերուն. ուստի երբոր տարին անցաւ ու գիր գրեց իրեն Թագաւորը որ դառնայ Անգղիա, Թագուհին շուտ մը հնազանդելու տեղը՝ երեք հարիւր օտարազգի զինուորով ցամաք ելաւ Անգղիոյ մէկ կողմը, ուր շատ պարոններ միացան իրեն հետ, որոնք չքաշելով Հիւկ Սբէնսըրի բախտը, պաղեր էին ծերունի Թագաւորէն :

Կրնաք երևակայել, տղաքս, Թէ ինչ զարմանք և ցաւ ունեցաւ Եդուարդ Թագաւորը, երբոր իմացաւ որ Թագուհին հասեր է Անգղիա որդւոյն հանդերձ, և փոխանակ գալու իրեն հետ դըրկուելու՝ զօրք ժողված իր վրայ կու գար պարոններուն հետ միաբանելով. Հիւկ Սբէնսըրը պատժելու պատրուակով, զոր կ'ամբաստանէին Թէ չար խորհրդատու է Թագաւորին : Թագաւորը օգնութեան կանչեց հպատակները. բայց ոչ ոք մտիկ ըրաւ. ուստի տեսնելով որ ալ ուրիշ ճար չկայ խալըսելու, շուտով Սբէնսըրի հետ Պրիստըլ քաղաքը քաշուեցաւ, ուր կը յուսար որ քանի մը հաւատարիմ ծառայից օգնութեամբը կրնայ դէմ դնել Թշնամեաց :

Սակայն Թագուհւոյն զօրքը՝ Մորդիմէրի և Յովհաննէս Հէնօլ անուամբ Ֆլաման իշխանի մը առաջնորդութեամբը, որ քաջ պատերազմող էր, եկաւ մտաւ Պրիստըլ, որուն բնակիչքը չուզենալով պաշարման նեղութիւններն ու վտանգները

քաշել, բացին շուտ մը դռները: Խեղճ Թագաւորը ատենալով ինքզինքը այնպէս Թշնամեաց ձեռք ինկած, ճարով կերպով նաւակ մտնելու իր մանկըմին և քանի մը անձնատուներ ծառայից հետ միատեղ, և կ'ուզէր Կալէս երկիրը փախչել: Բայց հազիւ թէ եղերքէն հեռացան, Մորգթիմէրի սապետները շուտով վրայ հասնելով բռնեցին և տարին զինքը Պրիստըլ, և խաւար բանտի մէջ փակեցին:

Վերարկու մը հագուեցուցին Սբէնսըրին, որուն վրայ իր ազգատոհմին կնիքը դրոշմուած ձևացուցած էին, ու քաղքէ քաղաք պտըտցուցին զինքը պզտիկ ձիու մը վրայ նստեցուցած, թմբուկներ և փողեր զարնելով, մինչև որ հազարաւոր ամբոխներ ամէնքէն քաշելէն ետքը, պատուհասութեան մահադիչ մը ալէս, և մարմնոյն կտորները խրկեցին տէրութեան չորս գլխաւոր քաղաքները, և գլուխը Լոնտոնա Թէյմզ գետին կամուրջին վրայ դրին: Իսկ Եդուարդ Բը Լորտ Պերքլիի բերդը փակեցին, որ իր կատարեալ Թշնամիներէն մէկն էր, մինչև որ Թագաւորին անուամբ ժողովուած խորհրդարանն անոր վճիռը որոշէ:

Այս դիպուածներէն, որ բոլոր տէրութիւնը վախի մէջ ձգեցին, քանի մը օր վերջը պառլամենտրան ժողովքը վճռեց որ Գէրնարվընցի Եդուարդն ելլայ Թագաւորութենէն, և Կալէսի պատանի իշխանը Թագաւոր է Եդուարդ Գ անուամբ: Բանտէն հանեցին անբաղդ Թագաւորը, որ բնաւ չէր կրնար կարծել թէ այսպիսի ցաւալի վճռակի մը հանդիպի, և սև զգեստ մը հագցնելով խորհրդարանին առջև հանեցին զինքը որ իր վճիռը լսէ:

Ետքը իրեն իմացընելու համար որ ալ անկէ վերջը ինքը մեռածի տեղ դրուած էր, իր ծառայից գլխաւորը կոտրեց անոր գլխուն ան գաւազանն որ իր պաշտօնին նշանն էր. ասով բոլոր Թագաւորաց յուղարկաւորութեան ատենը միայն կ'ըլլուէր:

Այս տխուր հանդէսէն վերջը, խեղճ Թագաւորը յանձնեցին Պէրքլիի ձեռքը, և հրամայեցին ալ որ կենաց ամենահարկաւոր բաներն ալ չտայ անոր, որպէս զի շուտ մը մեռնի երթայ խեղճութենէ և յուսահատութենէ։

Սակայն Պէրքլի, տղաքս, Թէպէտ բանտարկեալ Թագաւորին Թշնամի էր, բայց բուն ինքը չար մարդ չըլլալով չկրցաւ անկարեկից կենալ, տեսնալով Եդուարդայ զարմանալի համբերութիւնը այնպիսի մեծ Թշուառութեան մէջ․ ուստի կը ջանար քիչ մը մխիթարեալ պահել զանիկայ․ բայց այս բոլորովին հակառակ էր Մորթիմէրի կամացը, անոր համար միտքը դրաւ որ շուտով վերցընէ այնպիսի վտանգաւոր բանտարկելոյ մը կեանքը։

Թագուհին իմանալով որ Պէրքլի քանի մը օրուան համար բերդէն պիտի հեռանար, հրամայեց որ Թագաւորին բանտին բանտապանները երկու բանտապաններու ձեռքն յանձնէ, որոնց անշուշտ գաղտուկ հրամաններ տրուած էին։ Հետևեալ գիշերը պահապաններն որ բերդին չորս կողմը կը հսկէին՝ Թագաւորին փակուած խուցէն աղբրոց ձայներ լսեցին, և երկրորդ օրը իմացաւ ժողովուրդը որ Գէրնէրվընցի Եդուարդը մեռեր է։

Ահա այս եղաւ, սիրելի աշակերտք, Եդուարդ Ա.ին որդւոյն ցաւալի բախտը, որ ծնած օրէն կարգուած և քաջասիրտ ազգի մը Թագաւոր դրուեր էր, և որուն ինչ կերպ մահ ունենալը ոչ ոք կըրցաւ իմանալ։

ԻԹ

Ե Դ Ո Ւ Ա Ր Դ Գ

Թուական 1327–1331 :

Թէ որ Գաղղիոյ պատմութիւնը սորվեր էք նէ, ազնիւ տղաքս, պէտք է կարդացած ըլլաք Եդուարդ Գի անունը գաղղիացի Թագաւորաց նշանաւոր դէպքերուն մէջ. ինչպէս Գրէսիի պատերազմին, որ շատ վնասակար եղաւ Գաղղիոյ, նոյնպէս Բուատիէի պատերազմին, որուն մէջ Յովհաննէս Բարի Թագաւորը գերի ինկաւ Անգղիացւոց ձեռքը։ Բայց Եդուարդ Գի բազմաժամանակեայ Թագաւորութիւնը առանցմով միայն չփառաւորուեցաւ. շատ ուրիշ արժանի յիշատակի դէպքեր ալ կան, որ հիմա կը պատմեմ ձեզի։

Երբոր Իզապէլ Թագուհին և անօրէն Մորդիմէրը Թագաւորեցուցին Գէրնէրվէնցի Եդուարդայ անդրանիկ որդին, դեռ անիկայ այնչափ տարիք չունէր որ հասկընար ըրած մեծ կորուստը. ապա թէ ոչ անշուշտ իր ազնիւ բնաւորութեամբը կը հրաժարէր այն Թագէն՝ որ հօրը արիւնովը գընուած էր։ Իսկ Մորդիմէր քանի որ նոր Թագաւորը տղայ էր՝ քիչ ատենուան մէջ Անգղիոյ ամենէն զօրաւոր և ահարկու իշխանն եղաւ. անկէց վերջը զինեալ պահապաններով երեցաւ միշտ ժողովըրդեան, առանց խղճմտանաց՝ գլխաւոր պարոնները սպաննել տուաւ և ինչքերնին յափշտակեց, և յանդգնեցաւ սպաննել տալու նաև Քենդի կոմսը, որ Եդուարդ Բին եղբայրն էր և Թշուառ Թագաւորին մահը լալէն զատ յանցանք չունէր։

Սակայն, տղաքս, որչափ որ Թագաւորը կը մեծ-

նար, նոյնչափ ալ Ժողովրդեան անօրէն Մորդիմերի դէմ ըրած բողոքներուն ձայնը կը բարձրանար. ինչուան քանի մը պարոններ՝ ալ անոր անտանելի դառնութենէն զզուած՝ կ՚ուզէին հաւատացընել որ ծեր Թագաւորը դեռ ողջ է, և թէ որոնք որ կարծեն թէ տեսած են անոր դիակը, խաբուած են ուրիշ բանտարգելոյ մը հետ ունեցած նմանութենէն, զորն որ կամաւ սպաննել տուեր էին:

Մորդիմեր Ժողովրդեան մէջ խօսուածները բոլորն ալ գիտէր. ուստի այս ձայներն հանդարտեցընել ուզելով, խորհրդարան մը կազմեց, որուն մէջի պարոններն իրեն կուսակից էին, և արգիլեց որ անկէ վերջը անանկ խօսքեր չխօսուին, մեծ մեծ պատիժներ սպառնալով: Այս սպառնալիքը Ժողովրդեան մեծ մասը լռեցուց, այլ սակայն բոլոր Անգղիացիք անհամբերութեամբ կը սպասէին որ Թագաւորը տասնըութը տարեկան ըլլայ. որովհետև ան տարիքէն կը սկսէին Անգղիոյ Թագաւորները տէրութեան կառավար ըլլալ:

Նոր Թագաւորին պարոններուն մէջ Մոնդէկիւ անուանով մէկը կար, որուն հետ Թագաւորը մտերմացեր էր. Մոնդէկիւ անհաշտ թշնամի էր Մորդիմերի հետ և անոր ըրած չարիքները աղէկ գիտէր, անոր համար Թագաւորին հետ խօսակցելու առթին՝ շատ անգամ խօսք կը բանար իրեն հօրը թշուառութեանցը վրայ, միանգամայն հասկըցընելով թէ որուն ձեռքով կեանքը կորսնցուցեր էր: Այսպիսի խօսքերը Թագաւորին լացը կը շարժէին, և կը գրգռէին զինքը որ վրէժխնդիր ըլլայ հօրը մահուանը. բայց որովհետև դեռ իշխանութիւնը ձեռք չէր առած Եդուարդ, մարդու հետ չէր խօսէր իր վրէժխնդրութեանը վրայօք. Մոնդէկիւ միայն գիտէր իր միտքը:

Վերջապէս հասաւ այն ցանկալի վայրկեանը, որ Եդուարդ սկսաւ ինքնագլուխ իշխել. ուստի իր

առջև հոգն եղաւ ժողվել իր քովը հօրը ծառաները, և անոնցմէ շատերուն՝ հաւատարիմ Մոնդէկիւէին խորհրդովը յայտնեց իր սարսափելի կերպով զՄորդիմէր պատժելու դիտաւորութիւնը։

Իրիկուն մը որ Մորդիմէր և Իզապէլ Թագուհին Նօթթինկէմ բնակած ամուր բերդն էին, և իրենց զինուորներուն հաւատարմութեանը վրայ վստահացած՝ կասկած մը չունէին, մէյ մ'ալ յանկարծ Եդուարդ ներս մտաւ իր բարեկամներովը գետնի տակէն Ճամբով մը, որուն բանալիները իրեն տուեր էր բերդին վերակացուն։

Առանց արգելքի մը փնտռեց մինչև իր մօրը խուցը. որ տեսնալով Թագաւորին հետ եղող սուրերով մարդիկները, երեսին քողը նետեց և դողդըղալով մը Թագաւորին առջին ինկաւ աղաչելով որ խնայէ Մորդիմէրին՝ իր սիրելի պաշտօնակալին։ Բայց Եդուարդ յարգութեամբ մը վեր վերցընելով զԹագուհին՝ հրամայեց որ մեկնի քաշուի. և զՄորդիմէր, որ տերևի մը պէս կը սարսէր, խորհրդարանին առջև հանել տուաւ. անդրդուելի մատնըչաց պատժոյն դատապարտուեցաւ, որուն արժանի էր իր անօրէնութիւններովը, և մարմինը Թիպըրնի ճիչինէրէն կախուեցաւ, ուր որ մինչև հիմա ալ գողերն ու աւազակները կը կախեն։

Իսկ Իզապէլ Թագուհին Թագաւորին մայրն ըլլալուն համար՝ սաստիկ պատժէ խալըսեցաւ. Հեռացուցին զինքը արքունիքէն, և Լանգոլսթէն քիչ հեռու Ռայզինկս անուանով հին բերդ մը պարտքեցին, ուր տարին մէկ անգամ այցելութեան կ'երթար իրեն Թագաւորը փառաւոր հանդէսով։ Ասանկով ալ ամբարտաւան կինը, որ երկրին մեծահամբաւ գահակից եղաւ ; իր կենաց վերջին քառասնեւոթը տարիները ցաւով անցուց, նաև անոնց երեսէն Թողուած՝ որոնց բարերարութիւն ըրած էր. վասն զի Աստուած թող չտար որ չարերը հաւատարիմ բարե-

կամներ ունենան. և արդարապէս ապերախտութիւն գտաւ ուրիշներէն, վասն զի ինքն ալ իր խեղճ երկանը մեծ ապերախտութիւն ըրաւ։

Անկէ վերջը Եդուարդ Գ. բուն ինքնագլուխ թագաւորեց Անգղիոյ, և իր յիսնամեայ թագաւորութիւնը նոյն տէրութեան. ամենէն փառաւոր ժամանակներէն մէկն է։

Լ.

ԳԱԼԷԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Թուական 1331–1347 ։

Մորգիմերի սպաննուելէն շատ տարի վերջը, աղնիւ տղաքս, մէկ անկարծելի գիտուածով մը Գաղղիոյ և Անգղիոյ մէջ մեծ պատերազմ մը բացուեցաւ որ գրեթէ հարիւր տարի տևեց. և շատ մնաս տուաւ Գաղղիոյ։ Գուցէ աղէկ չգիտենաք այս երկայն կռուին պատճառը, զորն որ ուրիշ գրքի մէջ դուրցած եմ. ուստի հոս բացատրեմ ձեզի։

Գաղղիոյ վերջին թագաւորները, Լուդովիկոս Հիւտին, Փիլիպպոս Երկայնը, Կարոլոս Գեղեցիկը, իրենց յաջորդ չէին թողուցած, և Գաղղիոյ թագաւորութիւնը Վաղուայի Փիլիպպոսին ինկեր էր, որ իրենց մօտ ազգականն էր. վասն զի ինչպէս որ գիտէք՝ Գաղղիոյ մէջ սալիքեան օրէնքը կ'արգելու թագաւորել կանանց։

Եդուարդ Գ. Փիլիպպոս Գեղեցիկին թոռն էր՝ իր մօրը անոր աղջիկն ըլլալով. անոր համար միտքը դրաւ որ Գաղղիոյ թագաւորութիւնը իրեն կ'իյնայ։ Չէր մոռցած ամենևին թէ ինչպէս իր պատանե-

կութեան առանձին ակնածանց կամքը՝ նոր Թագաւորին յաջողութիւն տուեր էր իր Պէյսանի զբօսութեանն համար. այս յիշատակին իր բարեկութիւնը շարժեց և միաքը դրաւ որ անցնի Գաղղիա մեծ բանակաւ, ձգէ զՓիլիպպոս աթոռէն ու ինքը տեղն անցնի: Ահա այսպէս սկսաւ, տղաքս, Գրէսիի հռչակաւոր պատերազմը, ուր որ Եդուարդայ որդին, որ հազիւ թէ տասնըհինգ տարեկան կար և Սև Իշխան կ'ըսուէր՝ իր զրահներուն գոյնէն, մեծ քաջութեամբ պատերազմեցաւ և, ըստ հօրը խօսքին, նոյն օրը ասպետութեան մտրակներն ընդունեցաւ:

Այս յաղթութենէն քիչ օր վերջը, ուր որ երկու ազգէն շատ իշխաններ, պարոններ և ասպետներ մեռան, Անգղիոյ Թագաւորը դէպ 'ի Գալէ քաղաքը առաջնորդեց իր զօրացը. այս քաղաքը Գաղղիոյ Թագաւորին ծովեզերեայ քաղաքներէն մէկն էր, որուն քաղաքապետը Յովհաննէս Վիէն քաջասիրտ ասպետը՝ խօսք տուեր էր պաշտպանելու մինչև ցվերջին շունչ:

Գալէ քաղաքը, տղաքս, ինչպէս որ տեսնուած ամրութիւնն էր, բարձր պարսպով և ջրալից խրամով մը շրջապատած էր. և պաշարեալներէն շատ աւելի մեծ և հաստատուն ամրութիւն մը ունէր, որ էր բնակչաց կորովութիւնն ու հայրենասիրութիւնը, որոնք ամենքն ալ պատրաստ էին մեռնիլ քան թէ Անգղիոյ Թագաւորին առջև իյնալ: Եդուարդ թէպէտ վստահ էր իր զօրաց թուոյն ու քաջութեանը, և մեծամեծ Թնդանօթներուն վրայ, զորոնք առաջին անգամ Գրէսի գործածած էր, չուզեց որ զէնքով կործանէ Գալէի աշտարակները. և փայտէ հիւղեր շինել տալով քաղաքին չորս կողմը, զօրքն անոնց մէջ բնակեցուց՝ հոն ձմերելու մտքով, և կը սպասէր որ Գալէցիք առանց պատերազմի անօթութենէն իրենք իրենցմէ բանան քաղաքին դռները:

Իրաւցընէ քանի մը ամիս ետքը՝ սովը սկսաւ տիրել քաղաքին մէջ։ Նախ ձիերը սկսան մորթել և ուտել, վերջը շուները, կատուները, նաև մկներն ալ, զորոնք համով կերակուրոյ մը պէս իրարու ձեռքէն կը յափշտակէին. շատ մարդիկ մեռան ա-նօթութենէն՝ առանց մէկու մը բերնէն թշնամեաց անձնատուր ըլլալու խօսք լսուելու. բայց Յով-հաննէս Վ. իւրն խղճալով խեղճ ժողովրդեան վը-րայ, և ապաւինած ըլլալով Անգղիոյ Թագաւորին վեհանձնութեանը վրայ, հանել տուաւ քաղաքէն խումբ մը ծերեր, կիներ և տղաք աղջիկներ, որոնք այնպիսի խեղճ պարագաներու մէջ պարապ տեղը կերող կը սեպուէին՝ որովհետեւ չէին կրնար պաշտ-պանել։

Եդուարդոս դուքսը շարժեցաւ այս խեղճերուն վրայ, որոնք այնչափ նեղութիւններէն կարծես թէ մարդկութենէ ելեր էին, հրաման տուաւ որ հաց ու առատ բաժիններ տան անոնց, հիւանդները խնամեն, և թոյլ տուաւ որ հեռանան անկէ, արգիլելով որ ոչ ոք դպչի անոնց։

Սակայն Փիլիպպոս Վալուացին իմանալով Գա-լէի կարեւոր պաշարուածներուն կսկծալի վիճակը, մօտեցաւ զօրքով և իմացուց Անգղիոյ Թագա-ւորին թէ կու գայ պատերազմելու. և երբոր Ե-դուարդ պատասխան տուաւ թէ կ՚ընդունի ուրա-խութեամբ, Փիլիպպոսի միտքը փոխուեցաւ՝ յիշե-լով Գրեսիի ձախորդութիւնը, և վատութեամբ ետ քաշուեցաւ՝ երեսի վրայ թողլով հաւատարիմ Գալէցիքը։

Շատ ամիսներ ալ սաստիկ սարսափելի նեղու-թեանց անցընելէն վերջը, Յովհաննէս Վ. իւրն ալ չկրնալով համբերել այն ողորմ տեսարանին, որ ամէն օր խումբ խումբ քաղաքացիք կը մեռնէին հաց ուզելով իրմէ, ուզեց ուրիշ փորձ մ՚ալ ընել Անգղիոյ Թագաւորին գթութեանը. հանեց քա-

ղաքէն ուրիշ նոր քաղաքականներու բազմութիւն մըն ալ, յուսալով որ ամբոխներուն պէս ասոնց ալ կ'ողորմի : Բայց Եդուարդ բարկացած ըլլալով քաղքին այնչափ երկայն ժամանակ դէմ դնելուն համար, արգիլեց որ անոնքին չհագան զանոնք, և ամենեկան մեռան. խեղճերը քաղաքին և Անգղիացւոց բանակին միջնորդը, եղբարց և բարեկամաց աչքին դիմացը, որոնք չէին կրնար օգնել :

Եդուարդայ ըրած բարբարոսութիւնն անշուշտ ամենքը կ'ընէ ձեզի զզուելի, բայց աւաղ, անանկ արգիլեանքներ ամեն պատերազմը, որ մարդու ամենէն մեծ ու ահաւոր պատուհասն է :

Այս պատերազմին ահաւորանն աչքերնուն առջև տեսնելով Գալէցիք և գիտնալով որ ալ պիտի չօգնէ իրենց Փիլիպպոս Թագաւորը, քաղաքը պաշարուելէն գրեթէ տարի մը ետքը՝ ստիպեցին զՅովհաննէս Վիէն որ Անգղիոյ Թագաւորին ձեռքը տայ քաղաքը. անիկայ ալ գնաց իր Թշուառ ընկերաց մնացորդը ազատելու համար՝ եկաւ պատըրալին աշտարակներէն մէկուն վրայ ու Անգղիացւոց խօսելու նշան ըրաւ. ան ատեն Եդուարդ խրկեց իրենց Ուօլթըր Մանի անուանով կտրիճ ասպետը, որ երթայ դաշինք դնէ քաղաքապետին հետ : Բայց երբոր քաղաքապետը կ'աղաչէր անոր որ ողորմի այն տառապեալ ժողովրդեանը, Մանի յայտնեց իրեն՝ Թագաւորին սաստիկ բարկացած ըլլալը այնչափ ատեն հոն ուշանալուն համար ; և թէ որոշած է թող անցընել Գալէի բոլոր բնակիչները, թէ որ վեց քաղաքացիք բոկոտն և վզերնին չուան անցուցած քաղաքին բանալիները չբերեն իրեն, և անձնատուր ըլլան իր ձեռքը, որպէս զի ուզածն ընէ անոնց :

Ձեզի կը թողում մտածելը, ազնիւ պատանիք, թէ ինչպիսի վհատութեան մէջ ինկան խեղճ քաղաքացիք, երբ Յովհաննէս Վիէն ժողվելով զի-

ընենք հասարակաց հրապարակը՝ զուրցեց Անգղիոյ Թագաւորին պատասխանը. ամէնքը ահի դողի մէջ գըլուխնին կախուած՝ յուսահատած մնացին, վասն զի անկարելի կ'երեւար իրենց դառնալ մեր քաղաքա-ցիք որ յայտնի մահ մը յանձն առնել ուզենան ։ Ամէն կողմէն լալու և հեծեծանաց ձայնէն զատ ուրիշ բան չէր լսուեր, մինչ գի Ռոզըր Մաունի ալ, որ ներկայ էր սրտաշարժ տեսարանին, չկրցաւ արցունքը բռնել ։

Մէյ մ'ալ յանկարծ հարուստ քաղաքացի մը, Եւստաքէոս Սէն-Բիէռ անունով, ելաւ այն յու-սահատելոց բազմութեան մէջէն և անխռով դէմ-քով դիմաց քաղաքապետին գնաց. « Իշխանք, ը-սաւ անոր, սիրտս դիմանալու բան չէ որ մեր հո-դւոյ համար այսչափ կտրիճ մարդիկ մեռնին. ա-հաւասիկ ես պատրաստ եմ առաջին մեռնողն ըլ-լալ ժողովրդեան ազատութեանն համար, յուսա-լով որ Աստուած կ'ողորմի հոգւոյս և իր ողորմու-թեանն արժանի կ'ընէ զանիկայ » ։

Վեհանձն քաղաքացւոյն խօսքերը լսելով բազ-մութիւնը, անոր չորս դին թափեցան և ծնկու-ներուն կը պագնէին հեծեծալով. Քիչ ատենուան մէջ Եւստաքէոսի նմաններ ելան. ամէնէն առաջ Յովհաննէս տ'Էր իր մօրաքեռորդին, ետքը երկու եղբարք Յովհաննէս և Պետրոս Վիզան անուամբ, նոյնպէս իրեն ազգականն. կարծես թէ այս առա-քինի ընտանիքը յանձն առաւ քաղաքացւոց փըր-կութիւնը ։

Մեծ հաճութեամբ յիշեցի ձեզի այս չորս քա-ջասիրտ քաղաքացւոց անունները, որոնք օրինակ եղան աշխարհի իրենք զիրենք նուիրելով հայրե-նեաց սիրոյն ։ Բայց կը ցաւիմ որ չեմ կրնար մէ-կալ երկու զոհուելոց անունը տալ ձեզի, որոնք սի-րով յանձն առին առջիններուն պէս հայրենեաց զոհ ըլլալ. այսպիսի անուններ անմահ փառաց

արժանաւոր են, և ուրախութեան աղբիւր իրենց ազգականներուն:

Յովհաննէս Վլֆէն ընկճեալ ցաւովք, ձի հե-ծաւ և մինչև քաղաքին դուռը տարաւ այս վէպը; հետևորներին պատուոյ համար առանձնաշնորհ տալով դրած. Հոն Մտամի սրտմտած ընդդիմանելով դա-նակը, Եդուարդոյ առջև տարաւ. Անգղիացիք այս վեց քաղաքացիներուն որ ատեանն ջերմերանին չտեսան ան-ցուցած, ոտքերնին բռնելէ, և լուսաւթեանն մե-նուորներուն մէջէն քաշելով, դարձանքերնին ու գու-թերնին շարժեցաւ. Եդուարդոյ սիրտը միայն չշա-շարժեցաւ, և երբոր քաղաքին բանալիներն առջևը դրին, հրամանն տուաւ որ մեկերն պատմութեան ատեղը տանին զանոնք:

Ան ատեն Սև Իշխանը, որ քաջ և մարդասէր էր, որովհետև ճշմարիտ պատերազմող մը պատե-րազմի մէջ միայն անհարկու է, եկաւ հօրը առջև ին-կաւ աղաչելով որ խնայէ այն տառապեալ քաղաքացի-ներուն. նոյնպէս բոլոր թագաւորին քովի մեծա-մեծներն և ասպետները միացան անոր հետ. բայց Եդուարդ չլսեց, հրամայեց որ տանք երթան, և խիստ ձայնով մը ըսաւ. «Դահիճը կանչեցէք»: Երբոր դահիճը կու գար իր սոսկալի պաշտօնն 'ի գործ դնելու համար, Փիլիբբայի թագուհին, թա-գաւորին կինը, տեսնելով որ որդւոյն և պատերազ-ներուն աղաչանքը չեղաւ հանդարտել թագաւո-րին բարկութիւնը, ընկաւ երդուընդացուց դէմքը չը-պղծել յաղթութիւնը այն տառապեալներուն ա-րեամբը:

«Ո՛հ, կին դու, կանչեց թագաւորը, գիտե՞մ ինչ կ'ուզես ինծմէ, ինչո՞ւ այսպիսի միջոց առջևս կու գաս տրտմելու ըլլալու համար վրէժխնդրու-թեանս. բայց որովհետև աղաչանք մը կու տաս տանոց պատրաստութեանն համար, քեզի ըլլան և ինչ որ կ'ուզես նէ ըրէ իրենց»:

Այս խօսքերն որ լսեց բազմութիւնը, ուրախու-
թեան աղաղակներով գոչեց. և ամէնքը Թագաւորն
մէկէն հետն առաւ զՍէն-Բիէռ իր ընկերներուն
հետ մէկտեղ, իր վրանը տարաւ, և ընթրիք տալէն
վերջը, հրամայեց որ մէյմէկ զգեստներ տրուին
իրենց, և թող տուաւ որ դառնան իրենց ընտա-
նեաց քով, որոնք մեռած կը սեպէին զիրենք։

Քանի մը օր վերջը Եդուարդ մտաւ Գալէ, ու ան-
կէց բնակչաց մեծ մասը հանեց, և անոնց տեղ օտա-
րականներ բերաւ բնակեցուց. անկէ ետքը երկու
հարիւր տարիէն աւելի այդ քաղաքը Անգղիոյ Թա-
գաւորաց ձեռքը մնաց։

ԼԱ.

ՍԵՒ ԻՇԽԱՆԸ

Թուական 1347–1377 ։

Եդուարդ, Կալլէսի իշխանը, Եդուարդ Գ-ի անդ-
րանիկ որդին, որուն Սև Իշխան պատուանունը
տրուեցաւ, իր քաջասրտութեանն ու առաքի-
նութեանը հօրը թագաւորութեանն աւելի եւս
փայլ տուաւ, և իրաւամբ Անգղիոյ փառքն աւել-
ցընող անձանց կարգը կրնայ սեպուիլ։ Այս իշ-
խանն էր որ Պուատիէի օրը, ինչպէս որ Գաղղիոյ
պատմութեան մէջ պատմեցի, մեծ յաղթութիւն
ըրաւ Գաղղիացւոց դէմ, և բռնեց անոնց Յովհան-
նէս Թագաւորը և շատ վեհանձնութեամբ վարուե-
ցաւ հետը։ Բայց իր կեանքը ուրիշ գործքերով
ալ փառաւորեց. և թէ որ Թագաւորելու բաղդն

ալ ունեցած ըլլար, դեռ շատ աւելի պատիւ կ՚ընէր Բլանդամնէ անուան ։

Երբոր երկայն կռիւներէ ու պատերազմներէ վերջը՝ Պրըտէննէէ քաղքին մէջ հաստատուած խաղաղութեամբը դադրեցաւ առ ժամանակ մի Անգղիոյ և Գաղղիոյ մէջ եղած թշնամութիւնը, Սև Իշխանը Կիյան էր, ուր փառաւոր յաղթութիւններ ըրած էր. ան ժամանակը Կաստիլիոյ թագաւոր մը (ասիկայ Սպանիոյ մէջ քրիստոնէից մէջ հաստատուած թագաւորութիւններէն մէկն էր, զորն որ Միջին Դարու Պատմութենէն գիտէք) եկաւ իրմէն օգնութիւն խնդրելու իր եղբօրը դէմ որ զինքը աթոռէն վռնտեր էր ։

Այս սպանիացի թագաւորը, տղաքս, չխօսելն ըսելով անարժան էր կարեկցութեան. անունը Անգուլ Պետրոս դրեր էին, և իր բարբարոսութիւններովը վայլեցուցեր էր իրեն զանիկայ. իր աէրութեան մեծամեծներէն խել մը անձինք սպաննելէն զատ, սպաններ էր նաև բուն իր կինն ալ Պլանշ Պուրպոնցին, որ Գաղղիոյ թագաւորին մօտ ազգականն էր, բանտին մէջ թունաւորելով, որպէս զի ուրիշ կնկան հետ կարգուի։ Հենրիկոս Դրանսդամար, որ աս անզգամին եղբայրն էր, ալ չդիմանալով անոր բարբարոսութեանցը, Կաստիլիոյ թագաւորութենէն վռնտեց զանիկայ ու ինքը թագաւորեց տեղը։

Թէպէտ Սև Իշխանը շատ գութ մը չզգաց այս անօրէն մարդուն ձախորդութեանը վրայ, բայց իմանալով թէ Պերդրան Տիւկեսգլէն հռչակաւոր գունդըստապետը, որուն պատմութիւնն արդէն գիտէք, Հենրիկոս Դրանսդամարին օգնութեան պիտի տանի ան բազդախնդիրներու խումբերը, որ նաև Ռէժ Ռաֆանուէլինոս ալ կ՚ըսուէին և երբեմն Գաղղիոյ թագաւորին համար պատերազմեր էին, որոշեց որ ինքն ալ անցնի Կաստիլիա, որպէս զի

մէկ փորձ մըն ալ ընէ այն ահարկու խումբերուն դէմ։

Քաջ Իշխանին ներկայութիւնն անոնց շատերուն սիրտը իրեն քաշելով իր դրօշակաց տակը զինուորեց, որոնք սիրով կը հնազանդէին այնպիսի զօրավարի մը․ անանկով կրցաւ նորէն զԱնգուլ Պետրոսը քիչ մը ատենուան համար Թագաւորական աթոռին վրայ հաստատել․ բայց Դրանսդամար․ առանց ամենևին յուսահատելու՝ Ցիւկէսքլէնի օգնութեամբը ուրիշ զօրք ժողվելով բոլորովին յաղթեց եղբօրը, և պատերազմին մէջ հանդիպելով անոր՝ զարկաւ սպաննեց իր ձեռքովը։ Պետրոսի մահուամբը վերջացաւ այս արիւնռուշտ պատերազմը․ և երբոր Կաստիլիացիք իրենց Թագաւոր ճանչցան զՀենրիկոս Դրանսդամար, Անգղիացիք և բաղդախնդիրները հարկադրեցան ելլալ Սպանիայէն, և Եդուարդ դարձաւ նորէն Կիյան եկաւ, ուր նոր պատերազմներու առիթներ կային։

Բայց ափսոս որ Սև Իշխանն ալ անկէ վերջը իր շուքը կրնար ըսուիլ․ երկարատև ու մահացու հիւանդութիւն մը ներքուստ կը հալէր կը մաշէր զինքը․ չէիր կրնար այն աշխոյժ զօրավարն ըսել զինքը, որուն իւրաքանչիւր պատերազմը յաղթութեամբ պսակուած էր․ երեսին գոյնը նետած էր և դէմքը աւրուած, և տկարութենէն չկրնալով ձի հեծնալ, պատգարակով կ'երթար իր բանակին մէջ։ Այսու իր առջի յաջողութիւններն ալ կորսնցուց․ իր քաջութեանն հետ վայրենութիւն ու անգթութիւն մը միացաւ, և երբոր Գաղղիոյ և Անգղիոյ մէջ նորէն պատերազմ բացուեցաւ, Կալլէսի Իշխանը պաշարեց առաւ Լիմօժ քաղաքին բնակիչներէն երեք հազար հոգի սպաննել տուաւ մէկ օրուան մէջ, որոնց միայն յանցանքն էր քաղքին դռները Գաղղիացւոց բանալը։ Խեղճերուն

կնիկներն ու տղաքները իրենց հետ սպաննուեցան, և քաղաքն ալ մոխիր դարձաւ, և Սև Իշխանը իր առջի վեհանձնութիւնն յիշելով քանի մը ապստամբ կեանքին խնայեց, որոնց քաջութեանը վրայ պատերազմին միջոցը զարմացեր էր։

Գրեթէ մեռնելու աստիճան հասած, թէպէտ դեռ շատ տարի ալ պիտի ապրէր, Անգղիա փոխադրել տուաւ ինքզինքը, ուր առջի բերանը քիչ մը ուժը վրայ եկաւ. բայց հիւանդութիւնն անդարմանելի էր, և մեռաւ Գէնդըրպըրիի մէջ, և ուզեց որ հոն իրեն շիրիմ կանգնեն, որ մինչև հիմա ալ կայ՝ քաղաքին մայր եկեղեցւոյն մէջ։

Եդուարդ Գ իր սիրելի որդւոյն մահուանէն տարի մը վերջը մեռաւ, տարիքն առած և փառքը պակսած. իրեն չափ երկայն և աղէկ թագաւորող քիչ գտնուած է։ Մահուընէն քանի մը ամիս առաջ Լոնտրայի բնակչաց աղաչանօքը՝ Կալէսի իշխան հրատարակեց Ռիչարտոս Գորտոյն Սև Իշխանին անդրանիկ որդին, որ դեռ տասնըմէկ տարեկան էր, զորն որ կը սիրէր ժողովուրդը իր հօրը հետ ունեցած նմանութեանը համար. ուստի իրեն յաջորդ զանիկայ ներկայացուց խորհրդարանին։

Պէտք է գիտնաք, սիրելի աշակերտներս, որ մինչև հիմա ալ Եդուարդ Գի անունը միշտ պատուով կը յիշատակուի Անգղիոյ մէջ, բոլոր կենացը մէջ պարոններուն և ժողովրդեան հետ սիրով վարուելուն համար. զգուշացաւ շողոքորթներէն և պալատականներէ, որ հօրը մահուանը պատճառ եղած էին. ամենևին պատերազմի մը ձեռք չզարկաւ առանց խորհրդարանին հաւանութիւնն առնելու, որուն անդամները շատցուց գլխաւոր քաղաքաց խել մը քաղաքացիներով. աս քաղաքներն՝ Անգղիոյ Հասարակութիւնները կ՚ըսուէին։ Իրմէ առաջ մէկը չէր եղած որ իրեն պէս ստէպ զժողովուրդը խորհուրդի կանչէ, և ամէն տարի գոնէ

մէկ անգամ մը խորհրդարանը գումարել կու տար։ Իւրաքանչիւր յաղթութենէ ետքը իր առաջին գործն էր յայտնել ժողովքին՝ պատերազմին ինչ ելք ունենալը. և Անգղիացւոց իր վրայ ունեցած սէրն աւելի կը յաջողցնէր իր բաները. վասն զի Թագաւոր մը սիրելի ըլլալով աւելի կրնայ հնազանդեցընել զժողովուրդը քան եթէ վախցընելով զիրենք ։

Եդուարդ Գ-ի յաղթութեանց մէջ կ'ուզեմ նաև յիշել, որպէս, իր առ կանայս ունեցած յարգութիւնն և քաղաքավարութիւնը։ Օր մը փառաւոր հանդէս մը տուած միջոցն իր մեծամեծներուն, Սալիզպըրի պատկառելի կոմսուհւոյն զանկապաններուն կապերն մէկը վար ինկաւ. Թագաւորը մէկէն յարգութեամբ վերցուց զայն գետնէն ու իր ծնկին կապելով ըսաւ բարձր ձայնով մը. «Ամօթ որ չար մտքի կ'երթայ՝ ամօթը թող իրենն ըլլայ»։ Եւ աս առթով ասպետութեան կարգ մը հաստատեց, որ ազնուութեան առջի կարգի մեծամեծներուն միայն տրուէր, և ան պատւոյն տանողը՝ ձախ ծունկը պէտք էր երկնագոյն զանկապանի կապ մը կապէր, որուն վրայ գրուած էր Թագաւորին ըսած խօսքերը։ Մինչև հիմա զանկապանի կարգին պատուոյ կարգը՝ Եւրոպայի մէջ գլխաւորներէն մէկն է, և ամենէն բարձր աստիճանի մարդկանց միայն կը տրուի։

ԼԲ

ՈՒՕԴ—ԴԱՅԼԸՐ

Թուական 1377–1381։

Սև Իշխանին որդին, որ Ռիքարտոս Բ անուամբ Թագաւորեց, թէպէտ դեռ տղայ էր, բայց անանկ աղէկ տեղեկացեր էր թէ ինչ կերպով պէտք էր պարոններուն և ժողովրդեան առջեն ելլալ, որ Թագաւոր պսակուած օրն ամէնքը զարմացան իրեն վարմանը վրայ։ Իր Լոնտրա մտած օրը փառաւոր հանդէսներ ըրին, որոնցմով ժողովուրդը յայտնի ցըցուց իր ուրախութիւնը. գուցէ փափաքիք գիտնալ այն առենուան հանդէսներուն ինչ ըլլալը, ուստի որչափ որ կարելի է նէ կը ջանամ կարճ կերպով գաղափար մը տալ ձեզի։

Ան փողոցներուն մէջ, ուրկից որ Թագաւորը իր մարդիկներովը պիտի անցնէր, կանաչութեամբ և ոստերով կամարներ ձևացուցեր էին, Թատրոններ, աղբիւրներ՝ որոնցմէ յորդառատ գինի կը վազէր. քաղաքին մէկ հրապարակին մէջ փայտէ շքեղ դղեակ մը շիներ էին, որուն վրայէն Թագաւորին տարեկից աղջիկներ բոլորն ալ ճերմակ հագած՝ անոր անցնելու ժամանակը վրան ոսկեզօծ ծոպեր և գեղեցիկ թղթէ ծաղիկներ կը նետէին. վերջը նոյն աղջիկները Թագաւորին և իր հետևիններուն ոսկիէ գաւաթներով գինի հանեցին, զոր Թագաւորը սիրով ընդունեցաւ. Նոյն միջոցին դղեկին պատէն հրեշտակի թևերով տղայ մը վար սահելով՝ ոսկի թագ դրաւ Թագաւորին գլուխը։

Երբոր տարին զինքը Ուեստմինստրի աբբայարա-

նը, որուն յատակը ճոխ գորգով մը ծածկուած էր, և գոնէն ներս մտնալու ատեն հինգ պարոններ արծըթէ կոթով կապոյտ մետաքսէ ամպհովանի մը գլխուն վրան բռնեցին ։ Գէնթըրպըրիի արքեպիսկոպոսը զինքը Թագաւոր պսակելէն առաջ, ձեռքէն բռնեց ու չորս կողմի ժողովրդեան ցըցուց, իբրև իմանալու համար թէ կ՚ուզե՞ն զինքը Թագաւոր ընդունիլ. հազարաւոր հաւանութեան ձայներ հնչեցին մէկէն եկեղեցւոյն մէջ. ուստի Թագաւոր օծելով զինքը՝ հագուցին արքայական պատմուճանը, որն որ բոլոր ոսկի վրան էր. բայց խեղճ տղան այս երկայն արարողութիւններէն տաղտկալ յոգնելով, գրեթէ կիսամեռ իր բնակութիւնը տարին զինքը ։ Սակայն կրցաւ երենալ նոյն իրիկուան ճոխ ընթրիքին մէջ, որուն շատ անձինք հրաւիրուած էին, և արքունեաց մեծամեծ իշխանները իրենց պատերազմի մեծղի ձիերուն վրայ հեծած և ծանր զէնքերով զինեալ՝ Թագաւորին սեղանին կը ծառայէին ։

Պէտք է գիտնալ որ Ռիքարտոս Բի օծման ատեն եղած հանդէսներն ուրիշ անգամներ ալ անկէց վերջը տեսնուեցան, և մինչև հիմա ալ Անգղիոյ Թագաւորաց Թագաւոր պսակուելուն, նոյնպէս մեծամեծներն ձի հեծած և հին ասպետական զինուք զինեալ՝ նոյն բանը կ՚ընեն ինչ որ տեսնենք Եդուարդ Գի Թոռան ըրին նոյն ատենուան պարոնները ։

Սակայն, տղաքս, Թագաւորի մը օծման եղած ատենին եղած ուրախութիւնը՝ նշան մը չէ որ երջանկալից Թագաւորութիւն մը պիտի ունենայ. Ռիքարտոս՝ քիչ ատենուան մէջ իր անձին վրայ տեսաւ ասոր փորձը ։

Ան միջոցներուն Անգղիացւոց գլուխը շատ թըշշուառութիւններ եկած էին ։ Քանի մը տարի առաջ մինչդեռ Եդուարդ Թագաւորն ալ ողջ էր, այն

առաքելական երկնաւոր պատուիրին՝ որ ժամանակաւ կ՚ըսուի, և որ Նեղոսայ մէկ մասն առաջնորդներէց ինչպէս որ Դոմինիկեանց պատմութեան մէջ տեսանք, Միջագետքէն ալ բերէ չորս չաւաւ. կ՚ըսեն որ Լու-սարայի քննիչներէն քանի մը տաճարաւ մէջ յիշուած հաղորդ հօղի մասամ ըլլալ ու հիւանդութեանը, որ Արշակունեաց մարզպանաց վերայ իշխանն ամենէն ա-հաւատք պատուիրաններէն մէկն է:

Բայց ասկէ, այնչափ կախուներին ու պատերազմ-ները այն ատենինանք խաղաղութեան մէջ ձգեր էին զաղթականները, որ պատերազմի ձիեր և պարզապէս ալէկ զէնքեր գնելու համար՝ անխափանձ կը յափշտա-կէին իրենց աղքատ հայաստանեայներուն արօրները ու եզները. և շատ անգամ կը ծախէին ալ զանոնք անօթի մեռնելէ, կամաւորեալ և որդւոց: «Ինչո՞ւ հա-մար, կ՚ըսէին ասոնք հայրապետները, մեր աւերերը թա-փէշ և մաշուած կը հագնին, ալէկ ձիու կ՚ուտեն ա-ղէկ զէնքեր կը խնամեն իրենց զղէտներուն մէջ. և մենք որ իրենց նման մարզիկ ենք, ահ հագէն զատ ուրիշ ուտելու բան չունինք, անհոգինեներս կատր մը յարդ, և խանձիներս պարզ ջուր»:

Այս խնդիրներուն երևութի բաղդերները Թաթա-րաց ականջը չէին հասներ, թէպէտ և խմանալու ալ ըլլար նէ չէր կրնար զարմաւ մը ընել, չէր կըր-նար առաջարկել պատրանները որ գիտով վարուէին իրենց զեղջուկաց հետ, որոնք որ նոյն ատենը Գինի կ՚ը-սուէին, որ Դանիեայ լեզուով գերի ըսել էր: Ին-չուան ան ատեն տաանեկ պարզ արտաքինալով կեցեր էին ասա մարզիկը, մինչև որ Ռոպերտոսու Բի Թաթա-րաց պատուիրուելէն քանի մը տարի վերջը՝ անկար-ծելի գիտակութեամբ մը բոլորովին սպասասամբեցան:

Այն ատենները, ասկէ, ակրումինք կառա-վարող մեծամեծները (որովհետև Թաթարաց ինքնագլուխ Թաթարաւորելու ժամանակը դեռ չէր հասած) ասանելով որ արքունական գանձը դա-

տարին է , տունը մը գիւղին եզերքին վրայ . այսինքն ան ամէն մարդ՝ որ տանտիրոջն տարածութենէ վեր է՝ վճարել տասնուերկու փրող . և այսպէս ամէն տեղ հարկահաւաքներ խորհեցին , որ այն որոշեալ տուրքը ժողվեն , այն որ քիչ տանեցուան մէջ մեծ գումար մը պիտի ըլլայ . վասն զի անհրաւութեան բոլոր բնակիչքը , հարուստ և աղքատ , մեծ և պզտիկ , իշխան և գեղջուկ՝ ամէնքն ալ հաւասարապէս նոյնը պարտաւորուած էին վճարելու :

Մարդ գլուխ տասնուերկու փրող շատ քիչ բան է այսօր ըսենք թերևս՝ քիչ մը ժամանակի մէջ թագաւորին գանձը լեցնելու համար . սակայն խեղճ գեղջուկները այն աստիճանի չքաւորութեան մէջ ինկած էին , որ միջիններէն շատերը ան ալ չկրցան վճարել և հարկահաւաքներուն ձեռքէն բռնութիւններ կը քաշէին : Ասոնցմէ մէկը օր մը համարձակեցաւ ձեռք վերցնելու աղջկան մը վրայ , որ չկրնալով հատուցանել հարկը՝ տարիքը չէր ըսած . մէկ մ'ալ աղջկան հայրը՝ որ ուժով գործին մէջն էր , մէկ հարուածով մը զարկաւ սպաննեց զհարկահանն իր ուռովը :

Այս պատահութիւնը , սիրելի տղաքս , մէկէն արտաքոյ կարգի ապստամբութեան մը ծագում տուաւ . Քէնթի կոմսութեան և ուրիշ Լոնտոնայի մերձակայ կոմսութեանց գեղջուկները՝ ձեռքերնին ինկած գործիքներովը զինուորուելով բանակ մը ձևացուցին , իրենց հետ ալ մէջերնէն իրենց գլխաւոր ընտրելին , որոնց քաջ և անվեհեր բնաւորութիւնը իրենց մեծ վստահութիւն կու տար : Ասոնց անուններն էր , Յովհաննէս Պալ , Յակոբ Սդրոու , և Ուօթ-Դայլըր կամ Ուօթըր կղմինդրագործ , որովհետև ան արհեստն ունէր :

Ասոնք այսպէս զինուորուած երկաթապատ գաւազաններով , կացիններով , դանակներով և ժանգոտած հին սուրերով , Ուօթ-Դայլըրի առաջնոր-

գութեամբը Քէնդի կոմսութենէն ճամբայ ելան և սկսան դէպ 'ի Լոնտրա երթալ, ըսելով որ թագաւորը տեսնալու կ'երթան։ Ամենեքն անցած քաղաքներէն ու գեղերէն մէկու չհասուցին. միայն ճամբան հանդիպած հողագործներն ու գործաւորները հետերնին կ'առնէին։ Կորլէսք իշխանուհին՝ թագաւորին մայրը, կառքով ուխտագնացութենէ մը դառնալու ատեն՝ սա կատաղիներուն հանդիպելով, շատ նեղութիւն քաշեց անոնց ձեռքէն, և հազիւ կրցաւ ազատիլ անոնցմէ։

Բոլոր Լոնտրայի մէջ մեծ վախ ինկաւ երբոր իմացան սա խռովիչին մօտենալը, մինչև բանտարկեցին պատանի Ռիչարդոսն, որ տասնըհինգ տարեկան էր ան ժամանակին. Աշտարակը քաշուելու ստիպող, ինչպէս որ առաջ ըսինք ձեռքին, Գուլիելմոս Աշխարհակալը շինել տուեր էր։ Սակայն այդ խռովայոյզ բազմութիւնը Թէյմզ գետին միկալ կողմը կանգ առաւ, ասոնց Ուաթ–Թայլըր նաւակով խրկեց թագաւորին ծերունի պատգամ մը զոր բանի բերեր էր հետը, խնդրելով որ գայ լսէ իրենց բողոքը։

Թէպէտև Ռիչարդոս դեռ պատանի էր, սակայն արիւքին համեմատ քաջասրտութիւնը շատ աւելի էր. ծեր ատպետին խօսքն որ լսեց, միտքը դրաւ որ երթայ ապստամբներուն բողոքը լսելու, թէպէտ բարեկամները շատ ջանացին զինքը միտքէն փոխելու։ Ուստի երկրորդ օրը, առտու կանուխ, ջերմեռանդութեամբ Աշտարակին մատրան մէջ պատարագ մը տեսնալէն ետքը, նաւակ մտաւ քանի մը պաշտօնակալ հետը առած, ու հրաման տուաւ թիավարներուն որ դէպ 'ի ամբոխներուն կեցած տեղն ուղղեն նաւակը. բայց այն բիրտ մարդիկը հեռուանց թագաւորին նաւակը տեսածնուն պէս՝ ահաւոր աղաղակներով հեղեղաբար յարձակելով ծովեզերքը թափեցան. սա տեսնալով թա-

գաւորին բարեկամները, չթողուցին զինքը որ ցամաք ելլայ, և դէպ 'ի Աշտարակը ետ դարձնել տուին նաւակը:

Երբոր տեսան ան կառաւղի մարդիկները որ Թագաւորն առանց հետերնին խօսելու ետ դարձեր կ'երթայ, սկսան բոլոր ուժերնին կանչել. «Լոնտրայի վրայ երթանք. Լոնտրա կ'ուզենք երթալ....»: Ով որ իրենց գլխաւորներէն կրցաւ զիրենք հանդարտեցընել. ուստի մոլեգնելով բազմութիւնը առանց ժամանակ կորսնցընելու քաղաքին կամուրջէն անցան, և առանց ընդդիմութեան մը մտան քաղաքը' վասն զի քաղաքացիներէն ոմանք սաստիկ վախերնէն բացին դուռը:

Արդէն կարդացած պատմութիւններնէդ' ալ գիտէք, աղնիւ տղաքներ, որ որչափ վախնալու բան է ամենաւարձակ խառնիճաղանճ մը, վասն զի ան ոչ վախ և ոչ պատկառանք կը ճանչնայ. ուստի հարկիւ թէ աս գեղացիները ատեններին Լոնտրայի, ամէն անօրէնութիւն 'ի գործ դրին: Շատ տուներուն կրակ տուին, և շատ մեծամեծներ սպաննեցին անգթութեամբ, իբրև թէ չար խրատ տուած ըլլան Թագաւորին, և ոչ ով կը համարձակէր անոնց մոլեգնութեանը դէմ առնելու: Վերջը գնացին պաշարեցին Աշտարակը, և բոլոր այն գիշերը կը կանչէին կը կանչուրտէին' սպառնալով թէ կը քանդեն զայն թէ որ Թագաւորը չգայ խօսելու հետերնին: Ռիքարտոս պատասխան տուաւ իրենց' որ եթէ կ'ուզեն թող ելլան Լոնտրայէն ու երթան մօտակայ դաշտ մը. հոն Թագաւորն ալ շուտով կ'երթայ' իրենց արդարութիւն ընելու համար:

Եւ իրաւցընէ պատանի Թագաւորը ձի հեծնալով և հետն երկու եղբայրքն առած և քանի մը մեծամեծներ' գնաց որոշած տեղը. բայց երբոր ան պատրաստուած գլխաւորով մարդիկը իրենց չորս դին

կ՚առնէին, Թագաւորին հետ եկող մեծամեծները սաստիկ վախերնէն թողուցին Թագաւորը, և մեկ բնուն առնելը թողուցած՝ իրենք գլուխնին խալըսցուցին:

Բայց Ոսկեպարտոս ամենևին չվախնալով, համարձակ մտնելով խռովարարներուն, և ուժով ձայնով մը հարցուց իրենց խռովութեան պատճառը: « Կ՚ուզենք, պատասխանեց առաջին խռովարարաց գլխաւորներէն, որ ապստամբ գիւղը, պատրիկին տալէ մերինը սորցուկ կամ գետի մեղմացունինը, և չճանչնեն կենդանութեան մը ամեն գիւղ և մեր կանոնաւորը ու ազատը: — Շատ լաւ, պատասխանեց անոնց Թագաւորը, դուք գործէք ահարկունիք, և խաղաղութեան պէտէ երկիրներու հողէ ելնէ կենդանի հոս, որ ձեր վավերագրած գանձերն փոխարէն ձեզի »: Իւնոյն ատեն զատելով իր ծառաներէն, որոնք Թագաւորին վրանները առնելով՝ նորէն գործեր ըլլար էին, պատասխանեց որ շատ մը Թղթեր գրել տալ մեզէն, որոնց տակը Անգղիոյ ազգականներուն կնիքը դարձնել տուաւ, և իր ձեռագիրն ալ ստորագրելով. որպէս զի անկէ վերջը ալ մեծամեծներն և ալ ազատները չնեղեն խեղճ գեղացիները: Իւ այսպէս գեղացիներուն շատերը հանդարտելով՝ դարձան իրենց տեղը. Թագաւորին ալ իրենց գլուխներ տուաւ, որպէս զի անոնց հետևելով՝ կարգաւորեալ գտնուին երթան ուրիշ որ եկեր էին նէ:

Բայց յանդգնութիւն Ռոզ-Գրայերի գլխաւորութիւնն ալ չէր, միայն այսպէս. անոր համար ապստամբներուն մէջէն ամենէն աւելի խռովարարները հետը միաբանելով համարեց զիրենք որ ա-ռաջ տանին ապստամբութիւնին քաղաքին մէջ: Իւ երբոր Թագաւորը իրենց մօտը կեցեր որ իրենք ալ մեկնելնուն պէս եւ քաղաքին երթան. իրենք պատասխան տուին Թէ չեն երթար մին-

չև որ Թագաւորը չպայ չկրնար նորէն հեռուերնին Սեփոն-Զիկեր բռնուած գաղթը, ուր իրենք ժողովուած էին:

Ոսկեզարդաս նորէն եկաւ առաջնորդներուն, հետն առած խումբ մը ձիաւորներ և մէկ քաղաքացի մին ալ՝ Ռուսկեխաթուն անունով, որ սա տանենաւան քաղաքացիութեան էր Լանարայի, որ է բանը մեծագոյնագոյն մնացեն աշխարհագր. և մտանելով անոնց, հարցուց. «Ո՞վ է մեծերնիդ: — Ես եմ» ըսաւ նետարով մը զօրապետական տասատ Ռուզ-Դրայեր. և հեռանած պղնձէ ձեռքի կուշտերը մնալով պարծեցնել Թագաւորին մտեցաւ սարը խոնարհելով և այնպէս յանդգնութեամբ խօսեցաւ հետը, որ Ռուսկեխաթուն որ քանի մը քայլ Թագաւորէն հեռու կեցեր էր, կարծելով թէ կը սպառնայ Թագաւորին կեանքը, ձեռքէ բռնածը դաշոյն զարնելէն ու մեռած գետին փռեց մէկ բռնաւ: Բայց այս դէպքին առաջնորդներ վախցնելու տեղ, բարկութիւնին աւելի շարժեց, և այսպէս դէպքին առարածուած անձանը իրենց մեծը, Թագաւորին և անոր հետևողներուն չարաչար սպանելով ու ծերատն կանշրապարանք թէ ողջ և զանձերն ալ աւարեցին:

Ոսկեզարդաս հրամայեց իր ձիաւորներուն որ կենան քովերնին, և ինքը մինակ այն կատաղած մարդերուն առջևն եկաւ, որոնք սպառնալով իրենց դէմը ւորը կ'ուզէին, «Ես եմ, ըսաւ կատաղեցելութեամբ. ես եմ ձեր զօրավարն ու Թագաւորը, ինծի մեռյն պատրաստական էք հնազանդելու. ուրեմն եկէք հիմա եւ ետևէս գացէք, որ ըսեմ ձեզի ինչ որ պիտի ընէք նէ»: Այս խիստ մարդիկները տեսնալով պատանի Թագաւորին անվախութիւնը, մեքերնին դրին որ անտարակոյս մեր տեղուանք բանակ մը պատրաստ ունի Թագաւորը զիրենք ջարդելու համար, թէ որ չհնազանդին իր հրամանացը, ուստի

ռանց ձայն մը հանելու՝ գնացին ետեւէն : Բայց այս միջոցին՝ Թագաւորին հետն եղող պաշտօնակալներէն ոմանք, անոր կենացը վրայ վախնալով մինչեւ Լոնտրա գացեր էին եւ խումբ մը ասպետներ եւ քաղաքացիք ժողվեր էին, որոնք մէկէն ձիերնին հեծնալով հասան ապստամբներուն վրայ, եւ շատ մը մարդ ջարդեցին անոնցմէ, Թէպէտ Ռիքարտոս շատ ջանաց արգիլելու զիրենք: Քանի մը օրէն վերջը, ապստամբներուն մէկալ մեծերն ալ, Յովհաննէս Պալ եւ Յակոբ Ստրօու, բռնուեցան Թագաւորին զինուորներէն ու սպաննուեցան, եւ անոնց գլուխն ալ Ուօթ-Թայլըրի գլխին հետ մէկտեղ Լոնտրայի կամրջին վրան դրուեցան 'ի տես ժողովրդեան :

Անկէ վերջը, տղաքս, բաւական ժամանակ Անգղիա ազատ մնաց այսպիսի շփոթութիւններէ. եւ ասանկով Ռիքարտոս Բ ան հասակին մէջ՝ յորում ամէն մարդիկ գրեթէ դեռ տղայ են՝ իր արագամտութեամբն ու քաջասրտութեամբը փըրկեց տէրութիւնը մեծամեծ չարիքներէ: Քիչ ատեն վերջը, Ուօթ-Թայլըրի մահուընէն առաջ գիւղերուն ազատութեան համար տուած թղթերը բոլոր ետ ուզեց, խիստ պատիժ դնելով ով որ չուզենայ ետ դարձընել զանոնք: Բայց ուրիշ գալիքներ կային այս Թագաւորին գլխուն, որն որ պիտի չկարենար յաղթել իր վերջին Թշնամիներուն՝ ինչպէս յաղթեր էր Քենդի կոմսութեան կղմնատրագործին :

ԼԳ

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԼԷՆԳԷՍՏԸՐ

Թուական 1381–1399:

Քաղցրաբարոյութիւնն ու մտաց ճարտարութիւնը գեղեցիկ և մեծ յատկութիւններ են թագաւորի մը համար. սակայն, սիրելիք, ատոնք բաւական չեն միշտ թագաւորութիւն մը խաղաղ և երջանիկ ընելու համար. և Ռիքարտոս Բ-ին պատմութեան վերջին մասը պիտի ցուցընէ ձեզի՝ թէ որչափ մտանջմներու մէջ կ'իյնայ թագաւոր մը՝ երբոր վերոյիշեալ կատարելութեանցն հետ չունի նաև խոհեմութիւն և չափաւորութիւն:

Ռիքարտոս, որ գրեթէ միայնակ իր թագաւորութիւնը ազատեց գեղացւոց ապստամբութենէն, իրեք հօրեղբայր ունէր, որոնք Լէնգէստրի, Եօրքի և Կլոսըստրի դքսեր կ'ըսուէին: Ատոնք հուշակաւոր Սև Իշխանին եղբայրներն էին, բայց ատոնցմէ մէկն ալ՝ ոչ անոր հոգւոյն վեհանձնութիւնը և ոչ ազնիւ բնաւորութիւնը ժառանգեր էր, մանաւանդ Կլոսըստրի դուքսը, որ իր եղբօրորդւոյն մանկութիւնն առիթ առնելով կը փափաքէր թագաւորութենէն զրկել զանիկայ:

Հարկ է որ ըսեմ թէ Ռիքարտոս պատանին աղէկ յատկութեանց հետ ամենամեծ պակսութիւններ ալ ունէր. անխոհեմ էր, հեշտութեանց ետևէն ինկած, ան աստիճանի բարկասիրտ՝ որ կատաղութեան կ'երթար, և չէր կրնար ինքզինքը զսպել ոչ սիրոյ և ոչ ատելութեան մէջ. Անգղիոյ թագաւոր մը չեղաւ որ իրեն հասնէր ճոխութեան ու շռայլութեան կողմանէ. իրեն պալատին

մէջ տասը հազար ծառայ կար, և կ՚ըսուի թէ ա-մենցմէ իւրեք հարիւր մը խոհարար էին։ Փոխանակ իր իմաստուն պապուն Եդուարդ Գ-ին հետևելու, որ խորհրդարանին վրայ մեծ վստահութիւն կը ցուցընէր, ինքը ան ժողովոյն անհաճութեան պատ-ճառաւ՝ իր պալատականներուն ըրած անիրաւ շնորհք-ներովը, մանաւանդ Ռոպերդ Վէրէ անունով ե-րիտասարդ լորտին, որուն Իռլանտայի դքսու-պատուանունը տուաւ, զոր մինչև այն ատեն ոչ ոք ունեցած էր։ Բայց այս բռնած անխորհրդութեան ճամ-բովը մեծ թշուառութիւններ եկան թէ Անգղիոյ և թէ իր գլուխը։ Իր մանկութիւններէն մէջ մօրը կամքին ժողովրդեան և կամ Կլոսըսդըրի դքսին առաջնորդու-թեանը զոհ եղած՝ զանձրի ձեռքով առաջնորդուեցան. կէսն ալ օտար երկիրներ աքսորուած փախստականու-թեամբ ամփոփուեցան. և երիտասարդ Թագաւորը, որուն չորս կողմը տարածուած բարեկամներ և ծանօթ թշնամիներ առեր էին, սկսաւ բարեբաղդ մեռնել իշխանները՝ որ հօրեղբայրը ուզեց գանէ Թագաւո-րութեան մասին պատմելը Թողուլ իրեն վրայ։

Շատ տարի Ռիչարտոս իր հօրեղբօրը ըրածը անհամբերութեամբ քաշելէն վերջը, օր մը որ պարոններու ժողով մը գումարեր էր իր Ուեսդ-մինսդըրի պալատին մէջ, յանկարծ եւ հարցուց իր տարիքը Կլոսըսդըր դքսին. ան ալ պատասխան տուաւ. «Բարձրութիւնդ (աս պատուանունը կը տրուէր ան ժամանակը Անգղիոյ Թագաւորաց) քսանուերկու տարին լրացուց։ — Ուրեմն, ըսաւ Թագաւորը զօրաւոր ձայնով, ինքզինքս առանց ուրիշի օգնութեանն իմ Թագաւորութիւնս կառա-վարելու չափ բաւական տարիք ունիմ հիմա. ուստի շնորհակալ եմ ծառայութեանցդ, որոնց ասկէ ետև հարկաւորութիւն չունիմ»։

Այս խօսքերը, ինչպէս որ անտարակոյս կ՚երևակայէք, ազնիւ աշակերտք, բոլոր ժողովականները

զարմանքով պատասխանեցին, և Կլօտօալդը չկրցաւ բան մը ըսել, բայց սրտէն խորունկ մխիթարուեցաւ այս հրապարակաւ եղած նախատինքին վրայ, և աստուածային սիրոյ ապաւինեց:

Ռիքարդոսս իշխանութիւնը ձեռք ձգելէն վերջը, առաջին գործողութիւնն եղաւ իր ան ամէն մտերիմները քովը ժողվել, զորոնք հօրեղբայրը հեռացուցեր էր քովէն: Նոր նոր շնորհքներ ըրաւ անոնց, Ռոպերտը Վէրոն մարմինը Անգղիայէն բերել տուաւ, որ իր աքսորանքին մէջ Գաղղիա մեռած էր, և իր ազգէն բաժնել տուաւ դագաղը՝ որուն մէջն որ ամփոփուած էր մարմինը, որպէս զի մէյ մը նորէն անոր մահուանէ խանգարուած դէմքը՝ փառաւոր շիրիմի մէջ ամփոփելէն առաջ: Բայց այս իրեն ցուցուցած յարգը՝ բոլոր աղէկ տրամադրութիւնները նորոգեց, որ Թագաւորին իրեն պալատականներուն ըրած անշնորհակալութիւններէն ծնած էին, և Կլօտօալդը ալ, որ վարդապետարանի էր, խնդիրները Թէյնամի հրատարակեց իր եղբօրորդւոյն, որուն չէր կրնար ներել զինքը կառավարութենէ հեռացընելնուն համար:

Ամէն անգամ որ Թագաւորը զանիկայ քովը կանչէր, ծեր դուքսը դառն ծաղրաբանութիւններով իր սիրտը կը վիրաւորէր: Թագաւորին Թշնամիները՝ իրեն հօրեղբօրը բարեկամները կ՚ըլլային, և Ռիքարդոսս այս բանին վրայ խիստ նեղացած, միտքը դրաւ որ հարուածով մը այս վիճակէն խալըսի:

Օր մը որ Կլօտօալդը իր Բենէի ըսուած գիւղակը գացեր էր քանի մը ծառաներով, յանկարծ մարդ խրկեց Թագաւորը որ իրեն հետ տեսնուելու կու գայ, և անմիջապէս Ճամբայ ելլելով խումբ մը ձիաւոր զօրքով, հանդիպեցաւ հօրեղբօրը որ ՚ի պատիւ իրեն զինքը դիմաւորելու կու գար: Նշան ըրաւ Ռիքարդոսս իրեն հետը եկող իշխաններէն

մէկուն, անիկայ ալ քանի մը զինուորներով հասաւ դքսին վրայ և զէնքերէն մերկացուց, և քաշքըշելով տարաւ դէպ 'ի Թէյմզ գետը ու բռնադատեց նաւ մը մտնալու, որ անմիջապէս Գալէ տարաւ զինքը, ուր խիստ բանտի մը մէջ դրուեցաւ:

Բայց շատ չյաջողեցաւ Ռիքարտոսի վրէժխնդրութիւնը, և ամբաստանելով իր հօրեղբայրը թագաւորութեան յափշտակելու ուզելուն համար, խորհրդարան մը գումարեց որ զանիկայ դատէ և յանցանքին արժանի պատիժը տայ: Բայց երբոր այս ժողովքին ըլլալու վրայ էր, մէյ մ'ալ լսուեցաւ որ Կլոսըստըր դուքսը Գալէի մէջ մեռեր է, և ձայն մը տարածուեցաւ ժողովքական մէջ թէ Գալէի քաղաքապետը Թագաւորին հրամանաւը մէկ քանի անզգամներու ձեռքով այս դժբաղդ իշխանը բարձերու տակ խղդել տուեր է:

Սակայն չեմ կրնար ձեռնթողնել, ապաքէն, թէ Ռիքարտոս Բ իրաւացընէր այնպիսի մեծ անօրէնութիւն մը ըրած ըլլայ. բայց այս յայտնի է որ այն վայրկեանէն վերջը թշուառութիւն չմնաց որ իր գլուխը չգայ, իբրև 'ի պատիժ իր հօրեղբօրը սպանութեանը:

Ռիքարտոս երկրորդ հօրեղբօրորդի մը ունէր, Հենրիկոս Պոլէնպրոք անուամբ, որ Լէնգըսդրի դքսին որդին էր: Հենրիկոս, որ քաջասիրտ էր և յանդուգն, տեսնելով թէ լորտերուն և պարոններուն շատը կ'ատեն Ռիքարտոսը, միտքը դրաւ վարպետութեամբ թագաւորութիւնը յափշտակելու: Բայց թագաւորը որովհետև կը վախէր անոր կատաղի և խռովայոյզ բնաւորութենէն, պատճառանք ստանելով անոր ունեցած գժտութիւնէն ուրիշ իշխանի մը հետ՝ հրամայեց որ երկրէն դուրս ելլայ, և մինչև հինգ տարի չերևայ: Բարեկամաբար Պոլէնպրոքը կեղծեց որ առանց տրտունջելու կը հնազանդի հրամանին, և Դաղղիա քաշուեցաւ,

մնալով ամէն յարմար առթին Ռիքարտոսեան վրէժ առնելու ։

Քիչ ատենէն վերջը, սիրելի ընթերցող, երբոր Թագաւորը Իռլանտա գացեր էր բանակով մը՝ հոն տեղ ապստամբած իշխան մը նուաճելու համար, ան ատեն Հենրիկոս՝ որ հօրը վախճանելովը Լէնգէսդրի դուքս եղեր էր՝ այս պարագայով հետը վաթսուն զինակիր առած պզտիկ նաւ մը մտաւ Անգղիա ելաւ Ռաւէնսբուրգ ըսուած տեղը, Եօրք քաղաքէն քիչ հեռու ։ Վաթսուն մարդ որչափ ալ քաջ ըլլան՝ խիստ քիչ են թագաւորութեան մը տիրելու համար . բայց Հենրիկոս հազիւ թէ ոտքը ցամաք կոխեր էր, խել մը պարոններ հետը միացան, որոնց սկզբան կ'ըսէր թէ միայն եկած է հօրը ժառանգութիւնն առնելու համար, որ շատ հարստութիւն թողած էր ։ Բայց քիչ օրէն վերջը երբոր ինքզինքը տեսաւ զօրաւոր բանակի մը գլուխ անցած, որուն Լոնտրա քաղաքն ալ աճապարեց դռները բանալու, յանկարծ փոխեց լեզուն, և խորհրդարան մը գումարելով առաջարկեց որ Ռիքարտոսի թագը ձեռքէն առնեն և իրեն տան իբրև անոր մօտ ազգականին ։

Լէնգէսդրի գալուստէն շատ օր վերջը լսեց Ռիքարտոս Իռլանտայի մէջ գլխուն եկած վտանգը . բայց որովհետև մեծ բանակ մը հետը ունէր, փութաց Անգղիա անցաւ՝ զէնքով իր գահը պաշտպանելու ։ Բայց դժբաղդ թագաւորները քիչ բարեկամ կ'ունենան, և Ռիքարտոս ալ երեսէ ձգուեցաւ բոլոր իր զօրքերէն, և քանի մը հաւատարիմ ծառաներ միայն մնացին քովը, որոնք ուզելով մասնակից ըլլալ իր դժբաղդութեանը՝ կը յորդորէին զինքը օտար երկիր մը փախչելու և լաւագոյն միջոցի մը սպասելու ։ Դժբաղդաբար յանձն չառաւ Թագաւորը անոնց խորհրդին հետեւիլ . բայց շատ դէշ հետեւանք ունեցաւ իր անխոհեմութիւնը ։

Հենրիկոս Լէնգէսդըրի կողմն եղող բարոններէն մէկը, որ Նորթհըմպըրլընտի կոմս կ'ըսուէր, խոստացաւ անոր՝ Թշնամիին ձեռքը մատնելու : Այս դաւաճան նենգաւորը, որ վատ մատնութիւն կ'ուզէր բանեցընել քան թէ յայտնի Ռիքարտոսին վրայ երթալ, Թագաւորին քովը փութաց ու խոստացաւ իրեն այնպիսի տեղ մը առաջնորդելու, ուր ապաստան ըլլայ ամէն վտանգէ :

Ռիքարտոս վստահանալով վրան, ինչպէս որ շատ անգամ Թշուառութեան հանդիպողներուն կը պատահի, համոզեցաւ հետը երթալու իրեն ձեւացած քիչուոր հաւատարիմ ծառաներովը· բայց երբոր լերան մը վրայ հասան, պատրաստ աւա-րառը ծածուկ ասկէ կը զարնէին, և ուրիշ չէր կրնար փախչելով ազատիլ, մէջ մ'առ անոնց Ռի-քարտոս սարսափած որ քիչ մը հեռուէն ձիաւո-րաց գունդ մը սանձարձակ դէպ 'ի իրեն կու գար :

Ան ատեն դժբաղդ Թագաւորը դառնալով դէպ 'ի կոմսին, որ ըսաւ կեցեր էր, ըսաւ · « Վկայ Նորթհըմպըրլընտի, Թէ որ հաւատացի որ դուն կը մտնես, դեռ ժամանակ կայ վրէժը խնդրելու »: Պատասխանելու տեղ կոմսը Թագաւորին ձիուն սանձէն բռնեց, և խոստացաւ որ Լէնգէսդըրը դքսին զինուորաց ձեռք հանեց զինքը : Նոյն ատեն ձիաւորները ալ վրայ հասան և Ռիքարտոսին չորս կողմը պատեցին, և Նորթհըմպըրլընտ Թագաւորին Հեն-րիկոսին առջև հանեց, որ արտաքուստ մեծ յար-գութիւն կեղծեց, և Պոնտէֆրէքտի բռնուած բերդը խրկել տուաւ, ուր հրամայեց ամենայն խստու-թեամբ պահել :

Այս դիպուածէս քանի մը ամիս վերջը՝ Հենրի-կոս Լէնգէսդըրը խորհրդարանին ձեռքովը Թագա-ւոր հրատարակուեցաւ, և Ուեսդմինսդրի մէջ պսակուեցաւ՝ Հենրիկոս Դ անուամբ : Բայց իրեն Թագաւորական աթոռ ելլելն այնպիսի անիրաւու-

թեամբ մը պղծեց, որուն պատիժը կարծես թէ իր յաջորդները պիտի քաշէին. մանաւանդ որ Ռի-քարտոսին բարեկամները ղէնք առեր են զանիկայ բանտէն ազատելու և նորէն աթոռ նստեցնելու համար, բարեպաշտութեամբ հրաման տուաւ որ խեղճ թագաւորը անօթութեամբ մեռցընեն բան-տին մէջ. և կ'ըսեն թէ տասնըհինգ օր քաշեց այս անհնար պատիժը: Ռիքարտոսի մարմինը բաց ա-մբոխութեան Լոնտրայի ժողովրդեան ցուցուցին, ու քանի մը տարիէն վերջը՝ իր պապերուն գերեզման-նը դրուեցաւ:

Ռիքարտոս Բին մահուամբը, ապա, Բլան-տաժնէ երեկի ցեղին թագաւորութիւնը վերջա-ցաւ, որ Հէնրիկոս Բէն 'ի վեր Անգղիոյ աթոռը ժառանգեց, երկու հարիւր յիսուն տարիի չափ. Թէպէտև Հէնրիկոս Դ ալ նոյն ցեղէն կ'իջնար, ո-րովհետև Եդուարդ Գին թոռն էր, բայց հիմնադիր եղաւ նոր ցեղի մը թագաւորաց, որ կոչուեցաւ Լէն-գքստըրի տոհմ:

ԼԴ

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԵՒ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Թուական 1399–1413:

Զեմ գիտեր գիտեցիք արդեօք, սիրելիք, թէ որ-չափ թշուառութեանց հանդիպեցան Անգղիոյ թա-գաւորներուն շատը, որոնց պատմութիւնը ձեզի պատմեցի: Գուլիելմոս Շէկին որսի առեն մեռաւ. Հէնրիկոս Ա նաւաբեկութեամբ որդիքը կորսն-ցընելուն վրայ սրտին ցաւէն մեռաւ, Հէնրիկոս Բ

Թովմաս Պէքէթին սպանութեանը փոխարէն՝ իր բնիկ որդւոց ապերախտութեանը պատժուեցաւ. Ռիքարտոս Առիւծասիրտը՝ Աւստրիոյ դքսին բանտին մէջ տառապեցաւ. Յովհաննէս Անէրկիրը՝ իր եղբօրորդին սպաննողը, իր պարոններուն հետ պատերազմելով անցուց իր կեանքը, որոնք իր ձեռքէն առին մեծ հրովարտակը. Հենրիկոս Գ. իր երկայն թագաւորութիւնը գրեթէ ամբողջ խռովութեան մէջ անցուց, Սիմոն Մոնֆորի գերի ըլլալով. Գէրնէրվընցի Եդուարդը սպաննուեցաւ իր Իզապէլ կնոջն հրամանովը. Եդուարդ Գ. իր սիրելի որդւոյն Սեւ Իշխանին մահը տեսնելու թշուառութիւնն ունեցաւ, և Ռիքարտոս Բ. անթութեամբ բանտի մէջ մեռաւ. Հենրիկոս Զ. Լէնգըսդրի փառասիրութեանը պատճառաւ:

Այսչափ խեղճ օրինակներ առջեւ տեսնելով այս թագաւորը, ըստ ինքեան աղէկ էր արդէն մարէր թագաւորելու փափաքը. բայց կ'երեւայ որ ինքզինքը իր նախորդներէն աւելի իմաստուն կը սեպէր և աւելի բախտաւոր, և թէպէտ անիրաւութեամբ թագաւորական աթոռն ելաւ, չուզեց մտածել թէ ինչ պատիժներ կրնային գալ գլուխը: Իր հնարագիտութեամբն ու պատերազմական քաջութեամբը կը վստահանար խաղաղ թագաւորութիւն մը ունենալու, որուն չկրցաւ հասնիլ:

Հազիւ թէ Հենրիկոս Դ. Ուէսթմինսթրի մէջ թագաւոր պսակուեցաւ, ուր բերել տուաւ իր իշխաններուն մէկուն ձեռքովն ան սուրը՝ որով զինուած էր Ռաւէնսփըր ցամաք ելլալու ժամանակ, մանաւանդ թշնամիներէ ինքզինքը պաշտպանած ըսաւ: Խել մը լորտեր ու պարոններ պատճառանօք բերելով թէ Ռիքարտոս Բ. դեռ կենդանի է բանտին մէջ, և թէ անոր մահուան ձայնն ու թաղման հանդէսը նոր թագաւորին խաբէութիւնն էր, ապստամբած զէնք առին: Նաեւ անոնք որ եռան-

գով Լէնգէստրի օգներ եկին, իրեն դէմ ելան. և Նորթըմպըրլընտի կոմսն ալ, որ մատնիչ եղած էր Ռիչարտոսի, անոր մահուանը վրէժխնդիրնե-րէն մէկն եղաւ: Հէնրիկոս սկսաւ տանջելով ու չարչարելով թագաւորել ժողովրդեան վրայ, և Անգղիա իրեն թագաւորութեան միջոց ամէն տե-սակ վիշտերով տուժեց Բլանդագանէթ ցեղին վերջին թագաւորին մահը:

Պէտք է հոս գիտնալ, այնիւ տղայքս, որ Ռի-քարտոսի մահուընէն վերջը՝ թագաւորութիւնն ըստ իրաւանց կ'իյնար Լիոնէլ Գլարանսի դքսին (որ Սև Իշխանին երկրորդ եղբայրն էր) թոռանը, փոխանակ իյնալու Հէնրիկոս Լէնգէստրին՝ որուն հայրը Եդուարդ Գին երրորդ որդին էր: Բայց այն միջոցին թագաւորութեան օրինաւոր յաջորդը, որ կոմսն Մարչ կ'ըսուէր, եօթը տարուան էր, և Հէնրիկոս Դ զանիկայ իր Ուինտսօր պալատը փա-կեր էր, ուր շատ տարիներ անցուց մանկահասակ իշխանը:

Այն ատեններն խել մը իշխաններ, որոնց մէջն էր նաև Եօրքի արքեպիսկոպոսը, որոշեցին թագն տալու Մարչ կոմսին ու թագաւորեցընել. բայց Հէնրիկոս իր ճարտարութեամբն ու զօր-ծունէութեամբը՝ ձեռք ձգեց յանցաւորները, դեռ քանի որ չէին ժողված իրենց զօրքերը, և Կասգոյնը անունով դատաւոր մը դիմացը կանչե-լով՝ հրամայեց անոր 'ի մահ դատապարտել մէկէն Եօրքի արքեպիսկոպոսն և անոր դաշնակիցները:

Բայց Կասգոյնը արդար և երկիւղած դատաւոր էր, տղայքս, և աղէկ գիտէր որ երկրին օրէնքները չէին հրաման տար դատաւորի մը մահուան դա-տապարտել արքեպիսկոպոսն ու պարոններուն պէս զօրաւոր իշխաններ. ուստի զուր տեղը թագա-ւորին աղաչելէն վերջը՝ որ խորհրդարանին դիմաց հանէ զանոնք, համարձակութեամբ մերժեց այս

բանին մէջ Թագաւորին Հաւատարիմներու : Հնդիկները չհամարձակելնուն համար այս ապստամբներու մեծցած իր կամքը կատարելու . և ուրիշ զաւակ մը յանձնեց իր Թշնամիները սպառնահանելը , որոնք մէկ օրէն ապաստանեցան :

Այսպիսով ամբարտաւանութեամբ աճեց ելաւ Հնդ-կիկոս , և անոր վրայ հասարակաց կենդանի հանդէպ կը հարկադրուէր ուրիշ ամբարտաւանութիւններ ալ ընելու . վասն զի , ինքնիրեն , անձին մօտից՝ մանաւանդ Թագաւորինները՝ պէտք է մեռցնէ , որ եթէ ուզելով մէկ յանցանքի մը մէջ իյնան՝ անկէ վեր-ջը կը ստիպուին չուզելով ալ ուրիշ յանցանքներ ընելու : Այսպէս համբերելով Հնդիկներ Լեհաստա-նի ալ , և բոլոր կեանքը մէջ հանդարտութեան և երջանկութեան վայելելուն մը չունեցաւ :

Բայց այս Թագաւորին անձնէն զատ մէկալ ե-ղաւ իր որդւոյն քանակ գէշ Ճանճալ , վասն զի հօր մը համար անկէ յառաջ բան չկայ : Իր անհրաժեշտ որդին , Կալլէսի իշխանն՝ որ իր անուամբը Հնդիկ-ներ կը կոչուէր , չարչար էր և Թեթեւամիտ , և փա-փկանաց [illegible] և երթալ [illegible]-րու հետ ընկերութիւն ընելու , Լանկարայի անձնէն անզգամ մարդիկն իր քովը կը ժողվէր : Այսպէս [illegible] [illegible] զրուցին անցած , գիշերնե-րը մայրաքաղաքին փողոցները կը պտըտէր , դի-նեաւորներու մէջ [illegible] չփութութիւն կը հա-նէր , [illegible] ու [illegible] մարդիկներու հետ կը կռուէր , Ճանճալն անցորդներուն կը զար-նէր , և [illegible] [illegible] [illegible] անոնց ցը-ցուցած [illegible] կը զուարճանար : Իր այս գոր-ծողութիւնները Լանկարայի ժողովրդեան վրայ այն-պիսի վախ մը ձգեր էին , որ մէկը չէր համարձա-կեր գիշերը կոխելէն վերջը անկէն դուրս ելլել , որ-պէս զի չըլլայ որ Կալլէսի իշխանին և իրեն խմբին պատահի :

Օր մը իր ընկերներէն մէկը՝ Թագաւորին զի-նուորներէն բռնուելով, տարուեցաւ ան Կաւադնեը դատաւորին առջևը, որն որ այնչափ արիութիւն և ուղղութիւն ցըցուց՝ յանձն չառնելով 'ի մահ դատապարտել Եօրքի արքեպիսկոպոսը: Դատաւորը բողոք ընողներուն գանգատը լսելէն վերջը՝ որոնք ալ անզգամէն չարչարուեր էին, խիստ պատիժ մը տուաւ: Այս միջոցին իմանալով Կալլէսի իշխանը, որ անամօթաբար դատաւորին դիմացն ելեր էր՝ որպէս զի ստիպէ զանիկայ իր ընկերն արձակելու, սուրը քաշեց և սպառնացաւ որ իր հօրը բարկութեանը կը հանդիպի: Բայց Կաւադնեը անանկ վախկոտ մարդ չէր որ անոր սպառնալիքներէն վախնար. արքայորդւոյն զէնքը ձեռքէն առնել տուաւ և հրամայեց որ բանտ դրուի:

Բոլոր հոն եղողները կարծէին թէ Հենրիկոս պիտի չհնազանդի և պիտի բռնկի բարկութեամբ՝ ինչպէս որ զինքը կը ճանչնային. բայց անիկայ թէպէտ դիւրագրգիռ էր բնութեամբ, իմացաւ որ պէտք էր դատաւորին հնազանդիլ, թէ որ կ'ուզէր որ օր մը ուրիշներն իրեն հնազանդին՝ երբոր Թագաւոր ըլլայ, և առանց ընդդիմանալու թողուց որ բանտ տանին զինքը: Թագաւորն երբոր իմացաւ իր որդւոյն ըրած նոր անմտութիւնը և Կաւադնեը դատաւորին [illegible] հաստատամտութիւնը, գոհացաւ Աստուծմէ անանկ որդի մը ունենալուն համար, որ օրէնքները կը յարգէր. ու անանկ դատաւոր մը՝ որ ո. և իցէ մարդու աղաչանքովը կամ սպառնալիքովը արդարութիւնը չէր փոխեր:

Ուրիշ անգամ մըն ալ, ասոր պէս, Կալլէսի իշխանը, որ [illegible] մը չէր ընէր՝ նաև հանդարտ եղած տարիներուն, կարծելով որ հայրը սաստիկ բարկացեր է իրեն դէմ՝ իր բրած ճամբուն համար, միտքը դրաւ որ [illegible] ոտքը իյնայ իր յանցանքներուն թողութիւն խնդրէ. բայց փոխանակ

ծանր կերպով և ամփոփ ձայնով պալատան երե-նալու, ինչպէս որ Ճշմարիտ զղջացողի մը կը վայլէ, իրեն պէս խենթ պատանեաց խմբի մը գլուխին ան-ցած՝ անանկ ներկայացաւ, և երկայն վերարկու-մը առած վրան, որ աւելի բարեկենդանի ծպտուելու-քան թէ իշխանի մը զգեստ կը նմանէր։ Այս վե-րարկուն երկնագոյն մետաքսէ էր, որուն վրայ խեղ մը կոճակներ կային և անոնց ամէն մէկէն մետաքսէ թելով մը ան տառը կախուած էր, որով որ կա-րուած էր անիկայ. և ամէն մէկ թելը զատ զատ գոյներով էր։ Այս այլանդակ զարդարանքին վրայ յայտնի է որ բոլոր պալատականները հազիւ ծի-ծաղնին կրցան բռնել, և թագաւորն ալ զարմանքին սրտիւ նայելով իր որդւոյն վրայ, կարծեց որ բոլո-րովին խելքը կորսնցուցեր է։

« Տէր արքայ, ըսաւ ան՝ ամէն բարձրաձայն Պալէսի իշխանը թագաւորական աթոռին առջև ծունկ չոքելով, գիտեմ որ իմ խենթութիւններս ըզքեզ բարկացուցած են ինծի դէմ և կ'ուզես վրա-տահութիւնդ ու սէրդ վրայէս վերցընել. բայց թէ որ այսպէս է, ըսաւ և վերարկուին տակէն դանակ մը հանելով հօրը ձեռքը տուաւ, ես հազար ան-գամ աւելի կ'ընտրեմ մեռնիլ քան թէ քու բար-կութեանդ արժանի ըլլալ. անոր համար կը խնդ-րեմ քեզմէ որ կեանքս վերցընես ինձմէ, վասն զի ասկէ վերջը անտանելի է ինծի համար »։

Թագաւորը աս սրտաշարժ կերպով ըսուած խօսքերը լսելով, գութը շարժեցաւ, և հաւտալով անոր ցըցուցած զղջումին, գրկեց նորէն զաւա-կը, և աչքերը արցունքով լեցուած՝ համբուրեց որդւոյն, և անցի կենացը վրայ յանդիմանելով զանիկայ, խօսք առաւ որ մէյ մ'ալ անոր պատուե-թեանց մէջ չի մնայ։

Բայց Հենրիկոս Դին քաշուած առանձ առանձ վճռերն ու Հոլքաբրոսոսին ամբաստանութեան պատճէնը

որ խիղճը կը զարնէր և միշտ աչքին առջևն էր կ'ըսեն, զինքը ժամանակէն առաջ ծերացուցին, և ծանր հիւանդութեամբ անկողին ինկալով իմացաւ որ մեռնելու վրայ է ։

Օր մը Թագաւորը քաշած ցաւերէն սաստիկ ընկճած՝ երկայն ատեն խորունկ քուն եղաւ, և երբոր արթնցաւ՝ տեսաւ որ Թագը վերուցեր էին, որ սովորաբար անկողնոյն քով բարձի մը վրայ կը կենար, և ծառաներէն մէկուն հարցընելով անոր ինչ ըլլալը՝ պատասխան տուաւ անիկայ որ քնանալու ժամանակը Կալէսի իշխանը եկեր տարեր էր ։

Թագաւորը այս պատասխանը լսելով, չկրցաւ իր արցունքը բռնել, որովհետև հասկըցաւ որ որդին անոր համար առեր է զայն՝ որպէս զի աւելի շուտ վայլէ Թագաւորութիւնը առանց իր հօրը մահուանը սպասելու ։ Ու կանչել տուաւ պատանին զինքը ու ըսաւ անոր խստութեամբ. «Որդեակ, ինչ իրաւունք ունիս աս Թագին վրայ, մինչդեռ գիտես որ քու հայրդ ալ անոր իրաւունք չունէր»։ Բայց Հենրիկոս ծունկի վրայ գալով անոր անկողնին քով ու յարգութեամբ ձեռքը համբուրելով, ըսաւ. «Դուն զայն սրով ստացար և ես ալ սրով զայն պիտի պահեմ»։ Ծեր Թագաւորին սիրտը հանդարտեցաւ այս խօսքին վրայ, վասն զի գիտէր որ Հենրիկոս հանդերձ իրեն պակասութիւններովը՝ զգայուն ու վեհանձն սիրտ ունէր. և խոստանալով զանիկայ քաղցրութեամբ՝ սորվեցուց անոր Թագաւորութեան պարտքերը, ու ներելով անոր յանցանքներուն, քիչ օրէն մեռաւ ։

Անկէ վերջը Թագաւորեց Կալէսի իշխանը, որ գահակալելով անուանեցաւ Հենրիկոս Ե, և Թագաւորելէն վերջը պակասութիւններն ուղղեց ու բոլորովին փոխուեցաւ, ինչպէս պիտի տեսնանք պատմութենէն ։

ԼԵ

ԱՁԷՆԳՈՒՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուական 1413–1422։

Հենրիկոս Ե իր հօրը յաջորդելէն վերջը՝ առաջին ջանքն եղաւ, ամէնքը, որ իր երիտասարդութեան ժամանակ ըրած անկարգութիւնները մոռցնել տայ։ Արդարեւ ազնուասիրտ և մեծահանճար էր, ամէն չարերէց իրեն սպասաւորութիւններն ազդերը, և անոնց վրայ ցաւ յայտնելը. անոր համար երբոր Թագաւոր եղաւ, զինքը կանչեց բոլոր իրեն անկարգ ընկերները, խրատեց անոնց որ այլ անոնց հետ վարքը փոխեն, անոր համար բոլորը ընելով անոնց՝ արգիլեց որ այլ զինքը չտեսնեն, մինչեւ որ իրենց ալ կենցաղավարութիւնը չուղղուէին որ երկրին ամէն պատուաւոր մարդկանց յարգութեան արժանի են։

Վերջը կանչել տուաւ Կասքոյնեի դատաւորը, որուն ձեռքովը անգամ մը բանտ մտած էր, առերար ան պատահածին մարդը անկեղծօրէն վստահութեամբ մը առջեւը եղաւ, ըսաւ որ ան է միշտ իրենց պաշտօնը կատարողներուն, քաջութեամբ ըսաւ անոր Թագաւորը. « Մարդիկ, կ'ուզեմ քեզի շնորհակալ ըլլալ ժողովուրդս արդարութեամբ դատելուդ համար, և կը խնդրեմ որ այդ գործին պաշտօնդ շարունակես »։ Ան խօսքերս լսելով ազնիւ դատաւորը, չկրցաւ արցունքը բռնել, և բոլոր Անգղիա ուրախացաւ անոր համար լով որ իր նոր Թագաւորը այս կու տար մեծամեծ աղէկութիւններու։

Հենրիկոս Ե ուզեց նաև իր հօրը Բըլանգպոքէ

ցեղին ծառայից ըրած անիրաւութեանցը փոխարէն հատուցումն ընել: Հոլքարտոսի պատճառաւ մեռնողներուն ստացուածքները անոնց որդւոցը դարձուց, և որոնք որ դեռ կենդանի էին՝ գովեց անոնց ունեցած հաւատարմութիւնը իրենց գըժբաղդ Թագաւորին, և Հոլքարտոսի մարմինը փոխադրել տուաւ անոր նախնեաց շիրիմը Ուեսդմինսդրի մէջ, և հանդիսին ինքն ալ անձամբ ներկայ եղաւ: Ազատեց նաև երիտասարդ Մարչ կոմսը, զոր Հենրիկոս Դ երկայն ժամանակէ 'ի վեր Ուինտսըր բանտը դրած էր՝ Թագաւորութեան թուն ժառանգն ըլլալուն, և այս իշխանին վրայ ցըցուցած վստահութեամբը, Մարչ՝ որ արդէն ընութեամբ երկչոտ էր և անփառասէր՝ իր ունեցած իրաւունքը ձեռք բերելու ետևէ չեղաւ ամենևին:

Սակայն Թագաւորը խաղաղութեամբ երկրին վրայ տիրելէն վերջը, յիշեց հօրը ան խրատն ալ՝ որ յանձներ էր իրեն երկայն ժամանակ հանգիստ չթողուլ Անգղիացիքն, ազգին իշխաններուն խռովարար բնաւորութեանը պատճառաւ. և որովհետև մեծ քաջութիւն և պատերազմի հանճար ուներ, միտքը դրաւ որ Եդուարդ Գին Գաղղիոյ վրայ ըրած պահանջմունքներն ինքն ալ ընէ:

Ճիշդ աս ատենս էր, սիրելիք, որ ան երկիրը մեծ թշուառութեան մէջ էր Կարոլոս Զ Թագաւորին անկարողութեանն ու Իզապոյ Պաւիերացի Թագուհւոյն չարասրտութեանը և Օռլէանի ու Պուրկոնեի դքսերուն իրարու մէջ ունեցած հակառակութեանը պատճառաւ: Աս աղէտալի ժամանակին պատմութիւնը ուրիշ գրքի մը մէջ պատմեցի ձեզի և յուսամ որ չէք մոռցած այն զարհուրելի պատահարները, որ քիչ ատենի մէջ իրարմէ ետև յաջորդեցին:

Անգղիոյ Թագաւորը, ազնիւ պատանիք, աղէկ

դիտէր պատրաստուիլ պատերազմի մը օգտուիլ քաղել. ուս_տի պատերազմի պատրաստութիւն մը ընելու հանդերձ՝ դեսպան խրկեց Կարոլոս Զ.ին՝ անոր անդրանիկ դուստրը Կատարինէն հարսնութեան խնդրելու, և պահանջելու որ առանց ուշացընելու իրեն տան Նորմանտիական և Պրըթանիոյ ան գաւառները, զորոնք Ֆիլիպպոս-Օգոստոս ատենօք յափշտակած էր Յովհաննէս Լաքլանտի ձեռքէն։

Չեմ կրնար բացատրել ձեզի, թէ ինչպիսի՛ բար_կութեամբ այս առաջարկութիւնները մերժեցին Գաղղիացիք. Հենրիկոս ալ, որ ասոր կը սպասէր, վայրկեան մը չկորսնցուց իր սպառնալիքները գէն_քով 'ի գործ դնելու. շուտով բանակ մը հաւաքե_լու վրայ հասնելով, անձամբ եկաւ Նորմանտիոյ Հարֆլէօր քաղաքը պաշարեց, որ Սէյն գետին բե_րանը շինուած էր, բայց շատ ամիսներ անոր առջեւը կեցաւ, որովհետեւ գաղղիացի ասպետները քաջութեամբ կը պաշտպանէին զանիկայ. սակայն խեղճերը շատ դէմ կենալէն վերջը՝ տեսնելով որ իրենց օգնութեան հասնող չկայ, որոշեցին դռները բանալու Անգղիոյ Թագաւորին դիմացը, որ քաղա_քին բնակիչները դուրս հանեց վրդովմամբ և օտարա_կաններով լեցուց զայն։

Մինչդեռ Հենրիկոս Ե. աս բերդաքաղաքին քա_ղը արգելուած էր, աշխատութիւնն ու հիւանդու_թիւնները իրեն բանակին զօրութիւնը այնչափ նուազած էին, որ երբոր Նորմանտիոյ ափերէն ելնել ուզեց՝ շատ տեղ ծեծուեցաւ, ու Բարիզու վրայ երթալու դիտումները ստիպուեցաւ թողուլ։ Ան ատեն որոշեց դէպ 'ի Գալէ երթալ, ուր իր նաւե_րը կը սպասէին իրեն, և թէ որ Գաղղիա թողուր զինքը որ առանց արգելքի հեռանայ, մեծամեծ դժբաղդութիւններէ ազատ կ'ըլլար։

Դժբաղդաբար, սակայն, Ալպրէ գունդստապլը, որ զօրավար էր բոլոր գաղղիական բանակին,

իմանալով Անգղիոյ Թագաւորին ետ քաշուիլը, ուզեց օգուտ մը քաղել անոր գլուխն եկած ձախորդութիւններէն, և որոշեց պատերազմի բանալ զանիկայ՝ քանի որ դեռ ծովեզերքը չէր հասած. և իրաւցընէ քիչ առաջէն Սոմի ափունքներուն վրայ երկու բանակներուն իրարու դիմաց ելան, Գրէսիի համբաւաւոր դաշտին մօտ, որ դժբաղդ օր մը եղաւ Գաղղիոյ՝ Փիլիպպոս Վալուացի Թագաւորին առնէնը: Հենրիկոս ուրախացաւ երբոր տեսաւ որ պատերազմն անհրաժեշտ էր, և Թէպէտ Գաղղիացւոց բանակը տասը անգամ աւելի էր քան իրենը, զուարթութեամբ պատերազմի պատրաստուեցաւ:

Նոյն օրը Հենրիկոս փայլուն պողպատէ սաղաւարտ դրած էր գլուխը, և ան ժամանակին իշխանաց սովորութեանն համեմատ՝ իր պատերազմական զգեստին վրայ իրեք ընձառիւծ և իրեք շուշան ծաղիկ բանել տուեր էր, ցուցընելու համար որ ինքը իրաւունք ունէր Գաղղիոյ և Անգղիոյ վրայ միանգամայն Թագաւորելու: Երբոր զինուորաց մէջէն կ'անցնէր յորդորելով գլխաւորները ու զօրքը իրենց պարտքը աղէկ կատարելու, լսեց որ պաշտօնակալներէն մէկը կ'ըսէր իր ընկերոջը՝ թէ աւելի յաջող վախճան կ'ունենար պատերազմը, թէ որ ան քաջ ասպետները հետերնին ըլլային՝ որոնք Անգղիա մնացին. «Չէ, չէ, անոնց հոս գտնուիլը մեզի անօգուտ է, ըսաւ անոր Թագաւորը. թէ որ Նախախնամութիւնը մեր ձեռքը տայ յաղթութիւնը, աւելի փառաւոր է առանց անոնց օգնութեանը զանիկայ ստանալնիս. բայց թէ ընդհակառակն պիտի յաղթուինք, գոնէ Անգղիա մէկ օրուան մէջ իր բոլոր քաջ ասպետները մէկտեղ չկորսնցընէ, և անոնք կը մնան մեր վրէժը խնդրելու: Ձեզ տեսնամ ձեր սովորական քաջութեամբը պատերազմեցէք, և Աստուած մեզի հետ է»: Ան

խոռչերը բերին բերան կոխնուելով բանակին մէջ այնպիսի քաղաքակրթութեան տանը ըղձալ, որ խելք մը ողջմտութիւնէր առնել գիտութեանց պատե- րազմերու համար դիւրանին հանեցին։

Երկու բանակները պատերազմ սկսելու ատե- նը՝ յանկարծ Անգղիացւոց բանակը կանգ առաւ, և խորագանքներ զինուոր Հերմանականութեանց ծունկ չոքելով հանդարտ աղօթք մը ըրաւ և գետ- նէն հող առնելով բերանը դրաւ։ Այսով ալ բա- րեպաշտ և բարեպաշտ մարդկային երենց տաւրը հա- ղորդութիւն առնելու փոխարէն կը ցուցընէին, որ անկարելի էր անանկ առնել։ Անկէ վերջը նշանով մը առաջ եկեղով բոլոր բանակը, խորագանքներ մարդ- կերեն կարգին մէջ հաստատ կեցան, զաղղիացի ասպետներուն զարնուելուն սպասելով, որոնք ե- րենց ձիերովը սրտապնդեալ կը մօտենային, աղեղ- նուոն տակ գետինը ցողացընելով։

Հոն ալ, ինչպէս 'ի Գրեսի և 'ի Բուատիէ, զաղ- ղիացի իշխաններուն և պարոններուն առատ թա- գը պատճառ եղաւ իրենց յաղթուելուն։ Ձիեր- նին Անգղիացւոց աղեղնաւորներէն վիրաւորուե- լով ձմլեցին զիրենք, կամ եա դառնալով իրենց զինուորներուն մէջ, ամենամեծ շփոթութիւն ու խառնակութիւն ձգեցին բանակը։ Փուճ տեղը զը- րահաւորները վտանգի մէջ նետուելով իրենք զիրենք ուզեցին պատերազմը առաջ տանիլ. կամ քաջու- թեամբ պատերազմելով սպաննուեցան, և կամ չկրնալով իրենց զէնքերուն ծանրութենէն ոտքի վրայ ելլալ՝ գերի բռնուեցան։ Հենրիկոս անձամբ կարըճութեան օրինակ կու տար իր զօրացը՝ շատ անգամ մեռնելու վտանգի մէջ իյնալով. իր սուրը ձեռքին մէջ խորտակեցաւ, և սաղաւարտը կացինի մը հարուածով երկու ճղքուեցաւ։ Բայց այս յաղ- թութիւնն իր կենաց ամենէն փառաւոր օրը կ'ըլ- լար, թէ որ անգթութեամբ մը չաղծէր զանիկայ,

որուն պատճառ եղաւ մէջտեղ ելած ձայնը՝ թէ Գաղղիացւոց նոր բանակ մը օգնութեան կը հասնի զիրենք ընկճելու. և Հենրիկոս հաւտալով անոր՝ բոլոր գերիներն սպաննել տուաւ:

Նոյն իրիկունը Հենրիկոս կանչել տուաւ Գաղղիացւոց բանակին մունետիկներուն գլխաւորը՝ որ Մոնժուա կ'ըսուէր, և հրամայեց որ ըսէ թէ յաղթութիւնը որո՞ւնն էր: «Քուկդ է, տէր արքայ», ըսաւ տխրութեամբ ազնիւ հայրենասէրը: Թագաւորը քիչ մը հեռուն բերդ մը տեսնելով հարցուց անոր անունը, ու Մոնժուա իմացուց որ Ազէնգուր կը կոչուէր: «Աղէկ, ըսաւ ան ատեն Հենրիկոս, կ'ուզեմ որ այսօրուան պատերազմը՝ Ազէնգուրի պատերազմ կոչուի, և մեզմէ ետև եկողներն ալ նոյն անունը պահեն»:

Այս արիւնահեղ պատերազմէն Գաղղիոյ համար առաջ եկած աղէտալի հետևանքները մանրամասնաբար չեմ պատմեր հոս, սիրելի տղաքս: Այսչափ միայն գիտցէք որ Հենրիկոս Ե Անգլիա որ դարձաւ, ժողովուրդը զինքը յաղթանակով Լոնտրա մտուց. և քիչ ատենէն աւելի մեծ բանակով մը Հենրիկոս Գաղղիա դարձաւ, ու Օռլէանի և Պուրկոնեի դքսերուն մահուամբը եղած շփոթութիւններն իրեն աղէկ ծառայելով՝ տիրեց Բարիզու և Կարոլոս Զը գերի բռնեց: Քիչ ատեն վերջը Գաղղիոյ այս դժբաղդ թագաւորը Իզապոյ չար թագուհւոյն վրայ տալովը՝ Հենրիկոսի հետ կարգեց իր աղջիկը Կատարինէ իշխանուհին, ան պայմանով որ իր մահուընէն վերջը Անգլիոյ թագաւորը տիրէ նաև Գաղղիոյ վրայ:

Բայց ամէն անգամ Աստուած չյաջողցըներ թագաւորաց փառասիրութիւնը, սիրելիք. ան ատենն որ Կատարինէ թագուհւոյն տղայ մը ծնաւ, որուն իր հօրը անունը դրին, Հենրիկոս Ե Բարիզու մէջ վտանգաւոր հիւանդութեամբ մը անկո-

[illegible] , և [illegible] ի Ֆրանսա [illegible] հին [illegible] թագաւորութեան հրամանին մէջ , յանձնելով Պէտ-ֆորդ դքսին իր [illegible] և [illegible] վրայ որ հայրը ինքն ստացած էր , և [illegible] որ որ մը [illegible] Թագաւորութեան վրայ [illegible] · բայց քիչ ատենէն կը [illegible] թէ ինչ [illegible] է [illegible] , որոնց [illegible] վրայ [illegible] հայրը :

Հենրիկոս Եին մահուանէն քանի մը տարի վերջը , Կատարինէ Թագուհին՝ որ Անգղիա եկեր էր , Օուէն Դիւտոր անուամբ կալլեցի ազնուական մը հետ կարգուեցաւ , որ Կալլէի հին Թագաւորներուն ցեղէն կը կարծուէր : Անգղիացիք [illegible] որ իրենց Թագաւորին այրին հասարակ ազնուական մը կին եղաւ , սաստիկ բարկացան · բայց գիտնալու է որ այս Օուէն Դիւտորէն և Կատարինէ Թագուհիէն ցեղ մը ելաւ , որ ժամանակաւ [illegible] Անգղիոյ վրայ Թագաւորեց :

ԼԶ

ԵՐԿՈՒՑ ՎԱՐԴԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուականն 1422–1460 :

Հենրիկոս Եին որդին , սիրելի , ողորմածիկ տղայ մըն էր երբ Գաղղիոյ և Անգղիոյ Թագաւոր կոչուեցաւ Հենրիկոս Զ անուամբ · բայց ինչպէս շատ անգամ տեսնուած է , այս տղան որ մեծ իշխանու-

թեան մը սահմանուած կ'երևար, ընդ հակառակն դժբաղդ և ողորմելի կեանք մը ունեցաւ :

Ինչպէս որ Հենրիկոս Ե մեռնելու ատենը պատուիրեր էր, Գլոսթըրդ կոմսը խնամակալի անուամբ Թագաւորէն տղուն տեղ և շարունակեց պատերազմը Գաղղիոյ Կարոլոս Է Թագաւորին դէմ, որ Լուարա գետին մէկալ եզերքը քաշուեր՝ յաջող առթի մը կը սպասէր տիրելու համար իր հայրենական Թագաւորութեանը :

Այս ատենս էր, ազնիւ տղաքս, որ Յովհաննա Տ'Արք քաջասիրտ օրիորդը, որուն պատմութիւնը ձեզի այնչափ ախորժելի անցաւ Գաղղիոյ Պատմութեան մէջ, եկաւ ներկայացաւ Կարոլոս Էին, իրեն իմացընելու համար Աստուծոյ կողմանէ, ինչպէս ան ատեն կ'ըսէին, որ Անգղիացիները Գաղղիայէն պիտի վռնտէր, և զինքը Ռէնս պիտի տանէր, որպէս զի հոն իր պապերուն պէս ինքն ալ Թագաւոր օծուի : Գիտէք արդէն թէ ինչ հրաշալի քաջութիւններով ազնիւ Յովհաննան երիտասարդ Թագաւորին և պարոններուն ոգին վառեց, և ստիպեց զԱնգղիացիս Գաղղիայէն դուրս ելլալու : Կարոլոս Է Ակուիտանիան ալ առաւ, որ ինչուան ան ատեն Անգղիացւոց ձեռքը մնացած էր, և Հենրիկոս Զ դեռ տղայ հասակին՝ Անգղիա քշուեցաւ, ուր շատ ուրիշ մեծամեծ թշուառութիւններ պիտի գային գլուխը :

Այս տղան իր հօրը չնմանելու, որ մեծ անուն ձգեց. բնութեամբ անոյշ և զգայուն էր, բայց տկար էր մարմնով և միտքը այնպէս չափաւոր՝ որ առջի սկզբնական գիտութիւններն իսկ չկրցան սորվեցընել իրեն, որ իր ատենի բոլոր իշխաններուն որդիքը կը սորվէին : Անկէ զատ ծոյլ էր, և անհնազանդ իր դաստիարակներուն. անանկ որ ով որ իրեն հետ կը տեսնուէր՝ տրտմութեամբ կը զգանար մտածելով որ Անգղիոյ Թագաւորական պսակին՝ որով այնչափ

մեծահանդէս Թագաւորներ պսակուեր էին, հիմա այսպիսի ողորմելի պատանեակ մը ձեռքն ինկեր է։

Երբոր ամուսնանալու տարիքը հասաւ, հօրեղբօրը Կարտինալ Անժուի կոմսին Թոռան՝ Մարգարիտայի հետ, որ շնորհալի ու առաքինի աղջիկ մըն էր, կարգուեցաւ. բայց իր երկանքէն շատ տարբեր բնութիւն ունէր այս իշխանուհին. հաստատուն էր և բանի գործի մէջ ճարպիկ, և իր բնութենէն վեր քաջասրտութիւն ունէր՝ զորն որ դժբաղդաբար շատ անգամ իր կենացը մէջ հարկ եղաւ 'ի գործ դնել։

Հենրիկոս Զ-ին անկարողութիւնը քիչ ատենէն բոլոր Անգղիոյ խռովութեան նիւթ մը եղաւ, և շատ իշխաններ, որոնց խռովարար բնութիւնը աղէկ գիտէք, որոշեցին իշխանութիւնը ձեռք ձգելու ու երկրին տէր ըլլալու՝ երկչոտ Թագաւորին անուամբը։

Հենրիկոսի քովը եղած լորտերուն գլխաւորներն էին Կլոսըսդըր և Սոմմըրսէթ դուքսերը, իր հօրեղբայրները, որ Պէտֆըրտ դուքսին մեռնելէն վերջը՝ իրարու ձեռքէն կ'ուզէին առնել խնամակալի պաշտօնը։ Կլոսըսդըր, որ երկուքին մէջէն աւելի ճարտարն էր, առաջ ինքը ուզածին պէս կը դարձընէր իր եղբօրորդին. բայց քիչ ատենէն իր Թշնամիները զօրացան Թագաւորին քով ու անոր աչքէն հանեցին զինքը։

Կլոսըսդըր անգղիացի խելացի աղջկան մը հետ կարգուած էր. բայց որովհետև իշխանազուն չէր, անոր համար իրեն Էլէանորա փէկէն կը կանչէին։ Կլոսըսդըրի Թշնամիքը ամբաստանեցին այս խեղճ կինը՝ իբրև թէ խորհուրդ հարցուցեր է կախարդ կնկան մը՝ Թագաւորը սպաննելու կերպերն վրայօք, և թէ անոր խորհրդովը մոմէ պզտի արձաններ շինել տուեր է՝ Թագաւորին կերպարանքովը, և կրակի առջև դրեր է, միտքը դնելով որ

որչափ մոմը հալի՝ Հենրիկոս ալ այնչափ ախտէ
հալի և վերջապէս անանկ մաշելով ախտի մեռնի։
Հարկաւոր չէ, սիրելիք, կրկնելու ինչ որ առաջ
զրուցած եմ կախարդութեան ստութեանը վրայ,
որուն հին ատենը ծանրագլուխ մարդիկ ալ կը հաւ-
տային։ Եւ նոյն ատեն թագաւորին հիւանդա-
ցած ըլլալով, մի միայն անոր պատճառը Էլէոնորա
տիկնոջ դիւթութիւնը սեպեցին։ Սուտ կախարդը
որ խորհուրդ տուեր էր իրեն՝ դատապարտուեցաւ
ողջ ողջ այրուելու, որ նոյն ատենուան այսպիսի
յանցաւորաց պատիժն էր. և Էլէոնորա ալ իր
կեանքը խալըսելու համար, ստիպուեցաւ երեք օր
գլուխը բաց ու բոպիկ ոտքով և ձեռքը վառած
ճրագ մը Լոնտրայի փողոցներուն մէջ պտըտիլ, և
ռամկին նախատինքները լսել։ Անկէ վերջը բանտ
մը դրուեցաւ, ուր խել մը տարի տառապելէն վեր-
ջը՝ մեռաւ։

Սակայն, տղայքս, դեռ Կլոսըսդըրի թշնամեաց
ատելութիւնն ասով չէր կշտացած. ըրին չըրին
հաւանեցուցին թագաւորն որ Կլոսըսդըր կ'ուզէ
զինքը գահէն ձգել և ինքը թագաւորել. և այս
խեղճ իշխանը Աշտարակին մէջ փակուեցաւ, ու
քանի մը օր վերջը անկողնին մէջ մեռած գտնուե-
ցաւ, առանց իմացուելու թէ բնական մահուամբ
մեռեր էր չէ նէ թունաւորուած էր։ Բոլոր Կլո-
սըսդըրի ծառաները դատապարտուեցան որ գլուխ-
նին կտրուի. բայց Հենրիկոս, որ թէպէտ տկա-
րամիտ՝ բայց բնութեամբ բարի էր և մարդասէր,
նոյն օրը քահանայի մը բերնէն քարոզ մը լսելով
անիրաւութեանց թողութիւն տալու վրայ, արգի-
լեց որ չմեռցընեն զանոնք, և իր հրամանն ան ա-
տեն հասաւ՝ երբոր զանոնք դահճին ձեռքը կու-
տային։

Միայն Կլոսըսդըրի փառասիրութիւնը չէր որ
պէտք էր վախցընէր զՀենրիկոս. իր մէկ ազգակա-

նը, որ էր Ռիքարտոս Եօրքի դուքսը, քան զան-ւելի զօրաւոր էր, մօր կողմանէ Մարչ կոմսին թոռն ըլլալուն համար, որուն կ՚իյնար Ռիքար-տոս Բ-ին մահուընէն վերջը թագաւորել, և այս պատճառաւ բոլոր ան ցեղին իշխանազունները՝ թշնամի էին Լէնգէսդրի ցեղին իշխաններուն:

Այս Ռիքարտոսը, ազնիւ տղայ, մեծ տաղանդ և զարմանալի յատկութիւններ ունէր, բայց ա-տոնք իրեն ամբարտաւանութեանը հետ միանալով, մեծապէս աղիտաբեր եղան Անգղիոյ. վասն զի բանակ մը ժողվելով ստիպելու համար Հենրիկոսն որ զինքը թագաւորութեան պաշտպան զնէ, Հեն-րիկոսն իրեն դէմ խրկած զօրքերը ցրուեց, ու զա-նիկայ բռնադատեց որ խորհրդարանին առջև զինքն իր թագաւորութեանը յաջորդ հրատարակէ իր մահուընէն վերջը, թէպէտ քանի մը ամիս առաջ Մարգարիտա թագուհին տղայ մը ունեցեր էր, որուն անունը Եդուարդ կոչուեցաւ և Կալլէսի իշ-խան տիտղոսն առաւ:

Հենրիկոս Զ հաւանեցաւ ինչ որ իրմէ ուզուե-ցաւ, և խորհրդարանին առջև յայտարարութիւնն ընելէն ետև, Եօրքի դուքսն հետն առած՝ հան-դէսով Ս. Պօղոսի եկեղեցին գնաց, որ ամենէն մեծ և հոյակապն էր Լոնտրայի մէջ, որպէս զի այս հաշ-տութեան լմըննալուն վրայ շնորհակալ ըլլայ Աս-տուծոյ: Անգղիացւոցմէ շատը սաստիկ բարկացան այսպիսի վատութեան մը վրայ, և ա՛լ չուզելով հնազանդիլ այսպիսի ողորմելի թագաւորի մը, գրեթէ բոլոր պարոնները Եօրքի դքսին կողմն ան-ցան:

Բայց թէպէտ Հենրիկոս իր որդւոյն աս մեծ վնասն ըրաւ, բայց Մարգարիտա թագուհին յանձն չառաւ այսպիսի ցածութիւն մը. իր քովը կանչեց բոլոր Լէնգէսդրի ցեղին բարեկամները, որոնցմով մէկտեղ բանակ մը կազմեց՝ Հենրիկոսն իր պաշտ-

պանին ձեռքէն ազատելու համար, և ահաւոր պա-
տերազմ մը բացուեցաւ երկու կողմին մէջ։

Կարող չեմ պատմելու, պատանեակք, թէ որ-
չափ թշուառութիւններ քաշեց Անգղիա այն ա-
րիւնահեղ պատերազմին ատեն, որուն մէջ շատ
երևելի լորտեր և անթիւ բազմութիւն խեղճ զի-
նուորներու ինկան, զորոնք բռնի պատերազմի կը
տանէին իրենց տէրերը։ Երկու կողմէն ալ ձեռ-
քը զէնք բռնուած գերին մեկէն կը մորթէին կամ
դահճաց ձեռքը կը մատնէին գլուխնին կտրելու
համար։ Որովհետև Լենգեստրի տանը կողմն եղող-
ները՝ պատերազմի մէջ զիրար ճանչնալու համար
սաղաւարտներնուն վրայ մէյմէկ կարմիր վարդ
դրեր էին, Եօրքի դքսին կողմիններն ալ տեսնելով
իրենք ալ մէյմէկ ճերմակ վարդ դրին. անոր հա-
մար այս աղէտալի պատերազմն որ Անգղիոյ այն-
չափ ազնուականաց արիւնը թափեց, Երկուց Վարդից
պատերազմն ըսուեցաւ։

Այս արիւնահեղ կռուոյն ժամանակ, սիրելիք,
Հենրիկոս մէյ մը Լենգեստրի ցեղէն բարեկամաց
ձեռքն ինկած, մէյ մը Եօրքի դքսին ձեռքը, խա-
ղալիկ մը եղած էր բաղդին. և թէպէտ Ռիքքար-
տոս դեռ հետը յարգութեամբ վարուիլ կը կեղ-
ծէր, բայց Հենրիկոս ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ
իրեն գերին։

Վերջապէս պատերազմ մը եղաւ Ուէյքֆիլտ
քաղաքին քով, ու հոն Եօրքի դուքսը իրեններուն
գլուխ անցած քաջութեամբ զարնուելով մեռաւ.
իր մահը շփոթութիւն ձգեց իրեն բանակին մէջ,
և Մարգարիտա մեծ յաղթութիւն ընելով, ճեր-
մակ վարդէց բանակին կողմանէ շատ մեծեր մե-
ռան։ Մեռեալներուն մէջ Ռիքքարտոսի մարմինը
գտնուելով հրամայեց յաղթական թագուհին որ
գլուխը մարմինէն կտրեն ու թղթէ թագով մը պը-
սակեն՝ անոր փառասիրութիւնը ծաղր ընելու հա-

մար, և վերջը կախել տուաւ Եօրք քաղաքին պա-րըսպներէն :

Դէպք մը միայն պատմեմ որով խմանաք թէ ինչ անգթութիւն ցուցուցին Անգղիացիք առ գժտող պատերազմին մէջ։ Ուէյքֆիլտի ճակատէն վերջը Ռիւդլընտի կոմսը՝ որ երրորդ որդին էր Եօրքի դքսին և հազիւ թէ տասնուերկու տարեկան կար, իր դաստիարակին հետ սաստիկ արագութեամբ կը փախչէր. բայց Ճամբան Գլիֆֆորտ անունով լորտ մը հանդիպեցաւ, որ կարմիր վարդից կող-մէն էր և հայրը պատերազմին մէջ մեռեր էր։ Գլիֆֆորտ հարցուց փախչողին անունը. խեղճ տղան դողալով ու լալով ոտքին ինկաւ և խոստո-վանեցաւ որ Հակառակորդի որդւոցմէ մէկն է։ «Անանկ է նէ, պատասխանեց անգութ մարդը, ինչ-պէս որ քու հայրդ պատճառ եղաւ իմ հօրս մա-հուանը՝ այնպէս ես ալ կ'ուզեմ ղքեզ և քու բոլոր եղբայրներդ սպաննել»։ Այս ըսելով հանեց դանակին ու խեղճ տղուն սիրտը խոթեց, որ մէկէն մեռաւ, և վարժապետէն ալ երդում առնելով որ Ռիւդլընտի արեանը թաթխուած թաշկինակ մը տանի անոր մօրը ձեռքը տայ՝ խնայեց կենացը։

Այս յաղթութենէն քանի մը օր վերջը, Թա-գուհւոյն զինուորները արձըկեցին զՀենրիկոս. բայց նոյն տարին ան աստիճանի ամենուն երեսէն ինկեր էր անիկայ, որ Մոնդէկիւ անունով իշխան մը, որուն կեանքը խոստացեր էր շնորհել իր գե-րութեանը տարէն ըրած ծառայութեանը համար, սպաննուեցաւ իր աչացն առջև, ընդդէմ իրեն կամացն ու աղաչանացը։ Դժբաղդաբար, սիրե-լիք, Ուէյքֆիլտի պատերազմով չմընցաւ Եր-կուց վարդից պատերազմը, հապա միայն Լէն-կէստրի ցեղին իյնալուն առիթներէն մէկն եղաւ։

ԼԵ

ՈՒԱՐՈՒԻՔ ԿՈՄՍԸ

Թուականն 1460–1470։

Ուէյքֆիլտի յաղթութեամբն ու Եօրքի դքսին մահուամբը, սիրելիք, անանկ մը կ'երևար որ Լէնգէստրի ցեղին կուսակիցները պիտի զօրանային. բայց դեռ Լոնտրայի դռները գոց էին անոնց դէմ, և Հռիքարտոս իրեք որդի թողուցեր էր վրէժխնդիր իր մահուանը, որոնց վրայ դրած էին իրենց յոյսը բոլոր անոր կուսակիցները։

Աս տղոցմէ մեծը Եդուարդ կը կոչուէր, և թէպէտ դեռ տասնըինը տարեկան էր, բայց հանճար և աղէկ յատկութիւններ ունէր, որոնք աւելի դուրս կը ցատքէին իր փառաւոր հագուստներովը ու վայելուչ կերպարանքովը։

Եդուարդ թէպէտ քաջ էր, բայց դեռ պատերազմի փորձ չէր, որ միայն ծեր զօրապետաց տրուած է. բայց քովը Ուարուիք կոմսն ունէր, որ իր հօրը հաւատարիմ բարեկամ եղած էր և Անգղիոյ զօրաւոր իշխաններէն մէկն էր։ Այս լուրը լսելով Եօրքի դքսին մահը, մէկէն Եդուարդը խորհրդարանին դիմացն հանեց, և գահը նստեցուց զինքը իբրև բուն ժառանգ թագաւորութեան, որովհետև հայրը մեռեր էր։ Նոր թագաւորը՝ որուն կերպարանքին վրայ ամէնքը կը զարմանային՝ մէկէն Ուէստմինստըր գնաց, ուր բոլոր ժողովուրդն ողջունեց զինքը հազարումէկ ուրախութեան աղաղակներով և բարձրաձայն կը կանչէր. Կեցցէ ընդ Երկար Եդուարդ Դ։

Բայց երկուց կողմէն պատերազմը դեռ լմնցած չէր. և մեր Սեբաստիա հասնելէն առջի շաբթուն եղաւ բանակ մը ջարդել ու աւարով արշաւանք։ Մար-զպետութեան գէմ եղծաղ, որուն ընթը Սեպտեմբերի պատերազմին վերջը շատ քիչ անցած էին, կռուն մէ Եփրատ գետին մօտը անցնելով, ամէն կողմ աւերա-ծուեր էին՝ Տիգրանայ կողմէն կողմը եղողներուն տուները կործանելով ու Թալելով համար։

Ղեւոնդին անուանով սուրբ քաղաքի մը քով պա-տերազմ մը եղաւ, որ Բանդասերտողը ընդդէմ քէչ մը հեռու չմնացած էր. Նոն Սեբաստիան և Եզ-դուարդայ բանակը յարձակեցաւ Հենրիկոս Գ.ին զօրաց վրայ։ Նոյն օրը Հենրի շատ առաջին կու-գար, և երկիրը թշնամին ծածկուած էր, բայց Տիգրանայ կողմէն կողմնակիցներուն եւանդը քանի մը մարդ չէր ըներ, և ապրուստից պատերազմէ մը վերջը միայն զէնքերը վերցնել կրցաւ գողցելու. բայց կարծեր կողմէն բանակին յաղթութեան և ըն-նալքնելը եղաւ անդամ Եզուարդայ հրամանաւը, որ արգելեց մէկու մը կենալը չմնալ։ Լէնդեռ-դըրեանցմէ մնացածներին տարբեր անդին ցրուեցան. ու յաղթողը մէկէն Եօրք քաղաքին առնելով վերջ-նել տասնու պատրաստին վրայէն իր Հօրը գլուխը, ու անոր տեղը իր Թշնամի մեծամեծներուն գլուխնե-րը կախեց, որ պատերազմին վերջը կարել տուեր էր. որոնց մէջ էր լորտ Գլէֆֆորտ Ուիւգլանեան տղաններուն գլուխը։ Այս ողբալի կոտորածէն քանի մը օր վերջը, խեղճ Հենրիկոս Զ. անզգամ մարդու մը ձեռքով մատնուեցաւ՝ որուն տունն ա-պաւիներ էր, և Եդուարդ Լոնտոնայի Աշտարակը փակեց զինքը խիստ բանտ մը մէջ։

Բայց երբ կարծեր վարդից բանակին այսպէս յաղ-թուած էր իր Թշնամիներուն առջևը, քաջասիրտ Մարգարիտան հետը առած իր պզտիկ տղան՝ Գաղ-լիոյի իշխանը, և զուրկ մնացած իր հաւատարիմ

ծառայեցմէ, որոնցմէ շատը Դուգլընի պատերազմին մէջ մեռեր էին, ստիպուեցաւ անտառներու մէջէն փախչիլ, որպէս զի Եօրքի զինուորաց ձեռքը չիյնայ, որոնք ամէն կողմ զինքը կը փնտռէին: Օր մը այս փախստականները վայրենի և լեռնոտ երկրէ մը անցած միջոցնին գողերու խմբի մը պատահեցան, որոնք կողոպտեցին ինչ որ անոնց վրայ գտան: Թագուհին աւելի յանձն առաւ անոնց ըսած նախատինքները լսել քան թէ ինքզինքը յայտնել. բայց երբոր գողերը կը կռուըտէին իր վրայէն կողոպտած գոհարեղէններուն վրայ, առաւ իր տղան գիրկը և անտառին խորը մտնալով ազատեցաւ անոնց ձեռքէն:

Խել մը ժամ այս խեղճ մայրը անօթութենէ ու յոգնութենէ սաստիկ տագնապած և միայն իր տղան ազատելու նայելով ասդին անդին կը վազէր անծանօթ անտառներուն մէջ. և երբոր գիշերը կը մօտենար և զինքը կը դողացընէր տղուն վիճակին վրայ, մէյ մ'ալ տեսաւ ուրիշ գող մը որ իր վրայ յարձակեցաւ, կարծելով անշուշտ որ դեռ վրան ոսկի կամ ադամանդ կար: Որչափ որ ալ Մարգարիտան վախցաւ այս յանկարծական յարձակմունքէն, բայց յուսահատ քաջասրտութեամբ մը բռնեց տղուն ձեռքէն և գողին տալով ըսաւ. «Բարեկամ, քու թագաւորիդ որդին կը յանձնեմ քեզի. իր թշնամիներէն ազատէ զինքը»: Թէպէտ ցած մարդ էր անիկայ, բայց սիրտը շարժեցաւ թագուհւոյն աս ցուցուցած վստահութենէն, և իր հետն ունեցած քիչ մը ուտելիքը անոնց բաժնելով, զիրենք անտառին մէջէն անանկ ճամբաներով տարաւ, որ թագուհին առանց տեսնուելու անցաւ Եօրքի բանակին մէջէն և դէպ 'ի Գաղղիա երթալու նաւ մտաւ, ուր մեծ պատուով ընդունեցաւ զինքը Լուդովիկոս ԺԱ, որ նոյն ատեն կը թագաւորէր:

Այն միջոցին որ Թագաւորին [illegible] Գաղղիա-[illegible] էր, Եդուարդ Դ [illegible] Անգղիոյ [illegible] կը Թագաւորէր, բայց Թագաւորի [illegible] էր իր [illegible]: [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] որ իր [illegible] ու [illegible] [illegible] կը [illegible]. և [illegible] [illegible] [illegible] իր [illegible] Թա-ւուցեր էր. [illegible] ու [illegible] [illegible] կը [illegible] [illegible] [illegible] հետ: Հօրը [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] էին, ու նաև Ուարուիք կոմսն ալ որ Քինկ-Մէյքըր անուանուէր էր, այսինքն Թագաւորաց հաստատող. Լուդովի-կոս ԺԱ.ին արքունիքը իրկուած էր, ան պատգա-մաւորով որ անոր մէկ մօտ ազգականուհին Թագա-ւորին հարս խնդրէ:

Ճիշդ այն ատենը Թագաւորն իր մօրը Եօրքի դքսուհւոյն այցելութեան գնաց, որ Լոնտոնէն մօտ դղեակի մը մէջ կը բնակէր. հոն երիտասարդ կին մը սգոյ զգեստ հագած եկաւ իր ոտքը ինկաւ՝ իրմէ շնորհք մը խնդրելու համար: Եդուարդ կա-րեկցութեամբ զանիկայ ոտք հանեց և խմացաւ որ անունը Եղիսաբեթ Կրէյ կը կոչուէր, և լորտի մը այրին էր, որ Ճերմակ վարդին համար պատերազ-մելու ատեն մեռեր էր: Թէպէտեւ շատ արտասուած էր և աչուըները արցունքով լի, բայց Թագաւորը հաւ-նեցաւ անոր գեղեցկութեանը, և քանի մը օր վեր-ջը մոռնալով այն իշխանուհին որուն համար Ուա-րուիք գացեր էր իրեն ամուսնութեան ուզելու, կարգուեցաւ այրւոյն հետ ու Թագուհի ըրաւ զա-նիկայ: Անկէ վերջը Եղիսաբեթի ազգականներն հարստութեամբ լեցուեցան և տէրութեան ամե-նէն մեծ աստիճաններուն հասան. Թագուհին ալ իշխանութիւն ունէր ամէն ուզած շնորհքներն ը-նելու:

Գէտք է հոս գիտնալ, սիրելի տղաքս, որ Ե-

դուարդ երկու եղբայր ունէր, որոնցմէ մէկը Գէորգ կ'անուանէր, մէկալը Հռիքարտոս. և իր Թագաւոր օծուելու օրը Ուէսդմինսդրի մէջ, առաջինը Գլարէնսի դուքս կոչեց, երկրորդը Կլոսըսդըրի դուքս։

Գէորգ Գլարէնս թէպէտ չար չէր, բայց տարտամ և նախանձոտ բնաւորութիւն մը ունենալով կը զայրանար Թագաւորին վրայ որ արքունեաց ամէն իշխաններէն վեր և նաև իր եղբարցմէ վեր կը բարձրայըներ Թագուհւոյն ազգականները։ Ուարուիք կոմսն ալ երբոր լսեց թէ Թագաւորը անգղիացի աղջըկան մը հետ կարգուեր է՝ մինչդեռ ինքը նոյն վախճանաւ Լուդովիկոս ԺԱին խրկուեր էր, անանկ սաստիկ տհաճեցաւ Եդուարդայ ապերախտութեանը վրայ, որ միտքը դրաւ Թագաւորը վախցընելու համար իր մեծ աղջիկը Գլարէնսին տալ, որ գեղեցիկ օրիորդ մըն էր և շատ հարստութիւն ալ ունէր։

Եդուարդ քիչ ատենէն վերջը իմացաւ որ Ուարուիք զինքը երեսէ ձգած էր, վասն զի իր թշնամիները ոտք կ'ելլային և Լէնգէսդրի կուսակիցները նոր փորձեր կ'ընէին։ Փուճ տեղը անոնցմէ ազնուականները սպաննել տուաւ, և անոնք որ ձեռքը չինկան՝ ստիպեց որ Գաղղիա փախչին։ Իր Ուարուիքի վրայ ունեցած կասկածները ճշմարիտ ելան քիչ ատենէն, և ափշեցաւ ու զարհուրեցաւ՝ երբոր իմացաւ որ կոմսն և իր հարազատ եղբայրը՝ Գլարէնսի դուքսը՝ գաղտուկ հաշտուեր ու միաբաներ էին Մարգարիտա Անժուցիին հետ, և այս իշխանուհիս ալ յուսով նորէն հօրը գահը նստեցընելու Կալլէսի իշխանը, որ գրեթէ տասնըեօթը տարեկան էր նոյն ատեն, բանակով մը Անգղիա անցեր և Լոնտրայի դուռն հասեր էր։

Այս անակնկալ լուրն առնելով Եդուարդ, ձեռք առաւ իր առջի կտրըճութիւնն և ուզեց քո-

կը ժողվէր իր տանն հին կուսակիցները, բայց իր զօրաց մեծ մասը կարմիր վարդին դրօշակը թողուն եւ սպիտակն կանչել: Սպառած գտնէ Հէնրիկոս Թագաւորը: Ան ատեն Եդուարդ հագիւ ժամանակ ունեցաւ փախչելու, եւ ապաւէն մը գտնելու Պուրկոնեան նաւահանգը, ուր սիրով ընդունեցաւ քենիէն Կարոլոս Յանդուգին համբաւաւոր Թագաւորը: Տէրութեան Հէնրիկոս Զ.ը Լանգասդրի աշտարակէն հանելով նորէն գահը նստեցաւ, ու այս անգամ ալ Լէն-գէսդրի տունը յաղթող եղեցաւ Եօրքի տանը:

ԼԸ

ԵԴՈՒԱՐԴ Դ Ի ՊԱՌՆԷԴ

Թուական 1470–1483:

Գլարէնսի դուքսը, սիրելիք, տեսնելով իր եղ-բայրը Անգղիայէն հալածուած, անոր Թշնամեաց հետ միաբանելուն վրայ զղջաց, եւ ծածուկ իմացուց Եդուարդայ՝ անոր Թշուառութեանը վրայ ունե-ցած ցաւը. Եդուարդ ալ, որ դեռ շատ բարեկամ-ներ ունէր Անգղիոյ մէջ, որոշեց փորձ մը ընելու իր աթոռը ձեռք ձգելու համար՝ ուսկից իր անխո-հեմութեամբն ինկած էր: Փոքրիկ բանակ մը գու-մարեց Պուրկոնեի մէջ, եւ առաջուընէ իմացընելով իր դարձը Ճերմակ վարդին կուսակիցներուն, Եօր-քի ծովեզերքը Ռաւէնսբուր քաղաքը ցամաքն ե-լաւ, ուր տեղ որ եօթանասուն տարի առաջ Հէն-րիկոս Լէնգէսդրը ցամաք ելած էր Ռիքարտոս Բ.ը աթոռէն վար ձգելու համար: Դեռ քիչ զօրք ու-նենալով քովը, հրաման տուաւ իրեններուն որ

կարմիր վարդ դնեն՝ որպէս զի կասկած մը չտայ, ու առջի օրերը շատ զգուշութեամբ առաջ կը քալէր · բայց երբոր Գլարէնսի գունդը եկաւ իրեն հետ միացաւ բանակով մը, իր հին ծառաները քովը ժողվուեցան, և մէկէն Լոնտրայի վրայ գնաց, աղէկ գիտնալով որ այս մայրաքաղաքիս առնուելէն կը կախուէր յաջողութիւնը :

Ուարուիք իմանալով իրեն ցամաք ելլալը, հազիւ թէ ժամանակ ունեցաւ քիչ մը զօրք ժողվելու Եդուարդայ դէմ ելլալու համար, և երկու բանակները իրարու պատահեցան Պառնէդ անունով պզտի քաղքի մը քով, Լոնտրայէն քիչ հեռու :

Այս պատերազմը սկսելու ժամանակ, սիրելիք, Եդուարդ վախնալով անոր գէշ հետևանքէն, և թերևս չուզելով այնպիսի մարդու մը հետ պատերազմիլ՝ որուն ձեռքով թագաւորական աթոռն ելած էր, ծածուկ մարդ խրկեց անոր ու կ'ուզէր խաղաղութիւն ընել հետը · բայց Ուարուիք սաստիկ բարկացած ըլլալով մտիկ չըրաւ այս առաջարկութեանը, ու յանդիմանելով այս լուրս բերող պատգամաւորը, ըսաւ խստութեամբ · «Գնա ըսէ զքեզ խրկողին, թէ Ուարուիք չնմանիր Գլարէնսի նենգաւոր վարմունքին, և ասկէ վերջը սուրը միայն կրնայ որոշել այս վէճը » : Քիչ ատենէն վերջը ահաւոր պատերազմ մը եղաւ, որուն մէջ Ուարուիք անպատմելի քաջութեամբ պատերազմելէն ետքը ինկաւ մեռաւ առած հարուածներուն տակ, և իր զօրքերն ալ բոլորովին ցրուեցան :

Այս արիւնահեղ պատերազմին իրիկունը, որով բոլորովին կործանեցաւ Լէնգէստրի տունը, Եդուարդ Դ Լոնտրա մտաւ, և առաջին գործքն եղաւ հրաման տալ որ խեղճ Հէնրիկոս Զը, որ արդէն Աշտարակը փակուած էր, նոյն վայրկենին խղդուի :

Մարգարիտա Անժուցին և իր որդին փուճ տեղը իրենց փրկութիւնը փախչելով փնտռելէն վերջը, Ճերմակ վարդից ձեռքն ինկան։ Կալէսի իշխանը Եդուարդայ դիմացն որ հանեցին, Թագաւորը հարցուց անոր բարկութեամբ՝ թէ ինչ իրաւամք համարձակեր է Անգղիա գալու։ «Եկայ, ըսաւ ազնուական համարձակութեամբ երիտասարդը, հօրս թագաւորութիւնը և ժառանգութիւնս պաշտպանելու համար»։ Այս խօսքերը լսելով Եդուարդ ինքիրմէ դուրս ելաւ և երկըթէ ձեռնոցովը երեսը զարկաւ, և անոնք որ հոն կեցեր էին, որոնց մէջն էին Թագաւորին եղբայրները՝ Գլարէնսի և Կլոսըսդըրի դքսերը, սրով վրան վազեցին ու հոնտեղ սպաննեցին։

Մարգարիտա Թագուհին, որ ինքը միայն մնացեր էր այս թագաւորական ցեղէն, Լոնտրայի Աշտարակը փակուեցաւ, ուր Թագաւորը հինգ տարի զինքը խիստ գերութեան մէջ պահեց․ և այս դժբաղդ կինն՝ Թագաւորի աղջիկ, կին և մայր ըլլալէն ետև, վերջին շնորհք մ՚ալ ձեռք ձգեց՝ որ երթայ Գաղղիոյ մէջ իր օրերը լմնցընէ, ինչպէս որ իրաւցընէ ցաւերէն և տրտմութիւններէն շատ չապրելով մեռաւ։

Բայց երբոր Եդուարդ իր ամէն թշնամեացն յաղթելով հանգիստ սկսաւ թագաւորել, չմոռցաւ Գլարէնսի մատնութիւնը, որ ատեն մը իր հակառակորդացը կողմը բռներ էր․ իսկ անիկայ ալ կը գանգատէր որ աղէկ չէր վարձատրուած իր եղբօրմէն․ և ասանկով անկէ ետքը ամենևին միաբանութիւն չեղաւ այս երկու եղբարց մէջ։ Եդուարդ տեղեկանալով որ Գէորգ իր վրայ գէշ խօսելէն չդադրիր և թէ ծածուկ իր հպատակները կը զինէ, զրպարտեց զինքը իբրև մատնիչ խորհրդարանին առջև, որն որ դատապարտեց իշխանը այն յանցանքին տրուած սովորական պատժոյն։ Մէկը

չէր կարծեր որ Թագաւորը չներէ իր եղբօրը. բայց անանկ չեղաւ, ու մի միայն շնորհք անիկայ ըրաւ անոր՝ որ ինքն իր մահուան կերպն որոշէ։

Խեղճ Գլարէնս իբրև շնորհք մը խնդրեց որ Մալվուազի ըսուած գինույն մէջ խեղդուի, որովհետև ան լաւ գինին ինքը ամէն գինիէ աւելի կ՚ախորժէր. և իրաւցընէ մեծ տակառ մը բերուեցաւ ան գինիէն Աշտարակին մէջ, ու դահիճները գըլխէն մէջը նետեցին զինքը, ու շուտ մը խեղդուեցաւ։

Դժբաղդ Գլարէնս դքսին մահուընէն քանի մը օր վերջը, դիտմամբ ձայն մը տարածուեցաւ ժողովրդեան մէջ՝ իբրև թէ կախարդ մը գուշակեր է Եդուարդայ թէ իր որդիքները պիտի սպաննուին անունը Գ գրով սկսած մարդէ մը։ Եւ որովհետև Գլարէնս դքսին անունը Գէորգ էր, շատ անգղիացիք այս չնչին և խաբէական խօսքը՝ բաւական արդար պատճառ սեպեցին այն իշխանին մահուանը, որովհետև դեռ տգիտութեամբ ու նախապաշարմամբ մտքերնին բռնուած էր։

Այսպէս լմընցաւ, ազնիւ պատանիք, երկուց վարդից արիւնահեղ պատերազմը, որ երեսուն տարիէն աւելի քշեց, և շատ մահուան պատճառ եղաւ։ Չէ թէ միայն անով բոլորովին կործանեցաւ Լէնգէսդրի տունը, հապա նաև Եօրքի ցեղն ալ անօգուտ վրէժխնդրութիւններով ուզելով ապահովել իր իշխանութիւնը՝ կործանման գնաց։

ԼԹ

ԵԴՈՒԱՐԴԱՑ ՈՐԴԻՔԸ

Թուական 1483–1485։

Եդուարդ Դ.ին վերջին տարիները, արդէն, քան սկզբնը իր Թագաւորութեան տարիներն աւելի հանդարտ եղան. բայց Թագաւորը տեսնելով որ տատանիկ հիւանդութենէ մը բռնուած է՝ ուսկից ազատիլն անկարելի կ'երեւար, ակամայ սկսաւ մը-տածել իր երկու որդւոց ապագայ վիճակին վը-րայ, որոնց անդրանիկին անունն էր Եդուարդ՝ իշ-խան Գալլէսի և տասնուերեք տարուան էր, իսկ երկրորդը Ռիքարտոս կոչուէր՝ Եորքի դուքս և հազիւ ինը տարուան էր։

Եդուարդայ սիրտը տատանիկ ալէկոծելով աս բա-նիս վրայ, որովհետեւ կարծես թէ կը գուշակէր իր աղոց տխուր ճակատագիրը, մանաւանդ մօտեցած միջոցը կանչեց իր քովը երկուց մարդիկ միացած գլխաւորներն ու խոստմունք տուաւ անոնցմէ որ մոռնան հին թշնամութիւնները, ու երդուընցուց գլխաւոր լորտ իշխաններն որ միանան ալ պէտք ըլ-լայ իր որդւոցը պաշտպանելու համար՝ յանձն առ-նեն։ Ետքը Թագաւորին խնամակալ որոշեց զՌի-քարտոս՝ Գլոսըսդըրի դուքսը, որն որ իր եղբարց մէջ մի միայն ապրողն էր, ինչուան որ պատանեայն ինքնիրեն Թագաւորելու տարիքին հասնի։ Քիչ ատե-նէն վերջը Թագաւորը մեռաւ, ու Գալլէսի իշխա-նը Անգղիոյ Թագաւոր հրատարակուեցաւ Ե-դուարդ Ե անունով։

Հիմա հոս տեղն է որ Ճանչցընենք ձեզի թէ ով

էր Կլօսըսդըր դուքսը, որուն յանձնեց Թագաւորը իր որդւոցն հոգաբարձութիւնը, և ա՛ն ատեն դուք ալ ինծի այս պիտի ըսէք թէ պատանի իշխաններն աւելի ապահով կ՚ըլլային կատաղի գազաններով լեցուն անտառի մը մէջ՝ քան թէ իրենց հօրեղբօրը ձեռքը։

Ռիքարտոս Կլօսըսդըր տգեղ ու գարշելի կերպարանք մը ունէր. կ՚ըսեն թէ ծնած ատենը խել մը ակռայ ունի եղեր, որն որ բնականապէս տղու մը չըլլար, և մէկէն խածեր է իր դայեակը՝ ինչուան նաև արիւն հանելով։ Երբոր սկսան քալելու վարժեցընել զինքը, տեսան որ կաղ է, և երբոր մեծցաւ՝ տեսան որ կուզ ալ է ու մէկ թևը տձև։ Չէր կրնար մխիթարուիլ մայրը տեսնելով թէ ինչպիսի հրէշ մը ծնաւ յաշխարհ, և սակայն չէր կրնար գուշակել թէ ինչ վշտեր պիտի պատճառէր իրեն ան տղան։

Դժբաղդաբար Ռիքարտոսի բարքը կերպարանքէն աւելի ահռելի էր. տղայութեան ատենէն 'ի վեր ստահակ էր, ծածկասէր և վայրագ. երբոր երիտասարդ եղաւ՝ չար նախանձ մը սկսաւ երևցընել վրան, սնապարծութիւն, և բարկութիւն որ ինչուան կատաղութեան կ՚երթար. վերջապէս երբոր մարդու հասակ հասաւ, սկսաւ խաբէական քաղցրութեամբ մը ծածկել իր պակասութիւնները, և ան ատեն իրաւցընէ վտանգաւոր եղաւ, վասն զի ամենէն չար ախտը կեղծաւորութիւնն է, որով հետև առաքինութեան կերպարանք կը հագուեցընէ ամէն ախտերու։

Ահա այսպիսի մարդու մը ձեռքն յանձնուած էին Եդուարդ Ե և իր Ռիքարտոս եղբայրը. և թէպէտ հօրեղբայրնին մեծ գութ ու սէր կը կեղծէր եղբօրորդւոցը վրայ, բայց ան ամէն անձինքները որ կը ճանչնային իրեն ինչ ըլլալը, կը վախէին երկու մանկահասակ իշխաններուն վրայ։ Որ

մը որ պալատին մէջ մեծամեծաց քաղաքավարութեան մը ժողվուած էր Եղիսաբէթ Թագուհւոյն շուրջ կողմը, որ էր աշխոյժ և խելացի ոգւոց խօսակցութիւնը լսեն, մէկ ալ լսեց որ Հոքքսդրոսս ասանկ կը մրմռար. «Ըստ հանճարութեան ազնիւ են ասոնք, պէտք չէ ապրին»:

Բայց պատանւոյն Թագաւոր պսակուելու օրը կը մօտենար, և հանդիսին պատրաստութիւնները լմընցած վրայ էր Ուեստմինստրի մէջ. մէյ մ'ալ խնամակալը համոզեց զԵդուարդ որ Լոնտոնի Աշտարակին երթայ, պատճառ բերելով որ ան մեծ հանդիսին պատրաստութիւն, և մէկէն Եօրքի պատանի դքսին ալ մարդ խրկեց՝ ըսելով որ եղբայրը կը կանչէ զինքը որպէս զի մասնակից ըլլայ իր ուրախութեանցը: Խեղճ տղայքը բանին էութիւնը չգիտնալով, սկզբան ուրախացան մեկնեց ըլլալնուն վրայ. բայց երբոր իմացուցին իրենց թէ իշխանակալնին արգիլեր է որ մայրերնին հոն չգայ զիրենք տեսնելու համար, իմացան՝ բայց շատ ուշ՝ թէ Աշտարակը իրենց բանտն էր:

Եդուարդայ որդւոց կեանքը, սիրելիք, կը տեսնէք որ վայրագ Հոքքսդրոսսին ձեռքն էր. բայց դեռ չէր կրցած հեռացընել անոնցմէ իրենց մօրն աղախինները և ան մէկ քանի հաւատարիմ լորտերն որոնք երդուընցած էին մնալ Թագաւորին՝ կեանքերնին անոնց վրայ դնելու: Աս լորտերուն գլխաւորը կը կոչուէր լորտ Հասդինկս, և որովհետև ճարտար ու կորիճ մարդ էր, նենգաւոր Գլոսեսդըրը կը նայէր որ չպայմանցընէ զանիկայ. ընդ հակառակն դիտաւանց շատ սէր կը ցուցընէր վրան, ու կ'ընէր անոր ան ամէն շնորհքներն որ կը փափաքէր: Հասդինկսի ծածուկ կերպով իմաց տուին որ զգոյշ կենայ չարասիրտ իշխանէն. բայց պարզ մարդիկ միշտ վստահ են և չեն ուզեր հաւատալ թէ ուրիշները իրենց չարիք կրնան ընել.

վրան զի ոչ երբէք իրենք ուրիշի ձիասել ուզած են ։

Օր մը երբոր խնամակալը Աշտարակին մէջ մեծամեծաց բազմութիւն մը ժողված էր, որոնց յանձնուած էր պատանի Թագաւորին պահպանութիւնը, ամէնքը տեսան որ Գլոսըրսդըր ուրիշ անգամներէն շատ աւելի ուրախ և զուարթ էր, և աղուոր կերպով մը շնորհակալ եղաւ լորտերէն մէկուն՝ քանի մը օր առաջ ղրկած պնակ մը աղուոր ելակին համար ։ Բոլոր հանդիսականք կարծես թէ կ՚ուրախանային Հոլքարտոսի հետ, մէյ մ՚ալ յանկարծ անիկայ վայրենի և խիստ կերպ մը առնելով՝ ըսաւ. « Ի՞նչ պատժոյ արժանի կը սեպէք, դուք լորտեր, զանոնք որ միաբաններ են զիս սպաննելու, զիս որ ամէնէն մօտ ազգականն եմ Թագաւորին և աքրութեան խնամակալը » ։ Հասդինկս, որ կասկած մը չունէր մտքէն, մէկէն պատասխանեց թէ մահուչափ պատժոյն արժանի են ։ « Հապա տեսէք, պատասխանեց Հոլքարտոս բարկութեամբ. դիտեցէք, լորտեր, որ նոյն ինքն Հասդինկսը երկու ցած կախարդներու օգնութեամբ միտքը դրեր է որ սպաննէ զիս գիւթութեամբ, և ահաւասիկ տեսէք ինչ վիճակ հասուցին զիս իրենց կախարդութիւնները » ։ Աս ըսելով անզգամը՝ բացաւ մէկ թևը, որն որ 'ի ծնէ սև ու ծուռումուռ էր, և ցըցուց հանդիսականներուն, որոնք ափշած մնացին, թէպէտև չէին հաւատար ամենևին անոր ըսածին ։

Ան ատեն խնամակալը բռունցքը զարկաւ դիմացի սեղանին, և մէկէն խումբ մը զինեալ մարդկանց ներս մտան, և յափշտակելով խեղճ Հասդինկսը, առանց վայրկեան մը թող տալու որ կրնար նէ ինքզինքը արդարացընէ՝ քաշեցին տարին Աշտարակին բակը, ուր կտրեցին գլուխը ծառի մը կոճղին վրայ որն որ դիպուածով հոն գտնուեցաւ ։

Հասդինկսի լորտին սպանութիւնը, տղաքս, Գլո-

սըսդըրի մնացած անօրէնութեանցն սկիզբն էր ․ քիչ ատենէն Եղիսաբեթ Թագուհւոյն եղբարքը, որոնք ցմահ կ'ատէր՝ պատանի իշխանաց պաշտպանութիւն ընելնուն, փակեց Պոնդէֆրագդի դըղեկին մէջ, և հոն սպաննել տուաւ ծածուկ դահճի ձեռքով․ նոյնպէս նաև խել մը մեծամեծներ նոյն դժբաղդութիւնն ունեցան, և ոմանք ալ տարպուեցան Գաղղիա ապաւինելու․ իսկ Թագուհին իր աղջիկներովը Ուէսդմինսդրի եկեղեցին ապաւինեցաւ, յուսալով որ տեղւոյն սրբութիւնը կ'ազատէ զիրենք Հռիքարտոսի բարկութենէն ։

Կլօսըսդըր իր անգթութիւնը ցըցուց նաև լոնտրացի խանութպանի մը վրայ որուն անունն էր Յովհաննա Շօր, և որուն մէկ հատիկ յանցանքն ան էր որ Եդուարդ Դին և Թշուառ Հասդինկսին բարեկամուհին եղած էր ։ Այս խեղճ կնիկս զրպարտուելով Հռիքարտոսէն իբրև թէ օգներ էր Հասդինկսի ըրած կախարդութեանցը, դատապարտուեցաւ որ Ս․ Պօղոսի եկեղեցւոյն դրանն առջևը ամբողջ օր մը կենայ բոպիկ ոտքով, պարզ շապիկ մը հագած, գլուխը ճերմակ լաթ մը ձգած, ձեռքն ալ վառած կերոն մը ։ Աս կերպով կ'ուզէր Կլօսըսդըր խայտառակ ընել զանիկայ բոլոր ժողովըրդեան առջև․ բայց որովհետև Շօր աղնիւ և բարեգործ եղած էր իր հարստութեան միջոցը, ոչ ոք Անգղիացւոցմէ զինքը նախատեց և ոչ վրան ցեխ նետեց, ինչպէս որ Հռիքարտոս հրամայած էր ։

Կ'ըսեն թէ աս ապաշխարանքէն ետքը՝ խնամակալն արգիլեց ամենուն՝ մահուան սպառնալեօք՝ որ ոչ ոք իր տունն ընդունի զանիկայ և ուտելու բան մը տայ, անանկ որ յետ երեք օր երեք գիշեր ամենուն դուռը պարապ տեղը զարնելու, նաև անոնց դուռը՝ որոնց որ ատենօք բարեգործութիւն ըրած էր, խեղճ կնիկը անօթութենէ ու ցաւերէն

հալած մաշած՝ ինկաւ փողոցին վրայ ու մեռաւ. մարդ մը չգտնուեցաւ որ համարձակէր գաւաթ մը ջուր ու քիչ մը ուտելու բան տալու անոր, այնչափ կը վախէին Ռիքարտոսի բարկութենէն ։

Ան տենները խնամակալին բարեկամները ժողվեցին Լոնտրայի քաղաքացիներն ու կը ջանային համոզել զանոնք որ փոխանակ տղու մը հնազանդելու՝ աւելի աղէկ էր որ Ռիքարտոս Կլօսդըրըն իրենց թագաւոր անուանեն, որն որ կ'ըսէին թէ իր հօրը Եօրքի դքսին կենդանի պատկերն էր, ան կտրիճին՝ որ Ուէյքֆիլտի պատերազմին մէջ մեռաւ. և թէպէտ բոլոր ուժովնին՝ Կեցցէ՛ արքայն մեր Ռիքարտոս Գ կը պոռային տա մարդիկներն և տեղ տեղ կը կրկնէին, ոչ ոք հետևեցաւ անոնց ձայնին և ամէնքը խռոված տուներնին դարձան ։

Վերջապէս քանի մը անզգամ մարդիկ, զորոնք Պրքինկէմ դուքսը խնամակալին հաւատարիմ բարեկամն տոք հանիր էր, ստիպեցին Լոնտրայի քաղաքապետը որ իրենց գլուխ ըլլայ, և եկան խնդրեցին Ռիքարտոսէն որ զինքը թագաւոր պսակեն Ուէսդմինսդըրի մէջ, ուր որ Եդուարդայ օծման համար եղած պատրաստութիւնները լմնցեր էին ։ Նենգաւորը սկզբան մերժել ձևացուց, բայց վերջը անոնց ստիպմունքէն բռնադատուած՝ ընդունեցաւ պսակը, և կոչուեցաւ թագաւոր, որուն շատոնց 'ի վեր կը փափաքէր ։

Բայց Ռիքարտոս աղէկ գիտէր, սիրելիք, որ Անգղիացիք զինքը իրենց թագաւոր չեն ընդունիր, քանի որ իր եղբօրորդիքը՝ որոնց կ'իյնար թագաւորութիւնը՝ ողջ էին ։ Իր թշնամիներէն աւելի ան խեղճ տղոցմէն կը վախնար, որ Աշտարակին բանտին մէջ բանտուած էին, անոր համար միտքը դրաւ որ կեանքերնին վերցընէ ։ Աս բանս ընելու համար առջևը կանչեց անպիտան մարդ մը, որուն

անուանն էր Դիոպըլ. և ամէնայն ըմպելեաց աւելի է-
րեւն այնո երկար անընդմիջաբար կատարելու այս
անհագուրդ ագահութիւնը ։

Եւ կրկէսը, որուն տրուած էր ան իրիկուան հա-
մար բանտերին կղզեակները, դաշտին և երկրորդն այլ խա-
րանէն քնոյ մէջ դառան. աղօթարաներ մը բայց կէ-
ցած էր քաղէքներին, վասն զի գետ չէին մնացած թէ
մայրերնին իրենց տարածարած էր աղօթիութեան
տանիքնին որ տանոց աղօթք ընելու չպատուին ։ Ա-
նանկ գեղեցիկ էին առ պատուանդան և անանկ խա-
ղաղ քուն կ՚ընէին, որ Դիոպըլն ու իր ընկերնե-
րուն սիրան եղաւ, և քիչ մնաց որ այն անգութ
մարդիկը այնտեղ երթային Հաւքապատանին ընելու
թէ մեր բանը չէ այս ագահութիւնը. բայց գըմ-
բախտաբար խառնակուած վարձքին յոյսը սրտեր-
նին սինդացուց, և մէջերնէն մէկը՝ որ ընկերներէն
աւելի անհագուրդ էր, բարձեր նետեց անմեղներուն
վրայ ու անոնց վրայ նստելով խեղդեց խեղճերը ։

Այս պղծոյ իշխանաց ագահութեան դրեթէ եր-
կուհարիւր տարի վերջը, երբոր Լանդրայի Աշ-
տարակին մէջ մեռը կը կործանէին, ամենահեռ մը
տակէն երկու տղու ոսկորներ գտան, և ամենքն
ըսին թէ Եդուարդ Դին տղոցն են ։ Անգղիոյ նոյն
տանենոյն Թագաւորը հրամայեց որ խնամքով
վերցուցին, և Ուեստմինստրի եկեղեցւոյն մէջ
մարմարիոնէ շիրիմ մը կանգնել տուաւ, որուն
մէջ դրուեցան ։

Ի

ՀՌԻՔԱՐՏՈՍ Գ.

Թուական 1485:

Ջեմ գիտեր ինչպէս բացատրեմ ձեզի, սիրելիք, թէ որչափ սարսափեցան և բարկացան Անգղիա֊ցիք երբոր լսեցին Եդուարդայ տղոցն սպանու֊թիւնը. շատ կոմսութեանց մէջ մեծամեծները ժողվեցին իրենց հպատակներն և պատրաստուե֊ցան այս պզտի իշխանաց վրէժն առնելու: Ան լոր֊տերէն շատը որ ինչուան նոյն ատեն Հռիքարտոսի կողմը բռնած էին՝ միաբանեցան իր թշնամեացն հետ, և նոյն իսկ Պըքինկէմն ալ, որ իր գահ ել֊լելուն պատճառն եղեր էր, հեռացաւ իրմէ սար֊սափով:

Բայց Հռիքարտոսի հոգը չեղաւ ամենեւին տեսնե֊լով ամենուն իրեն դէմ ատելութիւնը. իրեն պէս քանի մը անզգամներու օգնութեամբ որոնք իրեն հաւատարիմ էին՝ ապստամբ մեծամեծներուն շա֊տերն յաղթեց կամ մեռուց, և որպէս զի իրեն ե֊րեսը չզարնեն թէ իրեն չինկած թագաւորու֊թիւնն առեր է, մտածեց որ երթայ գտնայ Եղի֊սաբեթ թագուհին Ուէսթմինսթրի եկեղեցին, ուր որ ապաւինած էր, և կեղծաւորեալ բարեպաշ֊տութեամբ խնդրէ իրեն անդրանիկ աղջիկը կնու֊թեան:

Այս դժբախտ մայրը, ինչպէս որ կրնաք մակա֊բերել, չկրցաւ տեսնել առանց սարսափի իր որ֊դւոց գահիճը, և սաստիկ բարկութեամբ խօսեցաւ հետը՝ երբոր լսեց իր աղջիկը անոր եղբարցն սպա֊նողին հետ կարգելու առաջարկութիւնը: Բայց

Ռիքարտոս ամենևին չամաչեցաւ այն խիստ նախատինքներէն՝ որոնք Եղիսաբեթի բերնէն կ'ելլէին անէծքով, և անկեղծ զղջում մը ձեւացընելով (որովհետև ամենէն աւելի փառք նենգաւորութիւնն իրեն համար դիւրին էր), քաղցր կերպով մը ըսաւ անոր թէ ալ մոռնալու էր այն պժգալութիւններն որոնք զինքը հեռացուցեր էին երկայն ատեն իր սիրելի ազգականներէն, և աղաչեց անոր շատ թախանձանքով որ զայն արքունիքէն և տանէ նորէն իր աղջիկ ապարանը, և այնչափ ըրաւ, որ վերջապէս Թագուհին խոստացաւ զիջանիլ իրեն խնդիրքին, բայց չհաւանեցաւ ելլել իր սպասաւորութենէն, մինչև որ Ռիքարտոս երդուընցաւ Անգղիոյ մեծամեծաց և Լոնտրայի քաղաքապետին դիմացը որ վնաս մը չըհասցընէ ոչ իրեն և ոչ իր աղջկանը։

Գիտէք, սիրելի տղաք, որ Ռիքարտոս կարգուած էր շատ տարիէ 'ի վեր մեծանուն Ուարուիքի երկրորդ աղջկանը հետ, որուն անունն էր Աննա Նէվիլ և տառապինի աղջիկ մըն էր։ Ցանկարծ Ռիքարտոս հրամայեց այս թագուհւոյս որ իր բնակութենէն դուրս չելլէ, և դուրսը ձայն՝ հանեց թէ ծանր հիւանդ էր անիկայ, և քիչ վերջը հրատարակել տուաւ թէ մեռեր է։ Անգղիացի ժողովուրդը չխաբուեցաւ աս բանիս վրայ, և ամէնքը մտքերնին դրին թէ խեղճ թագուհին թունաւորուած էր։ Այսպէս ահա, ազնիւ տղաք, Ռիքարտոս Գ. անօրէնութենէ անօրէնութեան կը քալէր։ Ան դիպուածէն վերջը նորէն վրայ տուաւ Եղիսաբեթ թագուհւոյն որ աղջիկն իրեն կնութեան տայ, և թերևս ճարտարութեամբ ձեռքէն առնէր զանիկայ, թէ որ անկարծելի դէպք մը վերջ չտար իր անօրէնութեանցն ու իր կենացը։

Ան անգղիացի լորտերուն մէջ՝ որ Գաղղիա փախեր էին, երիտասարդ իշխան մը կար Հենրիկոս Դիւտոր անունով, որ Ռիչմընտի կոմս կ'ըսուէր,

և զօրն որ իր ծնողքը Պըրդանեի դքսին քով խըրկեր էին Հուխքարտոսի բարկութենէն խալըսելու համար․ Հուխքարտոս կ'ուզէր սպաննել զանիկայ, վասն զի հեռուէն ազգականութիւն ունէր Լէնգէսդըրի թագաւորական ցեղին հետ։ Այս լորտը Գաղղիացի Կատարինէի թոռն էր, Հէնրիկոս Եին և Օուէն Դիւտորի այրւոյն․ Օուէն Դիւտոր կալլեսացի ասպետ մըն էր, որուն հետ կարգուեր էր թագուհին՝ Հէնրիկոս Եին մահուընէն վերջը։

Հէնրիկոս Դիւտոր, տղաքս, մեծ կորըճութիւն և հազարումէկ աղէկ յատկութիւններ ունէր, անոր համար իրեն վրայ աչքերնին դարձուցին անգղիացի մեծամեծները Հուխքարտոսի ձեռքէն ազատելու համար․ շատ լորտեր իրեն գացին Գաղղիա, խոստանալով օգնել իրեն անձամբ և իրենց հպատակներովը, միայն թէ ուզենայ իրենց գլուխ կենալ, որպէս զի կարենան բռնաւորին դէմ պատերազմիլ․ և Պըրդանեի դուքսը նաւեր տուաւ իրեն և ընտիր զինուորաց գունդ մը։

Կալլէսի ծովեզերքը հանեց Հէնրիկոս Ռիչմընտ իր պզտի բանակը, ուր ապահով էր շատ բարեկամներ գտնալու, և անգղիացի լորտեր հոն վազելով բազմացուցին իր զօրքը։ Երբոր ճամբայ ելաւ, ուսկից որ կ'անցնէր զինքը իբրև Անգղիոյ ազատարարը կ'ընդունէին և ոչ ոք արգիլեց զինքը իր ճամբէն։

Հուխքարտոս շուտով իմացաւ իր թշնամւոյն ցամաք ելլելը, և թէպէտ գիտէր թէ Անգղիացիք մահուշափ կ'ատեն զինքը, բայց կը մտածէր որ եթէ Ռիչմընտի յաղթելու ըլլայ, ոչ ոք կը համարձակի անկէ վերջը իր թագաւորութեանը դէմ ելլել։ Ուստի ճամբայ ելաւ այնպիսի բանակով մը, որ քան զԴիւտորինը շատ աւելի էր, և երկու կողմի թշնամիքը գիմացէ դիմաց ելան պզտի քաղքի մը քով, որուն անունն էր Պոսուորթ, Լէյսըսդըրէն քիչ մը հեռու։

Բայց երբոր առ պատերազմին ժամանակը մօտեցաւ, որ պէտի որոշէր թէ արդեօք անզգամը պէտի կորսնցընէ՞ր չէ նէ պէտի պահէ թագաւորութիւնը՝ զոր այնչափ չարիքներով գներ էր, Հոխքարտոսի վրայ ակամայ սարսափ մը եկաւ. առաջին անգամ իր կենացը մէջ խղճմտանքը կը յանդիմանէր զինքը ըրած անօրէնութեանցն համար: Գիշերները ահաւոր երազներ սկսաւ տեսնալ, բոլոր սպաննած անձինքը տժգոյն և արիւնաշաղախ մարմնով դիմացը կ'ելլէին, երեսը կը զարնէին ըրած յանցանքները և մօտալուտ մահ մը կը սպառնային. շատ անգամ իր ծառաները գիշեր ատեն քովը վազեցին երազին մէջ հանած սաստիկ աղաղակները լսելով, և տեսան որ քունի մէջ ոտք ելած էր՝ ձեռքը սուրին վրայ, աչուըներն անշարժ ու մոլեգին: Հոխքարտոսէն աւելի ցաւակցութեան արժանի մարդ չէր կրնար ըլլալ. բայց ո՞վ կրնար գթալ անոր վրայ՝ որ միշտ անգութ եղեր էր:

Ազնուական և վեհանձն անձի մը կորըճութիւնը, սիրելիք, մեծամեծ գործեր ընել կու տայ մարդուս. բայց Հոխքարտոսի մը պէս հրէշին կորըճութիւնն ուրիշ բան չէր բայց եթէ վայրենի գազանութիւն մը, ինչպէս վագրինն և ընձառիւծին՝ երբոր կը յարձըկին որսորդին վրայ բզքտելու համար: Երբոր տեսաւ Ռիչմընտ կոմսին զունդերը որ կարգաւ առաջ կու գան, տեսակ մը խենթութիւն եկաւ վրան և քանի մը անգամ պոռաց ինքիրմէ դուրս ելած. «Ձի մը, ձի մը, իմ թագաւորութիւնս կու տամ ձիու մը համար»: Երբոր իր պատերազմական ձիուն վրայ նստուցին զինքը, թշնամեաց բանակին մէջ վազեց մոլեգին, առջևի եկածը զարնելով, և կը ջանար որ Դիւտոր առջևն ելլէ: Բայց շուտով յայտնուեցաւ թշնամեաց՝ սաղաւարտին վրայի ոսկի պսակը տեսնուելով, և մէկէն ձիաւորներ չորս կողմը պաշարելով՝ իրենց

հարուածներուն տակ սպաննեցին ։ Ասպետ մը Հռիքարտոսի պսակը յաղթողին տարաւ, և երկրորդ օրն ալ մարմինը ձիու մը վրայ խաչաձև դրուած՝ ապրանքի մը պէս Լէյջըսդըր տարուեցաւ, ուր կրօնաւորները թաղեցին զինքը իրենց եկեղեցւոյն մէջ, որպէս զի չըսուի թէ թագաւորական ցեղէ անձ մը անթաղ մնաց ։

Հռիքարտոս Գ-ին մահուամբը, տղայք, վերջացաւ Եօրքի տանէն թագաւորութիւնը, որն որ քիչ տարի տևեր էր, և Ռիչմընտ դուքսն երբոր աթոռ նստաւ՝ կոչուեցաւ Հենրիկոս Է ։ Իրեն կին առաւ Եդուարդ Դ-ին անդրանիկ աղջիկը, և ասանկով միացընելով Եօրքի և Լէնգէսդըրի ցեղերը, եղաւ գլուխ Անգղիոյ նոր թագաւորական ցեղի մը, զոր կ'անուանեն Դիւտորի ցեղ ։

ԽԱ.

ՍԻՄՆԷԼ ԵՒ ՈՒԱՐՊԷՔ

Թուական 1485-1509 ։

Հենրիկոս Դիւտոր, որ Պոզուորտհի յաղթութեամբը թագաւորական աթոռ ելաւ, ազնիւ պատանիք, Լոնտրայի ժողովուրդէն հազարումէկ ուրախութեան աղաղակներով ընդունուեցաւ՝ մայրաքաղաքը մտած միջոցը · բայց թէպէտ ժողովուրդն ուրախ էր, իրեն սիրտը հանդարտ չէր, վասն զի գիտէր թէ դեռ Եօրքի ընտանիքէն տղայ մը ողջ էր, որ իրմէն աւելի իրաւունք ունէր թագաւորելու ։

Այս տղան Ուարուիք կոմսն էր, Թշուառ

Գլաւրէնսի դքսին որդին, զոր Եդուարդ Դ. Մալվուազի լցուած գինւոյն տակառի մը մէջ խեղդել տուեր էր, ինչպէս որ քիչ մը առաջ պատմեցի ձեզի: Այս պզտիկ իշխանս նոյն ատեն տասնըմէկ տարուան էր, և իր կենաց մեծ մասը խիստ բանտի մէջ անցուցեր էր: Հռիքարտոս Գ. իր Թագաւորութեան միջոցը փակեր էր զանիկայ բերդի մը մէջ, և Հենրիկոս Է ին առաջին գործողութիւնն ան եղաւ որ զանիկայ Լոնտրայի Աշտարակը բերել տուաւ: Բայց նոր Թագաւորը կուզ Հռիքարտոսին պէս չար չէր և թէպէտ շատ մտածութեան նիւթ եղաւ իրեն Ուարուիքը, բայց ապըսպրեց որ ամէն պէտք եղած պատիւը տան անոր:

Այս ատենները, սիրելիք, անգղիացի լորտերը շատ կորսնցուցած էին իրենց նախնեաց խառվարար և պատերազմական բնաւորութիւնը: Երկուց Վարդից երկայն կռիւները ջնջեր կամ ցրուեր էին իրենց ամենէն նշանաւոր ընտանիքներէն շատերը, և իրենցմէ շատերնին ալ դղեակները կործաներ էին քաղաքական պատերազմներէն: Ուրիշ կողմանէ ալ, քաղաքացիները որոնք Սիմոն Մոնֆորի ժամանակէն 'ի վեր Թագաւորաց խորհուրդներուն կը կանչուէին, ալ խորհրդարանին մէջ լորտերէն զատ մասնաւոր ժողովք մը կը ձևացընէին, որուն Ժողովք հասարակախումբեանց անունը կու տային. և այն զանազանութիւնն որ երկայն ժամանակ եղած էր Նորմանտացի պարոններուն և սաքսոններէն առաջ եկած ժողովրդեան մէջ՝ գրեթէ բոլորովին վերցուած էր, և բոլոր ազգը կարծես թէ հանդըստեան և հանդարտութեան միայն կը ցանկար:

Հենրիկոս Է ճարտար և խոհեմ Թագաւոր ըլլալուն՝ կրնար յուսալ որ աղէկ Թագաւորութիւն մը ունենայ. բայց մէյ մ'ալ յանկարծ նոյն ատենները ձայն ելաւ թէ Իռլանտայի մէջ տղայ մը Ուարուիքի անուամբ դուրս ելեր է և Թագաւոր անուաներ է Եդուարդ Զ անուամբ:

Հէնրիկոս Թագաւորը աղէկ գիտէր թէ այն տղան չէր կրնար Գլարէնսի դքսին տղան ըլլալ, վասն զի բուն Ուարուիքը դեռ Լոնտրայի Աշտարակին մէջ բանտուած էր. բայց որովհետև շատ անգղիացիներ հաւատացին աս բանիս, Թագաւորը մտքերնին շտկելու համար ստիպուեցաւ պատանին բանտէն հանել և իր հետը Սուրբ Պօղոս եկեղեցին տանիլ, ուր բոլոր ժողովուրդը կարենայ տեսնել զանիկայ իր քովը. բաց ասկից ազատութիւն տուաւ որ կարենան ամէնքը անոր քովը մօտենալ Ուէսդմինսդրի արքունեաց մէջ, և իրեն հետ խօսիլ. անանկ որ քիչ ատենէն համոզուեցան ամէնքը թէ այն կարծեցեալ Եդուարդ Զը խաբեբային մէկն է եղեր. և երբոր ուզեց ցամաք ելլել Անգղիա, ոչ ոք զէնք առաւ իրեն օգնելու համար, և Թագաւորին առջևը բերուելով հրապարակաւ խոստովանեցաւ իր խաբէութիւնը և յայտնեց թէ իր անունը Լամպերդ Սիմնէլ էր:

Հէնրիկոս սաստիկ պատժեց զանոնք որ աս պատրուակաւ շփոթութիւն հաներ էին, բայց Սիմնէլի հասակին վրայ գթալով, հրամայեց որ արքունեաց խոհակերոցը տանին աշխատելու, և հոն անիկայ որ Անգղիոյ Թագաւոր ինքզինքը անուաներ էր՝ տարիներով շամփուր կը դարձընէր և կամ սաները կը մաքրէր:

Բայց ասով չվհատեցան բնաւ Հէնրիկոսի ծածուկ թշնամիները, և երբոր այս Թագաւորը Գաղղիոյ Կարոլոս Ը. Թագաւորին հետ պատերազմելու զբաղած էր, իմացաւ որ մէկ ուրիշ նոր Նախանձորդ մը երևան ելեր էր իրեն ձեռքէն Թագն առնելու համար: Ասիկայ քսան տարուան երիտասարդ մըն էր որ օտարազգի նաւով մը Իռլանտա եկեր էր, ուր ձայն հաներ էր թէ ինքը Հռիքարտոս Եօրքի դուքսն է՞, Եդուարդայ դժբաղդ տղոց երկրորդը, զորոնք Դիքըլ խեղդեր էր Աշտարակին մէջ շատ տարի առաջ:

Այս նոր խարդախին, որուն բուն անունը Պէրքին Ուարպէք էր, շատ աւելի ճարտար էր քան զՍիմ-նէլ: Շատ մեծարանօք պատրաստուեցաւ կը պատ-մէր ամէնայն թէ ինչպէս հաւատարիմ ծառաներու ձեռքով փախեր էր Աշտարակէն՝ իր Եդուարդ Ե եղբօրը սպանութենէն ետև, և անկէ այլ և այլ աշխարհներ բնակեր էր՝ միշտ անունը ծածկելով, և թէ վերջապէս որոշած էր որ գայ առնէ Անգ-ղիայ Թագաւորութիւնը որն որ իրեն կ'իյնար: Զարմանալին սա է որ շատերը՝ որոնք տեսած էին Եօրքի դուքսը իր տղայութեան ատեն, կը զրուց-ցէին որ շատ նմանութիւն ունէր սա մարդուս հետ. անանկ որ խել մը Անգղիացիք քիչ մը ատեն հաւատացին թէ կարելի էր որ պզտի Ռիքարտոսը անկարծելի բարեբաղդութեամբ մը ազատած ըլ-լայ իր հօրեղբօրը խրկած դահիճներուն ձեռ-քէն:

Հենրիկոս Է. շատ խռովեցաւ աս բանիս վրայ, ինչպէս որ դուք ալ կրնաք երևակայել, մանաւանդ երբոր իմացաւ թէ այն խարդախն Թագաւոր ա-նուանուեր է Իռլանտացւոցմէ Ռիքարտոս Դ. ա-նուամբ: Մէկէն զինուոր խրկեց անոր դէմ. բայց անիկայ իմանալով անոնց մօտենալը և որդէն իրեն կողմնակիցներէն երեսէ վրայ ձգուած ըլլալով, փախաւ ապաւինեցաւ ՚ի Գաղղիա, ուր մեծ ըն-դունելութիւն գտաւ Կարոլոս Ը.էն, իբրև Ճշմա-րիտ ժառանգ Անգղիոյ գահուն: Բայց քիչ վերջը Թագաւորն իմանալով Ուարպէքի խարդախութիւնը, հրամայեց որ իր տէրութենէն դուրս ելլէ: Ուար-պէք ան ատեն Սկովտիա անցաւ, որուն Թագա-ւորը Հենրիկոս Է.ի վրայ ատելութիւն ունենալուն՝ մեծ պատուով ընդունեցաւ և իրեն քրոջն աղջիկը անոր կնութեան տուաւ, որ առաքինի իշխանուհի մըն էր: Ուր որ կ'երթար Ուարպէք, «Ճերմակ վարդ» կը կանչէր ինքզինքը, վասն զի կ'ըսէր թէ

վերջին շաւաւիղն էր Նօրքի ընտանիքին · և իր շինծու թշուառութեանցը պատմութիւնները շատերուն սիրտը շարժելով, մեծ բազմութիւն մը կողմնակիցներու իրեն շահեցաւ, որոնք գաղտուկ կը գործէին Անգղիոյ մէջ, և առիթի կը սպասէին որ ոտք ելլան, ու զինքը թագաւորեցընեն :

Ըստ տարի ատանկ խաբէբայ Հուիքարտոս Դը իր սուտերովք խռովութիւն ձգելէն վերջը, Սկովտիոյ թագաւորէն խրախուսուելով որ ստակ և զօրք տուաւ իրեն, համարձակեցաւ պզտի բանակով մը Անգղիա մտնալու · Հենրիկոս Դիւտոր ալ երկայն ատենէ 'ի վեր աս կ'ուզէր, ուստի մեկէն բանակովն առջևն ելաւ և պատերազմի հրաւիրեց · բայց հիմա պիտի տեսնէք թէ պէտք չեղաւ սուր քաշելու :

Ուարպէք, որ թագաւոր ըլլալու կը ջանար, շատ հեռու էր նաև սովորական կարողութենէ · անանկ որ հազիւ թէ հեռուէն տեսաւ Անգղիոյ արքունական գրօշը, այնպիսի մեծ վախ մը առաւ զինքը, որ աճապարելով գիշերանց ծածուկ փախաւ իր բանակէն, անցաւ Հենրիկոսին բանակը ու անոր ոտքը ինկաւ խնդրելով որ միայն կեանքը շնորհէ իրեն : Այն քիչ զօրքն որ ունէր՝ ցրուեցան, որով բոլորովին օդը ելաւ այս փորձը :

Բայց բաւական չէր Հենրիկոսին զՈւարպէք բռնելը, կ'ուզէր նաև որ բոլոր Անգղիացւոց ցուցընէ անոր խաբէութիւնը · անոր համար երբոր Լոնտրա գնաց՝ զանիկայ ալ հետը տարաւ ու ձիու վրայ նստեցուցած՝ բոլոր քաղաքը պտըտցուց երեք օր, որպէս զի բոլոր ժողովուրդը աղէկ մը տեսնայ զանիկայ : Վերջը շղթայով կապել տուաւ ամբողջ օր մը Ուէսդմինստրի պալատին մեծ սրահին մէջ, ուր հրաման եղաւ մտնալու ժողովրդեան, և հոն ստիպեց զանիկայ որ բարձր ձայնով կարդայ խել մը անգամ իր խաբէութեան խոստովանութիւնը,

դրան մէջ կը յայտնէր իր բուն անունը, և բոլոր ըրած խորամանկութիւնները, և իր հօրը բնակութիւնը կը ծանուցանէր, որ Դիմանդրոսի հետոյ փառաւորական մըն էր:

Այս տարաշխարհութեան եղբը, որ Ռուբէնէն զատ ով որ ըլլար՝ անհնարին կը ձևանէր, Թագաւորը Աշտարակը իրենից զինքը, ուր շատ տարի կեցաւ խիստ բանտարկութեամբ: Իսկ անոր կնիկանը՝ ապաշխարողի իշխանուհւոյն հետ Հենրիկոս շատ անուշութեամբ վարուեցաւ, և իր կնոջը՝ Եղիսաբեթ Թագուհիին քովը ընկեր դրաւ, միանգամայն անոնց մեծարանք ցուցընելով. ու խանդութիւնը երկայն ատեն Անգղիոյ արքունիքը կեցաւ, ուր իրեն և-րեսին ձերբակալութեանը համար՝ Սալիսպուրի Կոմս կոչուեցաւ:

Ժամանակ անցնելէն վերջը, Ռուբէնք ձանձրանալով բանտին մէջ ապրելու Ռուբէնը կամաց հետ բարեկամութիւն ընել, որ Սիմոնէն զինուորուածէն և-ւ նորէն Աշտարակը փակուած էր. և երկուքը միասնեղ որոշեցին որ փախչին քանի մը հաւատարիմներու օգնութեամբ, զորոնք սաստկով իրենց կողմը շահած էին. բայց ան մինչեւ որ բանտին վերջին գանէն գուրս կ'ելլային, անձնատեսցան, և զինուորները հանենեն վարելով հասան ու նորէն իրենց բանտը բերին:

Այս անյաջող փորձը շատ գէշ եղաւ փախչողականներուն. վասն զի Հենրիկոս, որ մինչեւ նոյն ատեն քաղցրութեան բանեցուցած էր իր Թշնամեացը հետ, որոնց վերջացեալ որ հօգերէն ազատ և դատաւորներուն առջևը հանել տուաւ Ռուբէնքը, որոնք 'ի մահ դատապարտեցին՝ առանց գթալու խեղճին ինչուան ան պատեն քաշած վշտերուն: Իսկ Ռուբէնք ալ 'ի մահ դատապարտուեցաւ իբրև մատնաւոր ոտարական մը. և դեռ չմեռած սաևպեցին որ նորէն կրկնէ բազմութեան դիմաց որ

ինքը խաբեբայ էր, և Թողութիւն խնդրէ Թագաւորէն բոլոր իր ըրած սուտերուն համար։

Այսանկ եղաւ, սիրելիք, հպարտ Ուարպէքին վերջը, որ երջանիկ կ'ապրէր, Թէ որ փոխանակ Թագաւորութեան փափաքելու՝ գոհ ըլլար իր հօրը խանութին մէջ աշխատիլ և չափաւոր կերպով ապրիլ։

Հենրիկոս Է, որ աս երկուքին մահուընէն վերջը շատ տարի չապրեցաւ, իրեք զաւակ Թողուց. առջինեկը մանչ էր և Գալլէսի իշխան մականունն ունէր, որ ետքը իրեն յաջորդեց. մէկալ երկուքը աղջիկ էին, որոնց մեծը կը կոչուէր Մարգարիտա, և կարգուեցաւ Յակոբ Ե Սկովտիոյ Թագաւորին հետ. երկրորդ աղջիկը Մարիամ կ'ըսուէր և կարգուեցաւ Լուդովիկոս ԺԲ Գաղղիոյ Թագաւորին հետ, որմէ քիչ ամիսէն այրի մնաց, ետքը կրկին անգամ կարգուեցաւ անգղիացի իշխանի մը հետ, որ էր Սըֆֆըլք դուքսը։ Կ'արժէ որ աս երկուքին անունները մտքերնիդ պահէք, ազնիւ տղաքս, որովհետև իրենց զաւակներուն վրայ շատ գիտնալիք կայ։

ԽԲ

ՎՈԼՍԷՅ ԿԱՐԴԻՆԱԼԸ

Թուական 1509–1530։

Թէպէտ Հենրիկոս Է Անգղիոյ ամենէն չար Թագաւորներէն մէկը չեղաւ, սիրելիք, բայց Երիտասարդ Ուարուիք կոմսին մահը զինքը ժողովրդեան ատելի ըրած էր, որովհետև անով Բլանդաժնէ ցեղը բոլորովին հատեր էր։

Ըսինք արդէն, Տիւտորեան Թագաւորութիւնը բռնի մը օտա-
[illegible] առաւել զօրաւոր էր՝ [illegible] ու [illegible] ըն-
դդիմադրութիւն մը չունէր էր, և անոնց ամբողջ օ-
գտակարութիւն մը ստացեր էր, որ անոնց սիրտն ա-
միապետութիւն ընել կու տար իրեն: [illegible]
[illegible] ազատութիւնը, որոնց ամենէն
էր Էմբսընէ և Տատլէյ և որոնց ձեռքով կը կը բռ-
նէր հարստահարութիւնը. Հենրիկոս Է. [illegible] կը կե-
ղեքէր [illegible] ժողովուրդն անգթութեամբ. անոնք
որ թէ որ մեծ [illegible] կը ընէր. [illegible]
[illegible] թէ [illegible] կը [illegible]՝ թէ որ [illegible]
[illegible] ունենար որ [illegible] Թագաւորին գնել կը
[illegible]: Ընդ [illegible] երբոր մեռաւ Հենրիկոս,
որ որ [illegible] մեծ, և ամէնքը [illegible]
[illegible] իրեններին Թագաւորութեան [illegible]
վրայ, որ յաջորդեց իրեն Հենրիկոս Ը. անունով:

Նոյն միջոցին Հենրիկոս Ը. տասնըութը տարեկան էր. բայց այնչափ կերպով ունէր, գիտուն էր ու հանճարեղ, և ամէն որ քանի կ'երթար չէր դադրեր զարգացնել իրեն բարի յատկութիւնները. պատմիչք Թագաւորին անձին գովելու կը ցուցնէր բարձր հասակաւն և վայելուչ կերպարանքովը: Նոր Թագաւորին առաջին գործերը հաստատեցին այն աղէկ կարծիքն որ ամէնքն ունէին իր վրայ, և այն խոստումներն որ բանտեցուց բանտ գնել տուաւ Էմբսընը և Տատլէյը, որոնք ծերունի Թագաւորին հնազանդութեան պատրաստակամ գործիք էին ժողովրդեան մէջ մեծ մասին բոլոր ատելութեան, բոլոր Անգղիացւոց սիրոյն իրեն շահեցաւ: Բայց գիտէք, սիրելիք, որ պէտք չէ միշտ զմարդիկ դատել իրենց առաջին գործերէն. մտքերնիդ չըգա՞ր Հռովմայեցւոց պատմութեան մէջէն որ Ներոն կայսրը ցաւեցաւ գիր գրել գիտնալուն վրայ երբոր առաջին անգամ իրեն մահապատժի մը վճիռը բերին որ տակին անունը ստորագրէ:

Այն ատենները Հենրիկոսին քովը մարդ մը կար Վոլսէյ անունով, որ քիչ գտնուող ճարտարութիւն ունեցողներէն մէկն էր: Թէպէտ հասարակ աստիճանի մարդ էր, որովհետեւ հայրը Լոնտրայի մօտ պզտի քաղքի մը մէջ մսավաճառ մըն էր, բայց իր տաղանդովը ու յաջողակութեամբը Անգղիոյ ատենադպրութեան, Եորքի արքեպիսկոպոսութեան և կարդինալութեան աստիճաններուն հասաւ: Եւ Հենրիկոս Ը այնպիսի մտերմութեամբ կապուեցաւ հետը, որ խելքը ուրիշ բանի տուաւ և գրեթէ բոլորովին անոր վրայ ձգեց բոլոր իր տէրութեան կառավարութիւնը, և ամէն բան կ'ուզէր Վոլսէյի աչքովը տեսնել:

Այն ժամանակէն 'ի վեր, աղնիւ տղաքս, Վոլսէյ այնչափ ամբարտաւանութեամբ վարուեցաւ ամենէն մեծ Անգղիացի իշխաններուն հետ, որչափ որ հլու և խոնարհ էր Թագաւորին առջև. և մինչդեռ Հենրիկոս հաճոյից և զեղխութեան մէջ ընկղմած՝ անխնայ կը գործածէր իր հօրը ամենայն խնամքով ժողված և իրեն ձգած ստակները, Վոլսէյ Թագաւորին բարիք ընել կեղծելով մեծ հարստութիւն կը ժողվէր, և ժողովրդեան մէջ միշտ ոսկիէ ու մետաքսէ բեհեզներ հագած կը պտըտէր, որն որ ոչ ոք ինչուան ան ատեն հագած էր Անգղիոյ մէջ:

Նոյն միջոցին, սիրելիք, բոլոր Եւրոպա խռոված էր այնպիսի ցաւալի դիպուածով մը, ուրն որ հոգևոր վնասէն զատ՝ երկայն պատերազմներու և Թշուառութեանց ալ պատճառ պիտի ըլլար քիչ ատենէն: Մարտինոս Լուտեր անուամբ գերմանացի կրօնաւորը՝ Քրիստոսի Ճշմարիտ եկեղեցիէն բաժնուեր էր մոլար վարդապետութիւն մը տարածելով ամէն դին, և իրեն հետևողները Գերմանիոյ մէջ՝ Բրոդէսդանդ կամ Բողոքական անունն առեր էին: Ինչուան ան ատեն չէր մտած Անգղիա աս մոլո-

բութիւնը, և Հէնրիկոս Ը. Վոլսէյի խորհրդին հետեւելով խոստացեր էր պապին հաւատարիմ մը- նալու, որով պապական հաւատոյ փաստաբան անուանը արժանի եղեր էր:

Պէտք է հոս գիտնաք, տղաքս, որ Հէնրիկոս Թագաւորը իր պսակուելէն քիչ վերջը կարգուեր էր Փերտինանտոս Ուղղափառին աղջկանը հետ. ան Սպանիոյ Թագաւորն է, որ Մաւրիտանացւոց ձեռքէն առաւ Կրանատա քաղաքը և Սպանիոյ մէ- ջէն բոլորովին վռնտեց զանոնք, ինչպէս որ Մի- ջին Դարու պատմութեան մէջ կարդացինք: Աս իշխանուհին, որ կը կոչուէր Կատարինէ Արակո- նացի, ոչ այնչափ երիտասարդ և ոչ այնչափ գե- ղեցիկ էր. բայց քաղցր, բարեպաշտ, համբերող, առաքինի էր, ու հազարումէկ ուրիշ բարի յատ- կութիւններով զարդարուած, որոնք գեղեցկու- թենէն վեր են: Մէկ աղջիկ տղայ մը միայն ունե- ցաւ ատիկայ Մարիամ անունով, զորն որ իրեն յա- ջորդ ընտրելու միտքը դրած էր Հէնրիկոս, թէ որ մանչ տղայ չունենար իր Թագաւորութեանը ժա- ռանգ:

Տասնըվեց տարի անցնելէն վերջը աս ամուսնու- թեան վրայ, Թագաւորն որ ինչուան ան ատեն շատ սիրով կը վարուէր Կատարինէ Թագուհւոյն հետ, յանկարծ սկսաւ խորշիլ անկէց. նոյնպէս Մա- րիամ աղջիկն ալ քիչ անգամ քովը կը կանչէր, և ոչ երբէք գորովական խօսք մը կ'ըսէր անոր, ինչ- պէս որ բնականաբար ազնիւ հօր մը բերնէն կ'ելլէ:

Կ'ուզեմ գիտնաք որ քրիստոնեայ երկիրնե- րու մէջ եկեղեցւոյ արգելք կայ որ մարդ մը իր եղբօրը այրւոյն հետ չկարգուի. բանը եկուր նայէ որ Կատարինէն դեռ Հէնրիկոսին հետ չկար- գուած՝ Անգղիա բերուեր էր անոր անդրանիկ եղ- բօրը հետ կարգուելու համար, որուն անունն էր

Արթուր․ բայց ամուսնանալէն առաջ մեռեր էր Արթուր։

Այն տարիները Վոլսէյ կարդինալը որ դիտէր թէ Հենրիկոս զուարճութիւն կը սիրէ բնութեամբ, մեծ հանդէս մը տուաւ անոր իր պալատներէն մէկուն մէջ, ուր հրաւիրեց Անգղիոյ ամենէն գեղեցիկ խաթունները․ ասոնց մէջ մէկ մը կար Աննա Պուլէն անունով, որ մեծ ցեղէ էր․ Թագաւորն ասոր գեղեցկութեանն այնչափ հաւնեցաւ, որ միտքին մէջ որոշեց մէկէն որ Կատարինէն թողու ու ան առնէ իրեն կին, և երկրորդ օրը հրամայեց Վոլսէյի Կղեմէս Է պապէն գրով հրաման խնդրելու որ կարենայ արձըկել Կատարինէ թագուհին, պատճառ բերելով թէ իր եղբօրը այրին է։ Բայց Կղեմէս պապը իմանալով անոր խնդիրքին բուն պատճառը, չտուաւ Թագաւորին խնդրած հրամանը։

Երբոր Հենրիկոս պապին կամքն իմացաւ, բարկութենէն կրակ կտրեցաւ, և ինքնիրմէն դուրս ելած՝ երդուընցաւ որ անկէ ետև Անգղիա դադրի Հռովմայ սրբազան քահանայապետին հնազանդելէն, և նոր աղանդ մը հնարեց, որուն գլուխ ինքն եղաւ, և չուզենալով որ Անգղիացիք բողոքական կոչուին Գերմանիոյ Լուտերականաց պէս, անուն դրաւ իր մոլորութեանը Անգլիքան կրօնք։ Քիչ ատենէն Կատարինէ Արակոնացին թագուհիութենէ ելաւ, և Աննա Պուլէն անոր տեղն անցաւ։

Վոլսէյ շատ ջանք ըրաւ որ Հենրիկոսի միտքը փոխէ՝ որպէս զի Աննա Պուլէնի հետ չկարգուի և պապին հետ ալ հաշտուի առանց ուղղափառ հաւատքը թողու։ Բայց Թագաւորը, որ իրեն կամացը դէմ եղած խօսակցութեան չէր կրնար համբերել, Աննա Պուլէնի աղաչանացը զիջանելով, որն որ իրեն թշնամին կը սեպէր զկարդինալը, միտքը դրաւ որ ալ երեսէ ձգէ զՎոլսէյ ու յարմար առ-

թի մը կը սպասէր, ուր որ քիչ ատենէն պատահեցաւ։

Անմիջապէս ան ատենները Թագաւորը հրամայեց կարդինալին որ խրկէ իրեն այն գիրքը՝ որուն մէջ նշանակուած էր բոլոր Թագաւորական գանձը. Վօլսէյ, որ անոր ճիշդ նման գիրք մ'ալ շինել տուած էր՝ իր յատուկ հարստութիւնները նշանելու համար, շփոթմամբ իրենը խաւրեց Թագաւորին։ Անչի տեսնելուն Հէնրիկոս իմացաւ մէկէն պաշտօնէին սխալմունքը, և իր բնական կասկածոտութենէն շարժած՝ սկսաւ ուշադրութեամբ մը քննել ան գիրքը, որուն մէջ գրած տեսաւ բազմութիւն մը դղեկաց, պալատներու, կալուածոց, անտառներու, ագարակներու, և մեծագին կահկարասեաց. զարմացաւ միայն Հէնրիկոս, ու ինքն ալ իր հօրմէն քիչ ագահ մը չըլլալով, որոշեց որ պատժէ զՎօլսէյ բոլոր ունեցածները ձեռքէն առնելով։

Եւ իրօք քիչ օրէն ետև՝ Թագաւորը զիջանելով Աննա Պուլէնի աղաչանացը, արգիլեց կարդինալին որ մէյ մ'ալ իր առջևը չերևնայ, պատուիրեց որ շուտով վանք մը քաշուի, և իմացուց իրեն որ պէտք է ձգէ իր բնակութեանն համար Լօնտրա շինել տուած նոր մէկ փառաւոր պալատը, որն որ անկէ վերջը Անգղիոյ Թագաւորաց բնակարան եղաւ ու Ուայդ-Հօլ կոչուեցաւ։ Ինչուան նոյն ատեն Անգղիոյ մէջ անկէ աւելի փառաւոր շէնք չէր տեսնուած. խուցերը պատած էին ոսկեհուռն ու արծաթահիւս կերպասներով, և ուրիշ մեծագին կահկարասիներէն զատ՝ կար մէջը նաև դարան մը լեցուն ոսկեղէն սեղանի անօթներով, որոնք ակունքներով յեռեալ էին։

Աս անկարծելի թշուառութիւնը՝ Վօլսէյին համար կայծակի հարուածի մը պէս եղաւ, վասն զի փառասէր մարդիկ չեն կրնար հաւտալ որ շատ

տարուան աշխատանքով ստացած իշխանութիւննին մէկ վայրկենի մէջ կորսնցընեն ։ Որոնք որ ան ատեն քովը գտնուեցան՝ սարսափեցան իր երեսին տժգունութենէն ու այլայլութենէն, ու կ՚ըսեն թէ հազիւ քանի մը խօսք կրցաւ ըսել․ երբոր Լոնտրայէն դուրս պիտի ելլար, Հենրիկոս իր հին բարեկամին վրայ ունեցած գութն յիշելով՝ մատնի մը խաւրեց անոր, և Վոլսէյ՝ որ քիչ օր առաջ այնչափ ամբարտաւան ու յանդուգն էր, խոնարհութեամբ ձիէն վար իջաւ ու տղմին վրայ չոքեցաւ, Թագաւորին այս վերջին սիրոյ նշանը յարգութեամբ ընդունելու համար ։

Ահաւասիկ սաստիկ յանկարծական կերպով, տղաքս, Վոլսէյ իր մեծութենէն ինկաւ կործանեցաւ․ և միշտ հալածուելով իր թշնամիներէն, որոնք կը ջանային հրաման առնել Թագաւորէն զինքը Լոնտրայի Աշտարակը փակելու համար, Լէյսըսդըրի մէջ վանք մը առանձնացաւ, ուր որ վանքին մեծաւորին ոտքը իյնալով. «Աբբայ հայր, ըսաւ, հոս կու գամ մահկանացու մարմինս հանգչեցնելու համար» ։

Անկէ քիչ մը վերջը վտանգաւոր հիւանդութիւն մը բռնուեցաւ, որով իմացաւ թէ քիչ ատենէն պիտի մեռնի․ մեռնելէն առաջ աս նշանաւոր խօսքս ըսաւ․ «Ափսոս․ թէ որ ես ինչ ոգւով որ Թագաւորին ծառայեցի՝ նոյն ոգւով Աստուծոյ ծառայած ըլլայի, հիմա զիս սաստիկ երեսէ չէր ձգեր» ։

Վոլսէյի մահուընէն քանի մը ամիս ետքը, Աննա Պուլէն Լոնտրայի Աշտարակը գնաց, ըստ սովորութեան Անգղիոյ Թագաւորաց ու Թագուհեաց՝ իր թագադրութեան նախընթաց գիշերն հոն անցընելու համար․ երկրորդ օրը թագադրութիւնը կատարուեցաւ փառաւոր արարողութեամբք Ուէսդմինսդըրի մէջ․ անշուշտ ան ատեն Թագուհի ըլլա-

լով երջանկութեան ծայրը հասած կարծեց ինքզինքը. բայց քիչ ատենէն աքսոր անկաւ. մերժւեց. Թէ քանի՜ հեռու իրեն այն երջանկութիւնն որուն այնչափ կը փափաքէր:

ԺԳ

ԹՈՎՄԱՍ ՄՈՐՈՍ

Թուական 1530–1536:

Հենրիկոս Ը. իր փափաքանացը հասնելէն ետև, այսինքն Անգղիոյ եկեղեցւոյն գլուխ ըլլալէն ու Աննա Պուլէնի հետ ամուսնանալէն ետքը, Թերևս կարծուի թէ ասկէ ետեւ աւելի երջանիկ եղաւ. բայց ինչպէս կրնայ երջանկութիւն գտնել ան որ գէշ գործք մը ըրէ, մանաւանդ ան որ քրիստոնէական ուղիղ կրօնքն 'ի հիմանց խախտէ. ան ատենէն որ իր չար յօժարութեանցը ձեռքը մատնեց ինքզինքը, զորոնք Վոլսէյ ինչուան նոյն ատեն սանձեր էր, Հենրիկոս ալ սկսաւ անանկ վարուիլ ինչպէս որ էր բնութեամբ, այսինքն վայրագ, անհանդարտ, կասկածոտ ու արիւնահեղ:

Ան ատենները Եղիսաբեթ Պարդըն անուանով կին մը, (որուն Քէնթի սուրբ օրիորդ մականունը կուտային՝ իր բարեպաշտութեանն համար, անխոհեմութեամբ ձայն հանեց ժողովրդեան մէջ թէ Հենրիկոս քիչ ատենէն պիտի մեռնի Կատարինէ թագուհւոյն դէմ ըրած անգթութեանը փոխարէն: Հենրիկոս զանիկայ ու անոնք որ իրեն խօսքերուն մտիկ ըրեր էին մեռցընել տուաւ, ու խորհրդա-

յանն ալ իւրեն կամքը կատարելու համար՝ դիւ մը այսինքն օրէնք մը հանեց, որով մահուան կը դատապարտէր զայն որ կը համարձակէր Թագաւորին մահուանը վրայ խօսիլ։

Այնպիսի փառասիրութեամբ Հենրիկոս անգղիական եկեղեցւոյն գլխաւորութիւնն իր վրայ առեր էր, որ անքաւելի յանցանք կը սեպէր թէ որ իր հպատակներէն մէկը աս բանիս վրայօք թեթեւ կերպով մը դէմ խօսէր. ասանկով Անգղիոյ ամենէն առաքինի մարդիկներէն շատը սպաննուեցան աս պատճառաւս։

Նոյն ատենները Հենրիկոս Ըի արքունիքը երկու պատկառելի ծերունիք կային, զորոնք ամէնքը կը սիրէին ու կը պատուէին իրենց իմաստութեանն ու սակաւագիւտ առաքինութեանցն համար. մէկը Յովհաննէս Ֆիշըր Ռոչըսդըրի եպիսկոպոսն էր, իսկ միւսը Թովմաս Մորուս, որն որ Վոլսէյի ինկալէն վերջը՝ Անգղիոյ ատենադպրութեան պաշտօնն առած էր, որուն իր խելքովը ու ազնուական բնաւորութեամբը արժանի էր։

Բայց որովհետեւ Ֆիշըր, որ ան ատեն ութսուն տարեկանէն աւելի կար, համարձակ կը զրուցէր որ Հռոմայ պապն է եկեղեցւոյ գլուխը եւ թէ քրիստոնէական հաւատքի վերաբերեալ բաներուն մէջ Թագաւորն անոր պէտք է հնազանդի, Հենրիկոս ամբաստանեց զանիկայ իբրեւ թէ Եղիսաբեթ Պարդընին դաւաճանութիւններուն մտիկ դրեր է, ու ժողովարանին դիմացը հանել տուաւ, ուր 'ի մահ դատապարտեցին զինքը։ Ան ատենուան պապը, որ էր Պօղոս Գ՝ Կղեմէս Էին յաջորդը, Ֆիշըրի քրիստոնէական կտրճութիւնը լսելով ուզեց վարձատրել զանիկայ կարդինալ ընելով, որուն նշան սովորաբար կարմիր գտակով ու լայն եզերքով գլխարկ մը կը խաւրուէր. Հենրիկոս ալ ազնիւ եպիսկոպոսին մահը փութացուց, ըսելով թէ « Ա-

նանկ ըսեմ որ Ֆիշըրի կարդինալութեան գլխարկը հասած միջոցը՝ ինքը գլուխ չունենայ » . և իրաւ_ցընէ երկրորդ օրը գլխատուեցաւ ծերունին Աշտա_րակին դաւթին մէջ, ուր բանտարկուած էր տա_րիէ մը աւելի :

Ռոչըսդըրի եպիսկոպոսին միմնակէն գուշակեց Թովմաս Մորուս Թէ իրեն գլուխն ալ ինչ փորձանք պիտի գար. վասն զի ատենադպրութենէն հրաժա_րեր էր, որպէս զի չստիպուի Հէնրիկոսին ամէն որ հանած անիրաւ հրամանագրաց առջև Թագաւո_րական կնիքը դնելու : Ինքն ալ Ֆիշըրի պէս ժա_ղովարանին առջև հանուեցաւ, ուր գլխատուելու դատապարտուեցաւ. բայց նոյն իսկ դատաւորները զարմացան մնացին երբոր տեսան ծերունին որ Լոնտոնայի փողոցներէն կ'անցնէր Աշտարակէն սկը_սեալ մինչև Ուէսդմինսդըր, բոլոր հասակ ու ո_ղորմելի գլուխ մը հագած, երկար նիհարցած եր_կայն բանտարկութենէն. խեղճը ձեռնակ գա_ւազանի մը վրայ կրթընած գողդողալով կ'երթար, որովհետև անգթութեամբ չէին թողուցած որ իր աղջիկը Թևէն բռնէն : Այս տեսարանին մարդիկ չկրցան Թագաւորին բարկութենէն խորշիլ. և միայն շնորհք մը որ ըրաւ իրեն Հէնրիկոս՝ աս եղաւ որ փոխանակ խորհրդարանին վճռոյն համեմատ տան_ջանքով սպաննել տալու՝ դահճի ձեռքով գլխա_տել տուաւ, որն որ չկրցաւ իր անվախութեան պաշտօնը առանց արցունք Թափելու կատարել. իսկ գլուխը Լոնտոնայի կամրջին վրայ կախեցին չարագործի մը պէս :

Կրնանք երևակայել, արդեօք, Թէ ինչ աստիճանի իրեն դէմ գրգռեց Հէնրիկոս բոլոր Անգղիա և Եւրոպա այս անգութ բարբարոսութեամբը. և ամէնքը աշխարհիս չարագոյն բռնաւորներէն մէկը կը սեպէին զինքը, վասն զի Տիբեր և Կալիգուլա միայն կը սպաննէին անմեղները ու և իցէ չնչին

պատճառանքով։ Բայց Հէնրիկոս Ը հոն ալ կանգ չառաւ, և ուրիշ զոհեր ալ ըրաւ իր չարասրտութեանը։

Այս առեններս Կատարինէ Արակոնացի Թագուհին, որ իրեք տարուընէ 'ի վեր վանք մը քաշուած՝ տխրութեամբ ու ցաւութեամբ կ'անցընէր օրերը, մահուան մօտենալը իմանալով վերջին անգամ մը գրեց Թագաւորին յանձնելով անոր իր Մարիամ աղջիկը և ան հաւատարիմ ծառաներն որոնք իր քովը էին միայնութեան ատենը։ Այս նամակը Հէնրիկոսին վրայ մեծ տպաւորութիւն ըրաւ, թէպէտ գիտէք թէ ինչ աստիճանի քարասիրտ էր. կ'ըսեն թէ չկրցաւ առանց լալու կարդալ զան, ու մէկէն իր պաշտօնականաց մէկը խաւրեց խեղճ իշխանուհւոյն որ մխիթարէ զինքը, բայց Կատարինէ ան միջոցին մեռած էր։ Թագաւորը սաստիկ ցաւելով, հրամայեց որ բոլոր արքունիքը սուգի զգեստ հագնին անոր յուղարկաւորութեան օրը։ Կ'ըսեն թէ Աննա Պոլէն միայն դեղին մետաքսէ զգեստով համարձակեցաւ հասարակաց առջև երեւնալ, ըսելով թէ Այս օրէս Թագուհի եղայ, վասն զի ալ նախանձորդ չունիմ։

Բայց այս անզգայ կնիկը չէր կարծեր որ ինքն ալ անդունդի մը բերանն էր, և թէ որչափ որ յանկարծական կերպով բարձրացեր էր՝ նոյնչափ դահավիժաբար պիտի իյնար գլորէր վհին մէջ։ Պալատի կանանց մէջ մէկը կար, որուն անունն էր Ջովհաննա Սէյմըր. ասիկայ իր գեղեցկութեամբը Թագաւորին աչքը մտաւ, և Հէնրիկոս միտքը դրաւ որ զինքը Թագաւորական աթոռին հանէ Աննային տեղը, թէպէտ աղջիկ մը ունեցեր էր անկէ, որուն անունը Եղիսաբեթ դրեր և Կալլէսի իշխանուհի անուաներ էր։

ԻԴ

ԱՆՆԱ ՊՈՒԼԷՆ

Թուական 1536–1546 ։

Այն տարիները, ուրեմն, Եւրոպայի գեր տէրութիւն կար պատերազմի նմանութիւններ ձեռնարկելու, որոնց մէջ ասպետներ վերէն վար զինուած և իրենց պատերազմական զարդարուած ձիերուն վրայ հեծած՝ կը ջանային մէկզմէկ վար ձգել։ Ան որ իր հակառակորդները վար կը ձգէր՝ յաղթող կ'անուանուէր, և իր քաջութեանը մրցանակ պսակ մը կ'առնէր Թագուհիէն և կամ մեծ իշխանուհւոյ մը ձեռքէն ։

Հաղիւ թէ երեք ամիս անցեր էր Կատարինէ Արագոնացւոյն մահուանը վրայ, Հենրիկոս ուզեց որ յիշեալ խաղը խաղցընել տայ Կրինիչ քաղաքին մէջ, որ Թէյմզ գետին վրայ շինուած է, ու այս հանդիսին հրաւիրեց Անգղիոյ լորտերն ու առաջին կարգի խաթունները ։ Այն օրուան ասպետներուն մէջ ամենէն աւելի գովուած ձիավարժներն էին Ռոչֆորդ լորտը՝ Աննայի եղբայրը, և ուրիշ ազնուական մը Նորրիս անունով, որ Թագուհւոյն զինակիրներէն մէկն էր ։

Այս հանդիսին ներկայ գտնուելու համար, ուր կը տեսնուէին ոսկիէ ու արծաթէ փայլփլուն զէնքերով ծածկուած ասպետներ, որոնք իրենց փետրաւոր գեղեցիկ ձիերը կը վարժեցնէին, Աննա Պուլէն զարդարուած պատուհանի մը առջև կեցեր էր, և ամենուն աչքը իրեն վրայ էր ։ Թագաւորը ծանր կերպով ու լուռ քովը կեցած էր, և երեսին վրայ սաստիկ տհաճութիւն մը կ'երևնար ։

Երբոր ամենքը* հանգիստին զբաղած էին, յանկարծ գիտցուածով Թագուհւոյն ձեռքէն Թաշկինակը վար ինկաւ. մէկէն ասպետներէն մէկը, որ կարծուեցաւ թէ Նորրիս լորտն ըլլայ, վեր առաւ ու երեսը սրբեց անով: Ան ատեն Թագաւորին երեսին գոյնը նետեց ու բարկութենէն կը դողար. նոյն վայրկենին ձգեց հանդէսն ու գնաց՝ հրամայելով որ ըսեն Թագուհւոյն թէ խաղը չլմնցած՝ նաւ մտնայ ու ջուրով Ուէսդմինսդըր գայ:

Սարսափեցաւ Թագուհին երբ այս հրամանը բերին իրեն, որուն ամենեւին չէր սպասեր. մէկէն իմացաւ թէ Թագաւորը նեղացեր է իրեն, և գիտէր թէ ինչ աստիճանի վախնալու բան է անոր բարկութիւնը: Հնազանդեցաւ մէկէն առանց ձայն մը հանելու, բայց հազիւ թէ նաւակ մտաւ Լոնտրա երթալու համար, իր ծերունի հօրեղբայրը՝ որ էր Նորֆոլք դուքսը, եկաւ հասաւ իրեն, ու իմացուց թէ Աշտարակը պիտի տանի զինքը:

Չեմ գիտեր ինչպէս ստորագրեմ ձեզի, ազնիւ տղաքս, թէ ինչ աստիճանի ցաւ զգաց խեղճը այս լուրին վրայ. մէկէն իմացաւ որ Հենրիկոս միտքը դրած է որ սպաննէ զինքը: Երբոր Աշտարակն հասաւ, իրեն բանտ եղաւ այն խուցը որուն մէջը ատենօք հանգիստ քնացեր էր պսակման նախընթաց գիշերը. ան աստիճանի յուսահատութիւն եկաւ վրան, որ վախցան թէ խելքը փախուցեր է. երբեմն իր մահուանը վրայ կու լար, երբեմն ալ բարձր ձայնով կը խնդար, վերջը նորէն կը սկսէր լալ, և ահաւոր հեծութիւններու հետ զուարճալի խօսքեր կը խառնէր. իր թշուառ վիճակը կարելի բան չէր որ մարդուս սիրտը չշարժէր. բայց իրեն քովը եղած մարդկանց սիրտը բանտին քարերէն աւելի կարծր էին:

Առանց պատճառի չէր որ խեղճ կնիկը այնպէս յուսահատեր էր. երկրորդ օրը իմացաւ որ Թա-

գաւորը ոչ միայն զինքը սպաննել որոշեր էր, հապա նաև իր եղբայրը Ռոչֆորդ լորտը, Նորֆոլք լորտը, ու իր ծառաներէն խրէքը՝ զորոնք կ՚ամբաստանէր իբրև թէ իր կենացը դէմ դաւաճանութիւն ըրած ըլլան։ Ոչ այս կնկանը ցաւը՝ զոր այնչափ սիրեր էր Հենրիկոս, ոչ այն նամակը զոր Աննա գրեց իրեն որ գոնէ միայն իր Եղիսաբեթ աղջկանը խնայէ, որուն վրայէն Հենրիկոս Կայլէսի իշխանուհի պաշտպանութիւնը վերուցեր էր նոյն ատենը, ասոնցմէ մէկը չշարժեցին Թագաւորին ողորմած սիրտը․ իր եղբայրն ու բարեկամները սպաննուեցան, ինքն ալ Աշտարակին բակը տարուելով մարմարիոն քարի մը վրայ գլուխը կտրեցին, կացինով մը զոր ինչուան այս օրս կը ցուցընեն Լոնտրա անոնց որ Աշտարակը տեսնելու կ՚երթան։

Ես չեմ ախորժիր, սիրելիք, ձեզի այսպիսի ահաւոր պատմութիւններ պատմել, վասն զի կը վախեմ որ յանկարծ մտքերնիդ կը գնէք թէ ամէն մարդիկ չարագործ են․ անոր համար կ՚աւելցընեմ ըսելու ձեզի թէ Հենրիկոս Ըին պէս հրէշներ քիչ կը գտնուին։

Երբոր Թագաւորին իմացուցին թէ մեռաւ, ամենևին ցաւ ըրած բանը վրան չերևցաւ․ Ճերմակներ հագաւ անոր սպաննուած օրը, ու երկրորդ առաւօտը իրեն կին առաւ զՅովհաննա Սէյմըր, որն որ առանց ուզելու պատճառ եղեր էր Թագուհւոյն մահուանը։

Բայց կ՚ուզեմ ձեզի նկարագրել հոս թէ ինչ աստիճանի կատաղութեան հասեր էր այս վայրենի բանաւորը։ Որպէս զի ուղղափառ կրօնքէն հետքը չմնայ իր երկրին մէջ, հրամայեց որ անխնայ վռնտեն կրօնաւորներն ու կուսանքներն իրենց վանքերէն․ վերջը ժողովրդեան սրբոց նշխարացը տուած յարգութիւնը մարելու համար, նշխարները ցրուեցան ընել տուաւ, ու անոնց անօթնե-

րուն տակէն ու ակռաները ինքն տաւ. Նոյն իսկ սուրբ Թովմաս Գէնդըրպըրըիցիին գերեզմանն ալ, որուն շատոնց 'ի վեր ուխտի կ'երթային այլ և այլ աշխարհներէ ուխտաւորներ, անոր ալ չխնայեց. բայց կերպով մը արդար ցուցնելու համար ըրածը, Թովմաս Պէքէթը դատաւորաց առջև կանչեց՝ իբրև թէ դեռ ողջ ըլլար. և որովհետև մեռեալը չէր կրնար երևնալ՝ 350 տարուընէ 'ի վեր մեռած ըլլալով, դատաւորները Հենրիկոսը գոհ ընելու համար՝ որոշեցին որ գերեզմանէն հանեն զինքը ու այրեն թագաւորին դէմ ըրած անհնազանդութեանը համար, ու մոխիրը քամին տուին: Ան ատենները Յովհաննա Սէմըր մեռաւ Եդուարդ անունով տղայ մը ձգելով թագաւորին. Հենրիկոս Եւրոպայի ամէն գեղեցիկ իշխանուհեաց պատկերները բերել տուաւ, ու անոնց մէջէն ընտրեց մէկը որուն անունն էր Աննա Գլէվ: Մէկէն մարդ խրկեց զինքը իրեն կին ուզելու. բայց երբոր Անգղիա հասաւ, չհաւնեցաւ անոր ու մէկէն իր տեղը խաւրել տուաւ:

Քիչ մը վերջը անգղիացի գեղահասակ օրիորդ մը իրեն կին առաւ, որուն անունն էր Կատարինէ Հօուարտ. անկէց ալ ձանձրանալով վրան այնպիսի յանցանքներ ձգեց, որ և ոչ իսկ մտքէն անցեր էր, ու սպաննել տուաւ Աննա Պօլէնին պէս:

Թէպէտ Հենրիկոս Ը. տարիքը շատ առած մարդ մը չէր, բայց այն աստիճանի գէր ու ծանր էր մարմնով, որ չէր կրնար շարժիլ առանց անուով աթոռի օգնութեանը. նոյնպէս այնչափ նեղութիւն կը քաշէր անունը ստորագրելու, որ յանձնեց իր քարտուղարներէն երկուքին որ կապարեայ դրոշմ գծեն թեթև մը ինչ որ ինքը կ'ուզէր գրել, և ուրիշ մըն ալ թանաքով լեցուն դրոշմ անոնց գըծածներուն վրայէն անցնի:

Ծերութիւնը ու հիւանդութիւնը չարգիլեցին

զինքը որ նորէն կարգուէր, ու այրի մը իրեն կին առաւ, որուն անունն էր Կատարինէ Բառ և խելքովն ու հմտութեամբը բոլոր Անգղիոյ մէջ ծանուցեալ էր։ Քանի մը ամիս վերջը Կատարինէ դէմ խօսելով իրեն նիւթի մը մէջ, հրամայեց Հենրիկոս խիստ կերպով մը որ խուցը քաշուի։ Խեղճ կնիկը կարծեց թէ ալ բանը լմնցած է իր նախորդներուն պէս․ բարեբաղդաբար նոյն միջոցին թագաւորը սաստիկ հիւանդացաւ ու քիչ օրէն մեռաւ։ Մեծ ուրախութիւն պատճառեց իր մահը պալատականաց․ վասն զի իր ամենէն մտերիմ սիրելիներն ալ չէին կրնար ապահով ըլլալ իրենց կենացը վրայ։

Այն աստիճանի էր նաև իր վերջի վայրկեանին իր ծառայից վրայ ձգած սարսափը, որ թէպէտ ապահով գիտէին թէ հազիւ մէկ երկու վայրկեան կ'ապրի չապրիր, ոչ ոք համարձակեցաւ իմացընել զայն իրեն, վասն զի չէին մոռցած այն օրէնքն որ 'ի մահ կը դատապարտէր ով որ համարձակէր թագաւորին մահուանը վրայ խօսիլ։

Հենրիկոսի մահը, սիրելիք, շատերու կեանքը խալըսեց, զորոնք Հենրիկոս աշտարակը բանտեր էր․ ատոնցմէ մէկն էր Նորֆոլքի դուքսը Աննա Պուլէնի հօրեղբայրը, որուն որդին քանի մը օր առաջ դահճի ձեռքով սպաննուած էր։ Աս տղուն յանցանքը ան սեպուեր էր՝ որ իր ազգատոհմին կընքոյն մէջ պսակ մը դնել տուեր էր․ Հենրիկոս ասով միտքը դրեր էր ու թագաւորութեան փափաք ունի անիկայ։ Հենրիկոս դեռ չմեռած հրաման տուաւ որ Նորֆոլքի գլուխն ալ կտրեն, բայց բանտապանները մտածելով թէ թագաւորը մեռնելու վրայ է, ուշացուցին հրամանին գործադրութիւնն ու ծեր դուքսին կեանքը խալըսեցին։

Հենրիկոս Ըին յիշատակն իր անօրէնութեանց հետ մէկտեղ մէկէն ջնջուեցաւ ամենուն մտքէն,

Թէպէտ իրեն չափ զզուելի և անզգամ Թագաւոր շատ քիչ գտնուած է աշխարհիս վրայ. բայց դըժբաղդաբար իրեն հաստատած անգղիական կրօնքն իր մահուընէն վերջն ալ տևեց, Թէպէտ քանի մը Թագաւորներ ջանացին որ նորէն ուղղափառուԹիւնը մտցընեն Անգղիոյ մէջ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք :

ԽԵ

ԵԴՈՒԱՐԴ Զ

Թուական 1546–1553 :

Եդուարդ Զ, Հէնրիկոս Ըին ու Յովհաննա Սէմըրի որդին, ինը տարուան էր երբ իր հօրը յաջորդեց, և այս պատճառաւ Սոմմըրսէդ դուքսն՝ իր մօրեղբայրը՝ խնամակալի անուամբ կառավարուԹեան գլուխն անցաւ, ինչուան որ դեռահասակ Թագաւորը ինքիրեն Թագաւորելու տարիքը հասնի :

Բայց ինչպէս որ շատ անգամ կը հանդիպի տղայ Թագաւորաց, շատ լորտեր նախանձեցան խնամակալին բացարձակ իշխանուԹեանը վրայ, և իր բուն եղբայրը, լորտ Սէմըր, անոնցմէ մէկն էր :

Սոմմըրսէդ, չիտակն ըսելով ձեզի, անգուԹ մարդ չէր, մանաւանդ Թէ իր քաղաքավար ու սիրելի կերպովը ժողովրդեան սիրելի էր, որ միշտ երախտագէտ է այն մեծամեծներուն որոնք ոտքի տակ չեն առներ իրենցմէ վարինները. բայց շատ բարկացաւ երբոր լսեց որ իր եղբայրը չէր դադրեր իրեն վրայօք գէշ խօսելէն և ըսելէն որ խնա-

մակալը մարդու թող չէր տար դեռահասակ թա-գաւորին մօտենալու, վախնալով որ չըլլայ թէ իր վրայ պղտորեն թագաւորին միտքը: Հանդերձ այսու երկու եղբարք կրնային խաղաղութեամբ շարու-նակել իրենց կեանքը, թէ որ միջերնին չարասէր ու վտանգաւոր մարդ մը չըլլար, որ մէկուն որ և իցէ չնչին խօսքը մէկալին կը տանէր, որպէս զի իրարու հետ ձգէ զանոնք:

Աս զզուելի գործն ընողը, սիրելիք, Ուարուիք կոմսն էր. բայց կը յուսար որ իր քսութիւննե-րովը վերջապէս անանկ զայրագին ատելութիւն մը կը գրգռէ թագաւորին երկու մօրեղբայրցը մէջ, որ խորհրդարանը ստիպուի իրենց պաշտօններէն ձգել զանոնք, ու զինքը խնամակալ ընտրել Սըմմըրսէ-դի տեղ:

Այս Ուարուիք կոմսը, ազնիւ տղաքս, այն ա-նուանի կոմսին ընտանիքէն չէր, որուն վրայ այն-չափ խօսեր եմ երկուց վարդից պատերազմներուն մէջ: Ան լորտը որ հիմա աս պատուանունն ունէր, Տըտլէյի որդին էր, զոր Հենրիկոս Ը. թագաւորա-կան աթոռ որ ելաւ՝ սպաննել տուաւ անիրաւ արծաթսիրութեանն համար, որով կը կեղեքէր ժողովուրդը. բայց ժամանակաւ Հենրիկոս ցաւե-լով որ շատ խստութեամբ վարուեր էր անոր հետ, Ուարուիքի կոմս պատուանունը տուաւ անոր որ-դւոյն ու երկրին առաջին իշխաններուն կարգն հանեց:

Այս փառասէր մարդը դեռ ուրիշ պատիւներու ալ կը ցանկար, և նենգաւոր ու Ճարտար ըլլալով, յոյս ունէր որ օր մը չէ նէ օր մը Անգղիոյ ամենէն բարձր աստիճանին կը հասնի, կամ թէ կարելի է նէ՝ նաև թագաւորութեան. ուստի վարպետու-թեամբ իմանալով թէ Սէմըր լորտը ծածուկ զօրք կը ժողվէ ու ստակ կը դիզէ խնամակալին ծառա-ներն իրեն կողմը շահելու համար, մէկէն իմացուց

զան խնամակալին. անիկայ ալ զինուորներով բռնել տուաւ իր եղբայրը ու խորհրդարանին առջև հանեց, ուր մահապարտութեան վճիռ տրուելով մէկէն գլուխը կտրուեցաւ։

Բայց ասիկայ բաւական չէր անյագ Ուարուիքի, որովհետև չէր կրնար յուսալ որ ձեռք ձգէ փափաքած պաշտօնը, քանի որ Սըմմըրսէթ Թագաւորին խնամակալն էր. ան միջոցին անկարծելի դիպուած մը առջևն ելլելով, կըցաւ կործանել զանիկայ։

Սըմմըրսէթ կոմսը, սիրելիք, խնամակալի պաշտօնը մտնելէն 'ի վեր շատ գանձ դիզեր էր. և որովհետև պերճութիւն ու փառաւորութիւն կը սիրէր, սկսեր էր Ստրանտ Թաղին մէջ այնպիսի շքեղ պալատ մը շինել տալ, որ կ'ուզէր որ Անգղիոյ մէջ նմանն եղած չըլլայ։

Այս պալատս աւելի զարդարելու համար, հրամայեց որ եկեղեցիներ աւրեն, նոյն իսկ նաև գերեզմաններ, և անոնց քարերն ու մարմարիոնները իրեն պալատին գործածեն. բայց երբոր բանուորները այս բաներս ընելու վրայ էին, ժողովուրդը դէմ ելաւ ու վռնտեց զանոնք կռուով ու ծեծով։

Կրնաք երևակայել, տղաք, թէ ինչ աստիճանի բարկացաւ խնամակալը երբ իմացաւ իր բանուորներուն ծեծուիլը. և կրքին միջոցը զէնք տուաւ իր բազմաթիւ ծառայից ձեռքը, ու պատանի Թագաւորը Ուինտսոր բերելով, հրաման խրկեց իր բարեկամներուն որ իրենց հպատակներովը գան օգնելու իրեն խռովարարները զսպելու համար, բայց մէկն ալ չհնազանդեցաւ իրեն. և Սըմմըրսէթ ինքզինքը այսպէս երեսէ թողուած տեսնելով անոնցմէ, զորոնք իրեն ամենէն հաւատարիմները կը կարծէր, այնպէս վհատեցաւ որ երբ իր թշնամիներէն ղրկուած զինուորները եկան զինքը բռնելու՝ առանց ընդդիմութեան թողուց որ

զէնքը Աշտարակը տանին ։ Բայց դեռ ոչ ոք հա-մարձակեցաւ մեծ յանցանք մը վրան դնելու , միայն խնամակալութիւնը վրայէն առնուեցաւ ու Ուստրուկին տրուեցաւ , Թէպէտ առանց տխա-ղալ ։ Քիչ ժամանակ վերջը , պատանի Թագաւորը Նորթհըմպըրլընտի դուքս անուանեց զՈւստրուկը , որով ըստ երեւան անոր փառասիրութիւնը պէտք էր լեցուէր ․ բայց դժբաղդաբար այն տխուր ունե-ցածներն անյագ են ։

Սըմմըրսէդ հազիւ Թէ պաշտօնէն ձգուեր էր , չնչին պատճառով մը նորէն Աշտարակը փակուե-ցաւ իր կնիկովը , ծառաներովն ու խումբ մը բարե-կամներով ․ և իր ծառայեցմէ ոմանք վախնալով որ գլուխնին փորձանք մը կու գայ , զրպարտեցին զանիկայ իբրև Թէ զԹագաւորը ուզեր է սպաննել , ու Սըմմըրսէդ 'ի մահ դատապարտուելով գլուխը կտրուեցաւ այն հրապարակին մէջ ուր իր եղբայրը սպաններ էր ։ Ժողովուրդը որ կը սիրէր զինքը՝ կու-լար կ'ողբար անոր մահուան տեղն երԹալու մի-ջոցը ․ ու երբ կտրեցին գլուխը , շատ մարդիկ քո-վը երԹալով Թաշկինակնին իրեն արեանը մէջ ԹաԹխեցին ու քովերնին պահեցին ։

Գալով հիմա պատանի Թագաւորին , Եդուարդ Զ․, որ սիրելի ու աղէկ յատկութիւններ կը ցուցը-նէր , այնպէս փափուկ ու այնպէս տկար էր ա-ռողջութեան կողմանէ , որ ամէնքը կ'ըսէին Թէ չկրնար շատ ապրիլ ։ Իրմէ վերջը Անգղեայ Թագա-ւորութիւնը իր Մարիամ ու Եղիսաբեթ քուրե-րուն կ'իյնար , որոնց մէկը Արակոնացի Կատարի-նէի աղջիկն էր , միւսն ալ դժբաղդ Աննա Պու-լէնի ․ բայց Նորթհըմպըրլընտի դուքսը միտքը դրած էր որ իր ընտանեացը անցընէ Թագաւորու-Թիւնը , որ ամէնևին իրաւունք չունէր ։

Այն ատենները Յովհաննա Կրէյ անունով իշ-խանուհի մը կար , Եդուարդ Թագաւորին մօտ ազ-

դական․ սակայն թէպէտ հազիւ թէ տասնըվեց տարուան կար, իր ժամանակին ամենէն նշանաւոր կնիկներէն մէկն էր․ քաղցր էր բնութեամբ, ամօթխած, վարմունքն ախորժելի, կիրթ և հմուտ․ ան հասակէն իրեն լեզուին պէս աղէկ գիտէր գաղղիարէն, լատիներէն, յունարէն և եբրայեցերէն ։

Կարելի է թէ դուք հիմա ինծի հարցընէք, սիրելիք, թէ ինչպէս այս իշխանուհիս կրցեր է այսչափ բան ան հասակին սորվիլ, վասն զի սովորութիւն չէ այսօրուան օրս որ աղջկունք այսպիսի բաներ սորվին․ բայց պէտք է գիտնաք որ նոյն ատեն այսպիսի ուսմունքները սովորական էին աղջըկանց համար, ինչպէս որ այս պատմութեանս մէջ դեռ ուրիշ նոր օրինակներով պիտի ցուցընեմ ձեզի ։

Նորթհըմպըրլընտ տղայ մը ունէր, որ լորտ Կիլֆըրտ Տըտլէյ կ'ըսուէր, գրեթէ Յովհաննա Կրէյին տարիքովը․ միտքը դրաւ որ զանիկայ իշխանուհւոյն հետ կարգէ, և հաւանութիւն ալ առաւ Յովհաննայէն ։ Վերջը համոզելով զթագաւորը՝ որ իր Մարիամ ու Եղիսաբեթ քոյրերը չէին կրնար յաջորդել իրեն, որովհետև Հենրիկոս Ը երկուքին ալ մայրերը կնութենէ արձըկեր էր, կտակ մը ընել տուաւ անոր, որով կը պատուիրէր որ իրմէ վերջը իր ազգականը Յովհաննա Կրէյը յաջորդէ իրեն ։

Բայց այն միջոցին որ փառասէր Նորթհըմպըրլընտը իր փափաքանացն հասնելու ջանք կ'ընէր, Եդուարդ թագաւորը մեռնելու դուռն հասաւ․ երեսը որ ընդհանրապէս տժգոյն էր՝ բոլորովին պատի գոյն դարձաւ, լեզուն կապուեցաւ, ու քիչ մը վերջը մեռաւ հիւծողական հիւանդութեամբ, որ Անգղիոյ ցուրտ ու մըգամած կլիմային տակ՝ ամէն տարի շատ երիտասարդներ և օրիորդներ կը մեռցընէ ։

ԽԶ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ ԿՐԷՅ

Թուական 1553–1558 :

Հազիւ թէ Եդուարդ Զ վերջին շունչը տուեր էր, սիրելիք, Նորթհըմպըրլընտ դքսութեան խել մը իշխաններուն հետ միացած՝ Յովհաննա Կրէյին գնաց, դեռ ժողովուրդը թագաւորին մահը չլսած :

Ան միջոցին որ իշխանուհին յունարէն գիրք մը նստեր հանդարտ կը կարդար, այս իշխանազունքն իրեն դիմացն եկան, ու առջևը ծունկ չոքելով իմա_ցուցին իրեն թէ Անգղիոյ թագուհի կը ճանչնան զինքը : Շատ զարմացաւ ու տխրեցաւ այս բանիս վրայ Յովհաննա. վասն զի ամենևին չէր իմացած իր աներոջն ըրած ջանքը թագաւորութիւնն իրեն անցընել տալու համար. բայց որովհետև խելացի էր ու իր չափը գիտեր, և ուրիշ կողմանէ ալ կը ճանչնար թէ թագաւորութիւնը Մարիամ ու Եղիսաբեթ իշխանուհեաց կ'իյնար, յանձն չառաւ թագաւորական պատիւն ու աղաչեց թախանձանօք լորտերուն որ զինքը թշուառութեան մէջ չձգեն : Բայց թէպէտ շատ աղաչեց Նորթհըմպըրլընտի արտասուալից աչքերով որ այս վիշտս չհացընէ իրեն, վերջապէս պէտք եղաւ որ մտիկ ընէ բոլոր հոն եղողներուն, ու իր էրկանը Տըտլէյի աղաչանացը զոր շատ կը սիրէր :

*Զանիկայ թագուհի հրատարակելէն ետև՝ Նորթհըմպըրլընտի առաջին գործն եղաւ, սիրելիք, հանդիսով Լոնտրայի Աշտարակը տանիլ զինքը, հոն սպասելու համար ըստ սովորութեան իր թա_*

դադրութեան օրուանը • բայց այդ գղեակն երթալու համար քաղքէն անցնելու ատենը՝ որոնք որ Կրէյի քովն էին տեսան որ ժողովուրդը տխուր ու լուռ էր, վասն զի ամէնքն ալ գիտէին թէ բուն Թագաւորութեան ժառանգը չէր ։

Անգլիէն Մարիամ իշխանուհին երբոր իմացեր էր եղբօրը մահը, մէկէն Ճամբայ ելեր էր Լոնտրա գալու համար • բայց ծածուկ կերպով մը իմացաւ թէ Յովհաննա Կրէյ Թագուհի հրատարակուեր էր, և թէ Նորթհըմպըրլընտի հետ Աշտարակը գացեր էր, ուսկից Ուէսդմինսդըր պիտի երթար Թագուհի պսակուելու համար ։

Մարիամ շատ երախտապարտ չէր, և անհաճոյ բնութիւն ունէր, բարկացող և անհաշտելի • բայց հաստատուն էր ։ Յովհաննա Կրէյին Թագուհի հրատարակուիլը սաստիկ բարկութիւնը շարժեց, և առանց վայրկեան մը կորսնցընելու, Լոնտրա երթալու տեղ՝ մօտ գաւառ մը քաշուեցաւ, ուր իր չորս կողմը կանչեց Թագաւորութեան բոլոր լորտերն ու քաղաքացիները, ու հրամայեց անոնց որ օգնեն իրեն՝ Թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու համար ։ Խել մը անգղիացիք հնազանդեցան իրեն ձայնին, և երբ Նորթհըմպըրլընտ իրեն դէմ ուզեց ելլել քիչ մը զօրքով, ինքը բանակով մը դիմացը ելաւ, և գրեթէ առանց պատերազմի ցրուեց անոր զօրքը ։ Լոնտրայի ժողովուրդը իր մօտենալը լսելով քաղքին դռները բացին, ու իր Եղիսաբեթ քոյրն ալ հազար ձիաւորներու խմբի մը գլուխ կեցած՝ դիմաւորեց զինքը ։

Թագաւորները, ինչպէս որ գիտէք, սիրելիք, շատ քիչ անգամ գժբաղդութեան միջոց բարեկամ կ'ունենան • այսպէս զՅովհաննա Կրէյ ալ մէկէն երեսէ ձգեցին զինքը Թագուհի անուանողները ։ Մարիամու հրամանաւ Նորթհըմպըրլընտի գլուխը կտրուելէն ետքը, իմացաւ խեղճ Յովհաննան որ

իրեն գլուխն ալ ինչ փորձանք պիտի գար · մինչեն իր էրիկովը այն Աշտարակը փակեցին զինքը, ուր քանի մը օր առաջ իբրև Թագուհի մտեր էր ։

Մարիամ Դիւտորը Կատարինէ Արակոնացւոյն աղջիկն ըլլալով, որ ինչպէս գիտէք Հենրիկոս Ը ին առջի կնիկն եղեր էր, իր մանկութենէն սկսեալ անգղիական կրօնքը կ՚ատէր · անոր համար իր Թագաւորութեան առջի օրէն սկսեալ յայտնեց իր ատելութիւնը այն ծուռ կրօնքին դէմ, Թէպէտ և Անգղիոյ ամենէն մեծ իշխաններն իրենց Հենրիկոս Ը Թագաւորին օրինակին հետևեր ու Եկեղեցիէն հեռացեր էին ։ Մինչեն հրամայեց որ աստուածային պաշտօնը նորէն հաստատուի եկեղեցեաց մէջ, և ուղղափառ արարողութեամբ պատարագ ընել տուաւ իր առջևը, Թէպէտ գիտէր որ Անգղիացւոց ազգին մեծ մասը բոլորովին մոլորահաւատ էր ։ Ասով շատ անգղիացիք Թշնամի եղան Մարիամին, և Լոնտրայի մօտ գաւառներուն մէջ ապստամբութիւններ եղան ։ Ռամկին մէջ ինչուան մարդիկ եղան որ ելան ըսին Թէ Յովհաննա Կրէյը Թագաւորեցընեն, որ վեց ամսէ 'ի վեր Աշտարակը փակուած էր իր էրկանը հետ, որովհետև Թագուհին չէր համարձակած ինչուան ան ատեն սպաննել զանոնք ։

Բայց Մարիամ լսածին պէս որ ապստամբները Յովհաննա Կրէյին անունը բերաննին առնելու համարձակեր են, մինչեն որոշեց որ մէջտեղէն վերցընէ զանիկայ, և հրաման խրկեց Աշտարակին վերակացուին որ մեռցընէ Յովհաննան ու իր էրիկը Կիլֆըրտ Տըտլէյ լորտը ։ Բայց չԹողուց որ հասարակաց առջև ըլլայ սպաննութիւնը, վախնալով որ չըլլայ Թէ խեղճերուն անմեղութիւնը ժողովուրդեան գութը սաստիկ շարժելով յափշտակեն զանոնք դահճին ձեռքէն ։

Երբոր իմացուցին Յովհաննային որ մահուան

պատրաստուիլ, ինքզինքը հանդարտ բռնեց. միայն քիչ մը արցունք թափեց իր երկանը վրայ, զոր անգթութեամբ բաժներ էին իրմէ իրենց բանտ մտնալու ատենը, և երբոր Տըտըլէյ խնդրեց որ մեռնելէն առաջ անգամ մը տեսնայ զինքը, Յովհաննա չհաւանեցաւ՝ վախնալով որ կորովութիւննին կը կորսընցընեն երկուքնին ալ։ «Մեր բաժանումը, ըսել տուաւ անոր, քիչ ատենուան պիտի ըլլայ. քանի մը վայրկենէն աւելի աղէկ աշխարհ մը պիտի գտնանք մէկզմէկ, ուր ալ թշուառութեան վախ չունինք»։

Բայց ահաւոր ժամը մօտ էր հնչելու, և Յովհաննա Աշտարակին պատուհաններէն մէկուն առջև նստած ատենը, տեսաւ որ իր սիրելի Կիլֆըրտը զինուորներով պատած՝ վարը բակէն կ՚անցնէր. խեղճ իշխանը տեսնելով իր ամուսինը, ձեռքերը իրեն երկընցուց մնաս բարով ըսելու համար. Յովհաննա ալ չկրցաւ բռնել իր հեծեծանքը՝ մտածելով որ վերջին անգամն է որ կը տեսնէր զանիկայ։ Քիչ մը վերջը արիւնոտ սայլ մը անցաւ առջևէն, որով իմացաւ թէ բանը բանէն անցեր է. բայց ուզեց հարցընել տեղեկանալ թէ կորովութեամբ մեռե՞ր է, և իմանալով՝ ինքն ալ աւելի զօրացաւ։

Քիչ մը վերջը երբ եկան զինքն ալ սպանման տեղը տանելու, Աշտարակին վերակացուն արտասուալից աչքերով աղաչեց անոր որ իբրև տխուր և վերջին յիշատակ մը բան մը թողու իրեն. Յովհաննա ալ քանի մը թուղթ տուաւ, որոնց վրայ նոյն միջոցին յունարէն, լատիներէն և անգլիարէն քանի մը տող բան գրած էր, իր երկանը մահուանը վրայ զգացած ցաւը բացատրելու համար։ Վերջը իր քովի զինուորներուն հետ անշփոթ ելաւ մահուան բեմը, և յետ քանի մը սրտաշարժ խօսքեր ըսելու, որոնց մէջ ամենևին գանգատ մը չկար

թագուհւոյն վրայ՝ որուն որ զինքը 'ի մահ դատապար-տեր էր, ծունկ չոքեցաւ դահճին առջևը, որն որ մէկ հարուածով մը գլուխը առաւ :

Այսպէս ահա մեռաւ, սիրուն աղաքս, ազնիւ ու խելացի Յովհաննա Կրէյը, որ եթէ թագաւորէր՝ թերևս մեծ երջանկութեան պատճառ պիտի ըլլար Անգղիոյ. իրեն մէկ հատիկ յանցանքն եղաւ, թէ որ օրինական հնազանդութիւնը յանցանք կըր-նայ սեպուիլ նէ աս պարագայիս մէջ, թագաւո-րութիւնը ակամայ յանձն առնելը, որուն ար-ժանի էր իր առաքինութիւններովը : Ինչպիսի անգթութիւն էր Մարիամու ըրածը, որ այսպիսի անձի մը չխնայեց ու աս և ուրիշ գործերով պղծեց իր ուղղափառ հաւատքը :

ԽԷ

ՄԱՐԻԱՄ ԱՐԻՒՆՌՈՒՇՏ

Թուական 1554-1558 :

Յովհաննա Կրէյին մահը սկիզբն էր Մարիամ Դիւտորի ընելու անգթութիւններուն : Անգղիոյ մէջէն անգղիական մոլորամիտ աղանդը ջնջելու պատրուակաւ, իր Եղիսաբեթ քոյրը երկայն ա-տեն Աշտարակին մէջ փակեց, և խիստ շատ մար-դիկ ու կանայք այրել տուաւ, նաև խեղճ պզտի նոր ծնած տղաքներ՝ ըսելով թէ աւելի աղէկ է որ սաստիկ մեռնելին երթան՝ քան թէ հերետիկոսու-թեան մէջ մեծնան : Սակայն չկարծէք, որդեակք, որ Աստուած հրամանն կու տայ այսպիսի անօրէ-

նութիւններու ։ Աւետարանը, որ քրիստոնէից բարի և մարդասէր ըլլալ կը սորվեցընէ, կը պատուիրէ նաև քու անձիդ հաւասար սիրել ընկերդ, և չթողուր պզտի վնաս մ'ալ ընելու մեր հաւատքէն չեղողներուն ։

Մարիամ Արիւնաուշտ շատ կը ցանկար իր հօրը հին ծառաներուն արիւնը թափելու, որոնք այն ատեն իրենց աստիճանովը և գիտութեամբը մեծարելի ծերեր էին, և իրենց ամբողջ կեանքը այն Թագաւորին համար զոհած էին ։ Անոնց մէջէն Գրանմէր անունով մէկը, որ Գէնթըրպըրիի արքեպիսկոպոս էր, խիստ բանտ մը դնել տուաւ. և Գրանմէր որովհետև աղէկ գիտէր թէ Թագուհին պզտի առթի մը կը սպասէր զինքը մեռցընելու համար, ուստի ամենայն զգուշութիւն կը բանեցընէր և կը ջանար որ այնպիսի բառ մը չըրհանէ բերնէն՝ որ իր թշնամիները առիթ առնեն անով իրեն դէմ աւելի զայրացընելու զԹագուհին ։ Այսանկ տարիներով բանտին մէջ կը տառապէր. բայց Թագուհին այսչափով գոհ չեղաւ, խարդախ ու կեղծաւոր մարդիկ խրկեց քովը, որոնք գացին ըսին իրեն որ ուզենար նէ՝ կրնար դիւրութեամբ իր ազատութիւնը ձեռք ձգել և Հենրիկոս Ըին ժամանակ արքունիքէն ունեցած պատիւները ։ Աս յուսով յանձն առաւ ծերը ստորագրելու գրուածքի մը որ իրեն բերին և որով կը ծանուցանէր թէ ինքը պապին կը հնազանդի. բայց հազիւ թէ ստորագրեց, մէկէն իմացաւ թէ ատիկայ որոգայթ մըն էր զինքը մեռցընելու համար ։

Եւ իրաւցընէ, սիրելիք, քանի մը օրէն ետքը փոխանակ իր բանտին դռները բանալու իրեն, առին դատաւորաց առջև տարին զինքը. իր առջի խօսքն ան եղաւ թէ զղջացեր էր վերի ըսուած թուղթը ստորագրելուն վրայ ։ Գրանմէրին այս խօսքը անանկ կատղեցուց զԹագուհին, որ մէկէն

հրաման տուաւ այրել զինքը իբրև հերետիկոս։ Երբոր մահուան տեղը կը տանէին զԳրանմէր, Ճամբուն վրայ խել մը մարդիկ նախատեցին զինքն ու շաղախ նետեցին վրան. բայց Գրանմէր չտեսնելու զարկաւ։

Գրանմէրի սպանութենէն ետև, սիրելիք, խիստ շատ բողոքականներ ամէն հասակէ և ամէն սեռէ նոյն պատիժն ընդունեցան։ Ասոնց մէջ Թովմաս Հաւքս անուանով մէկը՝ ողջ ողջ այրուելու դատապարտուած ըլլալով, խոստացեր էր իր բարեկամաց որ երբ փայտակոյտին վրայ ելլէ՝ նշանով մը իրենց իմացընէ թէ արդեօք տանջանքին ցաւը դիմանալի՞ է։ Եւ իրաւցընէ երբ բոցն սկսաւ մաշել զինքը, 'ի տես բոլոր ժողովրդեան խաչաձև երկընցուց թևերն և ան դրքին մէջ կեցաւ ինչուան որ ծուխէն խղդուած ինկաւ, և մեռաւ առանց ձայն մը հանելու։ Անօգուտ քաջութիւն էր աս բողոքականաց ցըցուցած կորըճութիւնը, որովհետև Ճշմարիտ կրօնից սիրովը չէր բորբոքած սրտերնին, հապա մոլորութեան կը ծառայէին. բայց ուրիշ կողմանէ սաստիկ պախարակելի է Թագուհին, որ Աստուծոյ իրաւունքը կը յափշտակէր։

Թէպէտ այսչափ անողորմ էր Մարիամ, բայց որովհետև աշխարհիս մեծ տէրութեանց մէկուն Թագուհին էր, շատ մեծամեծներ, իշխաններ և Թագաւորներ իսկ կը խնդրէին իրմէ որ իրեն ամուսինն ըլլան։ Կասկածոտ Մարիամը շատ մտածեց, և վերջապէս Կարոլոս Ե կայսեր անդրանիկ որդին ընտրեց, որ օր մը Սպանիոյ զօրաւոր տէրութեան վրայ պիտի թագաւորէր. Փիլիպպոս էր այս իշխանին անունը, և տխուր ու վայրագ բնաւորութեան մը տէր էր և Մարիամին պէս ինքն ալ կ'ատէր բողոքականները։ Բայց այս երկուքին միութիւնը երկայն չտևեց, որովհետև քիչ ատե-

նէն իշխանը իրեն հօրը յաջորդելու համար Սպանիա կանչուեցաւ, և թողուց գնաց Անգղիայէն։

Այս միջոցներուս անակնունելի դէպք մը հանդիպեցաւ, որ Թագուհւոյն կիրքը չարաչար հանեց։ Գաղղիոյ և Անգղիոյ մէջ պատերազմը նորէն սկսելով, Փրանկիսկոս Կիզի դուքսը, որ այն դարուն երևելի զօրավարացմէ մէկն էր և որուն վրայօք ուրիշ գրքի մը մէջ ձեզի խօսեր եմ, եկաւ Գալէն պաշարեց և հինգ օրուան մէջ առաւ զան, զոր Եդուարդ Գ-ին առնելէն ետև երկու հարիւր տարի անընդհատ Անգղիացիք դրաւեր էին։ Մարիամ կրքին սաստկութենէն քիչ օրէն ետքը վտանգաւոր հիւանդութեամբ անկողին ինկաւ, ու մեռաւ։ Մեռնելու ատեն իր ամենէն մեծ տրտմութիւնն ան էր՝ որ չկրցաւ Անգղիոյ մէջ ուղղափառ կրօնքը հաստատել, և մանաւանդ որ Թագաւորութիւնն իր Եղիսաբեթ քրոջը կ'իյնար, որ բողոքական էր. մեղք որ պղծեց անգթութեամբք իր Թագաւորութիւնը։

ԺԸ

ՄԱՐԻԱՄ ՍԴՈՒԱՐԴԱՑ ԲԱՆՏԱՐԳԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Թուական 1558–1587։

Մարիամ Արիւնառուշտի յաջորդեց իր քոյրը Եղիսաբեթ. և թէպէտ շատ գոռոզ ու խիստ էր, բայց որովհետև առջի Թագուհին կ'ատէին, անոր համար մեծաւ հանդիսիւ և ուրախութեամբ ընդունեցան զինքը։

Թագաւորական աթոռին վրայ ելնելուն պէս առջի գործքն եղաւ ազատութիւն տալ ան ամենուն՝ որ Մարիամ կրօնից համար բանտեր էր. և ինքը բողոքական հաւատքով մեծցած ըլլալով, չարաչար կ'ատէր ուղղափառները, որով ժամանակաւ մեծ թշուառութեանց պատճառ եղաւ։ Բայց որովհետև առջի բերան ամէն փոյթ կ'ընէր Անգղիացւոց սիրելի ըլլալու համար, արգիլեց որ ան կրօնքի պատճառաւ ոչ ոք հալածեն, և շատ քաղցրութեամբ վարուեցաւ նոյն իսկ անոնց հետ՝ որ իրեն քրոջ կենդանութեան միջոցը զինքը նեղեր էին։ Ինչպէս Լոնտրայի Աշտարակին վերակեցուն, որ զինքը այնչափ խստութեամբ պահեր էր բանտարգելութեան միջոցը, վրէժխնդրութեան նշան մը չտեսաւ վրան, երբ պսակուելէն առաջ հան գնաց Եղիսաբեթ, ինչպէս որ սովորութիւն էր։

Եղիսաբեթ թագուհին, սիրելիք, Դիւտօրի ցեղին ամէն թագաւորներուն պէս աղնիւ կարողութիւններ ունէր. բայց դժբաղդաբար գէշ յատկութիւններու ալ տէր էր. նախանձոտ, վրէժխնդիր և ցասկոտ, ինչպէս որ իր թագաւորութեան պատմութենէն պիտի տեսնաք, որ քառասունըհինգ տարի քշեց։

Նոյն ատենները գրեթէ բոլոր Եւրոպայի տէրութիւններուն մէջ ուղղափառք և բողոքականք իրարու հետ սաստիկ վէճ ու կռիւ կ'ընէին։ Սկովտիա ալ որ Մեծին Բրիտանիոյ մասն է, ազատ չէր այս խռովութիւններէն. Սկովտիացւոց մեծ մասը բողոքականութիւնն ընդուներ էին, բայց որովհետև ուրիշ շատեր ալ չէին ձգեր իրենց ուղիղ հաւատքը, անոր համար իրարու դէմ ատելութեամբ բռնկած էին։ Եւ ան միջոցին Սկովտիացւոց վրայ Մարիամ Ստուարդ անունով դեռահասակ իշխանուհին կը թագաւորէր, որ Եղիսաբեթի ամենէն մօտ ազգականն էր, վասն զի

Թոռն էր Հենրիկոս Էի, անոր Մարգարիտա աղջկնէն աղջըկանը զաւակն ըլլալով, որ ինչպէս որ ըսեր եմ ձեզի՝ Յակոբ Ե Սկովտիացւոց Թագաւորին հետ ամուսնացեր էր։ Հայրն ու մայրը իր պզտիկութեանն ատեն մեռած ըլլալով, Մարիամ որ ան ատենը հազիւ հինգ տարուան կար՝ Գաղղիա տարուեցաւ Թագաժառանգին հետ կարգըւելու համար, որ Հենրիկոս Բի անդրանիկ որդին էր և անոր յաջորդեց Փրանկիսկոս Բ անուամբ և երկու տարի Թագաւորելէն վերջը մեռաւ։

Մարիամ Ստուարդ տասնըութ տարեկան էր երբ այրի մնաց. և թէպէտ շատ հաճելի էր իրեն այն երկրին մէջ կենալը, ուր ամենուն սիրելի եղած էր, իր հօրեղբայրը Կիզի դուքսը ստիպեց զինքը Սկովտիա դառնալու, ուր հպատակներն իրարու հետ պատերազմելու կը պատրաստուէին։

Խեղճ Մարիամը արտասուալից աչօք թողուց աղուոր երկիրն ուր իր պատանեկութեան ամենէն սքանչելի տարիներն անցուցեր էր, և գաղղիացի նաւ մը մտաւ։ Նաւը յաջողակ քամիէ մը մղուելով արագութեամբ կը սահէր կ'անցնէր, ինքն ալ որչափ ատեն որ կրցաւ տեսնել՝ աչուըները տնկած կը նայէր Գաղղիոյ ափանցը վրայ, որ ալ մէյ մ'ալ պիտի չտեսնէր։ Կ'ըսեն թէ մինչդեռ ինքը անանկ զբաղած ըլլալով կը նայէր՝ գիշերը յանկարծ վրայ հասնելով, հրամայեց որ իր անկողինը նաւուն վրայ տարածեն, և պատուիրեց նաւաստիներուն որ թէ որ առաւօտը կանուխ կարենան դեռ հեռուէն որոշել այն ափունքը որն որ վերջին անգամ մ'ալ կ'ուզէր տեսնել, իրեն ձայն տան արթընցընեն։

Խօսքերնիս հիմա Եղիսաբեթ Թագուհւոյն վրայ դարձընելով, թէպէտ Մարիամ իր մերձաւորագոյն ազգականն էր, բայց որովհետև կրնար անիկայ իրմէ վերջը նստիլ Անգղիոյ Թագաւորական

աթոռը, անոր համար սաստիկ կ'ատէր զանիկայ :

Այս ատելութեան ուրիշ պատճառ մըն ալ կար· Մարիամ Ստուարդ դիւրութեամբ հինգ տարբեր լեզուներ կը խօսէր ու կը գրէր· նոյնպէս նուագարան մը ալ կը զարնէր, որուն ձեւը հիմակուան դաշնակին շատ կը նմանէր :

Եղիսաբեթ ալ շատ ուսեալ էր, շատ դիւրութեամբ խել մը օտար լեզուներ կը խօսէր և նուագարանի համար ալ յարմարութիւն ունէր· բայց ինքը տգեղ ըլլալով կը նախանձէր Սկովտացւոց Թագուհւոյն վրայ, և ամէն անգամ որ իր դիմաց դիպուածով մէկին անոր վրայ բերնէն գովեստ խօսք մը հանէր, մէկէն բարկութենէն կը կարմրէր: Սկովտիոյ դեսպան մը՝ լորտ Մէլվիլ անուամբ՝ օր մը իրեն ներկայանալով, Եղիսաբեթ խեղճ մարդը մեծ շփոթութեան մէջ ձգեց հրամայելով որ անկեղծաբար ըսէ թէ Մարիամ աւելի գեղեցիկ է թէ ինքը: Դեսպանը, ինչպէս կրնաք ենթադրել, առջի բերան չգիտցաւ ինչ պատասխանելիքը այս յանկարծական հարցմունքին· բայց հանճարեղ մարդ ըլլալուն՝ պատասխան տուաւ թէ իրեն կ'երեւայ որ Անգղիոյ կանանց մէջ ամէնէն գեղեցիկն էր Եղիսաբեթ Թագուհին, Սկովտիոյ Թագուհին ալ իր գեղեցկութեամբը Սկովտիոյ ամէն կանանցմէ վեր էր: Այս վարպետորդի շողոքորթութիւնը ծիծաղել տուաւ պարծենկոտ Եղիսաբեթին· բայց Մարիամայ դեսպանը երբ իր տեղը դարձաւ՝ մէկէն իմացուց անոր որ Անգղիոյ Թագուհին անհաշտ և անողոք թշնամի էր իրեն :

Ան ատենները, սիրելիք, Մարիամ Ստուարդին գլուխը անթիւ թշուառութիւններ թափեցան որ հոս չեմ ուզեր պատմել՝ բայց Սկովտիացւոց պատմութեան մէջ պիտի տեսնէք, որովհետև հպատակները իր ուղղափառ ըլլալուն համար կ'ատէին զինքը· անանկ որ խեղճ Թագուհին ստի-

պուեցաւ թագաւորութիւնը ձգել հնգամեայ որդւոյն զոր խռովարարները Սկովտիոյ թագաւոր հռչակեցին Յակոբ Ե անուամբ։ Քիչ ատենէն իր թշնամեացմէ փախչիլ ստիպուելով, Մարիամ Եղիսաբեթի քով եկաւ ապաւինելու որ իրեն պատսպարան մը տայ Անգղիոյ մէջ. բայց ամբարտաւան թագուհին չուզեց տեսնել զինքը և թէպէտ խնդիրքը կատարեց՝ բայց սաստիկ խստութեամբ վարուեցաւ հետը։ Լոնտրայէն հեռու բերդ մը տուաւ իրեն բնակութեան, ուր շուտով հասկըցաւ Մարիամ թէ աւելի գերութեան մէջ ինկեր էր։ Բոլոր ան նամակներուն որոնց մէջ որ իր վիճակին վրայ գանգատ կը գրէր անոր՝ զանիկայ քոյր անուանելով, վասն զի երկուքն ալ թագուհի էին, ամենևին պատասխան մը չառաւ, և Մարիամու միացած սակաւաթիւ բարեկամներն ալ իմացան որ ալ անոր բանը բռնած էր և թէ իր ապստամբ հպատակաց ձեռքէն հարիւր անգամ աւելի դէշ ձեռք ինկեր էր։ Քիչ ժամանակ անցնելէն ետքը բոլորովին արգիլեցին որ իր քովը օտար մարդ չընդունի, և թէ առանց թագուհւոյն և իր քովի պահապաններուն հրամանին չկարենայ և ոչ տող մը բան գրել։

Քանի մը հաւատարիմ ծառայից հետ, որոնց հրաման եղեր էր անոր գերութեանը մասնակցիլ, երկայն տարիներ անցուց ան ողորմ վիճակին մէջ Սկովտիոյ թագուհին առանց կարենալու իջեցընել իր թշնամւոյն ատելութիւնը. և բանտէ բանտ քաշկռտուելով Անգղիոյ այլ և այլ բերդերուն մէջ, վերջապէս առին զինքը Ֆօթէրինկէյ անուանով մութ բերդ մը տարին, ուր կնքեց իր թշուառ կեանքը։

ԽԹ

ՖՕԹԷՐԻՆԿԷՅ

Թուական 1587 :

Քսան տարի եղեր էր, սիրելիքս, որ Մարիամ Ստուարդը գերութեան մէջ կը տառապէր և այսպիսի երկար թշուառութիւն մը չէր կրցած կակղացընել Եղիսաբէթի անգութ սիրտը :

Այս միջոցներուս Անգղիա շատ դիպուածներ հանդիպեր էին. անգղիական աղանդը որ Եղիսաբէթ նորէն հաստատեց՝ շատ ընդարձակեր էր ան պետութեան մէջ, և ուղղափառաց թիւը քիչցուցեր էր : Բայց ինչպէս որ կը մակաբերէք, մեծ ազգի մը մէջ այդպիսի փոփոխութիւն մը առանց մեծամեծ հակառակութիւններ ու ընդդիմութիւններ յարուցանելու չկատարուիր. և իրօք ան ատեն խել մը անգղիացիք որ իրենց նախնեացը ճշմարիտ կրօնքին յարեալ էին, որչափ Հենրիկոսըն ատեր էին՝ նոյնչափ ատելով Եղիսաբէթն ալ կ'ատէին. անանկ որ խել մը դաւակցութիւններ յայտնուեցան այս թագուհւոյս դէմ, և թէպէտ դաւակիցներուն մեծ մասը սպաննուեցան, բայց դարձեալ ուղղափառ անգղիացիք կը յուսային որ եթէ թագուհին մեռնելու ըլլար՝ անգղիական աղանդն ալ անոր հետ միատեղ կը կորսուէր կ'երթար, որովհետև Մարիամ Ստուարդ իրեն մերձաւորագոյն ազգականն և թագաւորութեան ժառանգն ըլլալով, թէ որ յանկարծ Անգղիոյ գահն ելլէր՝ մէկէն կը ջնջէր զանիկայ :

Բայց Եղիսաբէթ իր արթնութեամբը կ'իմանար

ինչ որ կը խօսուէր իր երկրին մէջ, և երբոր լսեց թէ իր ծանօթ թշնամիները բոլոր իրենց յոյսը բանտարգելալ Թագուհւոյն վրայ դարձուցեր են՝ միտքը դրաւ որ առաջին առթին յայտնէ իր անկեղծութիւնն որ երկար ատենէ 'ի վեր ադ-դականին դէմ ունէր։ Եւ ահա նոյն միջոցին խել մը ուղղափառներ նոր դաւադրութիւն մը ըրին մէջերնին զԵղիսաբեթ սպաննելու, և Մա-րիամին քաշած տառապանաց վրայ կարեկցելով մտքերնին դրին որ զանիկայ ազատելու համար բա-նի մը չխնայեն։ Այս անխոհեմներուն գլխաւորն էր Պէպինկթըն անունով երիտասարդ անգղիացի մը, որ իրենց դիտաւորութիւնը ծանօթ նամա-կով մը ուզեց յայտնել Մարիամայ և քիչ ատենէն պատասխանն ալ առաւ, զոր Թագուհւոյն գիրը կարծեց. ընդ հակառակն անոր երկու քարտու-ղարները անզգամութեամբ իրենց Թագուհւոյն գիրը նմանցընելով ուզեր էին դաւադիրները քա-ջալերել, առանց անոր բան մը գիտնալուն։ Ետքը մատնեցին գաղտնիքն Անգղիոյ Թագուհւոյն. Ե-ղիսաբեթ բարկութենէն հրամայեց որ Պէպինկ-թըն իր կուսակիցներովը բանտը դնեն, և քանի մը օրէն ետքը իբրև դաւաճան սպաննել տուաւ, և միտքը դրաւ որ մէջտեղէն վերցընէ Մարիամ Ստուարդն ալ, որ իր անձին ապահովութեանն արգելք կը սեպէր։

Խեղճ Մարիամ Ֆօթէրինկէյ բերդին մէջ և ոչ մէկէն կ'անցընէր այն կայծակն որ գլխուն փրթե-լու վրայ էր. մէյ մ'ալ օր մը տեսաւ որ Եղիսա-բեթի արքունեաց լորտերէն խել մը հոգի իր քովը եկան ու իմացուցին թէ զինքը դատելու եկած են, որովհետև Թագուհւոյն կենաց դէմ դաւաճաներ էր Պէպինկթընի ու անոր կուսակցաց հետ։ Այդ խեղճներուն անունները Մարիամ և ոչ լսած էր. և առանց գիտնալու թէ ինչ յանցանքի համար

զինքը կ՚ամբաստանեն, սկզբան չուզեց պատասխան տալ այն դատաւորաց որ իրեն հարցափորձ ընելու իրաւունք չունէին, վասն զի ինքը Սկովտիոյ Թագուհին էր՝ չէ թէ Անգղիոյ դշխոյին հպատակը։ Այսու ամենայնիւ վստահանալով որ կրնայ դիւրութեամբ ինքզինքը արդարացընել, վերջապէս հաւանութիւն տուաւ որ հարցափորձ ընեն. բայց շուտով իմացաւ թէ աւելի թշնամեաց պատասխանելիք ունէր քան թէ արդար և խղճմտանքաւոր դատաւորներու։ Փուճ տեղը խնդրեց որ իր առջևը հանեն այն երկու գրագիրները որոնք խոստովաններ էին, կ՚ըսէին դատաւորք, թէ ինքը շատ անգամ նամակագրութիւն ըրեր է Պէպինկդընի հետ. չկատարեցին իրեն խնդիրքը, և առանց մը և իցէ արդարացուցման ականջ կախելու՝ ելան գացին. որով աղէկ իմացաւ որ ալ իրեն բանը բուսած է։

Իրաւցընէ, սիրելիք, լորտերուն երթալէն քանի մը օր ետքը անոնցմէ մէկը Ֆօթէրինկէյ բերդն եկաւ իմացընելու Մարիամայ թէ խորհրդարանն առաջարկեր էր Եղիսաբեթ թագուհւոյն որ զինքը սպաննել տայ, որովհետև վտանգաւոր էր անգղիական կրօնքին, և թէ Եղիսաբեթ ալ ակամայ ստիպուեր էր զիջանիլ աս բանիս, իրեն հպատակաց երկիւղը փարատելու համար։

Անօգուտ է ձեզի անդրադարձընել թէ Եղիսաբեթ ուրիշ բանի համար չէր ուզած խորհրդարանին առջև հանել աս խնդիրը, բայց եթէ որպէս զի Մարիամայ մահուանը ցանկացող չերևնայ. բայց իր նենգութեանը վրայ ոչ ոք խաբուեցաւ, որովհետև ամէնքը լաւ գիտէին թէ սրտանց կը փափաքէր աչքին առջևէն վերցընել ազգականը։ Ան օրն որ թմբուկի ձայնով հրատարակուեցաւ աս վճիռը Լոնտրայի փողոցներուն մէջ, ամբողջ նոյն օրը և գիշերն ալ մայրաքաղաքին եկեղեցեացը բո-

լոր զանգակները զարնել տուին, հրապարակներուն մէջ կրակներ վառուեցան և Սկովտիոյ անմեղ Թագուհւոյն մահը՝ Եղիսաբեթի աչքը մոռնալու համար ամէն դի իբրև հասարակաց բարիք մը հռչակեցին։

Սակայն Մարիամ Ստուարդայ մահուան դատապարտուած ըլլալուն լուրը Եւրոպայի մէջ տարածուելով, խել մը Թագաւորներ փութացին դեսպան խրկել Եղիսաբեթի իր ըրած անիրաւութեանը դէմ բողոքելու համար․ Յակոբ Զ. Սկովտիոյ Թագաւորը՝ Մարիամու որդին՝ սպառնացող լեզուով Անգղիա ոտք կոխել՝ թէ որ իր մօրը ձեռք դպցընեն․ բայց Եղիսաբեթ գիտէր թէ անիկայ տկար և անզօր մարդ մըն էր, անոր համար ալ անոր թէ աղաչանքներն ու թէ սպառնալիքները արհամարհեց բանի տեղ չդրաւ։ Գաղղիոյ Թագաւորը, որ նոյն ժամանակը Հենրիկոս Գ. էր, Թագուհին փրկելու համար վրայ տուողներէն մէկն էր, որովհետև անիկայ Գաղղիոյ Թագուհի ըսուեր էր․ բայց Եղիսաբեթ մտքին վրայ հաստատուն կեցաւ ու մտիկ չըրաւ անոր խօսքին։

Երկու ամսէ՚ի վեր Մարիամ դատապարտուած էր, և սակայն Եղիսաբեթ չէր յանդըգնած հրաման տալու որ անօրէն դատակնիքը գործադրուի․ որովհետև գիտէր որ եթէ շատ փութացող երևնար աս բանիս մէջ, բոլոր յանցանքը իր վրայ պիտի ձգուէր։ Բայց վերջապէս սրտին տագնապութիւնը ամէն բանի յաղթեց և կանչեց իր Տէվլիսըն անունով ատենադպիրը ու հրաման տուաւ որ Անգղիոյ մեծ կնիքը դնէ վճռոյն տակը․ և ստորագրելէն վերջը՝ պատուիրեց անոր որ անյապաղ Մարիամու բանտապանին ձեռքն հասցընէ զան․ ետքը սկսաւ զղջալ ձեւացընել և սուրհանդակ մը խրկեց ետևէն, որպէս զի Փոթէրինկէյ վազէ ու արգիլէ սպանութիւնը․ կամաւ ըրաւ աս բանս Եղիսաբեթ,

վրան ալ լաւ գիտէր թէ երբ հակառակ հրամանը հոն համնելու ըլլայ՝ բանը բանէն անցած կ'ըլլայ։

Մարիամու աղախնաւորները իր չորս կողմն առած կեցած էին, երբոր եկան խնդրելու թէ երկրորդ օրը իր գլուխը պիտի կտրուէր․ առանց այլայլելու լսեց այդ ցաւալի լուրը և արգիլեց իր ծառաներուն որ չլան․ բայց սրտաճմլիկ անձկացած ծառաները չէին կրնար իրենց արցունքը բռնել՝ զարմանալ անոնց ու «Փոխանակ արտասուելու, ըսաւ քաղցրութեամբ, պէտք էիք ուրախանալ․ միթէ չէք գիտեր աշխարհքիս մէջ քաշած ցաւերս, և միթէ մահը վերջ պիտի չըլլա՞յ իմ ամէն տառապանացս»։ Այս խօսքերս ըսելէն ետև բոլոր զանոնք արձըկելով իրմէ, իր երկու կանանցն հետ մեկնելով՝ զորոնք աւելի կը սիրէր՝ իր խուցը քաշուեցաւ և բոլոր ան գիշերը սրբուոյն և աղօթքին նուաճած գրելով անցուց, և երբ յոգնած զազրած զընաց անկողնին վրայ ինկաւ, տեսան որ եռանդնալից կ'աղօթէր Աստուծոյ ու անքուն անցուց նոյն գիշերը։

Ֆոթերինկէյի ամենէն մեծ սրահին մէջ տեղը շինէր էին սպանման բեմը, վրան սև ծածկոցներ տարածած, որուն չորս կողմը կարգաւ շարուէր էին Եղիսաբեթի խրկած պաշտօնականները մահուան ներկայ գտնուելու համար։ Մարիամ ուզեր էր որ բոլոր իր ծառայից թող տան իր վերջին վայրկեաններուն քովը գտնուելու․ բայց ընդունելի չեղաւ իր խնդիրքը՝ պատճառ բերելով թէ անոնց լացը կրնայ զինքը խռովել, միայն թոյլ տրուեցաւ որ կարենան քովը մնալ վերոյիշեալ երկու կիները և չորս ալ պաշտօնեայ, որոնք միշտ հաւատարմութիւն ցուցուցած էին իրեն։ Բայց երբ հարկադրուեցաւ բաժնուիլ ան հաւատարիմ ծառաներէն՝ որոնք իրեն պատճառ բոլոր իրենց կեանքը դժբաղդութեան մէջ անցուցեր

էին, օրհնեց զանոնք որոնցմէ ոմանք ծունկ չոքած էին և ոմանք ալ ոտքը ինկած իր զգեստին ծայրը կը պագնէին, և ասոնց իւրաքանչիւրին մխիթարական խօսք մը ըսելու չզլացուեցաւ անոնցմէ։

Մինչդեռ մահուան սրահը մտնելու վրայ էր, մէյ մ'ալ իր ծերագոյն հպատակներուն մէկը տեսաւ, որ էր լորտ Մէլվիլ, անիկայ որ Ճարտարութեամբ պատասխան տուեր էր Եղիսաբեթ թագուհոյն։ Բարի ծերը երբ տեսաւ զինքը, չկրցաւ արցունքը բռնել ու աղաղակեց. «Ա՛հ, ի՛նչպէս այսչափ երկար ապրեցայ՝ որ իմ աչքիս թագուհոյս մահը տեսնամ»։ Թագուհին, որ ինքզինքը կորիճ բռներ էր, ջանաց քաղցր խօսքերով մը խիթարել զանիկայ. իր որդւոյն Սկովտիոյ թագաւորին ըսելու խել մը բաներ յանձնեց անոր, ու հետը գրկուելու տեն սկսաւ արտասուել։

Երբոր բեմն ելաւ, Բուլէդ անունով պաշտօնեակալ մը որ տարիներէ'ի վեր իր բանտապանն եղեր էր՝ առաջ անցաւ որ զինքը պինդ բռնէ։ «Շնորհակալ եմ, ըսաւ անոր Մարիամ, այս վերջին ծառայութիւնն է որ ինծի կ'ընես, և ասոր պէս հաճոյական ծառայութիւն մը երբեք չէիր ըրած»։ Ա՛յսպիսի անխռով ոգւով մահուան առջին ելաւ, և քանի մը վայրկենէն իջաւ մահաբեր հարուածը գլխուն։

Այն ահաւոր վայրկենէն, հոն եղողները սոսկումով պոռացին. և երբ դահիճը Մարիամու գլուխը ցուցընելով կանչեց ըստ սովորութեան՝ «Կեցցէ միշտ Եղիսաբեթ թագուհին», մէկ ձայն մը միայն իրեն պատասխանեց. «Թո՛ղ այսանկ մեռնին բոլոր իր թշնամիները», մէկալ ներկայ գտնուողներուն բերանը կղպուեր էր սարսափէ ու գթութենէ։

Նոյն իսկ ինքն անողորմ Եղիսաբեթը երբոր լսեց թէ ո՛վ իր թշնամին վերցուեցաւ մէջտեղէն,

[illegible]

Ծ

ԷՍՍԷՔՍ ԿՈՄՍԸ

Թուական 1587–1603 :

Եղիսաբէթ Թագուհին, [illegible], դեռ կարգուած չէր, և Թէպէտ խորհրդարանը շատ անգամ աղաչեր էր որ իրեն Թագաւորութեան մեծամեծներէն մէկը ընտրէ և կամ օտար իշխան մը իրեն ամուսին, բայց անիկայ միշտ դէմ կեցեր էր, որովհետև չէր ուզեր երկրան հպատակ ըլլալ։

Իր հասարակութեան ընտրութեանը ու բարեկամաց ըլլալով դժուարաւ կը հեռանէր իր [illegible] խորհրդէն. պալատականներուն մէջէն միայն մէկը իշխանութիւն ունէր իր վրայ և էր Ռոպերդ Տըվըրէօ ըսուածը, [illegible] որդի մը փառասէր Նորթհըմպըրլէնտին, որ պատճառ եղեր էր Յովհաննա Գրէյի մահուանը։ Այս հանճարեղ

լորտը անանկ սիրելի եղաւ իրեն, որ ամէն տեսակ բարերարութիւններ ըրաւ անոր, տէրութեան առաջին պաշտօններուն հասուց, Լէյսըստըրի կոմս անուանեց, և ինչուան թերևս կը հաւանէր հետը կարգուելու, թէ որ չվախնար իր իշխանութիւնը բաժնելէն ։

Դժբաղդաբար Լէյսըստըր զեղծաւ աս շնորհքներով, և իր անապարծութեամբը, թեթևամտութեամբն ու ըրած ինքնահաճոյ գործքերովը խել մը անգղիացւոց ատելի եղաւ, և նոյն իսկ թագուհին անոր անտանելի գոռոզութեանն համար սկսեր էր պաղիլ վրան․ մէյ մ՚ալ նայիս ան երիտասարդ հասակին մեռաւ գնաց Ռոպերդ ։ Այս Տըտլէյի ազգատոհմը, որ Դիւտորի թագաւորական ցեղին միջոց մեծ իշխանութիւն ունեցած էր, գրեթէ բոլորովին անհետ եղաւ արքունեաց մէջէն և բոլորովին կրնար մոռցուիլ ալ, թէ որ Լէյսըստըրի ազգականներէն մէկը քիչ ատենէն վերջը Եղիսաբեթի աչքը մտած չըլլար նէ ։

Օր մը մինչդեռ թագուհին քանի մը հոգւով իր պարտիզին ծառաշարք ճամբաներէն մէկուն մէջ կը պտըտէր, դիմացը պզտի ճախճախուտ մը գալով չկրցաւ առաջ երթալ․ և մինչդեռ ետ դառնալու վրայ էր, մէյ մ՚ալ յանկարծ երիտասարդ ազնուական մը վազեց հասաւ ու վրայի երկնագոյն բանուած վերարկուն ան տեղւոյն վրայ տարածեց, որպէս զի թագուհին կարենայ իր ճամբան շարունակել ։ Եղիսաբեթ ժպտեցաւ այս քաղաքավարութեան վրայ, և յետ շնորհակալութեամբ մը նայելու երիտասարդին վրայ, անունը հարցուց, և շատ զարմացաւ երբոր լսեց թէ Էսէքս կոմսն էր, Լէյսըստըրի ազգականն՝ որուն մահուանը վրայ դեռ սիրտը կը կըտըրտէր ։

Այն օրէն ետև, աղնիւ տղաք, Էսէքս թագուհւոյն քով կանչուելով խիստ շատ ընծաներով

[illegible]

[illegible]

և իր պալատը տարին՝ արգիլելով որ առանց հրամանի Թագուհւոյն հոնտեղէն դուրս չելլէ ։

Այս ձախորդութիւնն աւելի քաջալերեց իր Թըշնամիները, որ ձեռքերնէն եկածին չափ կը ջանային առիթ մը չկորսնցընել զանիկայ բոլորովին կործանելու համար ։ Անոնցմէ ոմանք ձևացընելով թէ կ՚ուզեն Եղիսաբեթի օգտակար խորհուրդներ տալ՝ բաց 'ի ուրիշ զրպարտութիւններէ սկսան արտընջալ թէ Էսսէքս խօսակցութեան մէջ միշտ պառաւ կը կանչէր զինքը ։ Այս զրպարտութիւնն որ լսեց Եղիսաբեթ, ինքզինքէ դուրս ելաւ, վասն զի թէպէտ իրաւցընէ տարւոջ էր, բայց չէր ուզեր պառաւ սեպուիլ, և ամենայն խնամքով կը ջանար իր հասակը պարտըկել ։

Էսսէքս կոմսը, սիրելիք, թէպէտ իր տանը մէջ բանտուած էր, բայց իր թշնամեաց ամէն ըրածը կը լսէր. և զայրացած անոնց ըրած զրպարտութեանցը վրայ, կերպ մը գտաւ ու իր բարեկամներուն իմացուց թէ որոշեր էր որ ա՛լ չհամբերէ իր նախանձորդացը, և աղաչեց անոնց որ երկրորդ օրը զէնքերնին առած Լոնտրայի Սուրբ Պօղոս եկեղեցւոյն քով ժողվուին, որ անկէ ալ Ուայթ-Հալ երթան, ուր կը բնակէր Թագուհին, և հոն Եղիսաբեթի առջևն ելած՝ ինքզինքը արդարացընէ անոր գլխուն և իր ամբաստանողները պատժել տայ ։ Դժբաղդաբար բանը դուրս ելաւ, և Էսսէքսի կուսակիցները, որոնք բոլորն ալ տաքգլուխ և խառնվայրայ երիտասարդներ էին, ձեռք ինկան այն վայրկենին որ ձեռքերնին զէնք՝ կը ստիպէին ըղխօսանիճաղանճ ռամիկը որ մինչև Թագուհւոյն պալատը իրենց հետ գան ։ Իսկ Էսսէքսի գալով, երբ գաղտուկ իր տունէն դուրս ելաւ քանի մը բարեկամներով որոշեալ տեղը երթալու համար, տեսաւ որ մարդ չկայ հոն. քովիններն ալ երբ Թագուհւոյն զինուորներուն մօտիկնալը տեսան՝ զարհուրած

բոլորն ալ եղան փախստեան : Ուստի իրեն ալ փախչե-լէն ուրիշ ճար չմնաց · բայց շուտ մը ետեւէն հասան ու մէկէն առին Աշտարակը տարին :

Իր Թշնամիները ամբաստանեցին զինքը խորհըր-դարանին Թէ իր գիտմամբն ան եղած էր՝ որ բըռ-նութեամբ պալատը մտնայ ու Թագուհին տան-նէ : Թէպէտ Էսսէքս ոչ երբէք անանկ միտք ու-նեցած էր, հապա միայն ուզեր էր իր անօրէն դըպարտողաց ամբաստանութիւնները Թագու-հւոյն մտքէն վերցընել, բայց խորհրդարանը չու-զեց մտիկ ընել իր արդարացուցմանը, և իր գըլխա-ւոր կուսակիցներէն հետ մահուան դատապար-տեց զինքը՝ իբրև Թագուհւոյն կենացը դաւաճան :

Կ՚ըսեն Թէ Աշտարակին գաւիթը մահուան սա-րուելու տանեն, խեղճ երիտասարդը դեռ չէր կըր-նար հաւատալ Թէ Թագուհին որ այնչափ բարե-րարութիւններ ըրեր էր իրեն՝ մահուան ձեռքը Թողուր զինքը, անոր համար ատեն ասդին անդին կը դարձըներ գլուխը և կը նայեր Թէ արդեօք սուր-հանդակ մը չըգար իրեն ներումը բերելու համար : Բայց Եղիսաբեթ անանկ բարկացեր էր, որ ա-մէնևին մտքէն չանցուց Թողութիւն տալու, և Թո-ղուց որ դահճին ձեռքով կորսուի երԹայ :

Գիտնալու է հոս որ ան ժամանակին որ դժբաղդ Էսսէքսը Թագուհւոյն սիրելի եղած էր, Եղի-սաբեթ իրեն մատնի մը տուեր էր ապահովցըը-նելով զինքը Թէ երբոր շնորհք մը խնդրել ու-զենայ իրմէ՝ բաւական է աս մատնին իրեն խըր-կէ, և ինչ որ ուզենայ՝ կը կատարուի : Թագուհին որ աղէկ յիշողութիւն ունէր՝ չէր մոռցած ամե-նևին իր տուած խոստմունքը և չէր տարակուսէր որ Էսսէքս իր գլուխը ազատելու համար մատնին պիտի խրկէր իրեն · բայց երբ տեսաւ որ մահուան վայրկեանին չխրկեց իրեն ան մատնին՝ կարծեց որ ամբարտաւան երիտասարդը զինքը արհամարհե-

լու համար չէ ուզած ծառայեցընել զանիկայ, և այս մտածութեամբ միայն կրցաւ սիրտն ամուր բռնել ու ներումն չտալ անոր։

Աս դէպքին վրայ տարին անցնելէն ետքը Նոդգինկէմ դքսուհին որ Խասէքսի թշնամեաց գըլխաւորներէն մէկուն կնիկն էր, ծանր հիւանդութեամբ մը անկողին իյնալով Թագուհիէն աղաչանքով խնդրեց որ մէկէն զինքը տեսնելու գայ, որովհետև կարևոր գաղտնիք մը ունէր իրեն յայտնելու մեռնելէն առաջ։ Եղիսաբեթ, որ միշտ սիրեր էր այդ տիկինը, փութացաւ գնաց. բայց ո՜րչափ մեծ եղաւ իր զարմանքին հետ միանգամայն ունեցած ցաւը՝ երբ հոգեվարքը հանեց ձեռքը տուաւ Խասէքսի ան մատանին և լալով խոստովանեցաւ թէ խեղճ երիտասարդը մահուան տարուելու միջոցին իրեն տուեր էր զան՝ աղաչելով որ նոյն վայրկենին տանէ Թագուհւոյն տանի, որովհետև ստոյգ գիտէր որ եթէ անոր ձեռքն հասնելու ըլլար մահուընէ կը խալըսէր. բայց ինքն էրկանը խօսքին մտիկ ընելով մինչև նոյն օրը քովը պահեր էր մատանին ու ձգեր էր որ մեռնի խեղճ կոմսը։ Եղիսաբեթ աս պատմութիւնը լսածին պէս՝ ցաւէն ու բարկութենէն կրակ կտրեցաւ, և երբոր Նոդգինկէմ տիկինը անոր զայրացած աչուըները տեսնելով կ՚աղաչէր որ գոնէ իր յետին վայրկեաններուն թողութիւն տայ, «Աստուած կրնայ քեզի ներել, պատասխանեց Թագուհին դառնութեամբ, բայց ես, ես ոչ երբէք»։ Այս լսելով այլայլած հեռացաւ գնաց հիւանդին անկողնէն, որ քանի մը վայրկենէ ետքը հոգին տուաւ։

Ան օրէն սկսեալ Եղիսաբեթ տրտմութեամբ ու ցաւօք մաշեցաւ, անանկ որ արտաքոյ կարգի նիհարցաւ չորցաւ, կերպարանքն աւրուեցաւ ու գոյնը նետեց, և նոյն իսկ զարդարուելու սէրն ալ, որ իր երիտասարդութենէն մինակ ան մնացեր էր

իրեն քով [illegible] մնալու։ Թէպէտեւ իր գլխաւոր
զօրավարներուն մէջ, կ'ըսեն, երկու հոգւոյ գլխաւորին
[illegible] ամենքն ալ [illegible], և խիստ շատ
[illegible], այսու ամենայնիւ կ'ըսեն որ
[illegible] հաւաքած գլխաւոր ըլլայ [illegible], և դի-
տեսնելը իր [illegible] վրայ [illegible] բաղդերը
[illegible] վրան կը [illegible], [illegible]
Թէ երբ մէյ մը [illegible] մէյ մ'ալ
[illegible] չըլլայ։

Թագուհւոյն համար եղածները ամենքն ալ զուարճա-
ցին էին անոր կառավարութեան վրայ, որ իր հօրը
Հենրիկոս Ը.ին յետին տարիները մեծցուցել կու-
տար։ Թէպէտ խիստ պառաւութիւնով արդէն էր
ժամանակաւ որ իրեն հետ Թագաւորութեան յա-
ջորդութեան վրայ ամենեւին չխօսուէր, բայց մեռ-
նելէն քանի մը վայրկեան առաջ իր [illegible]
[illegible] զիջանելով բառը որ իր զարմը Թագա-
ւորի մը կը Թողու և իրեն ժառանգ ընտրեց իր
մերձաւորագոյն ազգականը՝ Յակոբ Զ. Սկովտիոյ
Թագաւորը, որ էր որդի Մարիամու Ստուարդայ,
զուցէ [illegible] Թէ այս արդարութեան
գործքը կրնար մոռցնել տալ Սկովտիոյ Թագու-
հւոյն ըրած անիրաւութիւնը։

Եղիսաբեթ Թագուհին, ազնիւ պառաւանիկը, Դիւ-
տորի տանը վերջին Թագաւորազն եղաւ. իրմէ ետք
Անգղիոյ Թագը Ստուարդեանց ազգատոհմին ան-
ցաւ, որ Սկովտիայէն եկած էր։

ԾԱ

ՎԱՐՕԴԻ ԴԱՐԸ

Թուական 1603–1625։

Դիւտորք տանը Թագաւորութեան միջոց, որ Անգղիոյ գահուն վրայ նստաւ հարիւր տասնըութ տարի (Պօզուորթի պատերազմէն սկսեալ մինչև Եղիսաբեթի մահը), Եւրոպայի և բոլոր աշխարհիս մէջ մեծամեծ դէպքեր պատահեցան, որոնց մէջ Անգղիոյ տէրութիւնն ալ մասն ունեցաւ։

Այս միջոցիս մէջ, սիրելիք, այլ և այլ աշխարհքէ անհերկիւղ ճանապարհորդներ նոր նոր երկիրներ գտնելու ձեռք զարկեր էին, ուր կը յուսային թէ անքաւ հարստութիւններ կրնան գտնել։ Կողմնացոյցէն զատ ուրիշ օգնական մը չունենալով, որուն գիւտն ու գործածութիւնը Միջին Դարու պատմութեան մէջ ձեզի ըսեր եմ, աս ճարտար գործիքով Վասգոյ Կամա անունով Փորթուգալցի ճանապարհորդը Բարի Յուսոյ Գլուխը գտաւ, որով Եւրոպացւոց դէպ'ի Հնդկաստան նոր ճամբայ մը բացաւ, որ մինչև ան ատենը ուրիշ կերպով չէին կրնար երթալ այդ ոսկւոյ և ադամանդի երկիրը՝ բայց եթէ ամբողջ Ասիոյ շրջանն ընելով, որ հազարաւոր ու գրեթէ անյաղթելի դժուարութիւններ ունէր։

Անկէ քանի մը տարի առաջ Քրիստափոր Գոլոմպոս գենուացի յանդուգն նաւապետը, որուն արիական ձեռնարկութիւնն երկար ատեն հիւանդի երազ մը կը կարծուէր, Նոր Աշխարհքը գտեր էր, որ քիչ ատենէն ԱՄԵՐԻԿԱ ըսուեցաւ։ Անոր

[illegible]

Այս դիպուածքը , [illegible] , որ Հենրիկոսի էր Աս-[illegible] Սիկիլիոյ [illegible] , և թէ որ [illegible] [illegible] կամ [illegible] Յոյց Հենրիկոս Դիեսոր [illegible] ըրալով հանկերծ [illegible] որ Եւրոպայի աւելի Թագաւորաց [illegible] և Սիկիլիոյ [illegible] [illegible] Մեծն Հենրիկոս ։ Այս նաւս Յակոբեան Գառապ [illegible] Ճարտար նաւորդին ձեռքը յանձնուեցաւ , որ Թագաւորին հրամանաւը երկրին ճանապարհորդութիւն մը ըրաւ և խելք մը երկիրներ գտաւ , որ մինչև այն ատեն ան-ծանօթ էին ։

Դիւնաւորի ցեղին աւագին Թագաւորին առատ օրինակը , օրէնքը , անօգուտ չեղաւ իրեն յաջորդ-ներուն ։ Հենրիկոս Ը Թէպէտ բոլորովին իր նա-խահօր աղանդը հաստատելու զբաղէր էր , շատ ճանապարհորդութիւններ ընել տուաւ Ափրիկէին մէջ ։ և Եղիսաբեթի ժամանակին ալ Ճարտար նա-ւապետ մը Փրանկիսկոս Տրէյք անուանով , յուսա-լով յափշտակել Մագելլանեանց նեղուցէն Ամերիկայ-էն եկած ոսկեբարձ նաւերէն մէկ քանիին , բո-լոր աշխարհիս չորս կողմը պտըտեցաւ ։ ասիկայ երկրորդ ու վտանգաւոր ճանապարհորդութեան մըն էր , որուն նպատակն էր բոլոր ծանօթ երկիրները մէկ մը տեսնալ և թէ որ հնար է աւելի անծանօթ-ներ ալ գտնալ ։ Այս նաւարկութեան յաջողու-

թեամբը վառուած խել մը բազմաթիւ անգղիացիներ, Հիւսիսային Ամերիկա անցան ու հոն տէրութիւն մը հաստատեցին, որուն Եղիսաբեթ Թագուհին ուզեց որ Վիրգինիա անունը տրուի, այն է Երկիր Կուսին։

Տրէյքի աշխարհիս չորս կողմը ըրած ճամբորդութիւնը և Վիրգինիոյ տէրութեան հիմնարկութիւնը, սիրելիք, շատ նշանաւոր դէպքեր են, անոր համար նայեցէք որ չմոռնաք։ Այս երկայն ու տաժանելի ճանապարհորդութիւնը առաջինն եղաւ, և թէպէտ անկէ ետքը այլ և այլ ազգէ երևելի նաւորդներ շատ անգամ նոյն բանն ըրին, բայց ինքն եղաւ որ Անգղիացւոց մէջ հեռաւոր ճամբորդութեանց ախորժը մտուց, որոնք երկար ատենէ 'ի վեր աշխարհիս ամէն ազգերը գերազանցեցին նաւարկութեան արուեստին մէջ։

Մարիամ Ստուարդայ որդին Անգղիոյ գահն որ ելաւ, ըսուեցաւ Յակոբ Ա. և թէպէտ մայրն ուղղափառութեան համար այնչափ վիշտ քաշած էր, բայց ինքը նորադարձ կրօնքի մէջ մեծցած էր։ Թէ՛ մարմնով և թէ՛ խելքով շատ տկար էր. մերկ սուրի մը տեսքը երեսին գոյնը կը փոխէր, և առանց ուրիշի ուսին կրթընելու չէր կրնար քալել, բայց չէր կրնար կամօք ուրիշի չարիք մը ընել։ Ան ատենուան մեծամեծաց ու ժողովրդեան գլխաւոր զբաղանքը կրօնից վրայ վիճելն ըլլալով, Յակոբ՝ որուն դաստիարակը համոզած էր զինքը թէ թագաւոր մը իր տէրութեան ամենէն իմաստնագոյն մարդը պէտք է ըլլայ, ամենայն ոգւով ինքզինքը այս տեսակ վէճերու տուաւ և կը պարծենար թէ ինքը ամենայն վարպետ աստուածաբանները կ'անցնէր։ Այս զբաղանքէն ետև իր ամենէն մեծ զուարճութիւնն էր աքաղաղներու պատերազմը տեսնալը, որ Անգղիոյ մէջ ինչուան հիմա յաճախեալ զբօսանք մըն է, և կամ որսորդութեան կ'եր-

թագ, որուն այնչափ մեծ անձեր՝ որ Թագաւորու-թեան զօրութեանց առջ զինքը ծածկեցին չէր հիմա, անոր համար բողոքածին կը պաշտպանա-կանաց ձեռքը ձգած էր կառավարութիւնը: Բայց Թագաւորի մը համար, որդեակը, բաւական չէ միայն զինուոր ըլլալն ու ազնիւ զինուորութեան անձնանալը. հարկաւոր պէտք է նաև որ ճշմարտին կը հաւատարմութեան արժանութեանը վրայ ճանչէ ու հաւնի. և ահա Յակոբ Մեղապարտը անհաւատութիւնը շատ թշուառութեանց պատճառ եղաւ:

Յակոբայ Անգղեաց վրայ Թագաւորելէն նաև մէկ բողոքածին վերընձայու ուղղափառութեան համար եղած սպանութիւնները, բայց դեռ խիստ շատ անգամ ուղղափառաց հետ գէշ վարուեցան կը շար-չարէին զանոնք նորադարձները: Յակոբ Թագաւո-րը Անգղիա եկած միջոցը հետը խել մը կը հէն ազնուականացն ծառաներէն բերեր էր, որոնք խիստ աղքատ ըլլալով և Անգղիացւոց շատերուն ծա-խութիւնը ստանալով անդադար կը նեղէին իրենց տէրը որ անոնց ինչքերովը հարստացնէ զի-րենք, և Յակոբ ալ զանոնք գոհ ընելու համար՝ ուղղափառաց ընչեից մէկ մասը կորզելով ու իր սիրելի ազնուականներուն բաժնելով. բայց ասկէց հրամայեց որ ով որ անկէ եղբը անգղիական ա-ղանդը չընդունի շատներ՝ պարտաւորեալ է ամէն ամսի մեծ գումար մը տալ վճարելու, որով կըր-ցաւ իր չքաւոր ու ծախսող հայրենակիցներուն ա-ռատաձեռնել:

Յակոբայ առատաձեռնութեանը զոհ եղող ան-գղիացւոց մէջ Գեդըրգալի անուանով ուղղափառ մ'ալ կը գտնուէր, որ շատ զայրացած էր այս անի-րաւութիւններուն վրայ, սակայն ահաւոր դի-տաւորութիւն մը դրաւ միտքը, որ էր մէկ անգա-մով թէ Թագաւորը՝ թէ անոր քովի լորտերը և ամբողջ խորհրդարանը որ խորհրդատու էր չա-

րեաց, ընչեւ վերցընել մէջտեղէն ։ Գէզըպի իրեն այս ուժգոն բարեկամացը յայտնեց իր գիտաւորութիւնը, որոնց մէջ կը գտնուէր Ֆաուքս անունով պաշտօնակալ մըն ալ, որ աներկիւղ ու ամենէն դժուարին գործերն առաջ տանելու մարդ էր ։ Դաւադիրները տասուերկու հոգի էին, և անանկ բռընկած էր մտքերնին իրենց մտածած վրէժխնդրութեամբը՝ որ որոշեցին մէջերնին երթալ ծածուկ փոս մը բանալ Ուեսդմինսդրի պալատին տակը ուր կը հաւաքուէր սովորաբար խորհըրդարանը, ու մէջը խիստ շատ վառօդ լեցընելէն ետև, երբ Թագաւորը և պալատականքը խորհըրդարանը գան՝ յանկարծ կրակը տալ ։ Սոսկալի մըտածութիւն մըն էր այս, որդեակք, որ այդ անողորմ մարդիկը մտածեցին. վասն զի յայտնի գիտէին թէ զՅակոբ և անոր պալատականքը մեռցընենք ըսելով խիստ շատ անմեղներու արիւնն ալ պիտի մտնային տառանկով. բայց կարելի բան չէր արգիլել զանոնք այդ անօրէն գործքէն, և թէպէտ կը մտաբերէին թէ ինչ աստիճանի մեծ վտանգի մէջ պիտի իյնային՝ թէ որ բռնուէին, սակայն այսու ամենայնիւ ետ չկեցան ։

Ֆաուքս Թագաւորին իշխաններուն մէկուն ծառան ձևացընելով ինքզինքը՝ Ուեսդմինսդրի պալատին քով պզտի տուն մը վարձեց, որուն տակը գիշեր ցորեկ ամիսներով անդուլ կ'աշխատէր իր ընկերներովը խոշոր ական մը (ՏՃ. Ծէնք լաղըմը) փորելու համար, որ ինչուան պալատին տակն հասնէ, և այսպէսով ինչուան չէնքին գիմնատուններէն մէկուն հասան, ուր ծածուկ խել մը վառօդով լեցուն տակառներ մտուցին, որոնց Ճայթումը բաւական էր զբոլոր չէնքը ժողովականաց վրայ կործանելու ։ Ամբողջ տարի մը գնաց այս վտանգաւոր գործողութիւնը. երբոր ամէն բան կաղմեցաւ պատրաստուեցաւ, դաւոյն գործադրու-

Թեան օրն ալ որոշեալին լմընցաւ : Փառուքս ինքնին յանձն առաւ վառօդին կրակ տալը, Թէպէտ յայտնի գիտէր Թէ ինքն ալ մէկտեղ պիտի մեռնէր :

Գեղրգալին տասուերկու ընկերաց մէջ Դրէշէմ անունով երիտասարդ ուղղափառ մ'ալ կար որ կը տեսնուէր Թէ ամենայն կերպով հաւան էր այս դաւաճանուԹեան · բայց ասիկայ խորհրդարանին մէջ լորտ Մոնդէկըլ անունով ազգական մը ունէր, զոր խիստ շատ կը սիրէր, և չկրցաւ զիջանիլ որ ասիկայ ալ մէկալներուն հետ կորսուի երԹայ : Իրիկուն մը որ լորտ Մոնդէկըլ ուրախ զուարԹ իր ընԹրիքը կ'ընէր քանի մը բարեկամաց հետ Լոնտրայի քով ունեցած գեղի տանը մէջ, մէյ մ'ալ նայիս ձիու վրայ հեծած բարձրահասակ մարդ մը՝ երեսն ալ դիմակով գոցած՝ իրեն դրանն առջև եկաւ կեցաւ, ու ծառային մէկուն ձեռքը նամակ մը տալով տիրոջն համար՝ քշեց ձին ու շուտ մը աներևոյԹ եղաւ : Մոնդէկըլ երբ բացաւ նամակը, որուն գիրը բոլորովին անծանօԹ էր իրեն, մեծ զարմանքով կարդաց Թէ չըլլայ որ Թագաւորին խորհրդարան երԹալուն օրը ինքն ալ երԹայ Ուէսդմինսդըր, որովհետև բոլոր հոն գացողները ապահովապէս պիտի մեռնէին : Այս գրուածքը շատ յանկարծակիի բերաւ զՄոնդէկըլ, ինքն որ վախնալու բան մը չունէր՝ որովհետև ամենևին մէկուն պզտի չարիք մ'ալ չէր ըրած, և սկզբան կարծեց որ կատակի մտքով պարապ տեղը զինքը վախցընելու համար ըրած ըլլան · բայց հանդերձ այսու խորհուրդ հարցուց իր բարեկամացը այդ խորհրդաւոր նամակին վրայ, անոնք ալ ըսին որ առանց վայրկեան մը կորսնցընելու առնէ Թագաւորին տանի :

Կրնաք երևակայել, սիրելիք, Թէ ինչպէս մեծ եղաւ Յակոբայ զարմանքը երբ լսեց այդ դաւաճանուԹիւնը որուն զոհ պիտի ըլլար, և մանաւանդ

երբոր գիշերանց գաղտուկ պաշտօնակալներ խըրկեց որ երթան Ուեստմինստրի գետնափորները պտըտին, ու անոնք ալ գացին բանը դուրս հանեցին ու Ֆաուքսը ձեռք ձգեցին այն միջոցին որ ձեռքը հրահան առած ամէն բան կը պատրաստէր միտքը դրածն 'ի գործ դնելու համար ։ Ֆաուքս թէպէտ յանկարծակիի եկաւ, բայց բերնէն բառ մըն ալ չփախուց որով կարենային ճանչնալ իր կուսակիցները ․ բայց Գէդըլզալի և իր ընկերները իմանալով անոր բանտ երթալը ուզեցին որ իրենց զինեալ ծառաներովը իրենց արժանահաս պատուհասէն փախստեամբ ազատին, բայց շուտով զինուորներն անոնց վրայ ալ հասան ․ շատերը հոն քաջութեամբ դիմամարտելով մեռան, մնացածներն ալ մերկացեալ յամենայն զինուց Աշտարակը տարուեցան, ուր քիչ օրէն ետքը գլուխնին կըտրեցին ։

Այս ահաւոր դաւաճանութենէն զատ, որուն Վառօդի Դաւ կ'ըսեն սովորաբար, Յակոբ Ա ուրիշ վտանգներ ալ ունեցաւ, թէպէտ դէշ թագաւոր մը չէր ։ Հանդերձ այսու մինչև 'ի խոր ծերութիւն ապրեցաւ, և մեռաւ հիւանդութեամբ քսան տարի ամբողջ Անգղիոյ վրայ թագաւորելէն ետև, իրեն յաջորդ թողլով զԿարոլոս որդին, որուն գլուխը շատ բան գալիք կար ։

Յակոբ Ստուարդայ թագաւորութիւնը, սիրելիք, հռչակաւոր է երեք թագաւորութեանց 'ի մի միանալովը, այսինքն Անգղիոյ, Իռլանտիոյ և Սկովտիոյ, որոնք ան ժամանակէն սկսեալ երբէք իրարմէ չզատուեցան և ինչպէս այսօրուան օրս Մեծին Բրիտանիոյ թագաւորութիւնը կը կազմեն ։

ԾԲ

ԱՍՊԵՏՔ ԵՒ ԿՈՒՆՏ ԳԼՈՒԽՔ

Թուական 1625–1639:

Երբ Հենրիկոս Ը իր Թագաւորութեան ժամանակ նոր աղանդ մը կանգնելու մոլեգնութեամբ կը բռնադատէր զԱնգղիացիս որ նորաղանդ ըլլան, անշուշտ մտքէն չէր անցըներ, սիրելիք, թէ ինչ չարիք կը պատրաստէր իր երկրին և իր յաջորդացը. բայց դեռ շատ տարիներ պէտք էր անցնէր որ Անգղիա այնպիսի մեծ ցնցմունքէ մը վերջը հանգարտէր դադրէր, և կը տեսնաք հիմա թէ ինչե՛ր պատահեցան Կարոլոս առաջնոյն գլուխը, որ յաջորդեց իր հօրը Յակոբ Ստուարդայ:

Երբ Կարոլոս Անգղիոյ, Իռլանտիոյ և Սկովտիոյ Թագաւորութիւնն ընդունեցաւ, բոլոր իր հպատակները կրօնական սաստիկ կռիւներով իրենց մէջ բաժնուած գտաւ. այն ատենէն որ Թոյլ տրուեր էր Անգղիացւոց որ կարենան արհամարհել ու անգոսնել ան Ճշմարիտ կրօնքն որ իրենց նախորդքը պատուեր էին, իրեք Թագաւորութեանց մէջէն խել մը մարդիկ կը կարծէին թէ ինչպէս որ կ'ուզեն կրնան աղօթել առ Աստուած, ուստի Հենրիկոս Ըի դրած օրէնքներուն չհպատակելով ազատօրէն մտքերնէն անցածը կ'ընէին: Այսպէս Սկովտիոյ նորաղանդները, որ Երիցական կ'ըսուէին, տեսնելով որ իրենց եպիսկոպոսները հասարակաց աղօթից մէջ ուղղափառաց հին արարողութիւնները կ'ուզեն պահել, սկսան ատելութիւն ունենալ անոնց դէմ և մտքերնին դրին որ իրենց կրօնքին համար բաւական էր այնպիսի պաշտօ-

նեաներ ունենալ, որոնք ամենևին քահանայութեան օծումն չունէին ։

Ընդ հակառակն Անգղիականները ուղղափառներուն ունեցած արարողութեանց մեծ մասը պահած էին. եպիսկոպոսները իբրև իրենց եկեղեցւոյն մեծերը կ՚ընդունէին, և Գէնդըրպըրիի արքեպիսկոպոսը՝ որ Անգղիոյ նախագահն էր՝ դեռ իշխանութիւն ունէր Ուէսդմինսդրի եկեղեցւոյն մէջ Թագաւորին գլուխը Թագ դնելու ։

Բայց այս երկու կրօնքներէն զատ, որ իրարու ծուռ աչքով կը նայէին, կար ուրիշ երրորդ մ՚ալ որ ամենայն կերպով կ՚ատէր ամէն հռովմէական պաշտամունքները. ասոր հետևողները կ՚ըսուէին Մաքրականք կամ Անկախք, վասն զի մաքերնին դրեր էին որ իրենց պաշտօնն էր նորաղանդից կրօնքը մաքրել կամ լաւ ևս ըսենք պարպել, և ամենևին մը և էջէ իշխանութեան հնազանդիլ չէին ուզեր, ասոր համար թէ՛ եպիսկոպոսները և թէ պաշտօնեաները հաւասարապէս ատելով կը վարդապետէին թէ կրնայ իւրաքանչիւր ոք իր հասկըցածին համեմատ մեկնել Աստուածաշունչը և աղօթքն ալ ըստ իր խղճին ընել ։ Պատճառ բերելով թէ կ՚ուզեն պապական կռապաշտութեան մնացորդները ջնջել՝ ինչպէս որ իրենք կ՚ըսէին, Ամաղեկացի այսինքն Թշնամի ժողովրդեան Աստուծոյ կոչելով վար կը զարնէին այն ամէնքը որ իրենց հաւատքէն չէին. ամենէն Թանկագին պատկերքները կը պատըռտէին, սրբոց արձանները ու եկեղեցեաց գունաւորեալ մեծ ապակիները կը ջախջախէին ։ Այս Մաքրական ըսուածներուն շատերը անանկ կատաղի և վայրագ բնաւորութեան տէր մարդիկ էին, որ ամէն չար ու անօրէն գործքի ձեռք կը զարնէին՝ իրենց վարդապետութիւնը յաղթանակել տալու համար ։

Ահաւասիկ այս երեք տեսակ կարծիքի խռովա-

յոյզ և անզգամ մարդկանց մէջ գտաւ ինքզինքը Կարոլոս Ա թագաւորական գահ ելած միջոցը։ Անգղիոյ քաղցր ու երկչոտ՝ միանգամայն ազնիւ և ներողամիտ թագաւոր մըն էր և իր հօրը պէս չէր սիրեր ամենէն աստուածաբաններու հետ վիճիլ, և թէպէտ անոր պէս ուսեալ և աշխատասէր էր, բայց ոչ երբէք կը մոռնար որ իր առաջին պարտքն էր բոլոր իր կեանքը իր հպատակացը բարիքը ընելու ծառայեցընել։ Իրեն մի միայն սխալմանց ժամանակին այն էր՝ երբոր իր ամուսնոյն Հանրիէտդի քով կ'անցընէր, որ Գաղղիոյ Հէնրիկոս Դ մեծ թագաւորին աղջիկն էր, և իր ազգը չորս կողմը տարած անոնց աղէկ խրատներ կու տար ու իր որդնակորդը կը կրթէր։ Բայց այս յատկութիւններս, որ իրաւցընէ շատ գովելի են հասարակ մարդկանց վրայ, սիրելիք, ամէն անգամ բաւական չեն թագաւորի մը համար, որուն յանձնուած է մեծ ժողովուրդեան մը վրայ հսկել. այսպէս Կարոլոսի խաղաղասէր բնութիւնը որ հանդարտութեան ժամանակ կրնար զինքը շատ սիրելի ընել՝ իրեն գլուխը փորձանք բերաւ, վասն զի չկրցաւ ինքզինքը իր անթիւ թշնամեացը ահարկու ընել։

Կարոլոսի մէկ մեծ սխալմունքն ան էր՝ որ իր հպատակները վերահաս անհամար չարիքներէն պաշտպանելու համար կ'ուզէր երեք թագաւորութեանց մէջ հաստատել անգղիական ծէսը, այսինքն անգղիականաց ունեցած աղօթքներն ու արարողութիւնները. բայց երբ Էտինպուրկի՝ Սկովտիոյ մայրաքաղաքին՝ եպիսկոպոսը ուզեց 'ի գործ դնել թագաւորին հրամանը, այդ քաղաքին մայր եկեղեցւոյն մէջ ահաւոր ապստամբութիւն մը ելաւ. հասարակ ամբոխանի կանայք բարկութեամբ հան վազելով եպիսկոպոսին վրան թափեցան և քարերով ու դաւազաններով հալածեցին զինքը՝ ըսելով թէ այս մարդը կռապաշտ է ու մահուան արժանի

է ։ Ետքը կատղածի պէս քաղքին փողոցներն ին-կած կը կանչուըռտէին թէ այնպիսի թագաւորի մը որ հռոմէական հաւատքը կ՚ուզէ հաստատել՝ մըլ պէտք չէ հնազանդիլ ։

Էտինպըրկի կանանց աստուածպաշտութիւնը, ազ-նիւ պատանիք, արհամարհելի բան մը կ՚ըլլար, թէ որ Երէցականք սոսկայ իրենց ձայնը բարձրա-ցընելու առիթ չառնէին՝ բոլոր եպիսկոպոսները Սկովտիայէն դուրս վռնտելու համար ։ Քանի մը օրէն ետև այդ մայրաքաղքին մօտիկ մէկ դաշտի մը մէջ հարիւր հազար հոգիէն աւելի մարդ ժող-վուելով, մէջերնին միաբանութիւն մը հաստատե-ցին Գըվինէնդ կամ Դաշնակցութիւն կոչելով զան. և խօսք գրին որ բոլոր ուժովնին վռնտեն եպիս-կոպոսներն, և նոյն իսկ թագաւորը՝ թէ որ թող չտայ իրենց պաշտօնէիցը որ աստուածային պաշ-տամունքը կատարեն ։ Բոլոր անոնք որ այս միա-բանութեան մէջն էին՝ ըսուեցան Դաշնակիցք, և քիչ ատենէն ետև մեծ բանակ մը կազմեցին, որոնց գլուխ կեցան սկովտիացի գլխաւոր իշխաններէն շատերը ։

Չեմ գիտեր ի՛նչպէս բացատրեմ ձեզի, սիրե-լիք, թէ ի՛նչ աստիճանի ցաւ եղաւ ան ազնիւ և մարգասէր Կարոլոսի սրտին՝ երբ լսեց Դաշնակցաց ըրած բռնութիւններն և իրեն դէմ ունեցած կա-տաղութիւննին, որովհետև չէր մոռցած դեռ իր Սկովտիա ծնած ըլլալը ։ Մէկէն Ուէսդմինսդրի մէջ ժողովք մը ըրաւ և խնդրեց լորտերէն և Հա-սարակութեանց ժողովքէն որ իրեն զօրք ու շատ ստակ տան որպէս զի երթայ ան ապստամբներուն հետ պատերազմի ։ Այս ապստամբ բառին վրայ մեծ շշընջիւն մը լսուեցաւ ժողովականաց մէջ, ուր խել մը անխոհեմ կային, և հարկ եղաւ որ թագա-ւորը կրկնէ թէ Սկովտիոյ դաշնակիցները այս ա-նուանս արժանաւոր էին, որովհետև կը յանդըգ-

նէին իրենց Թագաւորին դէմ զէնք առնուլ։ Թագաւորին այս խօսքերն առջի բերան լռեցուցին զայն խռովարար մարդիկը, բայց շուտով սկսան յայտնել Թէ իրենք ալ սկովտիացի Երիցականներէն քիչ պատրաստ չէին հպատակութեան։

Ան օրէն 'ի վեր անկախները սկսան միաբերան Կարոլոսի պէս բարի Թագաւորին կենացը դէմ դաւադրութիւններ կազմել, որ իրենց մէկ գէշութիւն մ' ալ ըրած չունէր։ Յետ մեռցընել տալու երբեմն այս պատճառանքով երբեմն այն պատճառանքով իր ամենէն հաւատարմագոյն ծառաներն ու սիրելի բարեկամները, հուսկ յետոյ իրեն դէմ ալ զէնքերնին վերուցին և իրենք զիրենք խորհրդարանին բանակը սեպելով՝ արիւնահեղ պատերազմներ բացին ան անգղիացւոց դէմ, զորոնք Կարոլոս իրեն պաշտպանութեան կանչեր էր։ Աս յետիններս մեծաւ մասամբ Անգղիոյ մեծամեծ ազնուականներէն ու հարուստ բնակիչներէն ըլլալով երկայն ու խոպոպաւոր մազեր ունէին և Ասպետք կոչուեցան. իսկ խորհրդարանին զօրքէն եղողները որովհետև մազերնին ինչուան ճակտին սկիզբը միայն կը ձգէին՝ ըսուեցան Կլոր գլուխներ։ Պէտք է գիտնաք, որդեակք, որ այս երկու անուններուն սկզբնաւորութիւնն աղէկ տպաւորէք մտքերնուդ մէջ, որովհետև ասկէ աւելի ընդարձակ և հմտական գրքերու մէջ շատ անգամ կը հանդիպիք։

Երբոր սկովտիացի դաշնակիցները Կլոր գլուխներէն կանչուելով Անգղիա ոտք կոխեցին, Կարոլոս ակամայ կամօք որոշեց որ իր ապստամբ հպատակացը դէմ զէնք առնէ. և որովհետև ստակ չունէր զօրքերուն վարձքը տալու համար, բոլոր ունեցած գոհարները և ինչուան իր սեղանի արծաթեղէն ամանները ծախեց. բայց ինչ որ ալ ըրաւ՝ անօգուտ, որովհետև Լոնտրայի ռամիկը անկախներուն կողմը անցնելով, ապստամբեցաւ Կարոլոս մայ-

քաղաքէն դուրս ելլել, և տեսնելով որ վտանգն երթալով կը սաստկանար՝ Հանրիէտ Թագուհին և որդւոցը երկուքը Գաղղիա խրկեց ։

ԾԴ.

ԿԱՐՈԼՈՍ ԱՌԱՋՆՈՅՆ ՄԱՀԸ

Թուական 1639–1649 ։

Այն տանն, սիրելիք, խորհրդարանին բանակին մէջ Օլիվիեր Գրոմուէլ անունով պաշտօնակալ մը կը գտնուէր, որ յամառ էր և վայրագ բնութեամբ և կրօնական Թիւր նախանձայուզութեամբ բորբոքած էր ։ Այս Գրոմուէլ ըստ ծննիս գարեջուր ծախողի մը զաւակ էր, և երկայն ժամանակ ինքն ալ այդ արհեստը բանեցուց • կոպիտ և ցած կերպ մը ունէր, գլխուն ալ գոմէշի Թանձր կաշիէ էր, բայց մեծ քաջութիւն և պատերազմական հանճար ունէր, և հրամանատար էր բազմաթիւ կըրթեալ զօրաց գնդի մը, որոնք շատ անգամ Կաւնփ-Գլուխներուն յաղթութիւն տուած էին ։ Առջի բերանը Թէպէտ քիչ անգամ կը լսուէր խորհրդարանին մէջ իր սուր և ոռնալու ձայնը, բայց շուտով իր յանդուգն լեզուովը նշանաւոր եղաւ ատ ժողովքին մէջ և մանաւանդ վտանգաւոր առիթներու մէջ ձևացուցած բարեպաշտութեամբը, անկիւններուն մէջ բարձր ձայնով աղօթելով, որոնք կը զարմանային իր կեղծ աստուածպաշտութեանը վրայ ։ Գրոմուէլ, որուն վրայ ձեզի շատ ըսելիք ունիմ, իր քաջութեամբն ու Ճարտարութեամբը արքունական բանակը Մարսթըն-Մուր ըսուած տեղը ցիրուցան ընելուն համար՝ խորհրդարանին բոլոր

զօրքերուն վրայ զօրավար դրուեցաւ․ ու անկէ ետև Կարոլոսի բանը բուսած էր ։

Կարոլոս յետ բազում ձախորդութեանց և աղէտից տեսնալով բոլոր իր հաւատարիմ բարեկամները ցրուած կամ մեռած և Գրոմուէլի զօրաց դէմ դնելու բանակ չունենալով, որոշեց որ անկախներուն ձեռքը չիյնալու համար, որոնց վայրագ բընաւորութիւնը գիտէր, գաղտուկ սկովտիացի Դաշնակիցներուն բանակն երթայ, յուսալով թէ անոնք յիշելով որ իրենց Յակոբ Ստուարդ թագաւորին թոռն էր՝ չարիք մը չընեն իրեն ու թշնամեաց ձեռքէն փախչելու միջոց մը ցուցընեն․ բայց շուտով զղջաց խեղճ թագաւորը սա աստիճանի անոնց վստահանալուն վրայ, վասն զի թէպէտ և առջի բերան շատ պատուով ընդունեցան զինքը, բայց յետոյ անամօթաբար առին զինքը ստակով խորհրդարանին ձեռքը տուին ։

Հազիւ թէ Կարոլոս անկախներուն ձեռքը ինկաւ, մէկէն որոշեցին անոնք սպաննել զինքը, որպէս զի գլուխնին փորձանք մը չելլայ ։ Ուստի խորհըրդարանին անդամներէն յիսունի չափ անգութ և անզգամ մարդիկ որոշեցին զինքը դատելու համար, որոնց մէջ ամենէն կատաղին Գրոմուէլն էր․ և թէպէտ Կարոլոս իրենց այս յանդգնութիւնն իրեն նախատինք սեպելով առջի բերան յանձն չառաւ պատասխան տալու անոնց, բայց անոնք իբրև յանցաւոր իրենց առջևն հանեցին զինքը ։

Կարոլոս բնաւ իր կենացը մէջ այնպիսի վեհութիւն չէր ցըցուցած՝ ինչպէս որ ան ատեն ցըցուց․ վասն զի երբեմն կը հանդիպի որ երկչոտ բնաւորութիւն ունեցողը՝ դժբաղդութեան միջոց կորըճութիւն ձեռք կ՚առնէ ։ Երբ զինքը դատաւորաց առջև տանելու համար կարգաւ շարուած զինուորներուն մէջէն կ՚անցընէին, բազմութեան մէջէն ձայներ լսեց որ կ՚ըսէին․ « Աստուած պահէ զքեզ,

վեհափառ տէր »։ Եւ տեսաւ որ իր պաշտպան-
ներէն շատերն ալ առանց աչքերնէն արցունք վազ-
ցընելու չէին կրնար իրեն երեսը նայիլ, և այս մը-
տածութիւնը թէ շատ անգղիացիներ վրան կը ցա-
ւին՝ զօրացուց իր սիրտը։ Բայց թշնամիքը թող
չտուին որ իր կտրճութիւնն արդեամբք 'ի գործ
դնէ. և երբ պատրաստուեցաւ որ սկսի իր վրայ ե-
ղած սուտ ամբաստանութիւններէն ինքզինքը ար-
դարացընել, չուզեցին անոնք մտիկ ընել և յետ
իրեն իմացընելու թէ մատնիչ, բռնաւոր, դաւա-
ճան և թշնամի Անգղիոյ ժողովրդեան ըլլալուն հա-
մար գլուխը կը դատապարտեն 'ի մահ, առանց ի-
րեն բառ մը ըսել թողլու տալին տարին գլուխը։

Բանտը տանելու ատեն երբ զինուոր մը ցած ձայ-
նով ըսաւ իրեն թէ « Աստուած օրհնէ զքեզ. տէր
արքայ », պաշտօնակալ մը լսելով այս խօսքս՝ ձեռ-
քի գաւազանովը սաստիկ հարուած մը ինջեցուց
զինուորին գլխուն։ Այն ատենը թագաւորն ալ
դարձաւ դէպ 'ի պաշտօնակալն ու ծիծաղելով մը
« Պզտի յանցանքի մը համար, ըսաւ, խիստ պա-
տիժ մը »։

Այն օրէն սկսեալ, սիրելիք, մինչև իր մահուան
վայրկեանը ոչ երբէք իր քաջութենէն թուլցաւ
Կարոլոս. իր դատաւորներէն թոյլտուութիւն առ-
նելով վերջին անգամ մ'ալ գրկելու իր երկու պզտի
տղաքը, որոնք խորհրդարանին ձեռքն ինկեր էին,
ծնկին վրայ առաւ իր պզտի որդին Եօրքի դուքսը,
որ ան ատեն հինգ տարեկան էր և տեսնելով որ իր-
մէ քիչ մը մեծ քոյրը կ'արտասուէ ինքն ալ սաս-
տիկ կու լար, « Որդեակ իմ, ըսաւ իրեն թագաւո-
րը, երբոր ես մեռնիմ՝ կարելի է թէ զիս սպան-
նողները ուզենան զքեզ թագաւոր դնել, բայց
պէտք է յիշես այն ատեն որ Անգղիոյ գահը ան-
դրանիկ եղբօրդ Կարոլոսին կ'իյնայ որ քու մօրդ
հետ հիմա Գաղղիա է. ոչ երբէք յանձն առ թա-

գաւառութիւնը, որ քանի որ ողջ է եղբայրդ՝ քե-զի չէյնար»։ Խեղճ աղան այս խօսքերը լսելով՝ ալ աւելի լալ սկսաւ ու խոստացաւ իր հօրը որ ըսածը չմոռնայ։ Ցետոյ Կարոլոս բաժնուեցաւ իր աղջըկէն, որոնց քանի մը գոհարներ տուաւ որ դեռ քովը մնացեր էին, և ալ անկէ ետև մէյ մ՚ալ չտեսան իրենց հայրը։

Այս սրտառուչ տեսարանէն վերջ Կարոլոս խոր քնով մը քնացաւ, բայց առաւօտուընէ շատ առաջ ելաւ ու արթնցուց իր սենեկապանն և հրա-մայեց որ իր ամենօրեայ զարդարանքին բաները պատրաստէ։ Որովհետև նոյն ատենը ձմեռուան մէջ էր և նոյն օրն ալ կարգէ դուրս սաստիկ ցուրտ կ՚ընէր, երկու շապիկ ուզեց նոյն օրը. «Թէ որ յան-կարծ դողամ, ըսաւ հաւատարիմ ծառային, թըշ-նամիք պիտի կարծեն թէ կը վախեմ մահուընէ ու պիտի ցնծան. բայց ես կ՚ուզեմ որ գիտնան թէ մահը ինծի համար ահարկու բան մը չէ»։

Քանի մը ժամէն ետև եկան խեղճ թագաւորը Ուայթ-Հօլ պալատը տանելու համար, ուր գըլ-խատման համար ամէն բան պատրաստուած էր։ Երբ չորս կողմը զինուոր՝ պալատին խուցերէն կ՚անցնէր, ուր ատենօք դժբաղդ չեղած ատենը բնակեր էր, ինչ սաստիկ ցաւ զգաց սրտէն. բայց տակայն դրսէն այլայլութիւն մը չցըցուց և անխռով ինչուան սպանման բեմին առջին հա-սաւ, որ սևով ծածկուած էր. հոն կը սպասէին իրեն երկու դահիճներ, որոնց երեսը դիմակով ծածկուած էր, վասն զի չէին կրցած գտնել մարդ մը որ բոլոր Անգղիոյ դիմաց իր ձեռքը թագաւո-րին վրայ վերցընէ։ Չորս կողմի եղողներուն հետ քաղցրութեամբ խօսելէն ետև, ծնկան վրայ եկած՝ նշան ըրաւ որ գործողութիւններին կատարեն. և քանի մը վայրկենէն ետև գլուխը գետինն էր։

Իր մարմինը մահուընէն անմիջապէս ետքը իր

բարեկամացը տրուեցաւ, և անոնք ալ զմըռսած՝ կապարեայ թաւշապատ դագաղի մը մէջ դրին, վրան ալ այս խօսքս գրուեցաւ. ԿԱՐՈԼՈՍ ԱՐՔԱՅ։ Եւ Ուինտսորի եկեղեցւոյն մէջ թաղուեցաւ Հենրիկոս Ը.ի և Յովհաննա Սէյմըրի գերեզմաններուն քով։

Կը պատմեն թէ այն վայրկենին որ Կարոլոսի մարմինը գերեզման պիտի իջեցընէին, Գրոմուէլ բանալ տուաւ դագաղը, կարծես թէ ապահով ըլլալու համար որ չըլլայ թէ իր զոհը ձեռքէն փախած ըլլայ, և յետ քանի մը վայրկեան դիտելու դիակը առանց վրան զգացման պզտի նշան մը ցուցընելու, «Աղէկ կազմուածքով մարդ է եղեր, ըսաւ պաղ կերպով մը, և կ'երեւնայ թէ երկայնակեաց պիտի ըլլար»։

ԾԴ

ԿԱՐՈԼՈՍ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

Թուական 1649–1651։

Երբ երեք թագաւորութեանց մէջ իմացուեցաւ թէ Կարոլոս Ա խորհրդարանին հրամանովը սպաննուեր է, ամենուն ալ սաստիկ ցաւ պատճառեց. բայց բնաւ մէկ տեղ մը տխրութիւնը այնչափ սաստիկ չեղաւ՝ ինչպէս Սկովտիացւոցը, որոնք իրաւամբ ինքզինքնին կը յանդիմանէին խեղճը իր թըշնամեաց ձեռքը մատնելնուն համար, թէպէտ անշուշտ մտքերնէն անցուցած չէին թէ կարելի էր որ անոնք զինքը սպաննեն. վասն զի մինչև ան ատեն տեսնուած բան չէր որ թագաւոր մը իբրև

չարագործ իր հպատակներէն սպաննուեր ։ Նոյն եւ Դաշնակիցները անանկ սաստիկ զզուեցին ըրածնուն վրայ, որ մէկէն Թագաւորին անդրանիկ որդին Թագաւոր անուանեցին, որ իրենց քով գնաց եւ Լիւքսէմպուրկի մէջ Թագաւոր պսակուելով ըսուեցաւ Կարոլոս Բ ։

Այս նոր Թագաւորս, սիրելի աշակերտք, քաջ եւ խելացի երիտասարդ մըն էր․ եւ աղէկ հասկնալով թէ պատերազմով միայն կրնայ իր Թագաւորութիւնը ձեռք ձգել, բոլոր Սկովտիոյ իշխանները իր քովը կանչեց․ եւ շուտ մը խել մը ասպետներ ալ որ Մարսթըն-Մուրի պատերազմին օրը փախեր ցրուեր էին՝ քովն եկան ժողվուեցան ։ Ասանկով Կարոլոս քաջ եւ հաւատարիմ բանակ մը ունեցաւ, բայց դեռ շատ բան պէտք էր որ Թագաւորութիւնը կարենար ձեռք ձգել, եւ անկէ առաջ դեռ գլխուն գալիքներ կային ։

Այս ատենս Երկար խորհրդարանը (այսպէս կ'անուանէին այդ խռովարար ժողովքը որուն հաստատուիլը տասը տարուընէ աւելի կար) հրատարակեր էր որ մէյ մ'ալ Անգղիոյ վրայ Թագաւոր պիտի չնստի եւ ով որ Թագաւորութեան վրայ խօսք բանայ՝ մահուամբ պիտի պատուհասուի ։ Ասանկով Մեծին Բրիտանիոյ Թագաւորութիւնը հասարակապետութիւն փոխուեցաւ՝ խորհրդարանին իշխանութեան տակը․ եւ երբոր ապստամբներն իմացան թէ Կարոլոս Բ Սկովտիոյ բանակի մը գլուխ կեցեր է, փութացին անոր դէմ բազմաթիւ զօրք խրկել Գրոմուէլի հրամանատարութեանը տակ ։

Նոր Թագաւորին զօրքերը մեծաւ մասամբ լեռնցի էին եւ Հայլանտըր կ'ըսուէին, որ ըսել է բնակիչ բարձր երկրի, Լօուլանտըրներէն որոշելու համար, որ ըսել է բնակիչ ցած երկրի եւ որոնք Սկովտիոյ դաշտերուն մէջ կը բնակէին Անգղիայէն քիչ հեռու ։ Իրաւ թէպէտ հայլանտըրները քաջ

զինուոր էին, բայց դեռ պատերազմի շատ փորձ չէին, ուր ընդհակառակն Գրոմուէլի զօրքերը բոլոր հին Կռնոփ գլուխներէն էին, որոնք անվեհեր պատերազմիկներ էին։ Անկէ զատ՝ Գրոմուէլի բանակին պաշտօնակալքն, որոնց ամէնքն ալ իրենց սպայապետին պէս նախանձայոյզ մոլեռանդներ էին, իրենց քարոզութեամբը կը քաջալերէին զինուորները և պատերազմի սկսելէն առաջ ծոմ և աղօթք ընել կու տային։

Այս երկու բանակները Սկովտիոյ սահմանագլխին վրայ Տընպար ըսուած տեղը առջի անգամ իրարու հանդիպելով մէջերնին արիւնահեղ պատերազմ մը բացուեցաւ. Սկովտիացիք զարմացած թշնամեաց պաղ. արեամբ առաջ գալուն վրայ՝ ակամայ ետ ետ քաշուեցան, և քիչ ատենէն ա ալ փախստեան փոխուելով գացին իրենց լեռներին ապաստանեցան, և Գրոմուէլ չուզելով հալածել զանոնք՝ շիտակ Էտինպուրկի վրայ վազեց, որուն դռները իր առջևը բացուեցան և շուտով չորս կողմի երկիրներին ալ հնազանդեցան իրեն։

Սակայն Կարոլոս դեռ չէր վհատած, և քիչ ատենէն նոր գունդ մը Իռլանտացւոց քաջութեամբ յանձն առնելով գալ պատերազմիլ իրենց թագաւորին գրօշակին տակ՝ քովը ժողվուեցան, և որոշեց թագաւորն որ նոր բանակ մը կազմէ և մէյ մ'ալ փորձ փորձէ Անգղիոյ վրայ վազելով։ Գրոմուէլ շուտով իմացաւ անոր դիտաւորութիւնը և առջևը առնելու համար ամէն բան պատրաստած՝ սկսաւ թագաւորական զօրաց ետևէն երթալ, խոստանալով իր զօրքերուն առջինէն ձևելի կատարեալ յաղթութիւն մը։

Ան ատեն սեպտեմբերի սկիզբն էր, որ հիւսիսային կլիմաներուն տակ վերջին ամիսն է բնութեան գեղեցկութեանը. և նոյն օրը տարեդարձ ըլլալով Տընպարի յաղթութեանը, Գրոմուէլ յիշեցուց

իր զօրացն այդ յաղթութիւնը և ըսաւ թէ այն օրը իրենց համար երջանկութեան օր էր: Սկովտիացիք երբ Լոնտրայէն քիչ հեռու Ռոչըսթըր ըսուած քաղաքն հասան, կ'ուրախանային թէ անարգել մինչև մայրաքաղաքը պիտի կարենան երթալ, մէյ մ'ալ Նայիս խորհրդարանին զօրքը ճամբան յանկարծ փակեց, որով անհրաժեշտ հարկ էր նոր պատերազմ մըն ալ տալ: Դժբաղդաբար դեռ բաղդը Սգուարդեանց կողմը չէր, և Գրոմուէլ իր հանճարովն ու նախադուշակութեամբը ան ատախճանի վստահութիւն մը տուաւ իր զօրացը, որ արդէն դեռ պատերազմ չըրած աներկբայ էին իրենց յաղթութեանը:

Առաւօտանց կանուխ երբ մառախուղը քաշուելով Սկովտիացիք տեսնուեցան որ դէպ 'ի իրենց վրայ կը քալէին, «Ահա առաջ կու գան, կանչեց Գրոմուէլ, Աստուած զանոնք մեր ձեռքը պիտի մատնէ»: Վայրկեան մը եռքը երբ գունդերուն մէջ պտըտելով իր վերջին հրամանները կու տար, տեսաւ որ պաշտօնեայ մը ըստ սովորութեան Ուխտականաց ձեռքը Աստուածաշունչ մը առած քարոզ կու տար զինուորներուն և կը յորդորէր որ աներկիւղ պատերազմին Աստուծոյ ժողովրդեան թշնամեացը հետ (այսպէս իրենք զիրենք Աստուծոյ ժողովուրդը կը քարոզէին Ուխտականները): Գրոմուէլ ան ատեն կեղծաւորեալ ջերմեռանդութեամբ մօտենալով ծունկ չոքեցաւ և ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ ան մարդուն խօսքերուն: Իր խօսքերն ու ըրած գործը անկախներուն մէջ տարածուելով, յաջողութեան ստոյգ նախադուշակութիւններ սեպուեցան:

Իրաւցընէ, սիրելիք, քիչ ատենէն պատերազմը ամէն բան որոշեց. Գրոմուէլի բազմաթիւ և կրթեալ բանակը անանկ յաղթութիւն մը ըրաւ, որ օրը դեռ իրիկուն չեղած՝ Կարոլոսի յոյսը բո-

լորտքին պարապն եղաւ։ Կ'ըսեն թէ դժբաղդ թագաւորը իր զօրաց խառնիխուռն փախչելը տեսնելով անոնց մէջ նետուեր է կանչելով. «Սպաննեցէք զիս, ո՛վ քաջք, քան թէ ողջ պահէք՝ ձեր խայտառակութիւնը աչքով տեսնելու համար ». բայց ինչ որ ալ ըրաւ, անօգուտ։ Նոյն օրը Գրոմուէլ հասարակապետութեան ազդարարը հռչակուելով, Անգղիոյ երկրին տէր եղաւ։ Խել մը թագաւորականք պատերազմին մէջ մեռան և տասը հազար հոգիէն աւելի ալ անձնատուր ըլլալով անողորմ Գրոմուէլին հրամանաւը Նաւ գրուեցան և Ամերիկա տարուեցան, ուր շատերը ցաւերնէն ու թշուառութենէ մեռան։

Սակայն խեղճ Կարոլոսն իր զօրքերուն հետ պատերազմին դաշտէն հեռանալով առջի բերան ինքն ալ անոնց պէս Սկովտիա կ'երթար. բայց ետքը մտածելով որ եթէ այդ ճամբէն չխոտորէր՝ կրնար իր թշնամեաց ձեռքը իյնալ, արտասուալից աչօք բաժնուեցաւ իր հաւատարիմ ասպետներէն որոնք իրենց հաւատարմութիւնն ու կեանքը իրեն համար զոհեր էին, և մէկ բարեկամով միայն, որ էր Ուիլմոթ լորտը, գացին գեղի տուն մը գտան որ իր ազգատոհմին հին ծառայիցմէ մէկունն էր և որուն տէրը ամենայն պատուով ու մեծարանօք ընդունեցաւ զինքը։ Բայց շուտով իմանալով թէ քիչ ատենէն խորհրդարանին զինուորները հոն ալ պիտի գան փնտռելու զթագաւորը, այդ բարի մարդը զիրենք առաւ Բէնտէրէլ անունով աղօրէպանի մը քով տարաւ, որ հինգ հատ կորիճ ու ուժով եղբայրներ ունէր։

Երբ իմացան այդ մարդասէր մարդիկը որ եկողը իրենց թագաւորն է, ոտքը ինկան իր օրհնութիւնը խնդրելու համար, երդուընալով մեռնիլ ամէնքն ալ՝ թէ որ հարկ ըլլար՝ իրեն ծառայութեանն համար. բայց որովհետև կը վախէին որ

չըլլայ թէ Կարոլոսի հօն ըլլալն իմացուի, առաջարկեցին որ մէկդի ձգէ իր զէնքերն ու զգեստները և աղօրեաց աշխատաւորներուն պէս հագուի: Եւ աւելի աղէկ ծածկելու համար՝ Կլոր Գլուխներուն ոճով մազերը կտրեցին ու երեսին ալ գոյն տուին, որպէս զի մորթը արևէն այրած գեղջուկներուն գոյնն առնէ. անկէ վերջը հաստ լաթէ կանաչ զգեստ մը հագցուցին, որ այնչափ հինցած էր՝ որ շատ տեղ ճերմակ կ՚երևնար. գլուխը մոխրագոյն սրածայր գլխարկ մը դրին, ոտքին ալ զոյգ մը հին բրդէ գուլպաներ տուին, և ամէն բան կատարեալ ընելու համար՝ կաշիէ կօշտ ոտքի ամաններ հագցուցին. բայց որովհետև օրերով շուտ շուտ քալելէն ոտքերը ուռեր էին ու սաստիկ կը ցաւէին, հարկ եղաւ կօշիկներն ոտքէն անդիէն ճղքռտել:

Կրնանք երևակայել հիմա, սիրելիք, որ այդպիսի կերպարով ծպտուելէն ետև շատ դժուար էր որ Մեծին Բրիտանիոյ Թագաւորը ճանչցուէր. Թող որ անդադար հաւատարիմ Բէնտէրել եղբարքը կուգային իրեն իմաց տալու, որովհետև միշտ իրենց տանը չորս կողմը կը հսկէին վախնալով որ չըլլայ թէ կարմրաձորձներէն այսինքն անգղիացի զինուորներէն յանկարծակիի գան, որոնք աղօրիքին մօտերը կը պտըտէին, և կ՚երևնար թէ կը պատրաստուէին ներս ալ մտնելու: Անգամ մը Կարոլոս հասկցաւ թէ քանի մը վայրկեան ունեցաւ մերձակայ անտառ մը փախչելու, ուր ճանկռտելով տերևաշատ կաղնիի մը վրայ ելլելով՝ տեսաւ ոտքին տակէն զինուորներուն անցնիլը, որոնք Բէնտէրել եղբարց մէկուն և իր կնկանը հարցուցին թէ արդեօք օտարական մը տեսա՞ն հոն տեղերը: Այն ծառը որուն վրայ Կարոլոս ապաստանարան մը գտեր էր, երկայն ատեն Թագաւորական Կաղնի ըսուեցաւ, և երբ Կարոլոս Անգղիոյ գահը ելաւ,

ինչպէս որ վերջը պիտի տեսնենք, Թագաւորա-կանք կտրեցին այն ծառը ու մաս մաս մէջերնին բաժնեցին 'ի յիշատակ Թագաւորին քաշած վը-տանգին, ուսկից այն ծառը խալըսեր էր զինքը ։

Բոլոր նոյն օրը այնպիսի նեղութեամբ ծառին վրայ անցուց Կարոլոս. և գիշերուան մութին երբոր կոխեց՝ վար իջաւ, ու սկսաւ մտածել թէ չէր կըր-նար երկայն ատեն թշնամեաց ձեռքէն խալըսիլ. ուստի երկրորդ օրը որոշեց որ վերջին փորձ մը ընէ Լիմ ըսուած պզտի նաւահանգիստը ձգելու ինքզինքը, ուր կը յուսար նաւ մը գտնելու, ո-րով կարենար Գաղղիա անցնիլ ։ Եւ որովհետև չէր կրնար ոտքով քալել ունեցած վէրքերուն համար, աղօրեաց ձիուն վրայ հեծաւ. հետն ալ Բէնտէրէլ վեց եղբայրքը գացին, որոնք ամուր գաւազաններով զինեալ էին պէտք եղած միջոցը գործածելու համար ։ Որպէս զի անցած գեղե-րուն մէջ իր վրայ կասկած մը չձգէ, իր հաւատա-րիմ ծառաները երկու երկու ոմանք առջևէն ոմանք ալ ետևէն կը քալէին, և երբեմն ալ Ուիլմըթ իրենց հետ կու գար կը միանար, որ սովորաբար քիչ մը հեռուէն կը քալէր ծպտեալ կերպարանքով ։

Այս վտանգաւոր ճամբորդութեան մէջ Բէն-տէրէլ եղբարց քաջասրտութիւնն ու անձնանուէր սէրը զգալ չտուին Թագաւորին ճամբուն ձան-ձրութիւնը. բայց որովհետև վարժած չէր ծանրա-քայլ ձիու վրայ հեծնելու, սաստիկ կը գանգատէր զգացած նեղութեանը վրայ ։ « Տէր իմ, պատաս-խանեց անգամ մը քաղցրութեամբ աղօրէպանաց մէկը, չէս գիտեր որ խեղճ անասունը կռնակին վրայ երեք Թագաւորութեանց ծանրութիւնը կը տանի » ։ Այս պատասխանիս վրայ ժպտեցաւ Թա-գաւորը և չյուսահատեցաւ օր մը Թագաւորու-թիւնը ձեռք ձգելու, որովհետև դեռ այդպիսի ազնիւ սրտեր կային Անգղիոյ մէջ ։ Բէնտէրէլ եղ-

բաղքը զինքը մինչև Ուայդկրէվ անուանով ծեր սա-պետի մը տունը տարին և երդուընելով միշտ հա-ւատարիմ մնալու իրեն՝ բաժնուեցան գացին ։

Դժբաղդաբար դեռ մինչև Լիմ նաւահանգիստը երթալու համար, ուր կը յուսար Գաղղիա անց-նելու նաւ մը գտնել, դեռ երեք օրուան քալելու ճամբայ կար, և Ուայդկրէվ իրեն խորհուրդ տուաւ որ ծառայի զգեստ հագած ճամբայ ելլէ իրեն դրա-ցի Լան անունով օրիորդին հետ, որն որ կ'ուզէր Լիմ երթալ իր հօրը քով։ Ուստի հանեց Կարոլոս վրայէն Բէնտտէրէլ եղբարց տուած զգեստը և մթնա-գոյն մաքուր զգեստ մը հագաւ, և երկրորդ առա-ւօտը աղէկ ձիու մը վրայ հեծած ճամբայ ելաւ, Լանին ալ ձիուն ետևը նստեցուցած, վասն զի դեռ ան ատեն Անգղիոյ մէջ կառաց գործածութիւնը չէր մտած ։ Ուստի այսպէս ծպտեալ Լիմ նաւա-հանգիստը հասաւ Թագաւորը, շատ անգամ ճամ-բուն վրայ զօրքերու և նաւաստիներու պատահելէն ետև, որոնք զինքը կը ճանչնային բայց կը ձևացը-նէին թէ իրենց հին ընկերներէն մէկն էր, և այնչափ մարդկանց մէջ մէկը չգտնուեցաւ որ ուզենար Կա-րոլոս առաջնոյն որդին իր հօրը սպանողաց ձեռքը մատնել ։

Բայց գլխաւոր դժուարութիւնը ան էր որ կա-րենար նաւ մը ճարել, որուն նաւապետը առանց ճանչնալու զԹագաւորը յանձն առնէր զանիկայ իր հաւատարիմ Ուիլմըդին հետ Գաղղիա տանիլ ։ Արդէն իր բարեկամները շատ ստակ խոստանալով խել մը նաւապետներու առաջարկեր էին որ իրենց խորհրդարանին զինուորներէն հալածուած փա-խըստական իշխան մը իրենց նաւուն վրայ ընդու-նին զինքը. բայց ամէնքը վախնալով թէ կը բռնուին ու կը պատժուին՝ յանձն չէին առած ։ Վերջապէս քաջասիրտ նաւաստի մը գտնուեցաւ որ զինքը ա-նոնց խնդրոյն. և որոշուեցաւ որ երկրորդ օրը ա-

ռաւօտանց կանուխ Թագաւորը ճամբայ ելլէ․ բայց Անգղիոյ մէջ անցուցած վերջին գիշերը խիստ վը-տանգաւոր եղաւ, վասն զի գացած իշխանին պանդոկապետը զինուածով իր խուցը մտնալով շուտ մը ճանչցաւ զերիտասարդ Թագաւորը․ բա-րեբաղդաբար աղէկ սրտով մարդ էր, և երբոր Կարոլոսին հետ մինակ մնաց՝ յարգութեամբ ձեռ-քը պագաւ ու « Տէր, ըսաւ ծանր կերպով մը, թէ որ աքսորինք նէ՝ ես լորտ մը պիտի ըլլամ ու կնիկս ալ լորտուհի մը պիտի ըլլայ, անանկ չէ՞ »։ Այս խօսքերուս Թագաւորին գոյնը նետեց, վասն զի տեսաւ որ բաները յայտնուեր են․ բայց պանդո-կապետը վստահացուց զինքը, և քանի մը ժամէն ետև երթալու ատենը գալով, քանի մը օրուան մէջ նաւակով մը Ֆէգամ անուանով Նորմանտիոյ պզտի քաղաքը հասաւ, ուր իրեն պատուոյն պատշաճ յարգութիւնը գտաւ։

ԾԽ

ԳՐՈՄՈՒԷԼ ԽՆԱՄԱԿԱԼ

Թուական 1651–1658։

Ուորսըրդըրի պատերազմէն ու Կարոլոս Բի փախստենէն ետև, սիրելիք, Երկար խորհրդա-րանը միտքը դրաւ թէ ալ ապահով երեք Թագա-ւորութեանց վրայ ինքնիշխան կրնայ տիրապետել․ ան ատեն Գրոմուէլ ալ, որ իր յաղթական բանա-կէն Անգղիոյ հասարակապետութեան ազատարա-րը կը հռչակուէր, ալ չուզեց ծածկել իր փառա-սիրութիւնն ու իմացուց որ կ'ուզէր երկրին տէրն

ըլլալ, և իրեն առիթ տուած ժողովրդեան անգո-հութիւնը, որ այդ ժողովքին գոռոզութեանը և անողորմ կառավարութեանը չէր կրնար համբե-րել, միտքը դրաւ որ ցրուէ խորհրդարանն ու իրեն միայն սեփականէ իշխանութիւնը։

Որովհետեւ մէյ մը աղէկ իրեն քաշեր էր իր յաղթական զօրացն ու պաշտօնակալաց սէրը, շատ դժուարութիւն չքաշեց զանոնք համոզելու որ զխորհրդարանն Ուէսդմինսդրի պալատէն վռն-տեն ու անոր տեղը զինքը դնեն հասարակապե-տութեան վրայ Խնամակալ անուամբ։ Անգղիոյ ժողովուրդը որ աւելի սիրով յանձն կ'առնէր մէկ մարդու մը տակ ըլլալ քան թէ կամապաշտ և ան-արդար ժողովքի մը՝ տէրութեան այս փոփո-խութեան վրայ ուրախացաւ. վասն զի շատ մար-դիկ կը գտնուէին որ միապետութեան ժամանակը սիրով կը յիշէին։

Գրոմուէլ, սիրելիք, իրաւամբ խօսելով իր ճար-տարութեամբը, զինուորական հանճարովը ու հաստատուն բնաւորութեամբը՝ քան զամենայն մարդիկ աւելի արժանաւոր էր այս բարձր աստի-ճանին։ Այս մարդս՝ որ հասարակ աստիճանի ծնած էր, երբոր լորտ-խնամակալ եղաւ, Եւրո-պայի թագաւորաց առջև ինքզինքը յարգելի ըրաւ, հիացուց իր թշնամիներն ալ, և նուաճեց Անգ-ղիացիները, որոնք այնչափ տարիներէ՛ի վեր վար-ժեր էին խռովութեան ու ապստամբութեան։ Մո-լեռանդ աղանդի զօրքերը զինքը իբրև օրինակ աս-տուածպաշտութեան և ջերմեռանդութեան կը համարէին, և կ'ըսէին թէ «սրբոց թագաւորու-թիւնը» սկսած է և պիտի չըմընայ։

Բայց ինչպէս որ շատ անգամ կը պատահի ան մարդկանց որ հասարակ աստիճանէ կը բարձրա-նան իշխանութեան կը հասնին, այսպէս Գրոմուէլ ալ խնամակալութեան հասնելէն ետքը՝ սկսաւ

կանէ ըլլալ որ Թագաւորի անուն առնէ ։ Եւ իր այս դիտմունքն առաջ տանելու համար՝ ուըքէրու-այսինքն նախանձայոյզ ծոփրաչխաններու խորհրդարան մը կազմեց, և հարցուց անոնց թէ իրենց խղճմըտանքովը խօսելով Անգղիոյ ժողովրդեանն համար աւելի աղէկ չէ՞ր որ Թագաւորութիւնն հաստատուէր ։ Հոս մտքերնիդ բերէք Կարոլոս առաջնոյն սպանութենէն ետև եղած հրամանը թէ մահուան պատուհասով արգելեալ էր որ ոչ ոք Թագաւորութեան նորէն հաստատուելուն վրայ բերնէն խօսք հանէ ։ ուստի Թէպէտ Գրոմուէլ ամենամեծ վարպետութեամբ գլորուըկեց այդ խօսքը, բայց մէկէն տրտնջալու ձայներ սկսաւ լսուիլ, և երբ իր քանի մը հին բարեկամաց դիմաց վրայ կու տար թէ յայտնեն իրենց կարծիքը, անոնցմէ մեծ մասն յայտնի ըսին որ եթէ Անգղիոյ մէջ օր մը Թագաւորութիւնն հաստատուելու ըլլար, Կարոլոսի որդւոցը կ'իյնար ատիկայ ։ Խնամակալը անանկ տըհաճեցաւ այս խօսքիս վրայ, որ մէկէն զխորհրդարանն արձըկեց, և մէյ մ'ալ չյանդըգնեցաւ աս բանիս վրայ խօսք բանալ ։

Սակայն Գրոմուէլ, որդեակք, Թէպէտ չկըցաւ ձեռք ձգել Թագաւորի անունը, բայց Թագաւորի պաշտօնն ամենայն իրօք կը կատարէր ։ իր ընտանիքովը ամբողջ Ուայթ-Հալ պալատը կը բնակէր, որ ինչպէս որ ըսեր եմ ձեզի՝ Հենրիկոս Ըէն ետև Անգղիոյ Թագաւորաց բնակութեանը սահմանուեր էր ։ Երբ իր դիմացը դեսպաններ կ'ընդունէր, գետնէն քանի մը ոտք բարձր դրուած բազմոցի մը վրայ կը նստէր՝ բոլորովին Թագաւորական գահուն նման ։ խորհրդարանի ժողովքներուն մէջ և կամ իր պալատականաց մէջ (վասն զի ինքն ալ իր պալատականներն ունէր) միայն ինքը գլխարկը գլուխը կը դնէր ։ բնակութեանը չորս դին և նոյնպէս տնէն դուրս ելած միջոցը խել մը

զինուորներ պաշտպանութիւն կ'ընէին. իր գոմէշի կաշիէ զգեստին տեղ ալ՝ մաքուր սև զգեստ կը հագնէր, և երբեմն ալ զարդարուն զգեստներ վրան կ'առնէր։

Սակայն մինչդեռ այդ մեծութեանց մէջն էր, որանց այնչափ եռանդ եղեր էր և որոնք կարծես թէ պէտք էին զինքը գոհ ընել, կասկածներով կը մաշէր սիրտն ու ամենեւին հանգիստ չունէր։ Ով որ քովը կը մօտենար՝ մէկէն աչքին կը զարնէր անոր տխուր և անհանգիստ կերպը. երբ աղջէկը օտարական մարդ մը կը մտնէր, Գրոմուէլ մէկէն կը սկսէր անդադար անոր ձեռքը դիտել վախնալով որ չըլլայ թէ դաւաճան մը ըլլայ։ Երբ շրջագայութեան կ'ելլար՝ ոչ ոք կրնար գուշակել անոր որ ճամբէն երթալիքը, և ոչ երբէք միշտ նոյն ճամբով իր պալատը կը դառնար, որպէս զի իր թշնամիքը չկարենան զարան պատրաստել։

Կ'ըսեն թէ ամենեւին երկու գիշեր ետեւէ ետեւ նոյն խուցին մէջ չէր պառկեր, և սովորութիւն ըրած էր զգեստին տակ միշտ զէնքեր պահել ինքզինքը պաշտպանելու համար և երկըթէ հաստ զրահ մը հագնիլ, որով կը յուսար որ չկարենան իրեն մահացու վէրքեր տալ։ Ունեցած վախը չէր թողուր իրեն որ վայրկեան մը խաղաղ քուն վայելէ. շատ անգամ գիշերանց յանկարծ անկողնէն կ'ելլար ստուգելու համար թէ արդեօք իր պահապանները կը քնանա՞ն. և Ուայթ-Հալի բնակութիւնը, որ իրեն վրայ սարսափ կը բերէր Կարոլոս Ա.ին յիշատակովը, անանկ ատելի եղաւ իրեն, որ հրամայեց որ ուրիշ պալատ մը պատրաստեն իրեն։

Գրոմուէլ երկու որդի և շատ աղջիկներ ունէր. բայց այս յետիններուս մէջ Եղիսաբեթ աղջիկը մէկալներէն աւելի կը սիրէր։ Դիպուածով այս կնիկը՝ զոր իր բանակին զօրավարաց մէկուն լորտ Գլէյբոլի հետ կարգեր էր, ծանր հիւանդութեան մը մէջ

իյնալով, հայրը քովը ելաւ գնաց և շատ օրեր ու գիշերներ չուզեց անոր տառապանաց անկողինէն բաժնուիլ: Վերջապէս երբ ստիպուեցաւ Ռուայդ–Հալ դառնալ, ամէնքը տեսան որ երեսը առջինէն աւելի տխրած ու այլայլած էր, և ձայն ելաւ ժողովրդեան մէջ թէ Եղիսաբեթ աղաչած ըլլայ իր հօրը որ ձգէ անխոհներուն կողմնակցութիւնն և թագաւորութիւնը Ստուարդեանց տանը թողու, որովհետև անոնց կ'իյնար:

Եղիսաբեթի քանի մը օրուընէ վերջը մեռնիլը ալ բոլորովին Գրոմուէլը մաղձոտութեան մէջ ընկղմեց, և անանկ դառնացաւ իր ցաւն ու իր սովորական կասկածոտութիւնը, որ անկողին ինկաւ ծանր հիւանդութեամբ և շուտով մահուան վտանգին մէջ ինկաւ: Սակայն թէպէտ իմացաւ որ ալ ապրելիք չունէր, բայց դրսուանց անոր հակառակը ձևացընելով կ'ըսէր քովիններուն. «Մի կարծէք որ ես կը մեռնիմ. ես կեանքիս մէջ երբէք այսպիսի վստահութիւն չեմ ունեցած ապրելու. Աստուծոյ պարգևն է աս՝ իմ և ուրիշներուն ըրած աղօթքներուն համար, որոնք իմ աղօթքներէս աւելի ընդունելի են»:

Ահա տեսանք, սիրելիք, այս մարդս մինչև իր յետին վայրկեանները կը ձևացընէր որ երկնային ազդեցութիւններ կ'ունենար, և որպէս զի ամենուն միտքը դնէ որ Աստուած իրեն վրայ հրաշք պիտի գործէր, պատուիրեց իր մատրանապետին որ իր աղօթքին մէջ ալ Աստուծոյ չաղաչէ իրեն առողջութեանը համար, որովհետև ստոյգ բան էր անիկայ, հապա Աստուծոյ շնորհակալ ըլլայ՝ զանիկայ պարգևելուն համար:

Սակայն բժիշկները յայտնեցին որ խնամակալը ալ մօտեցած էր մահուան. մէյ մ'ալ նայիս բոլորովին կորսնցուց ինքզինքը ժամերով, անանկ որ ամէնքն ըսին թէ մահուան վայրկեանն հասեր

էր . բայց յանկարծ խելքը վրան եկաւ և յիշեց թէ ամիսը սեպտեմբերի սկիզբներն էր և թէ նոյն օրն էր որ շատ տարիներ առաջ յաղթեր էր Թագաւորականաց 'ի Տընպար և 'ի Ուորսըսդըր . « Այս օր իմ յաջող օրս է » աղաղակեց . ետքը քանի մը վայրկեննէն նորէն իր առջի անզգայութեանը մէջ ինկաւ , և երկրորդ օրը իր յետին շունչը տուաւ :

Գրոմուէլի կենաց վերջին գիշերը նշանաւոր եղաւ բոլոր Եւրոպայի մէջ հանդիպած սարսափելի փոթորիկով մը , որ շատ նաւեր ընկղմեց ծովերու մէջ , Լոնտրայի տուներուն խիստ շատերն տանիքը վերուց տապալեց և այս մայրաքաղաքին մօտերը շատ ծառեր արմատաքի հանեց : Խնամակալին բարեկամքը շուտ մը ժողովրդեան մէջ ձայն հանեցին թէ Աստուած ուզած էր որ Գրոմուէլի պէս սուրբ մը աշխարհէս բաժնուիլը հրաշքով մը իմացընէ ամենուն : Բայց հարկ չէ , սիրելիք , կրկնելը ձեզի թէ աս գլխաւոր արտաքոյ կարգի բան մը չէր , և թէ Աստուած անանկ մոլեռանդախառն ու մոլորահաւատ մարդուն համար հրաշք չէր կրնար ընել :

ԾԶ

ՍԴՈՒԱՐԴԵԱՆՑ ԴԱՐՁԸ

Թուական 1658–1685 :

Իրբէք Անգղիոյ մէջ Թագաւորի մը յաջորդաւորութիւնը այնչափ փառաւոր չեղաւ ինչպէս Օլիվիէր Գրոմուէլինը , և աս մարդս որ իր կենդանութեան ատեն չկրցաւ Թագաւորի անունն ունենալ՝ իրեն մահուընէն ետև անանկ պատիւ ընդունեցաւ իր դիակը , որ Թագաւորներուն ալ չէր

տուէր։ Բոլոր սեւերով ծածկուած պալատի մը մէջ դրեր էին դագաղը, չորս կողմը լեցուն վառած կերոններ, դագաղին վրան ալ Գրոմուէլի արձանը մեղրամոմէ շինած և Թագաւորական զգեստներ հագած։ Գլխուն քովերը բարձի մը վրայ դրեր էին ոսկեէ Թագ մը, աջ ձեռքը Թագաւորական գաւազանը տուեր էին և ձախ ձեռքն ալ աշխարհիս գունտը, որ Անգղիացւոց մէջ արքունական իշխանութեան նշանակներէն մէկն է։ Ասանկ այս պատկերը ամբողջ ութ շաբաթ ժողովրդեան աչքին առջև կենալէն ետև, որոնք բազմութեամբ կը վազէին տեսնալու զանիկայ, ետքն Գրոմուէլի մարմինը ու մեծ արարողութեամբք Մեռելի կառքի մը վրայ դրած Ուէսդմինսդրի եկեղեցին տարին ու Թաղեցին Թագաւորաց գերեզմաններուն մէջ՝ իր սիրելի Եղիսաբեթին և ուրիշ ազգականներուն քով զորոնք հոն Թաղել տուեր էր։ Բայց քիչ ատենէն պիտի տեսնէք, որդեակք, որ Թէպէտ խնամակալը կեանքը բնական մահուամբ լմընցուց, մահուընէ վերջը եկան գլուխը ան դիպուածներն որոնցմէ կը վախէր՝ կենդանութեան միջոցը։

Գրոմուէլ մեռնելէն առաջ կտակ մը ըրեր էր, որով իր անդրանիկ որդւոյն Ռիքարտոսի կը Թողուր խնամակալութեան պաշտօնը. և որովհետև սկզբան ոչ ոք աս բանիս դէմ կեցաւ, Ռիքարտոս խնամակալ եղաւ առանց իր ուզելուն։ Ռիքարտոս Գրոմուէլ ամենևին չէր նմանէր իր հօրը. վասն զի ինքը քաղցր, խաղաղասէր և անփառասէր երիտասարդ մըն էր, որ բոլոր իր կեանքը գեղի մէջ անցուցած էր և միշտ փափաքեր էր որ զինքը հոնտեղէն խախտող չըլլայ. անոր համար Օլիվիէրի յուղարկաւորութենէն քիչ օր ետև՝ երբ խորհրդարան մը կազմեց և անիկայ սկսաւ տժգոհութիւն ցուցընել Թէ խնամակալը առանց իրեն խորհուրդ հարցընելու իրեն յաջորդ ընտրեր էր,

Հուլիքարատոս հրաժարեցաւ իշխանութենէն որուն ամենևին փափաք չունէր և ամենայն սիրով ընտրեց իր աննշան բայց խաղաղ կեանքը :

Այն ատենները Սկովտիա Գէորգ Մընք անունով անգղիացի զօրավար մը կար, որ ատենօք շատ քաջութեամբ պատերազմեր էր Գրոմուէլի տակ և Օլիվիէր 'ի փոխարէն անոր ծառայութեանցը՝ Սկովտիոյ կառավարութիւնն իրեն յանձներ էր բոլոր իր իշխանութեան ժամանակը : Մընք վեհանձն ու արդար բնաւորութեամբ մարդ մըն էր, և թէպէտ շատ քիչ կը խօսէր, բայց ճարպիկ ու շատ խոհեմ մարդ էր. անոր համար անգղիացւոց մէ շատերը կը փափաքէին որ ան ըլլայ խնամակալ, բայց ինքը չէր ուզեր՝ մտածելով Գրոմուէլի անցուցած կեանքը : Երբոր խորհրդարանն իրեն հրաման խրկեց որ Լոնտրա գայ խաղաղութիւն հաստատելու համար, որովհետև անիշխանները կը սպառնային նորէն խռովութիւն հանելու, Սկովտիացի բանակին գլուխ կեցած ճամբայ ելաւ Մընք դէպ 'ի մայրաքաղաքը գալու. և իր զօրքը վրան ունեցած սէրը ցուցընելու համար զինքը միշտ արդար Գէորգ Մընք կը կոչէին :

Սակայն ինքը լաւ գիտէր թէ երեք թագաւորութեանց ժողովրդեան մեծ մասը Կարոլոս առաջնոյն սպանութենէն առաջ եկած խառնակութիւններէն զզուած՝ շատ կը փափաքէին որ այդ թագաւորին որդին թագաւորական աթոռն ելլէ, որովհետև իրեն կ'ըլլար իրաւունքը. և թէպէտ Մընք դեռ ինչուան այն ատեն մէկու մը չէր իմացուցած իր ծածուկ դիտաւորութիւնը, բայց պատրաստ կեցեր էր ձեռքէն եկածին չափ օգնելու Կարոլոս Բին՝ թէ որ ուզենար անիկայ Անգղիա մըտնելու համար փորձ մը ընել : Թագաւորը հոնտեղ ունեցած բարեկամներուն ձեռքով իմանալով բոլոր ազգին պատրաստականութիւնը, մէկէն Մըն-

քին իր պալատականացմէ Ցովհաննէս Կրէնվիլ անուանով իշխան մը խրկեց որ մեծ փոխարէն խոստանայ անոր՝ թէ որ ուզենայ օգնել իրեն գահ ելլելու :

Մոնք խորհրդարանն էր երբ հաւատարիմ Կրէնվիլը Ժողովարանին դուռն հասաւ իմացուց որ նոյն վայրկենին շտապողական նամակներ ունի զօրավարին ձեռքը տալու : Բայց Մոնք խոհեմութեամբ ներս մտցուց զանիկայ և չուզեց ինքը բանալ նամակները և Ժողովքին ձեռքն յանձնելով խնդրեց որ բարձր ձայնով կարդացուին : Առաջին բառին՝ մէկէն նախանձայոյզ ռոմփականները որ խորհրդարանին անդամ էին սկսան կանչել թէ պէտք է Կրէնվիլ բանտ դրուի որ այդպիսի պատգամաւորութիւն կ'ընէ · բայց Մոնք ընդ հակառակն ըսաւ թէ զԿրէնվիլ իրեն պաշտպանութեանը տակ կ'առնէ , պատճառն իր մերձաւոր ազգականն էր , և առաջարկեց մէկէն կանչելու Կարոլոս Թագաւորը՝ աղաչելով որ շուտով գայ իր թագն առնէ ու դադրեցընէ ան ամէն խռովութիւնները , որ իրեն հեռացած միջոցը աղմըկեր էին զբոլոր Անգղիա : Ամէն կողմէն ուրախութեան ձայներ սկսան լսուիլ , և Կարոլոս Բ որ Գաղղիոյ եզերքներն էր Մոնքին պատասխանն առնելու համար , փութաց Անգղիա անցաւ , և Ժողովուրդը ուրախութեամբ դիմացն ելաւ ընդունեցաւ զինքը :

Ահա տեսանք , որդեակք , առանց պատերազմի , առանց բռնութեան , և առանց օտարի մը օգնութեան Ստուարդեանց ցեղը նորէն թագաւորական աթոռին վրայ հաստատուեցաւ , որուն կործանումը տասնըմէկ տարի առաջ այնչափ թշուառութեանց պատճառ եղեր էր երեք թագաւորութեանց : Վեհանձն Մոնքը 'ի փոխարէն իր ծառայութեանցը Ալպըմարլը դուքս ըսուեցաւ և Զանկապանի կարգին շղթան ընդունեցաւ , և բոլոր իր

կենացը մէջ չմոռցաւ երբէք Կարոլոս որ իր Թագաւորելուն պատճառն այդ իշխանն եղեր էր :

Ուայդ-Հալի պալատն որ եկաւ, իր հօրը մահուան յիշատակը միտքը գալով արտասուալից աչօք ներս մտաւ. քանի մը օրէն ետքը բոլոր իր հաւատարիմ ծառաները քովը վազեցին, որոնք իրեն համար իրենց արիւնը թափեր էին 'ի Տընպար և 'ի Ուորսըսդըր. բայց ամենուն այցելութենէն աւելի սիրելի եղաւ իրեն աղնիւ և քաջասիրտ Բենտէրէլ եղբարց այցելութիւնը, որոնց ձեռքով միայն կըրցեր էր փախչիլ իր թշնամեաց ձեռքէն : Դժբաղդաբար այս աղնուասիրտ եղբարց երկուքը իրեն համար մեռեր էին. ուստի Կարոլոս իրենց շատ շնորհակալ ըլլալով ու շատ ընծաներ տալով երկիրնին խրկեց :

Ցետ վարձատրելու զանոնք որ հաւատարմութեամբ իրեն ծառայեր էին, սիրելիք, պէտք էր որ Կարոլոս բոլոր իր թշնամեաց ընդհանուր թողութիւն մը տար. և իրաւցընէ անոնցմէ շատին կեանքին խնայեց. բայց նոյն ներողամտութիւնը չբանեցուց այն անիրաւ դատաւորաց վրայ, որ իր խեղճ հայրը մահուան դատապարտեր էին : Անոնցմէ մէկ քանիին բնական մահուամբ մեռեր էին ինչուան այն ատեն. բայց անոնք որ ողջ մնացեր էին՝ գլխատուելու դատապարտուեցան և շնորհք չեղաւ անոնց : Իսկ Գրոմուէլին գալով, որ բուն արքայասպանութեան գլխաւոր պատճառն եղած էր, Կարոլոս հրամայեց որ անոր մարմինը դուրս հանեն Ուէսդմինսդըրի գերեզմաններէն և տանին գողերուն ու մարդասպաններուն պէս Դիպըրնի ցիցերուն կախեն և գլուխն ալ Ուէսդմինսդըրի պալատին գլխաւոր դրան վրայ դնեն իրեն դաւակիցներուն գլուխներուն հետ մէկտեղ :

Հանդերձ այս անգութ վրէժխնդրութիւններովս՝ Կարոլոս Բ. գէշ թագաւոր մը չէր և տեսանք

որ իր երիտասարդութեանը միջոց կարիճ և շատ խելացի էր. բայց ուրիշ պակասութիւններ ունէր, որ շատ անգամ՝ թէ՛ թագաւորին և թէ իր կառավարած ժողովուրդը կը թշուառացընէին: Անանկ անփոյթ և անանկ անհոգ էր տէրութեան գործողութեանցը, որ հանգէտներէն և զուարճութիւններէ զատ ուրիշ բանի չէր զբաղէր. Բուայգ-Հալէն քիչ հեռու, զոր չէր սիրած տխուր յիշատակներուն համար, Նոր թագաւորական պալատ մը շինել տուաւ, որուն անունը դրաւ Սէնթ-Ճէյմս և որուն պարտէզը այսօրուան օրս Լոնտրայի ամենէն գեղեցիկ զբօսնելիքներէն մէկն է: Այդ պարտիզին մէջ ինչուան հիմա Կարոլոսի տնկել տուած ծառազարդ ճամբան կը ցուցընեն, և կը կոչուի Ճանապարհ Գնդակաց. վասն զի ատենօք ան ծառերուն ամէն մէկուն վրայ տեսակ տեսակ թռչուններով լեցուն վանդակներ դրուած էին, որոնց Կարոլոս 'ի տես ժողովրդեան կերակուր տալով կը զուարճանար. Նոյն ճամբուն մէջ, սիրելիք, այս թագաւորը խել մը աղուոր շնիկներու բազմութիւն չորս կողմը առած, որոնց խաղերն ու ցատկըռտելները զինքը կը զուարճացընէին, իր օրերուն մեծ մասը անանկ պարապորդ կ'անցընէր, փոխանակ երթալու իր թագաւորութեան գործքերն հոգալու. անոր համար թէպէտ իր թագաւորութիւնը որ քըսան տարիէն պակաս չեղաւ՝ բաւական խաղաղութեամբ քշեց, բայց պէտք չէ տարակուսիլ որ իր անհոգութեանը հետևանքն եղան այն նորանոր խռովութիւնները, որոնք իր մահուընէն ետև բոլոր Մեծն Բրիտանիան տակնուվրայ ըրին և Ստուարդեանց տանը բոլորովին կործանմանը պատճառ եղան:

Կարոլոս Բի թագաւորութեան ժամանակը նըշանաւոր եղաւ Անգլիոյ համար երկու ձախորդ դիպուածներով. առաջինն ան է՝ որ աս երկիրը

ահաւոր ժամանակամաս մը անցաւ, որն որ քանի մը ամսուան մէջ՝ միայն Լոնտրայի մէջ կ'ըսեն թէ հարիւր հազարէն աւելի մարդ ջարդեց. իսկ երկրորդն ան է՝ որ յաջորդ տարին նոյն մայրաքաղաքը սարսափելի կրակ մը հանդիպեցաւ, որ տասուերեք հազար տունէն պակաս չայրեց և ութսուներինը եկեղեցի մոխիր դարձուց, որոնց մէջ նաև Սուրբ Պօղոսի փառաւոր մայր եկեղեցին, որ ետքը նորէն հոյակապ շինուեցաւ: Կրակին այսչափ տարածուելուն պատճառ եղաւ ուժգին մըրրիկ մը որ անընդհատ շատ օրեր տևեց. միանգամայն ան ատենները Լոնտրայի փայտաշէն տուներուն մեծ մասին տանիքը ձիւթով ծեփուած փայտեր էին, որ բոցի աղէկ բորբոք կու տային: Այս կրակը, որուն լոյսը կ'ըսեն թէ Լոնտրայէն տասը փարսախ հեռաւորութեամբ տեղերը կը լուսաւորէր, հինգ օր տևեց, բայց մէկ ամսուան չափ միջոց անկարելի եղաւ բոլորովին մարել զան:

ԾԷ

ՅԱԿՈԲ ԵՐԿՐՈՐԴ Ի ՍԷՆ-ԺԷՐՄԷՆ

Թուական 1685–1686:

Կարոլոս առաջնոյն յետին վայրկեանները պատմելու ատեն, սիրելիք, յիշեցի նաև իր պզտի որդւոյն Եօրքի դքսին անունն ալ, որմէ խօսք առեր էր Թագաւորին որ քանի որ ողջ ըլլայ իր անդրանիկ եղբայրը՝ ամենևին չընդունի Անգղիոյ Թագը: Բայց որովհետև Կարոլոս Բ իրեն յաջորդ տղայ չթողուց, իր մահուընէն ետև Եօրքի դքսին իշ-

կաւ. աթոռին ժառանգութիւնը, և Յակոբ Բ անուամբ թագաւորեց:

Այս նոր թագաւորը շատ աղէկ յատկութեանց տէր էր. և նոյն իսկ իր ընտանեաց մեծամեծ թըշուառութեանց ատենը՝ մեծամեծ քաջութիւններ ըրեր էր ծովական պատերազմի մէջ և մեծ յաջողակութիւն ցըցուցեր էր. բայց Գաղղիա կեցած միջոցը ուղղափառ եղած ըլլալով, այս պատճառաւ Անգղիացւոցմէ շատերը տհաճեցան անոր թագաւորելուն վրայ. վասն զի կը վախէին որ չըլլայ թէ ուզենայ ուղղափառութիւնը հաստատել իրենց երկրին մէջ:

Սակայն, որդեակք, թէպէտ իրաւցընէ շատ եռանդուն ուղղափառ էր Յակոբ, բայց չէր ուզեր բռնութեամբ իր հպատակաց կրօնքը փոխել տալ. ուստի միայն գոհ եղաւ օգնելու գաղտուկ անոնց, որ իրմէ օրինակ առած յուղղափառութիւն կը դառնային: Անգղիացիք որ գիտէին այս բանս, կասկածնին աւելի շատցաւ, և թագաւորն ալ իր ժողովրդեան անիրաւ դժգոհութիւնը տեսնալով՝ իմացաւ որ պիտի չկարենայ անոնց սիրելի ըլլալ:

Հոս պէտք է գիտնաք, սիրելիք, որ Յակոբ Բ իր երիտասարդութեան միջոցը անգղիացի աղջկան մը հետ կարգուեր էր և երկու զաւակ ունեցեր էր՝ Մարիամ և Աննա, որ ետևէ ետև Անգղիոյ վրայ թագաւորեցին: Այս երկու իշխանուհիներէն առջինը Գուլիելմոս Օրանժի իշխանին հետ կարգուեցաւ, որ ժամանակին ամենէն գործունեայ և փառասէր մարդիկներէն մէկն էր. երկրորդն ալ Գէորգ Դանիմարքացի անուանով երիտասարդ իշխանի մը հետ, որ քաղցր և խաղաղասէր բնաւորութեամբ մարդ մըն էր: Յակոբայ երկու աղջիկներն ալ Նորաղանդ էին, նոյնպէս անոնց էրիկները: Անոր համար Յակոբ, որ ուղղափառութեան դարձած էր և երկայն ատենէ 'ի վեր այդի մնացած

էր, որոշեց որ երկրորդ անգամ կարգուի, և ընտրեց Մարիամ Էսդէցի ըսուած իտալացի իշխանուհին, որ սիրելի և առաքինի կին էր։ Բայց Անգղիացիք այս ամուսնութեանս վրայ դժուարեցան՝ վասն զի չէին տարակուսեր որ թէ որ Թագաւորը մանչ զաւակ մը ունենալու ըլլայ աս Թագուհիէն, անշուշտ ուղղափառ կրօնքի մէջ պիտի մեծնայ, ուր ընդ հակառակն թէ որ Թագաւորին աղջիկներէն մէկը յաջորդելու ըլլար իրեն, նորաղանդութեան պաշտպան կ'ըլլար։

Եւ իրաւցընէ, որդեակք, նոր Թագուհին որդի մը ծնաւ, որ անուանեցաւ իշխան Կալլէսի և Թագաւորութեան յաջորդ հռչակուեցաւ. որով իր անդրանիկ քերց յոյսը փուճ ելաւ, վասն զի գիտէք որ Անգղիա այն ատենը կանայք կը Թագաւորեն՝ երբ յետոյն Թագաւորը որդի թողուցած չէ։ Ինչպէս եղաւ այս բանը Հենրիկոս Ը.ին մահուընէն ետքն ալ, թէ որ մտքերնիդ կը բերէք որ մեծին Եդուարդ Զ. յաջորդեց իր հօրը, թէպէտ իր երկու քոյրերը Մարիամ Դիւտոր և Եղիսաբեթ իրմէ աւելի մեծ էին տարիքով։

Բայց Օրանժի իշխանը նոր իշխանին ծնունդն որ իմացաւ, չկրցաւ ծածկել իր դժկամակութիւնը, վասն զի կը յուսար որ օր մը իր Մարիամ ամուսնոյն Մեծին Բրիտանիոյ Թագը ձեռք կը ձգէ. և որովհետև ճարտար ու ձեռներեց մարդ էր, ծածուկ ժողովրդեան մէջ ձայն տարածեց թէ Կալլէսի իշխանը Թագաւորին ու Թագուհիին որդին չէր, հապա թէ անոնք անոր համար ըրեր էին այս խարդախութիւնը, որպէս զի ապահով ըլլան որ իրենցմէ ետև նորաղանդ Թագուհի մը չԹագաւորէ։ Միանգամայն նոյն միջոցին նենգաւոր Գուլիելմոս Անգղիոյ իշխանները խելքէ Ցակոբ Բին դէմ կը գրգռէր; և մեծամեծ խոստմունքներ կ'ընէր անոնց՝ թէ որ Թագաւորը գահէն վռնտելու

ըլլան, և արդէն զի չտարակուսին իր դիտաւորու-թեանը վրայ, Հոլանտացի բազմաթիւ նաւատորմիղ մը և մեծ բանակ մը կը պատրաստէր · Հոլանտացիք վաճառական և ծովային ազգ մըն էին, որ զինքը իրենց վրայ Ստատհուտէր դրեր էին, այսինքն Հոլան-տայի կառավար ։

Յակոբ Թագաւորը և ոչ մտքէն կ՚անցընէր իր փեսային չարարուեստ պատրաստութիւնները, երբ մէյ մ՚ալ յանկարծ իմացաւ թէ դաւակցու-թիւն մը կայ Կալլէսի իշխանը յափշտակելու տա-նելու համար, որ նոյն ժամանակը հազիւ քանի մը ամսական էր, և այս ցաւալից լուրը անանկ թէ իրեն և թէ թագուհւոյն սրտին զարկաւ, որ այս յետինս յանձն առաւ իր տղան հանդերձ ելլել Գաղղիա փախչիլ՝ Թշնամեաց ձեռքէն ազատելու համար զանիկայ ։ Բայց այս բանս շատ դիւրին չէր, վասն զի Թագաւորը լաւ գիտէր որ իր չորս կողմը լեցուն լրտեսներ ու նենգաւորներ կային որ ամէն բան մէկէն Օրանժի իշխանին կը ծանուցանէին · ուստի իմացաւ որ իր կինն ու որդին վերահաս վտանգէն ազատելու համար շատ վարպետութիւն պէտք էր բանեցընել ։

Նոյն ժամանակները գիտուածով արքունեաց մէջ Լօզէօն անուանով երիտասարդ գաղղիացի կոմս մը կը գտնուէր, որ սիրելի և ազնուական կերպ ունէր և շատ կը սիրէր կարգէ դուրս գոր-ծուածներ ։ Թագաւորը իրեն առաջարկեց որ իր կինն ու որդին առնէ ու Գաղղիա տանի · և Լօզէօն յանձն առնելով այս վտանգաւոր պաշտօնը, որ իրեն բնութեանը համաձայնական բան էր, ամէն բան ճարպիկութեամբ պատրաստեց՝ որ արգելք մը գի-մանցնելին չըլլէ ։ Ռարիչ անուանով մը գնաց Թէյմզի նաւավարի մը նաւակը վարձեց և սաստիկ ուժով համոզեց այն մարդը որ դեկտեմբերի մթին և ցուրտ գիշերով գետին եզերքը իրենց սպասէ, որ-

ողէս զի՝ կ՚ըսէր՝ կարենամ կենս ու տղաս անօգնի եղերքը անցընել, ուր կառքի մը մէջ մտնալով մեր- ձակայ նաւահանգիստ մը պիտի երթային, որպէս զի անկէց ալ նաւ մտնեն:

Երբ այս վտանգաւոր փախստեան ատենը հա- սաւ, Թագաւորն ու Թագուհին ակամրութիւն մը ունենալ ձևացուցին և զայն կանուխ պառկե- ցան. յետոյ երբ պալատին մէջ խօսելու ձայնը բո- լորովին դադրեցաւ, կամացուկ մը զգուշութեամբ ելան ու կէս գիշերուան մինչոցները Թագուհին պարզ խոռոլացի խաթունի մը զգեստ հագնելով ու հետը իր սենեկապան աղախին մը ու որդւոյն դայ- եակն առած որ տղան դրկեր էր, Ցակոբայ ա- ռաջնորդութեամբը գաղտուկ սանդուխէ մը վար իջնելու իջուցան պալատին մէկ պզտի դուռը, ուր հաւատարիմ Լօզէօնը իրենց կը սպասէր: Հան Թագաւորը բարևը տալով Թագուհւոյն և պագնե- լով որդին, Աստուծոյ և վեհանձն Լօզէօնի ձեռքը յանձնեց զանոնք: Քանի մը վայրկեանէն նաւակին հասան, և նաւավարը Թիերուն ոյժ տալով՝ զի- րենք Թէյմզի անդին կողմն անցուց:

Բայց գժբաղդաբար Լօզէօն կամսին կառքը դեռ չէր հասած որոշուած տեղը. ուստի սաստիկ խա- ւարին և հեղեղաբար վազող անձրևին մէջ մնա- ցած խեղճ Թագուհին, մէկու մը տունը չէր կըր- նար մտնել, վախնալով որ կը ճանչցուի. գնաց հին եկեղեցւոյ մը պատին տակը ապաստանեցաւ, ուր երկայն ատեն ցրտէն դողդղալով սպասեց ու ա- մէն մէկ վայրկեանին սիրտը կը նեղէր որ չըլլայ թէ փոքրիկը ճչալով մերձակայքէն մէկը արթնցը- նէ ու զիրենք մատնէ:

Վերջապէս կառքը եկաւ հասաւ: Ըսա մը Լօ- զէօն զանոնք կառքը մտուց, և քանի մը ժամէն ծո- վեզերքը հասան, և իրենց սպասող նաւն ալ մէկէն զանոնք ընդունելով՝ անվտանգ Գաղղիոյ ափունքը

հասուց ։ Այս կարճառօտ ծովային ճամբորդու-թեանս մէջ թէպէտ շատ անգղիացի պատերազմա-կան նաւեր տեսան որ կրնային զիրենք բռնել ու Լոնտրա տանիլ, բայց նաւապետները և ոչ մըրա-քերնէն անցուցին թէ այդ ողորմելի նաւուն մէջ Անգղիոյ Թագուհին և Կալլէսի իշխանը կրնային ըլլալ, ուստի և ոչ մէկը մտնել պրպտել ուզեցին ։

Կրնանք երեւակայել, ազնիւ աշակերտք, թէ որ-չափ սրտի անհանգստութիւն քաշեց Յակոբ Բ ինչուան որ լսեց թէ իր ամուսինն ու որդին յա-ջողութեամբ Գաղղիա հասեր են ․ բայց քիչ ատե-նէն հարկ եղաւ որ իր անձին ապահովութիւնն ալ մտածէ, երբ լսեց թէ Գուլիելմոս Օրանժի իշխա-նը անձամբ մեծ բանակի մը գլուխ կեցած Անգղիոյ ծովեզերքն ելեր է, թէ ծովը բազմաթիւ հոլան-տացի նաւերէ բռնուած է, և թէ Հոլանտացւոց բանակը Լոնտրա մօտեցեր է ։ Գարբայ տեղը թա-գաւորը հրամայեց որ դէմ կենալու պատրաս-տուին ․ որովհետև իմացաւ որ իր զօրքերը չէին ուզեր պատերազմիլ Գուլիելմոսին դէմ և թէ իր արքունեաց մեծամեծներէն խել մը հոգի որ իրեն աւելի հաւատարիմները կը կարծուէին, հակառա-կորդաց կողմը անցեր էին ։ Բայց խեղճ թագաւո-րին աւելի սիրտը ցաւցընողը ան եղաւ՝ երբ լսեց թէ իր երկրորդ աղջիկը Աննան ալ, որ իրմէ եր-բեք օր մը զատուած չէր, ամուսնոյն հետ միատեղ ելեր Գուլիելմոսին բանակը գացեր է ․ «Վա՜յ ինծի, կանչեց դառնութեամբ եղկելի թագաւորը, ինչ պիտի ըլլամ ես ուրեմն՝ թէ որ իմ բուն զա-ւակներս զիս երեսէ կը ձգեն» ։ Քիչ ատենէն ուրիշ ճար չմնաց՝ բայց եթէ իր սակաւաթիւ հաւատա-րիմ ծառաներովը Ուայթ-Հոլի պալատը փախչիլ, ուր անպատմելի անձկութեամբ յաղթականին հրամաններուն կը սպասէր ։

Սակայն թէպէտ Օրանժի իշխանին յանդուգն

ձեռնարկութիւնը յաջողեր էր, բայց ինքը լաւ գիտէր թէ իր ազգականը գահէն վար ձգելով շատ գէշ գործք մը կ՚ընէր, և անոր պէս պատկառելի մարդուն առջևը երևնալու երես չունէր. բայց որովհետև միտքը դրած էր երկրորդ օրը մէկէն Լոնտրայէն ռանալու, իր պաշտօնակալներէն երեք հոգի Թագաւորին խրկեց, որպէս զի երթան զինքը ստիպեն որ նոյն վայրկենին թողու ելլէ Ռուայ-Հոլէն և ինչ տեղ որ իրեն յարմար սեպէ՝ բնակի:

Կէս գիշերն անցեր էր, և Ցակոբ շատ օրերէ 'ի վեր առաջին անգամ քուն մտեր էր, մէյ մ՚ալ եկան զինքը արթնցուցին Գուլիելմոսի կամքը ծանուցանելու, և իմացընելու համար թէ արդէն հօլանտացի զօրքը պալատին դուները առած են: Ցակոբ առանց պզտի գանգատ մը ընելու՝ հնազանդեցաւ բռնութեան, և յայտնեց թէ իր դիտաւորութիւնն էր Գաղղիա անցնիլ թէ որ ազատ թողտան իրեն: Այս խնդիրքիս հաւանելով Գուլիելմոս, երկրորդ անգամ Թագաւորը հօլանտացի զինուորաց առաջնորդութեամբը Թէյմզի վրայ նաւ մտաւ, հետը քանի մը հաւատարիմ ծառաներ առած որոնք ուզեցին անոր թշուառութեանը մասնակից ըլլալ: Ան ամէնքը որ տեսան Կարոլոս առաջնոյն որդին անանկ թշուառութեան հասած՝ մոռցերնին բերին անոր ցեղին բոլոր դժբաղդութիւնները և չկրցան արցունքնին բռնել, մանաւանդ որ, աչքերնուն առջև Անգղիոյ Թագաւորը բանտարգելոյ մը պէս օտարազգի զինուորաց ձեռքով հայրենիքէն դուրս կը տարուէր:

Թէպէտ Ցակոբ փախստական Թագաւոր մըն էր, բայց շատ աղէկ հիւրընկալութիւն գտաւ Գաղղիոյ Լուդովիկոս ԺԴ Թագաւորէն, որ իրեն ու Թագուհւոյն և որդւոյն բնակութեանը համար Սէն-Ժէրմէնի գեղեցիկ դղեակը տուաւ Փարիզու մօտ, ուսկից քիչ տարի առաջ ինքը ելեր ու Վերսայլ փոխադրուեր էր:

ԺԸ

ՊՕՅՆԻ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թուական 1688–1702 ։

Հազիւ թէ Յակոբ Բ գնաց Անգղիայէն, տիրելի աշակերտք, մէկէն Օրանժի իշխանը խորհրդարան մը կազմելով Մեծին Բրիտանիոյ թագաւոր հռչակուեցաւ, և քանի մը օրէն Ուէսդմինսդրը երթալով թագաւոր պսակուեցաւ իր Մարիամ կնոջը հետ և ըսուեցաւ Գուլիելմոս Գ ։

Սակայն դեռ դիւրին բան չէր Գուլիելմոսի խաղաղութեամբ տիրելը երեք թագաւորութեանց, և մէկէն իմացաւ որ խումբ մը մարդիկ, որոնք Յակոբեանք կ'ըսուէին՝ վասն զի Յակոբ թագաւորին կողմն էին, շատ կը ցաւէին այս իշխանին իր որդւոցմէն ընդունած ապերախտութեանը վրայ և շատ կը փափաքէին որ նորէն գահ ելլէր ։ Իռլանտայի մէջ մանաւանդ, ուր միշտ ուղղափառները աւելի բազմաթիւ եղած են քան Մեծին Բրիտանիոյ մէկալ աշխարհները, խել մը մեծամեծներ կային որ Սդուարդեանց տանը վրայ մասնաւոր սէր ունէին և շատ վշտացեր էին տեսնելով որ թագաւորութիւնը անանկ մարդու մը ձեռք ինկաւ, որ նա բողոքականութիւնը պիտի ջանար բոլոր երկրին մէջ հաստատել ։

Անդին Յակոբ թագաւորն ալ իր Սէն-Ժերմէն քաշուած միջոցը լսեց թէ Իռլանտացիք նորէն զինքը թագաւոր կ'ուզեն ընել և թէ իրենցմէ շատերը պատրաստ են իրեն օգնելու զէնքով ։ Թշուառ թագաւորները միշտ դիւրաւ կը յուսան յաջողութիւն

գտնալու․ անոր համար Յակոբ ալ շուտով համոզուեցաւ թէ կրնայ նորէն իր թագը ձեռք ձգել, թէ որ կարենայ իռլանտացի Յակոբեանց գլուխ կենալ։ Ուստի Լուդովիկոս ԺԴ-էն, որուն Գուլիելմոս պատերազմ հրատարակեր էր, նաւեր ու զօրք խնդրեց Իռլանտա անցնելու համար։ Լուդովիկոս անոնք տալէն զատ՝ հրաման ալ տուաւ որ կարենայ ան գաղղիացի մեծամեծներէն ալ հետը ընկեր առնել, որոնք պատերազմելու փափաքով ուզենային հետը երթալ։ Լօզէօն կոմսն ալ անոնցմէ մէկն եղաւ և ուզեց մինչև ցվերջ հաւատարիմ մընալ Յակոբի սիրոյն։

Լուդովիկոս իրեն սիրոյն ու առատաձեռնութեանը նշան մը տալու համար, առաւել մեծ գումար մը ընծայ ըրաւ Յակոբայ, ոսկիէ շքեղ սեղանի սպասներ և գեղեցիկ լանջապանակ մը որ ինքը առենօք պատերազմի մէջ հագեր էր։ Յետոյ երբ Յակոբ քովը գնաց վերջին բարեւը տալու ու իր ընտանիքն անոր խնամոցը յանձնելու, զորոնք հոն Սէն-Ժէրմէն կը ձգէր, « Եղբայր իմ (ասանկ կը կանչէին թագաւորներն իրարու) ըսաւ գորովանօք Գաղղիոյ թագաւորը, քեզի համար մէկ բան մը միայն կը փափագիմ, և ան է որ մէյ մ՚ալ զքեզ չտեսնեմ », ուզելով հասկըցընել այս խօսքովս թէ կ՚ուզէր որ բաները յաջողին որպէս զի ալ Անգղիայէն դուրս չելլէ։

Քանի մը օրէն ետև Յակոբ գաղղիական նաւատորմիղին մէկ նաւը մտած՝ քիչ ատենէն ետև Իռլանտայի ափանցը վրայ ցամաք ելաւ, և բոլոր հանտեղի ժողովուրդը որ Ճամբուն վրայ դիզուեր էին՝ ուրախութեան աղաղակներով ընդունեցան զինքը։ Իռլանտացի իշխանաց մեծ մասը և բազմաթիւ Յակոբեաններ Անգղիայէն ու Սկովտիայէն վազեցին ու Տըպլին եկան, որուն դռները իր դիմացը մէկէն բացուեցան և քիչ ատենուան մէջ Յակոբ ինքզին-

քը կորիզ բանակի մը գլուխ անցնելով ուրախութեամբ ընդունեցաւ սիրտը : Բայց ափսոս որ այն միջոցին որ ամէն բան կարծես թէ իրեն յաջս կուտար՝ մեծ ձախորդութեան մէջ ինկաւ :

Ցակոբայ Իռլանտա հասնելուն լուրը լսածին պէս Գուլիելմոս, մէկէն փութաց անոր դէմ անգղիացի բանակ մը խրկելու, գերմանացի ծեր զօրավարի մը հրամանատարութեանը տակ, որ ան ատեններուն առաջին զօրավարն էր : Շօմպէրկ (այս էր զօրագլխին անունը) ութսուներկու տարեկան էր, և թէպէտ իր կորովութիւնն ու ճարտարութիւնը չէր կորսնցուցած, բայց քիչ շատ առջի արագաշարժութիւնն ու եռանդը դացեր էր, վասն զի պէտք է գիտնալ որ յիսուն տարուընէ 'ի վեր Եւրոպայի մէջ հռչակաւոր պատերազմ մը չէր եղած՝ որ ինքը մէջը գտնուած չըլլար : Ուստի Շօմպէրկ սաստիկ զարմացած Իռլանտացւոց Ցակոբայ սիրոյն համար այն աստիճանի առատ զինուորելուն վրայ, չուզեց պատերազմ բանալ ու վտանգի մէջ ձգել ինքզինքը և փութաց Գուլիելմոսի իմաց տալու թէ իր թշնամիքը կարծածէն աւելի զօրաւոր էին :

Գուլիելմոս այս բանս լսածին պէս՝ չկրցաւ իր բարկութիւնը զսպել և զանիկայ իբրև դանդաղ ու վախկոտ արհամարհեց, և անձամբ ինքը նաւանելով հետը ուրիշ նոր բանակ մըն ալ տարաւ Իռլանտա, և միտքը դրեր էր որ զէնքով մէկէն 'ի մէկ որոշէ թէ արդեօք որի՛ն պիտի իյնար թագը :

Ու իրաւցընէ, սիրելիք, երկու բանակները իրարու դէմ գալով դաշտի մը մէջ իրարու հանդիպեցան, ուր նեղ բայց խորունկ գետ մը Պօյնը անունով զանոնք իրարմէ կը բաժնէր : Հոն Գուլիելմոս աւելի մօտանց քննել ուզելով իր թշնամիքը առաջ գնաց. անոնք, որ մէկէն զինքը ճանչցան, թնդանօթներնին իրեն կողմը շտկեցին և քովի էջ-

խամձներէն խել մը մեռուցին ։ Ինքն իսկ Թագաւո-րը երեսը քարէն կտոր մը ցատքելով՝ Թեթեւ մը վե-րաւորուեցաւ ։

Չեմ ուզեր, սիրելիք, նկարագրել ձեզի Թէ ինչպիսի կատաղութեամբ կը պատերազմէին եր-կու բանակները այն օրը, որ խիստ շատ աղայից ու զինուորներու ջարդ տուաւ երկու կողմանէ ալ. միայն ըսեմ ձեզի որ քաղաքական պատերազմներէն աւելի ահաւոր բան չկայ, ուր երկու կողմն ալ կը ջանան աւելի իր Թշնամին մեռցընել քան Թէ ինքն իր կեանքին խնայել ։ Առջին անգամ Յակոբեանք, ո-րոնց Յակոբ ինքնին քաջութեամբ օրինակ կ՚ըլլար՝ Թէպէտեւ աղաղակելով որ Անգղիացւոց արեանը խը-նայեն, կարծես Թէ յաղԹութիւնը ձեռք կը ձգէին, եւ Շոմպերկ որ առաջին կարգին վրայ կը պատե-րազմէր՝ խել մը մահացու վէրքեր ընդունելով ինկաւ. բայց երբ Գուլիելմոս նորէն առաջ քշեց իր բանակը, Յակոբայ զօրքը որ նուաղեր էին՝ խառն ՚ի խուռն եւս քաշուեցան եւ քանի մը վայրկեաններէն բոլոր բանակը փախստեամբ ցրուեցաւ գնաց ։ Խեղճ Յակոբը որ ստիպուեր էր փախստականներուն հետ եւս քաշուիլ, չկրցաւ նորէն զօրքը միացընել եւ ան օրն որ կը յուսար իր Թագը նորէն ձեռք ձգել, ան օրը դեռ իրիկուն չեղած՝ բոլորովին յոյսը կտրեց ։

Բոյնի կատարածէն քիչ օր ետեւ, ուր իր Հաւա-տարիմ ծառայից մեծ մասը մեռեր էին, Յակոբ տեսնելով որ ալ անօգուտ էր որ եւ իցէ փորձ՝ Գաղ-ղիա դարձաւ առանց իր Թշնամիէն Հալածուելու ։ Այս երրորդ եւ միանգամայն վերջին անգամն էր որ այս դժբաղդ Թագաւորը Հալածեալ եւ փախըս-տական այդ տէրութեան մէջ կը մտնէր. առաջին անգամը՝ երբոր Կարոլոս առաջինոյն մահուանէն ե-տեւ Գրոմուելլ զինքը դեռ աղայ իր մօրը Հանրիետայի քով խրկեց. երկրորդ անգամը՝ երբոր Գուլիելմոսի

արշաւանքին միջոց հոլանտացի զինուորները ինչուան այն նաւն ընկերեցին իրենն՝ որ զինքը Անգղիայէն դուրս պիտի տանէր. և հիմա ալ երրորդ անգամ՝ նոյն Գուլիելմոսէն կը փախչէր, որ Պօյնի յաղթութեամբը ապահով երից Թագաւորութեանց Թագը ձեռք ձգեց:

Լուդովիկոս ԺԴ, որուն վեհանձն բնաւորութիւնը ամէն առթի մէջ կ'երևար, շատ մեծ ընդունելութիւն ցըցուց աքսորուած Թագաւորին, և ուզելով որ անոր Թագաւորական աստիճանը պահէ՝ արքունական ծառաներ, սպասներ և պահապաններ տուաւ անոր: Անանկ որ Յակոբ երբեմն կը կարծէր թէ դեռ Թագաւոր է, վասն զի պալատականներ ու շողոքորթներ ալ չէին պակսեր քովը: Այսպէս ահա Յակոբ կրօնքի տալով զինքը և ժամանակին մէկ մասն ալ որսի զուարճութեամբ անցընելով որ շատ կը սիրէր, կնքեց իր կեանքին տարիները, և ինչուան այս օրս դեռ կը ցուցընեն Սէն-Ժերմէնի դղեակին մէջ այն խուցը ուր մեռաւ Ստուարդեանց տանը վերջին Թագաւորը:

ԾԹ

ԱՆՆԱ ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Թուական 1702–1714:

Գուլիելմոս Գ և Թագուհին Մարիամ տղայ չունենալով, իրենց յաջորդեց Յակոբ Բի երկրորդ աղջիկն՝ Աննա, և քաջը, բարեբարոյ ու սիրելի կնիկ ըլլալով, ժողովուրդը ուրախութեամբ զինքն

ընդունեցաւ. և մինչ Աննի Բոգոսեան Աննա կը կանչէին զինքը :

Աննա դժբախտաբար իր պզտիկութեան տանէն բոլոր իր վստահութիւնը դրեր էր Չըրչիլ անունով ազնուական կնկան մը վրայ, որ խելացի էր, բայց այնչափ անձնասէր՝ որ յուսալով որ կրնայ վարձք մը ձեռք ձգել Օրանժի իշխանէն, համոզեց զԱննա թողլու իր թագաւոր հայրը, և ծածուկ թշնամեաց բանակը անցնելու : Գիտէք արդէն թէ ինչ տարիձանի ցաւ զգաց Յակոբ աս բանիս վրայ, և ինքն իսկ Աննա բոլոր կենացը մէջ չէր կրնար մխիթարուիլ՝ մտածելով իր հօրը տուած վիշտը :

Այս Չըրչիլ տիկինն իր ժամանակին ամենէն մեծ զօրավարներէն մէկուն հետ կարգուած էր, որ էր Մարլպըրը դուքսը, և անանկ ճարտար զօրավար էր, որ Եւրոպայի երևելի զօրավարներուն ամենուն միշտ յաղթեց, և մանաւանդ Գաղղիացւոց ազգին մեծամեծ չարիքներ հասուց ան պատերազմներուն մէջ՝ որ Լուդովիկոս ԺԴ իր ծերութեան միջոց ըրաւ իր թոռը Սպանիոյ գահուն վրայ հանելու համար, ինչպէս որ պատմեր եմ ձեզի Գաղղիացւոց պատմութեան մէջ : Աննա թագուհին լաւ ճանչնալով աս հռչակաւոր մարդուն արդիւնքները, ամենայն հարըստութեամբ ու պարգևներով լցուց զանիկայ, Ջանկապանի կարգին նշանը տուաւ և ուզեց որ երեք թագաւորութեանց առաջին կարգի մեծամեծներուն կարգը անցնի :

Մարլպըրը, որ աղէկ կատարելութեանց տէր և վեհ սրտով մարդ էր, լաւ ճանչցաւ ու զգաց իր թագուհւոյն ըրած բարերարութիւնները. բայց դքսուհին իր ամուսինը, որ բնութեամբ սնապարծին և նախանձոտին մէկն էր, անանկ հպարտացաւ իր երկանը տրուած պատիւներուն վրայ՝ որ

իր գոռոզութեամբը բոլոր արքունեաց մեծամեծ լորտերը ահաձնեցուց, և իր կամապաշտութեամբն ու չարասրտութեամբը Թագուհւոյն իսկ անտանելի եղաւ: Որչափ ալ քաղցրաբարոյ էր Աննա՝ Չըրչիլ տիկինն իմացաւ թէ ան իր առջի անուշութեամբը չվարուիր իրեն հետ, և անանկ կատղեցաւ՝ որ նստաւ իր Թագուհւոյն անխելք նամակ մը գրեց, որուն մէջ անոր դէմ դառնութեամբ կը գանգատէր թէ ալ դադրեցուցեր էր իր բարեկամութիւնը: Բայց չէ թէ նեղանալով կը սառցուի, որդեակք, անխելքութեամբ կորսնցուցած համարմունքն ու սէրը. անոր համար երբոր ետքը լալով եկաւ Թագուհւոյն ոտքը ինկաւ որ իրեն ներէ՝ Աննա ուրիշ պատասխան չտուաւ բայց եթէ որ ա՛լ մէյ մ՚ալ իր դիմացը չերևնայ: Բոլոր պալատականքը խիստ շատ ուրախացան այս ամբարտաւան կնկան նուաստանալուն վրայ: Բայց Մարըլպըրը դուքսն ալ զոհ եղաւ իր կնոջը. որովհետև իր թշնամիները այնչափ դէշ խօսեցան Թագուհւոյն իր վրայօք, որ սպարապետութեան պաշտօնը առաւ իրմէ. այսպէս Չըրչիլ տիկնոջ դէշ բնաւորութիւնը պատճառ եղաւ որ Լուդովիկոս ԺԴ. անկեց վերջը մեծ յաղթութիւններ ըրաւ Անգղիացւոց վրայ:

Այս ժամանակներս, սիրելիք, Յակոբ Բ. շատոնց մեռեր էր 'ի Սէն-Ժէրմէն, և մեռնելէն առաջ խօսք առեր էր Լուդովիկոս ԺԴ.էն որ իր որդւոյն Կալէսի իշխանին անունը Յակոբ Գ. դնէ, և Անգղիոյ Թագաւորի մը պէտք եղած պատիւները տայ անոր: Սակայն պատանին չուզեց առ անունն առնուլ և իր թագաւորական անունը Ասպետն Սուրբ-Գէորգ անուամբ ծածկեց, զորն որ իր քաջութեամբն ու արդիւնքովը փառաւորեց: Սակայն ինքը Եւրոպայի մէջ աւելի Պահանջող անուամբ ծանօթ եղաւ ամենուն. վասն զի իրաւցընէ իրաւունք

թենէն ազատելու համար՝ գաղղիացի նաւով մը եկաւ իրենց գլուխ կենալու, լսեց թէ նոյն իսկ ամենէն սաստիկ խռովարարներն ալ խոնարհեր էին, ուստի մէկէն շուտով Գաղղիա դարձաւ, ու բոլորովին յուսահատելով գահակալութեան ակնկալութենէն: Քիչ ատենէն բոլորովին յաջողեցաւ Սկովտիոյ Անգղիոյ հետ միութիւնը, և ալ անկէ ետև այդ երկիրները, որ այնչափ երկար ատենէ 'ի վեր իրարու թշնամի էին՝ միացան ու մէկ թագաւորութիւն մը կազմեցին:

Աննա Թագուհին որ ինչպէս ըսի իր երիտասարդութեան ատենը Գէորգ Տանիմարքացի իշխանին հետ կարգուեր էր, շատ տղաքներ ունեցեր էր. բայց թերևս 'ի պատիժ իր հօրը դէմ ըրած ապերախտութեանը՝ ամէնն ալ իր աչքին առջև մէկիկ մէկիկ մեռան. և երբոր ալ տարիքը առաւ, շատ փափաքեցաւ որ իր Պահանջող եղբայրը յաջորդէ իրեն, որովհետև գիտէր որ ժառանգութիւնը Ստուարդեանց կ'իյնար. բայց իր մեծամեծները դէմ կենալով՝ ստիպուեցաւ իրեն յաջորդ որոշել Գէորգ անունով գերմանացի մը Հաննովերի Կայսրընտիրը, որ էր Յակոբ Ա.ին մօտիկ ազգականը, ու սանկ ըլլալուն՝ Ստուարդեանց թագաւորական տոհմին կրնար կերպով մը ժառանգը սեպուիլ, որովհետև Յակոբ Բ.ի որդին Անգղիայէն հալածեր էին:

Ահա սանկ եղաւ, որդեակք, որ Հաննովերի ցեղը, որ այսօրուան օրս Մեծին Բրիտանիոյ վրայ կը թագաւորէ, Աննա Թագուհւոյն յաջորդելու կանչուեցաւ, և ան իշխանն որ գահ ելլելով ըսուեցաւ Գէորգ Ա., շատ տարիներ փառաւորապէս թագաւորեց:

Կ

ԿԱՐՈԼՈՍ-ԵԴՈՒԱՐԴ Ի ՍԿՈՎՏԻԱ

Թուական 1714–1760 :

Գէորգ առաջնոյն վրայ պատմելու բան մը չունենալով, կ'անցնիմ իր անդրանիկ որդւոյն, որ Գէորգ Բ անուամբ իրեն յաջորդեց և շատ դէպքերով նշանաւոր եղաւ, որ կրնան ձեզի, ինչպէս կարծեմ, ախորժելի ըլլալ:

Թէպէտ Ստուարդեանց Անգղիոյ գահը ելլելու համար ըրած վերջին փորձերը բոլորովին անյաջող գացեր էին, հանդերձ այսու այդ դժբաղդ ազգատոհմէն երիտասարդ և կտրիճ իշխան մը ելլելով, ուզեց ինքն ալ ձեռք ձգել Անգղիոյ թագաւորութիւնը. անունն էր Կարոլոս-Եդուարդ, միակ որդի Սուրբ-Գէորգ ասպետին, որուն ծնունդը իր ընտանեացն աղէտից կերպով մը առաջին պատճառ եղաւ:

Այս ժամանակներս, որդեակք, երեսուն տարուընէ 'ի վեր էր որ վեհանձն Լուդովիկոս ԺԴը մեռեր էր, և իր յաջորդը Լուդովիկոս ԺԵ առաջնէն հոգը չէր Ստուարդեանց ինկած ցեղին վրայ: Եւ սակայն Կարոլոս-Եդուարդ առանց իր հօրը թշուառութեանցը յիշատակներէն վհատելու, իրեն ընկեր առած եօթը հատ հաւատարիմ ծառաներ, որոնք իրենց կեանքը իրեն համար զոհելու բաղձացած էին, պզտի գաղղիացի նաւ մը գտնելով եկաւ Սկովտիոյ հիւսիսային կողմը ցամաք ելաւ, որուն բնակիչքը բոլոր բոլոր քանի մը ողորմելի ձկնորսներ էին:

Երբ նաւը մօտեցաւ այդ ծովափանց, մէկէն իշ-

խանը իր բարեկամներովը ցամաք ցատքեց և դէպ ՚ի այն մարդկանց երթալով, որոնք այս Նոր օտարականաց գալստեան վրայ ափշած կեցեր էին յայտնեց անոնց թէ ինքը իրենց Յակոբ թագաւորին թոռն էր, և յորդորեց որ ձեռուընին զէնք առնեն որպէս զի զինքը Սկովտիոյ վրայ թագաւոր դնեն։ « Ափսոս, պատասխանեցին այդ խեղճ մարդիկը իրեն ոտքը իյնալով, մենք ինչ ծառայութիւն կըրնանք ընել քեզի. մենք ամէնքնիս բուռ մը հողի ենք, վարսակի հացով ու ձկնորսութեամբ կ'ապրինք և զմեզ պաշտպանելու համար ամենևին զէնք չունինք։ — Ես ալ, պատասխանեց Եդուարդ, մասնակից կ'ըլլամ ձեր աղքատութեանը, կ'օգնեմ ձեզի ձեր աշխատութեանցը մէջ, և ձեզի զէնք ես կու տամ »։

Չեմ գիտեր ինչպէս բացատրեմ, սիրելիք, այս խօսքերուն ըրած տպաւորութիւնը ան պարզամիտ մարդկանց սրտին վրայ, որոնք չէին կշտանար զարմանալէն իշխանին աղէկ և կարիճ կերպին վրայ։ Հազիւ թէ իր գալստեան լուրը մերձակայ ժողովըրդոց մէջ տարածուեցաւ, մէյ մ'ալ նայիս խել մը լեռնական լորտեր իր քովը վազեցին, հետերնին բազմութիւն հայլանդէրներու բերած. և իր ընկերներէն մէկն ալ կարմիր մետաքսէ դրօշ մը շինելով, Կարոլոս-Եդուարդ քանի մը օրուան մէջ հազարաւոր զօրք ունեցաւ իր ձեռքին տակը, որոնք իրաւցընէ թէպէտ անհրահանգ էին, բայց չէին պակսէր կարըճութենէ և հպատակ էին։ Եդուարդ անոնց համարմունքը աւելի քաշելու համար իր վրան, այդ հին Կալեդոնաց սերունդներուն հագած վայրենի և պատերազմական զգեստներն հագաւ, և ոտքով կ'երթար ու աշխատութեանց և ամէն տեսակ նեղութեանց դիմանալու օրինակ կու տար անոնց։

Ան սկովտիացի լորտերուն մէջ, որ իրենց ժո-

զօրավարները զինուորած էին. Նշանաւոր էր Լօվաթ անունով ծեր լորտը, որ ան ատեն ութսունըութ տարուան մը կար և ատենօք Յակոբ Բի ատենը Յակոբեանց գլուխ կեցած պատերազմըրեր էր. անկէ վերջը Գալմերինօյ և Տէրվէնգուօթըր անունով իշխանները, և ուրիշ ան սկովտիացի քաջազուն ազնուականներէն շատերը, որ ատենօք Ստուարդեանց կողմն էին։

Այս անակնկալ յաջողութենէս խրախուսած, Եդուարդ միտքը դրաւ որ ան վայրկենին մէկէն Իտինպըրկի վրայ վազելով յանկարծակիի բերէ իր թշնամիները։ Ուստի լեռներուն մէջէն անցնելով, գիշերները իր զօրաց հետ գետնի վրայ պառկելով, և անոնց ողորմելի կերակուրն ուտելով, առաջ կ'երթար առանց դիմացն ուրիշ արգելք մը ունենալու աս վայրենի տեղուանքը, բայց եթէ ահագին հեղեղներ և անդունդներ. և վերջապէս հասաւ մայրաքաղաքին դրան առջև, որ անարգել իրեն դիմացը բացին. ասանկով Սկովտիոյ ափունքը ոտք կոխելէն ետև դեռ ամիս մը չեղած՝ Կարոլոս-Եդուարդ Հօլիրուտ պալատին տէր եղաւ։ Ասիկայ իր նախորդներէն մնացած հին թագաւորական պալատն էր, ուր ինչուան այսօր կը ցուցընեն Մարիամ Ստուարդայ պառկելու խուցը։

Սակայն Կարոլոս-Եդուարդայ Սկովտիոյ ափունքն հասնիլը և մէկէն արագութեամբ Էտինպըրկի վրայ քալելուն ձայնը երբ Անգղիա տարածուեցաւ, մեծ սարսափ ձգեց ամենուն վրայ. վասն զի Գէորգ Բ ան ատեն Գերմանիա գացած էր Լուգովիկոս ԺԵի դէմ պատերազմելու համար։ Մինչդեռ բոլոր Անգղիա վախէն սարսափած կեցեր էր, խորհրդարանը մեծ վարձք խոստացաւ անոր որ Եդուարդը կարենայ սպաննել ու գլուխը իրեն բերել։ Բայց թէպէտ այդ իշխանին քով խեղճ լեռնցիներէն զատ ուրիշ մարդ չկար, ո-

րանք կրնային շատ հարստանալ այնչափ ստակով, սակայն այսու ամենայնիւ չգտնուեցաւ մէկը անոնց մէջ որ այդպիսի ահագին անօրէնութիւն մը գործել յանձն առնէր ։ Երբոր Եդուարդ իմացաւ թէ իր թշնամիները ինչ վատ հրաման հաներ էին իրեն դէմ, և որպէս զի անոնց ցուցընէ թէ ինքը ինչ աստիճանի կը սոսկայ այդպիսի անզգամութենէ, ինքն ալ իր կողմանէ հրաման հանեց թէ ով որ յանդըգնի Գէորգ Հաննովէրցիին կենաց ձեռք վերցընելու, թէ որ իր ձեռքը իյնալու ըլլայ՝ գինայ որ առակալի կերպով կը պատժուի ։ Այս մեծառայութիւնը աւելի բազմաթիւ բարեկամ վաստըկցուց երիտասարդ իշխանին քան թէ հարիւր յաղթութիւն ըրած ըլլար, և նոյն իսկ Անգղիոյ մէջէն խել մը յակոբեաններ զէնքով իրեն օգնելու պատրաստուեցան ։

Այս միջոցիս, ազնիւ աշակերտք, անգղիացի բանակ մը կու գար Էտիմպըրկի վրայ, ուր Կարոլոս-Եդուարդ քանի մը օրուընէ 'ի վեր կանգ առեր էր․ երբ անիկայ թշնամեաց մօտենալը լսեց, որոշեց որ իր աներկիւղ լեռնականացը գլուխ կեցած դիմացնին ելլէ ։ Երբոր տեսան ասոնք կարմիր զգեստով Անգղիացիները, առանց մտիկ ընելու իրենց գլխաւորին որ իրենց կատաղութիւնը կ'ուզէր չափաւորել, մէկդի նետեցին իրենց հրացանները՝ որով հեռուէն կրնային պատերազմիլ, և ձեռքերնին սուր բոլոր ձայներնին պոռալով թըշնամւոյն վրայ յարձըկեցան․ մէկ մասն ալ Անգղիացւոց ձիաւորներուն առաջ գալը տեսնելով, մէկէն գետին պառկեցան ձիերուն սրունքները կըտրըտելու համար, թէպէտ վտանգ կար ոտքի տակ երթալու կամ ձիաւորներէն սպաննուելու ։ Այս վայրենի պատերազմելու կերպը անանկ սարսափեցուց Գէորգ Թագաւորին զօրքը, որ կարծելով թէ իրաւցընէ բարբարոսացմէ պաշարուեցան՝ խառն

'ի խուռն սկսան փախչիլ և յաղթութիւնը Լեռնականաց Թողուցին, որոնք անոնց ձգած աւարովը ճոխացան: Եդուարդ ալ շատ երևելի եղաւ այս պատերազմին մէջ, որուն անունը դրին Պատերազմ՝ Բըէնոքըըն-Բռանոի, որովհետև այս անուամբ գեղի մը մօտ եղաւ՝ Էտինպըրկէն քանի մը փարսախ հեռու:

Անկարելի է բացատրելը ձեզի, սիրելիք, թէ ինչ մեծ եղաւ Անգղիոյ սարսափը՝ երբ Բըէնոքըըն-Բռանոի յաղթութեան ձայնը լսուեցաւ. ալ ամէնքը կ'ըսէին թէ Ստուարդեանց նորէն գահ ելլելու ժամանակին հասած է: Գէորգ Բ խորհրդարանէն կանչուելով շուտ մը Լոնտրա դարձաւ. ան միջոցին ալ քաղքին վաճառականները լեռնականաց անյագութենէն վախնալով, որոնք ամէն վայրկեան հասած կը սեպէին, ամէնքին ալ օրերով գոցեցին իրենց խանութները, և այնպէս մը եղաւ՝ որ կարծես թէ ապահով Լոնտրա անոնց ձեռքը պիտի երթար: Բայց շուտով ալ քաջալերուեցան Անգղիացիք և հազարաւոր մարդիկ զինուորեցան նոր բանակ մը կազմելու համար, որուն հրամանատարութիւնը Գըմպըրլընտի դքսին յանձնուեցաւ՝ բուն Թագաւորին որդւոյն, որն որ փառաւորապէս արիացեր էր Գաղղիոյ դէմ եղած պատերազմներուն մէջ:

Էտինպըրկ դառնալէն ու քանի մը օր հանգչելէն ետքը, Կարոլոս-Եդուարդ իր յաղթական զորքերն առած ճամբայ ելաւ դէպ 'ի Լոնտրա առանց իր առջևն արգելք մը ունենալու: Բայց հազիւ թէ մայրաքաղքին երեսուն փարսախ տեղ մնացեր էր, մէյ մ'ալ լսեց թէ Գըմպըրլընտ աւելի բազմաթիւ բանակով մը առաջ կու գար ; և ցաւալին սրտով տեսաւ որ իր հայլընտըրները որ այնչափ աներկիւղ էին իրենց անտառախիտ և անդունդներով լեցուն երկրին մէջ, Անգղիոյ ընդարձակ դաշ-

տերուն մէջ դժկամակութեամբ առաջ կ'երթային: Արդէն շատը բոլորովին զէնքը թողեր էին՝ որպէս զի երթան իրենց լեռներուն մէջ իրենց աւարը բաժնեն. և նոյն իսկ իր բարեկամները խորհուրդ տուին իրեն Սկովտիա ետ դառնալու, որպէս զի կարենայ նոր զօրք ժողվել: Թէպէտ Կարոլոս-Եդուարդ շատ աղաչեց անոնց որ երկրորդ օրուան որուշէն յաղթութիւնը չփախցընեն, բայց հարկ եղաւ որ ետ դառնայ, և ան զգացած ցաւը սաստիկ նախատուշակութիւն մը սեպեց գալու ձախորդութեանց:

Եւ իրաւցընէ, ազնիւ պատանեակք, Գըմպըրլընտի դուքսը որ շատ մօտիկցեր էր՝ երբ իմացաւ Հայլանտերաց նահանջը, ետևէն ինկաւ հալածելու, ով որ ձեռքը ինկաւ անողորմ մահուամբ սպաննեց, լեռներուն մէջ ստիպեց քաշուիլ և վերջապէս Կիւլլոտըն ըսուած տեղը անոնց բանակին հասաւ, ուր երկու կողմանէ ալ արիւնահեղ պատերազմի մը պատրաստուեցան: Բայց սոր վերջը շատ տարբեր եղաւ Բրէսդըն-Բանի պատերազմէն. Կարոլոս-Եդուարդայ քաջութիւնն ու օրինակը չզօրեց ամենևին և իր ամբողջ բանակը ցիրուցան սկսաւ փախչիլ. ինքն ալ ստիպուելով իրեններուն հետ խալըսիլ, տեսաւ հեռուէն լեռներուն վրայէն Սկովտիոյ քաղաքներն ու գեղերը կրակի տրուած յաղթականներէն, և ականջն հասաւ ան խեղճ բնակչաց ցաւալից աղաղակներն ու հեծութիւնները, որոնք անգութ Գըմպըրլընտին հրամանովը կը սպաննուէին, որն որ Սկովտիացւոց վրայ բանեցուցած դաժանութեանը համար նախճճառ անհաւատ մականունն առաւ:

Ան ատենէն սկսեալ, սիրելիք իմ, Ստուարդեանց յետին իշխանը վիշտերով ու վտանգներով կեանք մը անցուց: Անգղիացւոցմէ սաստիկ հալածուած, չյանդգնելով ալ մէկու մը վստահիլ՝

վախէն որ կրնայ մատնուիլ և Թշնամեաց ձեռքն իյնալ, և հետը երկու հաւատարիմ ծառաներէ զատ մարդ չունենալով, հարկադրուեցաւ ժայռէ ժայռ, անտառէ անտառ Թափառական պտըտիլ. կերակուրը վայրի պտուղներ էին, և երջանիկ կը համարէր ինքզինքը՝ Թէ որ խեղճ յակոբեան մը յանձն առնէր կերած սև հացէն ու աղած ձկէն իրեն ալ մասն հանել:

Մինչդեռ Կարոլոս-Եդուարդ լեռանց մէջ տառապանական պտըտելով կը ջանար իր գլուխը Գըմպըրլընտի ձեռքէն խալըսցընել, Մաքէնսի անունով երիտասարդ սկովտիացի մը մտածեց վեհանձնութեամբ որ Թագաւորին ետևէն ինկած հալածողները իր վրայ դարձընէ, որովհետև գիտածով կարգէ դուրս նմանութիւն ունէր Կարոլոս-Եդուարդայ հետ: Այս առասպելնական դիտմամբ շատ գեղերու մէջ ինքզինքը փախստական Թագաւորը ձևացուց, և շուտ մը անգլիացի զօրքերը կարծելով Թէ որսերնին ձեռք ձգեցին՝ բուն Թագաւորը ձգեցին ու իրեն ետևէն ինկան. երբոր քանի մը օրէն ետև Մաքէնսի խումբ մը անգլիացւոցմէ պաշարուած՝ ջանաց որ սրով ճամբայ բանայ, մահացու վէրքեր ընդունելով ինկաւ, ու հոգին փչելու ատեն աղաղակեց. «Անզգամներ, ձեր Թագաւորին որդին մեռուցիք»: Զինուորները ալ համոզուած Թէ Կարոլոս-Եդուարդայ սպանուԹեան համար խոստացուած վարձքը պիտի ընդունին՝ կտրեցին անոր գլուխը և աճապարանօք Գըմպըրլընտի տարին, որն որ ուրախութեամբ առաւ արինաԹաԹախ աւարը իր կառքին մէջ դրաւ և շուտ մը ճամբայ ելաւ Լոնտոն երԹալու: Սակայն ճամբայ ընելու ատեն միտքը ինկաւ որ տափըրէչ մը կանչել տայ, որ շատ անգամ տեսեր էր իշխանը, իմանալու համար Թէ արդեօք բուն անո՞ր գլուխն է, բայց այս մարդս երբոր տեսա-

զայն՝ ըսաւ թէ անորը չէ․ ան ատեն Գըմպըրլընտ իմացաւ որ դէմքի նմանութենէն խաբուեր էր, և բարկացած՝ հրամայեց որ նորէն երթան փախըստական իշխանին ետևէն, որն որ դեռ շատ հեռու եղած պիտի չըլլար։

Օր մը մինչդեռ խեղճ իշխանը ծովուն եզերքը տագիս անօգին կը պտըտէր յուսալով որ կրնայ գաղղիացի նաւ մը գտնել ու մէջը մտնել, դիպուածով սկովտիացի օրիորդի մը հանդիպեցաւ Փլորա Մագտօնալտ անուամբ, զորն որ քանի մը ամիս առաջ տեսած էր Հօլիրուտ պալատը այն քիչ ժամանակին մէջ՝ որ յաջողութիւն ունեցեր էր։ Փլորա, որ բարի ու ազնուին աղջիկ մ'էր, տեսնելով թագաւորին այս խեղճ վիճակը՝ չկրցաւ արցունքը բռնել. և որովհետև քանի մը օրէն իր աղախնոյն հետ իր մէկ ազգականը տեսնելու պիտի երթար մերձակայ կղզի մը, առաջարկեց Եդուարդայ որ թէ որ կամենայ՝ այս աղջըկան այսինքն աղախնոյն զգեստը հագած, որուն անունն էր Պէթթի Պըրք, իր ազգականին տունը գայ, որն որ հաւատարիմ յակոբեան մըն էր։

Կարոլոս, ինչպէս որ կրնաք մակաբերել, ուրախութեամբ յանձն առաւ այս առաջարկութիւնը և մէկէն իր երկու ընկերներովը Փլորայի ցըցուցած այրը մտաւ, և Փլորա խոստացաւ անոնց որ ամէն օր իրենց ուտելիք բերէ։

Դժբաղդաբար նոյն օրն իսկ անգղիացի զինուորներ գալով այն երկիրը, խելացի Փլորան խոհեմութեամբ վախնալով որ չըլլայ թէ իշխանին ուր ըլլալն իմացընեն, երկու օր չկրցաւ այրը երթալ և քիչ մնաց որ այս ժամանակին մէջ Եդուարդ ու իր ընկերները անօթութենէ ու ցրտէ մեռնէին, վասն զի հազիւ թէ ծածկուելու զգեստ ունէին։ Բայց վերջապէս զինուորները ելան գացին անկէց, և իշխանը Պէթթիի զգեստովը Փլորայի հետ անվտանգ

անոր ազգականներն առնելը գնաց , ուր Կիւլլոտընի գժբախտ օրուընէն ետև այս առջի անգամն եղաւ որ քանի մը ժամ հանգիստ առաւ :

Սակայն կրնաք երեւակայել , ազնիւ աշակերտք , թէ ինչպէս ճանչցուելու վտանգի մէջ էր իշխանը · վասն զի թէպէտ կնկան զգեստ հագեր էր , բայց ինչ ալ ընէր՝ ան իր բարձր հասակը , ան ուժով ձայնը և ան արևէն այրած երեսը չէին կրնար ծածկել զինքը : Փլօրա միշտ կը դողար որ չըլլայ թէ բանը դուրս ելլէ , և լսելով թէ երկու գաղղիացի նաւեր տեսնուեր են ցամաքէն քիչ հեռու , շուտ մը նաւակ մը ճարեց , որով Եդուարդ կրցաւ իր ընկերներուն քով երթալ և անոնց հետ մէկտեղ ջանալ որ այն նաւերուն մէկուն մէջ մտնայ · բայց ինչպէս յուսահատեցան երբ ծովեզերքը մօտենալով տեսան որ ատ երկու նաւերը առագաստներն բացած ծովուն խորերը կը սահէին կ'երթան :

Այն ատեն հարկ եղաւ որ իրենց ան վտանգաւոր և դաժան կեանքը նորէն ձեռք առնեն , և թըշուառութիւնին ան աստիճանի հասաւ , որ օր մը մինչդեռ Եդուարդ անօթութենէն հոգին բերանը եկած և հողին վրան գլուխը ցնցոտեօք ծածկած՝ փառաւոր տան մը առջև հասած էր , իմանալով որ ատոր բնակիչը Հաննովէրի ցեղին յարեալ լորտ մըն էր , ամէն վտանգ աչքն առած՝ ան մարդուն դիմացն ելաւ , ու « Առջևդ ելլողը Յակոբ Բ-ի թոռն է , ըսաւ կտրիճ ձայնով մը , և քեզմէ եկեր հաց ու զգեստ կը խնդրէ : Ձեռքդ է առնել զինքը իր թշնամեաց ձեռքը մատնել մեռցընել տալու համար · բայց թէ որ քովդ քիչ մը գթութիւն կայ նէ թշուառաց վրայ , օգնէ անոր որ Գաղղիա անցնի , և թէ որ գայ օր մը որ իր հօրը աթոռն ելլէ՝ կրնաս այն ատեն իր Ուայդ-Հալ պալատն առնել բերել այն ողորմելի քուրջերը որ հիմա քեզի կը թողու » :

Այս ազնուական խօսքերս, սիրելիք, անանկ սիրտը շարժեցին այդ մարդուն, որ իր Գէորգ Թագաւորին վրայ ունեցած անկեղծ սիրոյն չնայելով՝ չկրցաւ արցունքը բռնել և խօսք տուաւ որ ի՛նչ բանի որ պէտք ունի՝ ինքը կը հոգայ։ Եւ քիչ օրէն ետև մէկ ուրիշ գաղղիացի նաւ մըն ալ ծովեզերք մօտենալով, զանիկայ իր բարեկամացը հետ որոնք քովը եկեր էին՝ նաւ դրաւ և ատանկով Կարոլոս-Եդուարդայ ազատարարն եղաւ, որ ընդունայն տեղը անոր վեհանձնութեանը չէր ապաւինած։

Այս դժբաղդ իշխանին ընկերներէն մեծ մասը շատ աւելի ցաւալից բաղդ ունեցան. վասն զի Գըմպըրլընտի դքսին ձեռքը ինկած ըլլալով անգթաբար դահճաց ձեռքը մատնուեցան։ Պալմէրինոյ լորտը անզգամներու պատժոյն դատապարտուելով, Բրէսդըն-Բանսի և Կիւլլոտընի պատերազմներուն մէջ հագած զգեստովն ուզեց մեռնիլ. և երբ Աշտարակին վերակեցուն իր տանջանաց տարուելու ատեն ըստ սովորութեան կ'աղաղակէր թէ «Կեցցէ արքայն Գէորգ Գ», Պալմէրինոյ արհամարհութեամբ մը դէպ 'ի անոր դառնալով, ուժով ձայնով մը կանչեց. «Կեցցէ արքայն Յակոբ և անոր արժանաւոր որդին»։ Տէրվէնդուօդըր լորտն ալ նոյնպէս մահուան դատապարտուելով ուզեց որ իր որդին, որ դեռ տղայ էր, իր մահուանն ատեն քովը գտնուի. «Իմ արեամբս թաթխուած ըլլաս, որդեակ իմ, ըսաւ անոր վերջին համբոյրը տալու ատեն, և իմ օրինակովս սորվէ մեռնիլ քու թագաւորացդ համար»։

Այս սարսափելի տեսարաններս որոնցմով կը ջանային հաստատակաց զայրոյթը աւելի գրգռել ընդդէմ յակոբեաններուն, ընդհակառակն ուրիշ բան չըրին՝ բայց եթէ ժողովրդեան կարեկցութիւնն աւելցընել անոնց քաշածներուն վրայ։ Ծեր Լօվադ-լորտը, զորն որ անգղիացի զինուորներն երկայն

տանն պարապ տեղը ասդին անդին փնտռելէն ետև՝ փորուած ծառի մը մէջ պահուըտած գտան, ուր խեղճ մը ամառ 'ի վեր կ'ապրէր, Լոնտրա բերուելով՝ գլխատման դատապարտուեցաւ, Թէպէտ իր ծերութեան պատճառաւ ձեռքը զէնք չէր առած ։ Բէյնդըր անունով անգղիացի երիտասարդ մը իրեն դատապարտութիւնը լսելով՝ դատաւորաց ոտքը ինկաւ, աղաչելով որ իրեն շնորհք մը ձգեն իրեն որ ան ծերունին տեղը ինքը մեռնի, որն որ քիչ տարեկան կեանք ունէր ։ Հարկ չէ, սիրելիք, ձեզի ըսելը թէ դատաւորք մտիկ չըրին անոր աղաչանքը․ բայց այս դէպքը անոր համար պատմեցի ձեզի՝ որ օրինակ մը ըլլայ Անգղիոյ ժողովրդեան այն կարիճ մարդկանց վրայ զգացած գթութեանը, որոնց յանցանքը ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ իրենց հին թագաւորաց ազգատոհմին հաւատարիմ գտնուիլը ։

Կարոլոս-Եդուարդ ամէն ձախորդութենէն քաշելէն ետև երբ Գաղղիա մտաւ, նոյն ընդունելութիւնը չգտաւ ինչ որ իր պապը Յակոբ Բ Պօյնի պատերազմէն դառնալու ատեն ընդունէր էր․ քանի մը տարի ետքը՝ Լուդովիկոս ԺԵ Անգղիոյ թագաւորը գոհ ընելու համար հրամայեց անոր որ ալ իր տէրութենէն դուրս ելլէ․ Կարոլոս-Եդուարդ ալ գնաց Հռոմ քաշուեցաւ, ուր պապը ամենայն սիրով տեղ տուաւ իշխանին, որուն ցեղը շատ անգամ ուղղափառ կրօնից համար արիւն թափեր էր ։

ԿԱ.

ԳԷՈՐԳ ԵՐՐՈՐԴԻ ԽԵԼԱԳԱՐԻԼԸ

Թուական 1760–1820 :

Տասնըհինգ տարուան մօտ կար, սիրելիք, քանի որ Կարոլոս-Եդուարդ Հռոմ առանձնացած՝ կարծես թէ բոլորովին մոռցած էր թէ ինքը Թագաւորելու համար ծնած էր . մէյ մ'ալ Անգղիոյ Գէորգ Բ Թագաւորը մեռնելով, տեղը անցաւ իր անդրանիկ որդին Գէորգ Գ :

Այս իշխանս երբ աշխարհք եկաւ, անանկ տըկար անանկ փափուկ էր, որ հարկադրուեցան բամբակէ տուփի մը մէջ դնել զինքը, և ոչ ոք կը յուսար որ այդպիսի ողորմելի տղայ մը կարենայ ապրիլ . սակայն Նախախնամութիւնը ուրիշ բան սահմաներ էր, վասն զի չէ թէ միայն մեծցաւ անիկայ ու մարդու հասակ առաւ, հապա նաև ինչուան խիստ խոր ծերութիւն ապրեցաւ, և վաթսուն տարուան միջոց ինքն եղաւ Անգղիոյ Թագաւորը :

Այն օրն որ Գէորգ Գ ըստ սովորութեան Ուէստմինստըր գնաց պսակուելու Գենդըրպըրիի արքեպիսկոպոսէն, ժողովուրդը որ անոր անցնելու ճամբուն վրայ խռնած կեցեր էր, աչքերնին զարկաւ անոր աղէկ կերպը ու գովասանքէ չէին դադրէր, և գիտնալով անոր աղէկ կատարելութիւններն ու բարեմասնութիւնները՝ անոր թագաւորութեանը վրայ մեծ յոյս ունին :

Այսպիսի հանդէսներու մէջ, սիրուն աշակերտք, ինչպէս գիտէք՝ նոր թագաւորին սեղան

նստած միջոցը արքունեաց լորտերը կը ծառայէին սեղանին, հին առենի զրահներ հագած ու զարդարուն ձիերու վրայ նստած։ Այս իշխաններէն մէկը, որ Թագաւորին անձնապահապետութիւն կ՚ընէր, այսինքն վերէն վար զինուած կ՚ըլլար՝ նոր Թագաւորին Թշնամիներուն դէմ պաշտպանելու համար, երբ ըստ հին սովորութեան իր ձեռնոցներէն մէկը Ուէստմինստրի եկեղեցւոյն մէջտեղ նետեց իբրեւ թէ ով որ կը յանդգնէր Թագին համար Թագաւորին հետ վիճելու՝ առաջ անցնի, այն խառն բազմութեան հանդիսատեսաց մէջէն օրիորդ մը յանկարծ դուրս ելաւ ու յափշտակեց ձեռնոցն ՚ի զարմանս բոլոր տեսողաց և մէկէն բազմութեան մէջ խառնուելով աներեւութացաւ։ Այս անակնունելի դէպքը քիչ մը առեն խռովեց հանդէսը. բայց շուտով մոռցուեցաւ այն շքեղ տեսարանին փառաւորութեամբը, որ բոլոր ժողովականաց ուշադրութիւնը իրեն կը քաշէր։

Ճիշդ այս վայրկենին շատ մարդկանց աչքը դարձաւ եկեղեցւոյն սիւներէն մէկուն ետեւը կեցած մէկը, որ թէպէտ պարզ զգեստ մը հագեր էր, բայց կերպարանքին վրայ ազնուութիւն և վեհութիւն մը կը ցոլար։ Այն մարդիկներէն մէկը ճանչնալով այս օտարականը՝ յարգութեամբ մը քովը մօտեցաւ ու ցած ձայնով մը ըսաւ. «Չէի կարծեր, իշխանդ, որ կարենամ քեզի հոս հանդիպիլ։ — Լուռ կեցէր, պատասխանեց անծանօթը. ուզեցի տեսնալ այն Թագաւորութեան սկիզբը՝ որ Անգղիոյ գեղեցիկ օրերու յոյս կու տայ»։ Այս խօսքերս որ ըսաւ օտարականը, աներեւոյթ եղաւ բազմութեան մէջ. և քիչ առենէն ձայն ելաւ թէ Կարոլոս-Եդուարդ անձամբ ուղեր է ներկայ ըլլալ Հաննովէրի տանը երրորդ Թագաւորին օծմանը, և թէ Գէորգ Գ. ալ իմանալով ապսպրեր է որ ոչ ոք դպչի իրեն։

Քանի մը ամսէն ետև Կարոլոս-Էդուարդ Հռոմ դարձաւ և հոն երկայն տարիներ ապրեցաւ, իրեն ազգատոհմին Թշուառութեանց յիշատակովը վշտագնեալ, և չկարենալով երբէք առանց հեղեղաբար արցունք Թափելու Սկովտիոյ սիրելի անունը յիշել։

Բայց անդին, սիրելիք, Գէորգ Գի Թագաւորութիւնը սկսեր էր ամենայն յաջողութեամբ։ Ինչուան ան ատեն Անգղիացիք այն աստիճանի ոյժ ու յառաջադիմութիւն չէին ունեցած. իրենց նաւերը աշխարհիս ամէն ծովերուն մէջ տարածուեր էին և Հնդկաստան ալ Անգղիոյ վաճառականութեան կեդրոնն եղած էր, քանի որ Բարի Յուսոյ գլխուն գտնուելովը դիւրացեր էր հոն երթալու ճամբան։ Իրենց Ամերիկայի մէջ ունեցած գաղթականութիւնները, որոնք Եղիսաբեթի Թագաւորութեանը ատենէն 'ի վեր հաստատուած էին, ինչպէս որ պատմեր եմ ձեզի, լայնածաւալ Թագաւորութիւն մը կազմեր էին ու զանազան հարուստ ու վաճառաշահ քաղաքներ կանգներ էին։ Նոր աշխարհին այն ընդարձակածաւալ անտառներէն մէկ քանին կտրտելով մշակեր էին առատ հունձք վայելելու համար, և Ամերիկոյ մեծամեծ գետերը, որոնց քով մեր Եւրոպայի գետերը մէյմէկ առուներ են, այլ և այլ ազգաց նաւերովը ծածկուեր էին, որ կու գային հոն վաճառականութիւն ընելու։ Դժբաղդաբար, սիրելիք, Գէորգ Գ որ իր գեղեցիկ կատարելութիւններովն արժանի էր Մեծին Բրիտանիոյ այդ փառաւոր ժամանակին գիւցազնը սեպուելու, չվայլեց իր ազգին բարեբաստութիւնը, որովհետև բոլոր ան Թշուառութիւններն որ կրնան մարդուս վրայ գալ՝ իր գլուխն եկան Թափեցան։ Հազիւ Թէ ծերութեան հասաւ չհասաւ, խեղճ Թագաւորը գրեթէ բոլորովին աչքին տեսութիւնը կորսնցուց, և այս վիշտը ա-

նանկ խոր տխրութեան մէջ ձգեց զինքը՝ որ դրեթէ ոչ ոք և ոչ ինչ կրնար մխիթարել զինքը։ Գէորգ Թագաւորը շատ ատենէ 'ի վեր կարգուած էր և բազմաթիւ ընտանեաց հայր էր․ տասնուերկու որդի ունէր, վեցը իշխան և վեցն ալ իշխանուհի։ Բայց այս յետիններուս մէջ մէկը կար որ իր քոյրերէն աւելի կը սիրէր, և էր ամենէն պզտիկը Ամէլիա անունով, որն որ բոլորովին ինքզինքը իր խեղճ կոյր հայրը խնամելու ու մխիթարելու տուած էր։ Ինքը միայն անոր ձեռք կու տար՝ երբ կը հաւանէր հայրը Ուինտսորի պալատին պարտէզն իջնալու․ և որովհետև ծեր Թագաւորը տառիկ կը սիրէր երաժշտութիւնը, Ամէլիա անոյշ ձայնով մը սրտաշարժ եղանակներ կ'երգէր ու քնարովն ալ կ'ընկերէր անոր, ու սանկով իր հօրը դառն վշտերը մոռցընել կու տար և մաղձոտութիւնը կը փարատէր։ Այս Ամէլիա իշխանուհիս, սիրելիք, չյիշեցըներ ձեզի այն առաքինի Անտիգոնեան որ առաջնորդ եղաւ կոյր և հալածական Իդիպոսին, ինչպէս որ պատմեր եմ ձեզի Յունաց պատմութեան մէջ։

Բայց սակէ աւելի դառնակսկիծ փորձանք մը խեղճ Գէորգին վրայ հասաւ․ իր սիրելի Ամէլիան բարակցաւով սկսաւ մաշիլ, որ Անգղիոյ մէջ շատ ծաղկահասակներ կը ջարդէ։ Թագաւորը որ չէր կրնար տեսնել անոր գունատեալ կերպարանքը, քանի մը օր մնացեր էր անոր մահուանը երբ լսեց թէ իր քաղցր աղջիկը վտանգի մէջ էր։ Խեղճ ծերունին, որ արդէն այնչափ արժանի էր կարեկցութեան, իր սիրելի դստերը վերջին շունչը տալը տեսաւ իր հայրական բազկացը մէջ։

Այս դէպքն անանկ ազդեցութիւն ըրաւ Գէորգ Գի վրայ, որ ան օրէն ետև՝ սևամաղձոտ և վայրագ եղաւ, և բոլոր իր ընտանեաց իշխանները քովէն հեռացընելով ա՛լ անկէ ետև իր Ուինտսոր պալա-

տէն դուրս չելլալ երբէք ։ Հոն շատ անգամ գիշեր ատեն ողբալից աղաղակներով կը պոռար , և երբ իր բարեկամներն ու ծառաները իրեն օգնութեան կը վազէին , բարկութեամբ կը վռնտէր զանոնք , և կամ չէր թողուր անոնց իր խցին դուռը ։ Առանց մասնաւոր հիւանդութեան նշան մը վրան տեսնուե-լու , երեսը օրէ օր կը դեղնէր ու կ'աւրուէր ․ և երբ տխրութիւնը կը փարատէր , սարսափելի կա-տաղութիւն մը կու գար վրան , ու ան միջոցներուն կ'երթար գլուխը պատերուն կը զարնէր ․ երբեմն կ'ըլլար որ օրերով չէր ուզեր բերանը բան մը դը-նել , անանկ որ քիչ ատենէն բոլորովին յայտնի ե-ղաւ որ Անգղիոյ Թագաւորը սաստիկ խելագա-րեր էր ։

Չեմ գիտեր ինչպէս բացատրել ձեզի թէ ինչ ցաւոց մէջ ընկղմեցան Անգղիացիք՝ երբոր լսեցին իրենց Թագաւորին կսկծալի վիճակը ։ Տէրու-թեան ամենէն հմուտ բժիշկները յիմար Թագա-ւորին քով կանչուեցան ․ բայց անոնցմէ շատերը իրեն կատաղութեանը չդիմանալով չուզեցին ալ իրենց արհեստովը օգնել անոր ։ Այս բժիշկներէս Ուիլլիս անուանով մէկը միայն , որն որ խենթերը բժշկելու յաջողակութեամբը խիստ երեւելի էր , կերպը գտաւ բանադատելու զԳէորգ որ տրուած դեղերն առնէ ։ Երբոր այս ճարտար մարդը կը տեսնէր որ հիւանդին վրայ քիչ ատենէն վերջին աստիճանի կատաղութիւն պիտի գար , պզտիկ ճերմակ գաւազանով մը՝ զոր միշտ քովը կը պա-հէր՝ ստոլի մը վրայ կը զարնէր , և խեղճ Թագա-ւորը այն Թեթև ձայնէն մէկէն կը սկսէր վե-րէն վար դողալ , և ինչ որ բժիշկը կ'ըսէր իրեն՝ կ'ընէր ։

Ցաւալի տեսարան չէ՞ , որդեակք իմ , որ մեծ ազգի մը Թագաւորը այսպիսի աղէտալի վիճակի մը մէջ իյնայ , և հարկ ըլլայ հետը ճիպտակար ա-

նաւանոց պէս վարուիլ, զորոնք վախը միայն կ'ար-գելու վնասելէն ։ Ահա ասանկ անցաւ Գէորգ Գի յետին տասը տարիներն 'ի Ուինտսոր. ամէն տեսակ բանի անզգայ ըլլալով՝ բաց 'ի երաժշտութենէն, որ մինչև ան ատեն շատ կ'ախորժէր, այնչափ օրեր ու տարիներ միակերպ իր դղեկին մէջ փակուած անցուց, որուն բոլոր խուցերուն չորս կողմը վեր-մակով պատած էին, որպէս զի չըլլայ թէ երթայ գլուխը պատին զարնէ ջախջախէ ։

Այս իշխանիս երկայն թագաւորութեան միջո-ցը, ազնիւ աշակերտք, Անգղիոյ համար խիստ նշա-նաւոր ու անմոռանալի դէպք մը հանդիպեցաւ ԺԸ դարուն վերջերը ։ Հիւսիսային Ամերիկայի այլ և այլ անգղիական գաղթականութեանց բնակիչ-ները ոտք ելան, ու Գաղղիոյ Լուդովիկոս ԺԶ Թագաւորին (որուն գլուխն ալ բրդելու ահաւոր մրրիկ մը կար) զօրքերուն ու նաւերուն օգնակա-նութեամբը ա՛լ չուզեցին անգղիական օրինաց հը-նազանդիլ, զորոնք իրենց վրայօք մասերուն մէջ անարդար կը սեպէին, և բոլորովին անգղիական պետութենէն բաժնուելով Միացեալ Նահանգք Ամե-րիկոյ անուամբ ընդարձակ և բազմամարդ հասարա-կապետութիւն մը կանգնեցին, որուն հսկայա-քայլ յառաջադիմութիւնը հիմակուան ժամանա-կիս գլխաւոր աչքի զարնող տեսարաններէն մէկն եղաւ ։

Հոս կը լմնցընէ հեղինակն իր պատմութիւնը ․ և անկէց ինչուան հիմա եղած դէպքերուն վրայ խօսք մը ըսել ուզելով՝ այսչափ միայն կ'աւելցը-նենք որ Գէորգ Գ-ին յաջորդեց իր որդին Գէորգ Դ, որն որ 1811էն 'ի վեր տէրութեան խնամակալ դրուած էր՝ հօրը խենթութեան պատճառաւ, և մե-

ծին Նաբոլէոնի անկմանը շատ ջանք ըրեր էր ։ 1830ին մեռնելով, իրեն յաջորդեց եղբայրը՝ Գուլիելմոս Դ անուամբ, որ 1837ին կնքեց կեանքը․ և Անգղիոյ աթոռն եղաւ իր եղբօրը Քէնդի դքսին աղջիկն, որ ըսուեցաւ Վիկտորիա Ա և ինչուան հիմա կը թագաւորէ․ և այսօրուան օրս Անգղիացւոց ազգը Ճարտարութեան և ծովային զինուորութեան մէջ Եւրոպիոյ առաջին ազգն է, թէպէտ ուրիշ կատարելութիւններու կողմանէ ալ մէկալ ազգերէն վար չմնար ։

ՑԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

